

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZKETTEDIK KÖTET

(584., 585., 586. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TARSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

TARTALOM.

DLXXXIV. SZÁM.

	Lap
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MAGYAR TÖRTÉNET- TUDOMÁNY. — Lukinich Imrétől	1
A PARLAMENT REFORMJA. — Mó'sa Józseftől	17
ADOLF VON HARNACK. — Balogh Józseftől	30
AZ ÉSZT KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA ÉS VILÁGPOLITIKAI HELYZETE. — Csekey Istvántól	46
PHILEMON ÉS BAUCIS MAGYAR FÖLDÖN. — Baros Gyulától	61
VILÁGOSTÓL TRIANONIG. (I.) — Nagy Miklóstól	77
A PALACK-MANÓ. (II.) — Elbeszélés. — Robert Louis Stevenson után, angolból — Radó Antaltól	126
A DIOSKÚROK TEMPLOMA. — Költemény, — Sik Sándortól	140
ZENE. — Lengyel Menyhért és Szántó Tivadar: <i>Taifun</i> . — Papp Viktortól	142
IRODALOM: 1. <i>Anatole France ifjúsága</i> . — (Georges Girard: <i>La jeu- nesse d'Anatole France (1844—1876)</i>). — Wildner Ödöntől.	
2. <i>Móricz Zsigmond újabb munkái</i> : — <i>Légy jó mindhalálig</i> . — <i>Házasságtörés</i> . — <i>Egy akol, egy pásztor</i> . — <i>Jószerecsét</i> . — <i>Pil- langó</i> . — <i>Kivilágos kivirradtig</i> . — Kéký Lajostól	145

DLXXXV. SZÁM.

	Lap
A MAGYARSÁG NEMZETI ÉRZÉSBEN VALÓ EGYESÍTÉSE VILÁG- SZERTE. — Gaal Jenőtol	161
A KISEBBSÉGI JOGVÉDELEM ÉS A NEMZETEK SZÖVETSÉGE. — Báró Wlassics Gyulától	184
KÉPEK A VASÚT TÖRTÉNETÉBŐL. — Zelovich Kornéltól	193
GYULAI KÖLTÉSZETÉNEK ÉRTÉKEI. — Papp Ferencről	223
AZ EMBERI FAJOK KÉRDÉSE. — Csorba Ferencről	236
VILÁGOSTÓL TRIANONIG. (II.) — Nagy Miklóstól	265

	Lap
VIRRASZTÓK. — Elbeszélés. — Voinovich Gézától	279
KÉZAI SIMON MESTER. — Költemény. — Vargha Gyulától	303
TUDOMÁNY. — <i>A szatmári béke.</i> (Dr. Lukinich Imre: <i>A szatmári béke története és okirattára.</i>) — Arday Páltól	307
IRODALOM. — <i>Képek a magyar diákeletről.</i> (Komáromi János: <i>Pataki diákok.</i> — Dr. Ikafalvi Diénes Jenő: <i>Nagynyeddi diákelet.</i>) — — s.-től	318

DLXXXVI. SZÁM.

	Lap
GYULAI PÁL EMLÉKE. — Berzeviczy Alberttől	321
DEÁK EGY ISMERETLEN FELIRATA. — Ferenczi Zoltántól	326
HÁBORÚ ÉS NÉPSZAPORODÁS. — Kenedy Gézától	345
VILÁGOSTÓL TRIANONIG (III.). — Nagy Miklóstól	369
A MAGYAR KÖZJOG ÚJ TANKÖNYVE. — Barabási Kun Józseftől	434
A TEMETŐIG EGYÜTT MEGYÜNK. — Jelenet. — Bartóky Józseftől	447
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ragyog a csillag fönt az égen...</i> — <i>Szeretem a mélyhangú zenét.</i> — Sajó Sándortól	456
SZINHÁZI SZEMLE: Herczeg Ferenc: <i>A híd.</i> — Zilahy Lajos: <i>Zenebohócok.</i> — Hevesi Sándor: <i>Elzevir.</i> — Vándor Kálmán: <i>Özv. Varga Ábrissné.</i> — Ferenczy Ferenc: <i>Mimikri.</i> — Wilde: <i>Az eszményi férj.</i> — Heltai: <i>Három egyfelvonásos.</i> — Herczeg Ferenc: <i>Majomszínház.</i> — vg-tól	458
IRODALOM: 1. <i>Az Ady-irodalom újabb termékei.</i> — (Révész Béla: <i>Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről.</i> — <i>Ady tragédiája.</i> — <i>Ady-Múzeum.</i> — Ifj. Zulawski Andor: <i>Írás Adyról.</i> — <i>Petőfi-Ady.</i> — <i>Ady versek.</i>) — ky—s-tól.	
2. <i>A modern angol regényről.</i> — (<i>Le roman anglais de notre temps.</i> Par Abel Chevalley.) — Ujfalusi Ödöntől	464

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY.

A Magyar Tudományos Akadémia azon alaptervezetében, amelyet Vay Ábrahám borsodmegyei követ korábbi tervezetek figyelembevételével terjesztett volt a magyar tudós társaság szervezeti szabályainak megalkotására hivatott országos nagybizottság («országos választottság») ¹ elé (1825), önálló történettudományi osztály nem szerepelt. Külön történettudományi osztály felállítását a létesítendő tudós társaság kebelében csak a Karok és Rendek 1826. április elseji ülése emelte határozattá ² s a tervezet utóbb így is nyert királyi szentesítést. ³ Az Akadémia tulajdonképpeni működését 1830 november 17-ikén kezdte meg, amidőn az igazgatóság megválasztotta a rendes tagokat azon elv alapján, hogy «rendes taggá olyan lehessen, kitől ismeretes tudománya s különösen magyar nyelven már ki is adott érdemes munkáji mellett ezutánra is korához és tüzéhez képest folyvást buzgó munkálkodást várhatni.» ⁴ A történettudományi osztály első rendes tagjai Horvát István, Petrovics Frigyes, Kazinczy Ferenc és Kiss János lettek, Horvát István azonban, aki egyébként az előmunkálatokban tevékeny részt vett, megválasztását nem fogadta el; ⁵ helyére az 1832-ik évi nagygyűlés Bajza Józsefet választotta meg. ⁶

¹ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* I. (Pest, 1833.) 49. l. *Acta comitiorum.* Posonii, 1825—26. I. 254. és 273. l.

² *Acta comitiorum.* I. 302.

³ *A Karok és Rendek*, 1826 ápr. 17-iki felterjesztése. *Acta comitiorum.* I. 331—333. *Évkönyvek* I. 52, 55—57. l.

⁴ *Évkönyvek*, I. 60. l.

⁵ *Évkönyvek*, I. 64—65. l.

⁶ *Évkönyvek*, I. 82 l.

Az első választás arra mutat, hogy a M. Tud. Akadémia megalakulása idején nálunk tudományos történetírás nem volt. A megválasztottak egyike sem volt történetíró s megválasztatásuk csakis az Akadémia által felállított azon kisegítő irányelv alapján érthető vagy indokolható, mely kimondta, hogy «költő vagy nyelvtudós, kitől életírás, nyelv története s egyéb históriai tárgy forog kézen», a történettudományi osztályba is megválasztható.¹ A tudományszakokat egymástól elválasztó korlátok ezen tágitása az akkori helyzet szükségyszerű következménye volt. A magyar történetirodalomnak föllendülése a XVIII. század végén Prayval és Katonával véget ért. A tudományos magyar történetírás történetének folytonossága megszakadt s e szakadékot sem Virág Benedek, sem Buday Ézsaiás működése nem tudta áthidalni. Az előretörő magyar romanticizmus nem állott ugyan ellentétben a források módszeres, kritikai vizsgálatán alapuló történettudománnyal, melynek a közelmúltban Katona és Pray oly kiváló képviselői voltak, de egyetemes hatást csak a nemzet nyelvén megszólamló történetírástól várt. A romantikus világnézetben felnőtt új nemzedék történeti szellemének és értékfelfogásának tengelye a nemzeti eszme volt. Ez a nemzedék nem ismerte el a tudomány öncélúságát, hanem azt a nemzeti érdekek szolgálatába kívánta állítani. Innen van az, hogy míg a XVIII. század latin nyelvű történetírásának eredményeit talán már csak a tudományos közéletben értékelték, addig a közfelfogás e történetírás termékeit idegen kútfőként tekintette, melyek anyagának nemzeti közkinccsé tételét a magyar nyelvű történetírástól várta. Lényegileg azonos, tehát közvetett hatása volt Fessler nagy történeti munkájának is, melynek befejező kötete éppen az Akadémia alapításának évében, 1825-ben jelent meg.

A romantikus világfelfogás nálunk is, a külföldön is a nemzeti eszme szolgálatában állván, megérthető, hogy a megalakuló Akadémiának törekvése elsősorban azon erők egyesítésére irányult, akik «szép nyelvünk' tökéletesítésére, a' nemzet bővebb kimívelésére»² szentelték tudásukat és ere-

¹ *Érkönyvek*, I. 60. l.

² Gróf Teleki József elnöki megnyitója. *Érk.* I. 128. l.

jüket. Megérthető az is, hogy ezen eszmei célnak időlegesen a tudományos szakszerűséget is alárendelte.

A szakszerűség hiánya azonban korántsem jelentette egyúttal a történelmi érzék hiányát is. A történettudományi osztály működésének első megnyilvánulásai legalább arra mutattak, hogy az Akadémia hivatását a társadalommal s a magyar történetírás jövő feladataival szemben helyesen fogta fel. Működése ennek következtében kezdettől fogva kettős irányú volt. A történelmi olvasmányok hiányán a klasszikus és a modern történetirodalom alapvető műveinek magyar nyelvű fordításaival¹ kívánt segíteni, hogy ezzel magyar olvasóközönséget teremtsen, benne a történelmi érzéket fölkeltse s egyúttal mintákat szolgáltatasson az írók számára is. «A' magyar históriának még inkább, mint eddig lehetett, oknyomozó irathatása tekintetéből» pedig egy nagy-szabású kútfőkiadvány-sorozatot vett tervbe, mely — bizonyára a Pertz által 1826-ban megindított Monumenták mintájára — a magyarországi köz- és magánlevéltárak történeti jelentőségű anyagán kívül a nagyobb külföldi könyv- és levéltárak magyar vonatkozású okleveles vagy kéziratos emlékeit volt hivatva egységes terv szerint közzétenni.² E nagyvonalú program belátható időn belül való megvalósítása a rendelkezésre álló anyagi eszközök hiánya miatt nem látszott ugyan valószínűnek, a rendszeres gyűjtőmunkásság mindamellett már 1832-ben megindult azzal, hogy Baricz György I. tagot a milánói, Gévay Antal I. tagot pedig a bécsi császári udvari könyvtár magyar történeti emlékeinek felkutatására és ismertetésére felkérték.³ E megbízatások, melyeket különböző tagok lelkesedéssel és nem lankadó buzgósággal éveken át teljesítettek, a magyar történelmi emlékeknek nem várt mennyiségét tárták fel a történetírók előtt, nemcsak a magyarországi hatósági és magánlevéltárakban,⁴ hanem az ismertebb osztrák, német,

¹ Felsorolásuk. *Évk.* I. 79. l.

² A tervezet pontjai *Évkönyvek*, I. 91. l.

³ *Évkönyvek*, I. 95. l.

⁴ *Évkönyvek*. II. 14—19, 65; III. 8, 95—139; IV. 19—33. l.

francia, belga, svájci, olasz és angol köz- és magángyűjteményekben ¹ is.

A történelmi emlékek jegyzékbe foglalásával s a lehetőséghez képest másolatba vételükkel azonban a történet-tudományi osztály tevékenysége egyelőre ki is merült. Az összegyűjtött magyar nyelvű történelmi emlékek egy kis része 1600-ig terjedő korhatárral a Döbrentey Gábor által szerkesztett *Régi magyar Nyelvemlékek* című akadémiai vállalatban napvilágot látott ugyan, minthogy azonban a szerkesztőt ez emlékek közzétételénél elsősorban és főként nyelvészeti szempontok vezérelték, a gyűjtemény, mely anyagi támogatás hiányában ¹ 1846-ban különben is megszűnt, történeti forráskiadványul nem tekinthető. Az osztály munkássága csaknem kizárólag az *Évkönyvekre* s a részvétlenség miatt ³ 1844-ben megszüntetett *Tudománytár* ⁴ köteteire szorítkozott, ami a gyakorlatban annyit jelentett, hogy az osztály tagjai tér hiányában szélesebb alapokon nyugvó tudományos és irodalmi munkásságot nem tudtak kifejtteni. Széchenyi 1844 december 26-iki elnöki megnyitójában fájdalmas lemondással volt kénytelen megállapítani, hogy «Académiánk is már jóformán kiesett a' divatból és ekkép a' nagy közönség' kegyéből, pedig korántsem mintha hibásan állíttatott volna fel, mert hiszen mi egy résznek nem tetszik, az azért még nem hibás, s' egyébiránt mi az, mi nem volna javítható; hanem azért nincs divatban többé, mert részint más térre voná a' tennivalók aggasztó sora számos hazafiak figyelmét, részint, valljuk meg, mert kisdedekként, mint játszó szert, mellyel egy időig bibelődheték, már megunta azt a sok magyar és e' szerint most valami más után eseng.»⁵ A titkári beszámoló jelentések sem tagadták, hogy az Akadémia föllállításához fűzött remények csak részben valósultak meg; az eredménytelenség legfőbb okát azonban

¹ *Évkönyvek*, II. 13, 45, 61, 73, 88—89, III. 13, 14—16, 26, 49—50, 59—75, 123, 145; IV. 52—53; V. 14—15. l.

² *Évkönyvek*, VII. 61.; VIII. 9. l.

³ *Évkönyvek*, VII. 13. l.

⁴ *Évkönyvek*, VII. 65. l.

⁵ *Évkönyvek*, VII. 58. l.

nem az Akadémiában keresték, hanem az Akadémia rendelkezésre álló anyagi eszközök elégtelenségében.¹ Az Akadémia társadalmi alapítás lévén, a társadalom áldozatkészsége megnyilvánulásának mértékében népszerűségének fokmérőjét látta. S nem volt-e oka az Akadémia és a társadalom közt szükségkép feltételezett kapcsolatok meglazulása, sőt teljes hiánya miatt panaszkodnia akkor, midőn pl. 1844-ben, vagy 1846—1848-ig egy krajcár adomány sem folyt be az Akadémia céljaira. Eredményes munka ilyen viszonyok közt természetesen egy osztálytól sem volt várható, mégis tagadhatatlan, hogy az Akadémia és egyes osztályai jobb sorsra érdemes buzgósággal törekedtek nemcsak az észlelt bajok kiküszöbölésére, hanem a magyar társadalommal való szorosabb kapcsolat megteremtésére is. Ennek egyik nyilvánulása, hogy az időnként kitűzött pályatételek is számoltak a kor szükségleteivel s elsősorban a magyar művelődéstörténelem nagyobb érdeklődésre igényt tartható kérdéseire irányították a történetírók és az olvasóközönség figyelmét. 1845-től kezdve az osztályok külön üléseztek,² ami élénk osztályéletet s ezzel kapcsolatosan szorosabb együttműködést teremtett és lehetővé tette tervszerű munkaprogramm felállítását is. Ez üléseken újból szóba került az eredeti program: «egy magyar történeti kútforrás-gyűjtemény» megindítása is, melyet a törvényhatóságok anyagi támogatásával véltek kiadhatni,³ továbbá a magyar régészet és művészettörténelem terén végzendő kutatások intézményes megszervezése is «nemzeti becsületünk s honi történetünk érdekében.»⁴ Mindezen eszmék és törekvések azonban a mind élesebb jellegű pártharcokkal lekötött magyar társadalom közönyössége miatt alig jutottak túl az első megbeszélések fokozatain. Úgy látszott, hogy Széchenyi helyesen ítelt.

A magyar társadalom csak Világos után jutott tudatára annak, hogy mit jelentett számára az Akadémia. A nemzeti katasztrófa első pillanataiban a magyar tudományos élet önálló továbbfejlesztése kilátástalan vállalkozásnak tűnt fel

¹ *Évkönyvek*, VIII. 13—14. l.

³ *Évkönyvek*, VIII. 37. l.

² *Évkönyvek*, VIII. 34—35. l.

⁴ *Évkönyvek*, VIII. 67—68. l.

az aggódo hazafiak előtt. Ez magyarázza meg azon sajátságos kísérletet, melyet bizonyára Bécsből sugalmaztak s mely arra irányult, hogy a magyar tudományos élet a bécsi császári akadémia kebeién belül keressen elhelyezkedést s ott fejtsen ki tudományos működést. Kísérletkép Toldy Ferenc 1850-ben már két tanulmánnyal szerepelt a bécsi akadémia kiadványaiban s közülök a Zrinyi előtti magyar történeti költészetet tárgyaló értekezése magyar nyelven jelent meg — először és utoljára — ugyanott. E kísérlet azonban elszigetelt jelenség maradt, sőt éppen Toldy volt az, kétségkívül az együttműködés politikai jelentőségére ráeszmélve, aki még 1850-ben megindította az *Új Magyar Muzzeumot*, hogy a szűk korlátok közé szorított és a nyilvánosság kizárásával működő Akadémia tagjai számára irodalmi és tudományos munkateret biztosítson.

Az új folyóirat, amely az Unió alapelvének megfelelően a magyarországi és erdélyi magyar írókat közös munkában egyesítette, egyetemes jellegű volt s a történelem mellett lehetőleg minden tudománykör ügyét kívánta szolgálni. Minél jobban érezte azonban a magyar társadalom az abszolút kormányhatalom nyomását, annál élénkebbé és tudatosabbá lett érdeklődése mindaz iránt, ami multjához fűzte. Szinte ösztönös ragaszkodással fordult történelmi emlékeink felé s azok felkutatását, közzétételét és tanulmányozását valóságos kultusszá emelte. «Mostanság a magyar nemzetnek két legfőképpen hasznos munkásosztálya van, — írta gróf Mikó Imre 1855-ben — egyik, mely irodalmát, másik, mely földjét műveli. Amazok által szellemileg, ezek által anyagilag erősödik és áll lábra ismét a megtántorodott nemzet. Létünk nyelvünkötől, ez irodalmunktól függ. Irodalmunk legjövődúsabb, legtermékenyebb része a hazai történet. Tizszer essünk el s míg történeteink állnak, újra fölkelhetünk.»¹ Mikó megállapítása az elnyomott nemzet lelkében élő tudat kifejezése. Ez magyarázza meg a történettudomány váratlan fellendülését is éppen az abszolutizmus első éveiben. 1852-től kezdve különféle vállalkozásokban egymásután láttak napvilágot.

¹ Erdélyi tört. adatok, I. (Kolozsvár, 1855.) Előszó II—III. l.

szokatlan bőségben, a magyar történelemre vonatkozó forrás-kiadványok.

Az *Újabb Nemzeti Könyvtár* ban 1852 től egy bizottság felügyelete alatt Esterházy Miklós, Zrinyi Miklós, Heltai Gáspár, Székely István, Szalárdy János és Cserei Mihály történeti munkái jelentek meg. A gróf Mikó Imrétől szerkesztett és kiadott *Erdélyi Történelmi Adatok* első kötetei (1855—1858) számtalan okiraton kívül Borsos Sebestyén, Nagy Szabó Ferenc, Enyedi Pál, Tholdalagi Mihály, Borsos Tamás, Sepsi Laczkó Máté műveit és iratait tartalmazták. Lugossy József, Szabó Károly, Szilágyi István és Szilágyi Sándor kiadásában 1856-ban indult meg a *Történelmi emlékek a magyar nép községi és magánéletéből* című vállalat, melynek első kötetében Balla Gergely Nagykőrösi krónikája talált helyet. Ugyancsak 1856-ban kezdte meg Szalay László is a *Magyar Történelmi Emlékek* kiadását Kemény János önéletírásával, melyet később Bethlen Miklós és Károlyi Sándor önéletírásai követtek.¹

Mindezen elszigetelt vállalkozásoknál fontosabb volt a Magyar Tudományos Akadémia azon elhatározása, amellyel 1854 január 23-án tartott u. n. kisgyűlésén egy *Történelmi Kútők Tára* című vállalat megindítását kimondta, hogy — úgy mond — «illy gyűjtemény» megindítása által a 'kútfő-tanulmányozásra s' históriánkban a 'positív irány' erélyesb kifejlődésére hasson.»² Ezen időszaki kiadvány, melynek szerkesztését egy ugyanekkor létesített állandó bizottság, az ú. n. Történelmi Bizottság irányította, lényegileg a Luczenbacher (Érdy) János által még 1845-ben kidolgozott terjedelmes munkaprogramm³ megvalósítását célozta.⁴ Innen van az, hogy az 1855-ben megindított *Magyar Történelmi Tár* első kötetei nem pusztá adatközlések, hanem részben feldolgozások is. «Az író és olvasóközönség részvételét a 'történelem' s annak forrásai iránt»⁵ így vélték legkönnyebben felkelteni

¹ V. ö. Lukinich J.: *A Magy Tört. Társulat tört.* 16 l.

² *Magy. Acad. Ért.*, 1854. 20—21. l.

³ Ismertetését l. Lukinich J. i. m. 12—15. l.

⁴ *Magy. Acad. Ért.*, 1854. 105—107. l.

⁵ *Magy. Tört. Tár.* I. k. Előszó VII. l.

és ébren tartani. A *Magyar Történelmi Tár* 1877-ig 25 kötetben jelent meg ; kiadását ez évben a Történelmi Bizottságtól a Magyar Történelmi Társulat vette át, s *Történelmi Tár* címen 1912-ig 34 kötetben bocsátotta közre hazai történelmünk kisebb terjedelmű, de válogatott forrás-anyagát.¹ Hiányát élénken érezzük, mert szerepét az Akadémia Történelmi Bizottságától 1914-ben új életre keltett *Magyar Történelmi Tár* III. sorozata nem tudja betölteni.

Az 1854 január 30-iki kisgyűlésen kezdeményezett s az április 24-iki ülésen véglegesen megszervezett Történelmi Bizottság feladatát a *Magyar Történelmi Tár* kiadásával korántsem tartotta befejezettnek. Ez utóbbi ülésen gróf Teleki József elnök maga jelentette ki, hogy a történettudományi osztály «fő feladatának tekinti a' magyar történettudomány' gyarapítására egy, critikai hűséggel és pontossággal készítendő nagy *Okmánytárnak*, úgy a' kútfőszerű történetírók' szinte critikai kiadását.»² A korszerű elnöki javaslatot a Történelmi Bizottság szövegezésében az 1854 november 27-iki kisgyűlés is magáévá tette s haladéktalanul határozattá emelte egy nagyobb arányú kútfókiadás megindítását 3 főosztályban. «Első főosztályát *Okmánytárak* képeznék : *Diplomataria* 's egyes köteteiben egyes nagyobb korszakok, vidékek, hatóságok' stb. olly oklevél'-s másnemű hivatalos okmányait hozná, mellyek eddig vagy egészben, vagy részeik szerint kiadatlanok, vagy kézen nem forgó, többnyire külföldi munkákban jelenvén meg íróink előtt nagyobbrészt ismeretlenek ; vagy ha nálunk megjelentek is, részint nem mentek még be okleveles gyűjteményeinkbe. részint igen hibásan adattak ki.» A Bizottság előtt végső célként egy nagyarányú, lehetőleg teljességre törekvő kritikai *Codex Diplomaticus* kiadása lebegett ugyan, amely Fejér : *Codex Diplomaticus*ának anyagát is felölelte volna, az adott viszonyokra s a rendelkezésre álló anyagi források kisszerűségére való tekintettel azonban «boldogabb időre halasztandónak» tartották e nagy vállalat megindítását. E kútfőgyűj-

¹ Lukinich J. : *Századok*, 1911. 804—805. 1. és a *Magy. Tört. Társ. története*. 107—108. 1.

² *Magy. Acad. Ért.*, 1854. 107. 1.

temény második főosztálya a nem-magyar, harmadik főosztálya pedig a magyar nyelvű történetírók kiadatlan műveinek történelmi bevezetésekkel és tárgyi jegyzetekkel ellátott kiadását tartalmazta volna.¹ A tervezet ez utóbbi két főosztálya azonban a vállalat megindulásakor eggyé olvadt.

E kútfő-kiadvány ekkor megállapított gyűjtő címe: *Monumenta Hungariae Historica* a Pertz által 1826-ban megindított *Monumenta Germaniae Historica*-ra emlékeztet; a Bizottság előtt azonban közelebbi mintául a bécsi Akadémia kiadásában megjelent *Fontes rerum Austriacarum* című vállalat lebegett, amelyet a bécsi Akadémia történelmi bizottsága adott ki az *Irók (Scriptores)* és az *Oklevéltárak (Diplomataria et acta)* sorozatára tagoltan, 1849-től illetőleg 1855-től kezdve; egyezett a Fontes köteteivel a magyar *Monumenták* alakja, rendszere, sőt közlési módja is.

A *Monumenták* első kötetei és pedig mind az *Okmánytárak*, mind az *Irók* osztályában, 1857-ben jelentek meg: az előbbiből 1920-ig 41, az utóbbiból 1906-ig 38 kötet látott napvilágot. Az *Okmánytárak* osztályában külön sorozatokat képviselnek az *Árpád-kori Új Okmánytár* (12 kötet), az *Anjou-kori Okmánytár* (7 kötet), a *Brüsszeli Okmánytár* (4 kötet) és a Magyarország melléktartományainak *Oklevéltára* néven ismert kötetek (4 kötet); az *Irók* osztályában pedig Verancsics Antal munkái (12 kötet) s a XVI—XVIII. századból való *Évkönyvek* és *Naplók* (4 kötet). E két osztályhoz 1873-tól a *Magyar Országgyűlési* (12 kötet), 1875-től fogva pedig az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (21 kötet) kötetei csatlakoztak, melyek *Országgyűlési Emlékek* (*Monumenta Comititalia Regni Hungariae* és *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*) összefoglaló címen a *Monumenták* harmadik osztályát alkották. Végül 1874-től kezdve a *Monumenták* negyedik osztályaként szerepelnek a *Diplomáciai emlékek* (*Acta extera*) is, melyek az Anjouk (1268—1426) és Hunyadi Mátyás (1458—1490) korának külpolitikai vonatkozású történeti emlékeit tartalmazzák (7 kötet).

A *Monumenták* felsorolt 4 osztályában 1920-ig megjelent

119 kötet a magyar mult legbecsessebb forrásanyaga, mely nemcsak a magyar történelem részletkérdéseire, s egyes korszakok, intézmények és egyéniségek történeti jelentőségére, illetőleg szerepére derített új világosságot, hanem egyes korszakokról, intézményekről és egyéniségekről korábban vallott nézeteink, vagy ítéleteink átértékelésére is ösztönt és alapot adott. A mohácsi vész utáni kor történetének tudományos feldolgozása csak azóta volt lehetséges, amióta a *Monumenták* kötetei megjelentek, sőt Erdély történeti szerepéről és jelentőségéről is csak azóta beszélhetünk, amióta az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* és az erdélyi fejedelmek uralkodásának történelmi emlékeit tartalmazó oklevéltárak közkezen forognak. Teljesen új megvilágításban tűnik fel Magyarország szerepe a Balkánon és Dél-Európában a történelmi mellék-tartományok, továbbá a raguzai és Beatrix királyné révén az olasz összeköttetések, nemkülönben a Blagay-, Zrinyi- és Frangepán-családok oklevéltárainak közzététele óta, sőt most már az is megállapítható, hogy a *Monumenták* idevágó kötetei a balkáni történelem külföldön is elismert és sűrűn idézett forrásaivá lettek.

A *Monumentákhoz* hasonló alakban és rendszerben, de azoktól függetlenül, külön kiadvány-sorozatként jelentek meg 1863-tól kezdve a *Török-magyarorkori Emlékek*.

A török uralkodás története Magyarországon egyike azon kérdéseknek, amelyek Decsy Sámuel magyar nyelvű *Osmanographiája* (Bécs, 1788—89) s főleg Hammer és Zinkeisen összefoglaló nagy műveinek megjelenése óta a magyar tudományos világot állandóan foglalkoztatták. A Magyar Tudományos Akadémia az 1845-ik évi nagygyűlés alkalmával már pályadíjat tűzött ki a magyarországi török uralom történetének megírására s bár e pályázat a rendelkezésre álló források hiányai miatt meddő maradt, mégis alkalmul szolgált arra, hogy az Akadémia mindenekelőtt a magyar levéltárak hódoltsági vonatkozású és pedig elsősorban török nyelvű okiratainak összegyűjtését, illetőleg lefordíttatását vette tervbe, hogy a magyarországi hódoltság megírandó történetének anyaga a tudományos feldolgozás számára mindenkor készen álljon.

Az Éberl Ferdinándtól, főleg azonban a Repiczky János tól akadémiai megbízásból összegyűjtött és lefordított, utóbb Szilády Árontól átnézett okleveles anyag, amelyet Szilágyi Sándor a hódoltságra vonatkozó egyéb okiratokkal bővített, vetette meg alapját a *Török-magyarokori Emlékek* nagybecsű sorozatának, (1863—1873) 9 kötetben, melyhez 1875-ben külön név- és tárgymutató járult. Az így napvilágra jutott nagyfontosságú okleveles anyagot kiegészítették Kazinczy Gábornak Borsodmegye¹, Ráth Károlynak pedig Győrmege² hódoltságáról korábban megjelent közlései. Ez utóbbi közlések, valamint Repiczky fordításai, melyek egy része a Szabó Károlytól és Szilágyi Sándortól kiadott *Nagykőrösi krónika* függelékeként és a nagykőrösi ref. főgimnázium 1859-iki *Értesítőjében* már napvilágot látott, készítették Salamon Ferencet *A török uralkodásról Magyarországon* című összefoglaló tanulmánya megírására. (*Budapesti Szemle* 1859—60). Ezt a tanulmányt 1864-ben főként a *Török-magyarokori Emlékek* első két kötetének, valamint Hornyik. *Kecskemét városa története* II. kötetének anyagával kibővítve önállóan is kiadta. S bár Salamon saját kijelentése szerint új alakban megjelent könyvében általános körvonalakat s nem részletezett rajzot kívánt adni, műve klasszikus terméke az inductív módszerű történetkutatásnak, melynek megállapításai részben a köztudatba is átmentek ; s ha egy s más tekintetben vesztettek is erejükből, a történetírói módszer alkalmazásában ma is mintácul szolgálhatnak.

Kétségtelen, hogy ismereteink a magyarországi török uralkodás történetéről 1864 óta rendkívül kibővültek. A Magyar Tudományos Akadémia azóta adta ki a *deftereket*, (1540—1639) Velics Antal fordításában és Kammerer Ernő bevezetésével és jegyzeteivel ellátva két kötetben (Budapest, 1886 és 1890) ; továbbá a *török történetírókat* és pedig : Thúry József fordításában két kötetben (Budapest, 1893—1896) ; Karácson Imre fordításában *Evlia Cselebi utazásait* két kötetben (Budapest, 1904 és 1908) és ugyancsak Karácson Imre fordításában több XVI. XVII. századbeli török tör-

¹ *Magy. Tört. Társ.* VII. k.² *Magy. Tört. Társ.* VI. k.

ténetíró egy kötetben (Budapest, 1916). Ez utóbbi kötetet Szekfü Gyula rendezte sajtó alá, s látta el bevezetéssel is, amely a török történetírók értékelését egészen új alapokra helyezte. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg továbbá néhány kötet *oklevéltár* is, még pedig Karácson Imrétől két kötet (Budapest, 1913 és 1916) s a *budai pasák levelei* egy kötetben (Budapest, 1911).

Amidőn a magyarországi török uralkodás történetéről van szó, akkor közel kétszáz esztendő történetére és e korszak alatt Magyarország területének mintegy $\frac{3}{5}$ -ödére kell gondolnunk. Ez a hódoltsági terület jóval nagyobb volt annál, melyet a trianoni béke hagyott meg a magyarságnak. Ezen korszak nem áll csak háborúkból s diplomáciai küzdelmekből a hódoltsági területek miatt és felett, bár egyfelől a bécsi udvar s másfelől az erdélyi fejedelmek és a porta közt állandó volt a diplomáciai érintkezés, éppen területi kérdések körül. Ezen korszaknak és ezen területnek belső története is van, amely a hódítókat és a hódoltságokat egymáshoz fűző viszony és vonatkozás sokféleségénél fogva tág teret nyújt a történetírói munkásság számára. A török hódítás korának szorosabb értelemben vett politikai és katonai történelme mellett érdekel birhatnak azon kérdések is, amelyekből megállapítható, hogy hogyan élt és hogyan rendezkedett be Magyarország területén a török hatalom, mit alkotott uralma fenntartására; általában minő hatással volt a török kultur-szervezet a magyarság művelődésére és pedig úgy a közvetlen török uralom alatt élő úgynevezett hódoltsági, mind pedig a velük érintkező, vagy tőlük távolabb lakó hódolatlan magyarságéra.

Az imént felsorolt kiadványokban a most felvetett kérdésekre tömördek értékes adat található, de még távol állunk attól, hogy a hódoltság korának megírására a fenti szempontok figyelembevételével már most vállalkozhatnánk. Erre a tervszerű kutatások folytatása szükséges, azon irányelvek figyelembevételével, amelyek oly eredményessé tették az

¹ V. ö. Császár M.: *A török közoktatásügy Magyarországy hódolt területén, 1543—1686. Magyar Paedagogia, 1917. (XXVI.) 249—62. k.*

Akadémia ez irányú működését, amellyel a *Turkologia* név alatt ismert nemzetközi tudományágban tekintélyt és tudományos jelentőséget vivott ki a maga számára. Nemrégiben állapította meg az egyik német turkológus, hogy a M. Tud. Akadémia ez irányú munkásságának eredményeit mindazoknak ismerniök kell, akik e tudomány-ág komoly művelői közé számítják magukat.

A török hódoltság korának az 1699-iki karlovici békével lezáruló történetét ismertető forráskiadványokhoz tervszerűen csatlakoznak az *Archivum Rakocianum* kötetei. E sorozatnak a Rákóczi-kor (1703—1711) had- és belügyeivel foglalkozó tíz kötetét Thaly Kálmán, diplomáciai vonatkozásait pedig Simonyi Ernő adta ki 3 kötetben. Ugyancsak e korszak történetének részleteit felderíteni vannak hivatva azon akadémiai kiadványok is, melyek Thaly szerkesztésében sűrű egymásutánban jelentek meg, s egyrészt történelmünknek egy, idáig egyoldalú irányzatossággal előadott korszakának tárgyilagos megismeréséhez szolgáltatnak óriási adat-tömeget, másrészt az új nemzedék lelkében meggyőződés-szerű mély érdeklődést váltottak ki e mozgalmas kor és annak intézői, köztük elsősorban Rákóczi egyénisége iránt.

E forráskiadványok eddig megjelent kötetei, melyek kiadási szabályzatait önálló felfogással, de a külföldi szabályzatok figyelembevételével a Történelmi Bizottság állapította meg, természetesen nem tartalmazzák Magyarország, illetőleg Erdély történetének teljes forrás-anyagát. Így élénken érezzük összefoglaló rendszeres oklevéltárak hiányát a XIV—XV. század történetére vonatkozólag, sőt mindaddig, míg a Magyar Történelmi Társulat *Magyarország újabbkori történetének forrásai* címen a XVIII—XIX. század történeti emlékeinek rendszeres kiadását meg nem indította, e két század történetének forrásszerű kutatása és feldolgozása sem tartozott a Történelmi Bizottság munkatervének sürgősebben megoldandó feladatai közé, bár tagadhatatlan, hogy a Történelmi Bizottság részint pályadíjak kitűzésével, részint egyes történetíróknak adott megbízások útján nem egy ízben tett kísérletet arra, hogy a hozzánk közelebb eső korszakok forrásszerű megismertetését munkássága körébe

kapcsolja. Az *Anjou-kori Okmánytár*-nak erőteljes folytatása, a *Zsigmond-kori Oklevéltár*-nak megindítása is mindjobban érezhető szükséglet, mert nélkülök Magyarország középkori története nem írható meg.

A Történelmi Bizottság kiadásában megjelent imént felsorolt forráskiadványok, nemkülönben a Bizottságnak a hazai- és külföldi levéltárakban tervszerűen végzett kutatásai és másoltatásai az Akadémia, illetőleg a Történelmi Bizottság munkásságának csak egyik nyilvánulása. Az Akadémia a történelmi adatok imponáló tömegének rendszeres és tervszerű közzétételével feladatát korántsem tarthatta befejezettnek, mert hiszen pusztá adatgyűjtés vagy anyagközlés még nem történettudomány, bár annak első alapfeltétele. Gondoskodnia kellett tehát arról, hogy mindenekelőtt oly művek adassanak a történetírók kezeibe, melyek a már közzétett nagyterjedelmű forrásanyag elrendezését, kritikai értékelését és feldolgozását lehetővé teszik, a felesleges energia-pazarlás veszedelme nélkül. Knauz Nándornak Fejér *Codex Diplomaticus*ához készített évmutatója (1862), Czínár Mórnak ugyancsak ezen gyűjtemény anyagából összeállított betűrendes tárgymutatója (1886), Kovács Nándornak betűrendes névmutatója *Az Árpád-kori Új Okmánytár*-hoz, Szinnyei Józsefnek *folyóirat-repertóriuma*, továbbá Knauz Nándornak *Kortana* (1876), Csoma Józsefnek és báró Nyáry Albertnek *Heraldikája*, Karácsonyi Jánosnak a *magyar nemzetségekről* írt műve, nemkülönben jegyzéke a hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelekről, Csánki Dezsőnek *korszakos történelmi földrajza a középkori Magyarországról*, Réthy Lászlónak *Corpus Nummorum* című kiadványa, Rupp Jakabnak *Magyarország helyrajzi története*, Szentpétery Imrének *Oklevéltári naptára* és befejezésre váró regestakiadványa az Árpád-kori királyi oklevelekről stb. ezt a célt szolgálták és mint a középkori Magyarországgal foglalkozó történetírásunk szembevető fellendülése mutatja, el nem vitatható eredménnyel.

A történetírói módszer fokozatos haladását mutatják az 1867-ben megindított *Értekezések* és a főtítkár szerkesztésében ugyanezen évtől kezdve megjelent *Akadémiai Értesítő* kötetei is, melyek feldolgozásokban ismertették a hazai

történetkutatás terén elért tudományos eredményeket, az egyetemes történelemnek magyar vonatkozásait, sőt figyelemmel voltak azon történelmi problémákra is, melyeknek a magyar történelemmel közvetlen kapcsolataik nem voltak ugyan, de egy magasabb történetszemlélet vagy értékel-fogás kialakulásához, analógiák kutatásához és megállapításához, s ezek alapján a sokáig egységesnek tartott történettudomány differenciálódásához szükségképen hozzájárultak. Ma már jogosan hivatkozhatunk arra, hogy a szűkebb értelemben vett politikai történelem mellett magas színvonalú gazdaság-, társadalom-, pénz-, oktatás-, földrajz-, művészet-, és jogtörténeti irodalmunk van, eredményeiről a külföld is szívesen vesz tudomást, mely az európai kulturaközösség nem mellőzhető tényezőjének tartja a magyar történettudományt.

A magyar történettudomány fejlődésére el nem vitatható hatással volt a külföldi történetirodalom is. Külföldi történetírók ismertetése s műveiknek magyar nyelvre való fordítása már a megalakuló Akadémia munkatervében is szerepelt, mint a legsürgősebben megoldandó feladatok egyike, azon elv alapján, mely már az első alapszabályokban is kifejezésre jutott, hogy az Akadémia «hivatva van a nemzeti nyelvet mind eredeti munkák dolgozása, mind régi és új remekírások magyarrá tétele által gyarapítani». A legközvetlenebb cél volt a történelmi érzék és a tartós érdeklődés felkeltése a klasszikus értékű történelmi művek iránt egy olyan társadalomban, melyben nem éltek tudományos hagyományok s amely az előretörő romanticizmus korában a nemzeti önérzet túlzásaira és szertelenségeire volt hajlandó. Nagy jelentőségű volt azonban a külföldi történetírók fordításban való közzététele később is abból a szempontból, hogy bennök a bőséges forrásanyaggal rendelkező új történetírói nemzedék utánzásra méltó mintákat nyert, s azokból formaérzék, írói művészetet, s egyetemesebb jellegű történetszemléletet tanulhatott. E tekintetben elég Macaulay, Thierry, Taine, Symonds, Burkhardt, Carlyle, Curtius stb. nevére hivatkozni. S ha ma önérzetesen beszélhetünk önálló felfogású tudományos magyar történetírásról, melynek eredményei immár nem csupán a szak-

tudósok kicsiny körét, hanem a magyar értelmiség legszélesebb rétegeit is foglalkoztatják, akkor igazoltnak kell tekintenünk az Akadémia tudomány-politikáját, amely egyrészt a nemzeti sajtóságok erőteljes kifejlesztésével, másrészt a szükséges idegen kulturértékek tervszerű átvételével s a magyar kulturelemekkel való tudatos összeegyeztetésével a magyarságot a nyugateurópai kulturközösségbe bekapcsolta, sőt annak itt a Duna medencéjében történelmi hivatást biztosított.

LUKINICH IMRE.

A PARLAMENT REFORMJA.

A magyar probléma voltaképen azon fordul meg : van e mód, amelyel az intelligencia vezetőereje úgy conserváltassék, hogy a politikai súlypont ne kerüljön a végletekbe csapongó rétegek kezébe. Jelenlegi választási rendszerünkkel, mely alkotmányjogi hagyományaink útjából kikökenve, az egyetemes nemzeti érdekeket részekre daraboló választókerületeken alapul, teljesen reménytelenek a kilátások. De ha szakítva azzal az ideológiával, mely a választókerületek útján s pusztán a szavazatok számszerinti összegezése által akarja létrehozni a nemzeti akaratot : ősi alkotmányunk szellemében kutatjuk a kibontakozás útját, önként kínálkozik a megoldás. Még pedig olyan, mely által az intelligencia fölénye, párhuzamosan a nemzetben szunnyadó ethikai erőikkel, minden erőltettség nélkül oda fokozható, hogy önsúlyánál fogva alkalmassá váljék a demagogia leszorítására. És ez a mód az ethikai nemzeti akarat megalakulását a történelmi folytonosság ércalapjával fedezi.

Az 1848 előtti alsóház szerkezetében megvoltak mind az általános választói jog, mind a közvetett szavazás lényeges critériumai, természetesen a kor szellemének megfelelően, csak a rendi kereteken belül. A diéta zömét a vármegyék közgyűlése által választott követek alkották, ennek a testületnek pedig tagja volt minden nemes ember. Így a nemesség általános szavazatából construálódott vármegye, egyéb alkotmányos jogköre mellett, egyúttal az alsóház megalkotását is közvetítette. E szoros kapcsolat által a társadalomban forrongó eszmék a megyegyűlések által adtak irányt az alsóház politikai küzdelmeinek, viszont a diéta vitáiban kicsattanó gondolatok is ugyanezen az úton szívárogtak át a köz-

véleménybe. Programmokkal és irányeszmékkel nemcsak egymást termékenyítették meg kölcsönösen, hanem az egész választó közönséget is, amellyel végig teljes összhangban maradtak.

Eötvös József, Szalay László és az 1840-es évek többi centralistája — a Széchenyi, Kossuth és Deák Ferenc által képviselt municipalizmussal szemben — a megyei intézményben látták legnagyobb akadályát a külföldi remniscenciák hatása alatt dictálni kívánt haladási tempónak s ez okból a köztudatba vitték azt a tévhitet, hogy a parlamentarismus csak a megyék romjain építhető fel. Elbűvölve az angol parlamentarismustól, eredeti alakjában igyekeztek átültetni a honi talajba ezt az intézményt, figyelmen kívül hagyva, hogy amíg ottan a választókerületek már akkor történelmileg kifejlődött közigazgatásai voltak a közvéleménynek, addig nálunk minden közelet csak a vármegyéken húzódott meg. A helyett tehát, hogy az 1848-iki törvényekben, a jogok kiterjesztése a rugalmas vármegyei szerkezetbe illesztve vitetett volna keresztül, a márciusi napok forrágatagában az idegen eredetű választókerületek közbeiktatása győzedelmeskedett, pedig Kossuth az utolsó pillanatig küzdött a vármegyei alkotmány megtartásáért. Ez a tévedés véglegesen megzavarta az országos és megyei közelet szerves egymásra hatását.

A nemzeti érdekekért a nemesi kiváltságok eltörléséig küzködő vármegyék követküldési joga átszállott ugyan a választókerületekre, de nem szállott át az akkori vármegyék közszellem lendítő ereje. Mint ethikailag gyenge, pusztán a választás technikáját lebonyolító berendezések, nálunk ab ovo nem váltak alkalmas elemeivé a nemzeti akarat megalkotásának. Az apró érdekek cultusában élő választók fogékonyabbak lettek a kezük ügyébe eső kicsiny, mint a nemzet egyetemes fejlődését szolgáló távolabbi nagy érdekek iránt s innen a pártok a kerületekben nem annyira elvi, mint inkább személyi szálakkal szervezkedtek. Ezzel a választókerületek is magánérdekeket istápoló szavazókörökké törpültek, ami a politikai capacitáció és józan közvéleményalakulás összezsugorodására vezetett. Typikusan a választás

évtizedeken át alig volt egyéb, mint alkalmas egyének megbízása a kerületi, illetve osztályérdekek — erősen magánjogi zamatu — parlamenti képviselőjére. A legújabban úrrá lett stratégia által pedig, hogy aki bírja marja, éppen ki van szolgáltatva a választóközönség a napi árfolyamra rálicitáló párt- és érdekcsoportoknak, még azoknak is, amelyek merőben ellentétesek az általános nemzeti célokkal.

Ilyképen csak szomorkodni lehet azon, de nem csodálkozni, hogy még nagyfontosságú gazdasági és socialis kérdések sem igen tudtak a politikai vérkeringésbe belekerülni, országos érdeklődésre, és egy-két specialistán kívül, támogatásra találni, s hogy Werbőczy jogász-nemzete negyvenöt év alatt nem ért rá a magánjog codificálására. A népi érdek és a parlament közt tátongó szakadékot sokan az általános választó-joggal akarták betölteni, hogy ez mennyire nem sikerült, annak bizonyítékául itt áll nemzetgyűlésünk.

Az általános választó-joggal járó nagy fogyatékoságok nemcsak nemzetgyűlésünkbe, hanem az egész parlamentarismusba vetett hitet is megrendítik. Látjuk, hogy a választók nagy tömege nem képes eléggé felemelkedni az egyetemes nemzeti érdekek ethikai magaslatára s tájékoztatlanságában, a kegyeire vadászók befolyása alatt, nem tudja jól kiválasztani azokat, akik az ország dolgainak intézésére jobban képesek. Minél szélesebb keretű a választó-jog, annál nagyobbá válik atomizáló hatása, már pedig amint «Shakespeare-t vagy jól kell adni, vagy sehogy, de adni mindenképen muszáj»: úgy az általános választói jogra is okvetlenül sornak kell kerülnie.

Az egyetemes nemzeti érdekek megállapítására kétségkívül az egész nemzet illetékes, csakhogy gondoskodni kell módról is, mely e folyamat tárgyilagosságát tökéletesen biztosítja. A parlament nyilvánossága csak éppen a parlament légkörében élőknek nyitja fel szemét, a távolabb állók nem közvetlenül, hanem csak a hírlapok és felelőtlen «azt mondják»-ok anyagából alkotnak véleményt, már pedig az újságoknak — tisztelet a kivételeknek — kedvök telik abban, hogy párt- vagy lappolitikai érdekből, a politikai közéletben szereplő személyeket, célokat és tényeket, teljesen a maguk

szájaíze szerint világítsák meg s erre bizony erősen rálicitál a vérszegény politikai discussio; nem is beszélve a suba alatti lélekrontásról.

Hol és hogyan képződjék akkor józan közvélemény és komoly nemzeti közszellem, ha közvetlenül a választók szeme előtt nincs alkalmas tere, a politikai irányeszmék állandó és tárgyilagos megvilágításának; amikor mindenki csak a saját igazát harsogja, de a másét nem hallgatja meg. Politikai iskolázás nélkül nem lehet tömegeket az urnához engedni, hogy ott a nemzet sorsáról döntsenek. Mindenekelőtt fórum kell tehát a nyilvánosság előtt concentrált egyenletes érlelődésnek és véleményalakulásnak: a választók-nak kezeliügyében.

Ehhez a fórumhoz vezérel, egyes magyar intellectuelekkel szemben, nagynevű európai jogtudósok által is magasra értékelt alkotmányunk szelleme, melynek lényege szerint a nemzeti akarat megalkotására sokkal alkalmasabb egységek volnának a történelmileg kifejlődött törvényhatóságok, mint a ceruzával megrajzolt választókerületek. A vármegyével csaknem egyidős a követküldés, amely — az utasítás jogának elejtésével — képviselőküldéssé modernizálva, egyszerre megoldaná a nagy problémát. Hogy ez lényegileg közvetett szavazás, az nem visszaesés, hanem haladás volna, mert öntudatos visszatérést jelentene ahhoz a legsajátosabb, ősi magyar gondolathoz, amely egy szemernyivel sem alantasabb a közvetlen szavazásnál.

Ismereteseek azok az ellenvetések, amelyeket egyes állam-bölcsészek a közvetett szavazás ellen felhoznak. Megengedem, hogy a csak eszményileg létező, abszolút tökéletességhez viszonyítva van igazság e tudósoknak abban a nézetében, hogy a közvetett szavazás sem tökéletes választási módszer, mert az esetben, ha az electorok szolgailag ragaszkodnak az ősválasztók akaratához, akkor felesleges a közvetítés, ha pediglen önfejűktől választanak, akkor nem érvényesül a népakarat. Ez az elmélet igen tetszetős abban az esetben, ha a közvetítés csupán a konkrét leszavazásból álló, gépies actus. De megdől, mihelyt a nemzeti akarat megalakítását nem az electorok technikai, hanem a nemzet életébe szer-

vesen belekapcsolódott törvényhatóságok ethikai tevékenysége közvetíti. Vagyis a legmélyebb rétegekig szervezett összes erők olyan resultánsai választanak, amelyek emellett országos és helyi ügyekkel amúgy is ex offo foglalkoznak, sőt egyes kormányzati irányelvek mellett közvéleményt is teremthetnek. Szóval nincsenek egy conclávéban, légmentesen elzárva a választóközönségtől, hanem annak szeme előtt, az ős-választókkal örökös kapcsolatban keresik a nemzet egyetemes érdekei megvalósításának módját. Mivel e működésbe belekerül minden érdek és minden momentum, amely az igazi nemzeti akarat megalkotására nézve lényeges, — így a gouvernementális szempontok mérlegelése is, — a törvényhatóságok, mint a nemzeti érdekek determinált érző és tapintó szervei, toronymagasságban állanak a választókerületek felett. Competensebbek tehát a parlament tagjainak megválasztására is.

Mivel a parlament nem öncél, csupán eszköze a nemzet boldogulásának, nem az a lényeg, hogy a polgárok numerikus sommázatából szövődjék, hanem az, hogy mint quint-essentiája a nemzet egészének, olyan közszellemet tudjon teremteni, amelynek kizárólagos szentsége az egyetemes nemzeti érdek. Ahol nincs meg az államfenntartó képességnek az a foka, mely köz- és magánérdek között éles különbséget tud tenni, hol önzetlen közérdeklődés és erélyes közvélemény ezt a különbségtételt megkövetelni nem tudja, ott az egész parlamentarismus csupán sok pénzbe kerülő üres játék. Elismerem, hogy a közelmúlt zürzavaraiban nem volt időszerű, még vagy már, a közvélemény intézményes megszervezése, de mert a jövő nagy feladatainak megoldásáról öntudatos nemzeti közvélemény és önzetlen közérdeklődés nélkül szó sem lehet, kívánatos, hogy minden conceptionnak alapelve és célja ez legyen.

*

A választás kétségkívül a legkomolyabb következményekkel járó közjogi cselekvény, ennélfogva a lelkek előkészítése erre a cselekvésre nem szolgáltatatható ki teljesen a magán megdolgozásnak és a választók pillanatnyi hangulatá-

nak. Nyissuk meg tehát az általános választói jog alapján ujjászervezendő törvényhatóságok tanácskozó termeit a magukra hagyott, vagy kontárok kezén nevelődő tömegek előtt, mert a nemzeti közszellem és a közélet megnevesítésének egyetlen módja az, hogy a pártpolitikai szervezkedés és capacitatio ne izgatás és egymásra licitálás alakjában úgyszólván magánkörben, hanem a nyilvánosság előtt, alkotmányos fórumokon folyjék, contradictóriusan, az ellenvéleményekkel együtt. Ott, hol az országos és helyi ügyek amúgy is megvitatásra kerülnek, ott dőljön el, hogy melyik pártnak van igaza és hogy melyik képviseli igazán a nemzet érdekeit. Hogy onnan kapjon lendületet a közszellem és ottan pulverizálódjék fel az ellustult intelligentia vezető ereje, mely az igazságnak okos ésszel való felderítésével fékezze meg a demagógiát. Ebben az alkotmányos küzdelemben forrjon ki az igazi nemzeti akarat és nem az egygondolkodásúak zártkörű összejöveletein vagy a csapszékekben, kortesek és stréberek izgatása és lélek-rontása által.

Képzeli csak el, jogtörténetünk gondolkörében maradvá, hogy a képviselőket nem a kerületek, hanem a reconstituált törvényhatósági közgyűlések választanák, és pedig nem úgy, hogy a működés súlypontja a választásra essék, hanem mintegy elismerésüül és betetőzésüül annak az éveken át folyó komoly tevékenységnek, mely a kormányzásnak, az országos és helyi közügyek menetének figyelemmel kíséréséből és megvitatásából áll. Ez a magasabbrendű közélet egészen más jelleget és jelentőséget adna mind a parlamentnek, mind a törvényhatóságoknak, mert a választóközöniséget teljesen belekapcsolná a nemzeti életbe. A legkisebb polgár is közvetlenül és állandóan érezné azt, hogy a nemzeti élet benne és körülötte lüktet, hogy érdekei és aspiratiói méltánylásra találnak s viszont közvetlen közelből mérlegelhetné azokat a szempontokat, amelyekkel a kormányzásnak is számolnia kell. A tárgyilagos kritikát gyakorló józan közvélemény derékban törné ketté az izgatás szörnyetegét; az elvi harcok a személyi és kerületi érdekek túlságba vitt cultusát. A merőben átalakult közgondolkodásból kisarjadzó egységes közszellem és közéleti ethika a pártküzdel-

mek irányítását és vezetését is átterelné a budapesti pártirodákba a vidéki élet önzetlenebb tényezői kezébe s így a sokszor egyoldalú pesti közszellemet is egyensúlyban tartaná a politikai jelentőségükben megnövekedő vidéki centrumok. A pártok küzdőterei ide terelődvén, nyomban megindulna a józan közvélemény-termelés. Kortesek és borgőz mérgezett harcait, érvelés és ellenérvelés alapján, a szabad elhatározás döntése váltaná fel. Az igyekezet, hogy a pártok a többséget már a törvényhatóságokban megszerezzék, üdítőleg hatna a politikai élet fejlődésére s mindezek mellett kitűnő közéleti iskola nyílna meg újból a parlamentbe törekvőknek.

Tudom, hogy e ponton felhozható az a jogos ellenvetés, hogy ha a törvényhatóságok ilyen behatóan politizálnak, mi lesz az igazgatással. Itt bátor vagyok röviden kitérni arra, amit a közigazgatási reform kapcsán a *Budapesti Hírlapban* megjelent cikksorozatomban részletesebben kifejtettem. A törvényhatóságok hatásköre két elemből áll: politikaiból és igazgatásiból. Mivel ez utóbbira túlnagy, a két hatáskör megosztandó egy nagyobb és egy kisebb bizottság között. Az előbbi legyen a politika, az utóbbi pedig kizárólag az igazgatás szerve. Miután ilyen megosztás nélkül, önkormányzati alapon, közigazgatási reform el sem képzelhető, javaslatom nem járna az igazgatás sérelmével.

A múlt század második felében valami erőltetett európaiskodás mintegy mentőgetni igyekezett magát azért a kevés magyar gondolatért, a mi törvényeinkbe, frakkra varrt vitézkötés gyanánt, itt-ott mégis becsúszott. Mivel parlamentárismusra szükségünk van, mindaddig, amíg az állambölcsészet ennél jobbat ki nem talál, olyan alakban kell azt beállítani, amely nemzeti egyéniségünknek és érdekeinknek legjobban megfelel. A mi erjedőben levő, szélsőséges fajtánknak kell a képviselőküldés, mint nevelő, tömörítő és szélsőséget levezető intézmény, melyet a politikai észszerűségen kívül és a választókerületek pár évtizedes multjával szemben ötszázéves hagyományok ajánlanak.

Mert ha nem lettünk volna doctrinairek, hanem a választó-jogot a magyar jogalkotó genius gondolatkörében

már évtizedekkel ezelőtt kiterjesztettük volna, mindenesetre kevesebb szociális problémával állanánk ma szemben, de talán nemzetiségeink sem dolgoztak volna oly szívósan, egy alólról érvényesülő, kiegyenlítő és kielégítő politika előnyeit élvezve, a magyar állam aláaknázásán.

*

Mivel ma már csak demokratikus parlamenti reformról lehet komolyan szó, a következőkben azt szeretném megvilágítani, hogy az általam fejtegetett mód a legteljesebben demokratikus, előbb azonban a demokratia és vármegye fogalmát kellene bizonyos rájuk száradt tévtantól mentesíteni. Amíg ugyanis a demokratiaiban némelyek, csak az utcai csöcselék uralmát látják s nem a politikai súlypontnak a nemzet egészébe való helyeződését: addig a vármegye csak a deres és reactio rémét idézi fel sokakban: pedig amint a rendi vármegye a rendi demokratia intézménye volt, úgy a megfelelően reformált vármegyénél lámpával sem lehetne alkalmasabb organizmust találni: a demokratia kibontakoztatására. Bár megnyugtató, hogy a vármegye és a demokratia fogalma már a történelmi távlatban is meg tudott férni egymással, a haladás feltétele mégis az, hogy ezek újra találkozzanak, most már örökre összeforrjanak.

Az egyetemes nemzeti érdek a törvényhozásban és a kormányzásban csak a nemzet minden rétegét magában foglaló, demokratikus népképviselő által juthatván szóhoz, kishitűség fázni ettől a gondolattól. pláne mikor még az a figyelemreméltó szempont is mellette szól, hogy a fejlődés iránya nemcsak világszerte, hanem főleg szomszédságunkban, demokratikus. Ezzel az eszmével ellentétesen Magyarország sem haladhat az elszigeteltség, illetve középduai missiójának veszélyeztetése nélkül. Mivel nemcsak a subjectiv vonzódást, hanem főképen az objectiv erő kifejlés lendületét csak a demokratiaától várhatjuk, a történelmi előrelátás nem lehet zűkkeblű a jogok kiterjesztésében.

Arra a kérdésre, hogy a törvényhatóságok által gyakorolt képviselőküldés demokratikus gondolat-e, annak behatóbb elemzése után teljesen megnyugtató feleletet kapunk.

Bizonyos ugyanis az, hogy a parlament a képviseltetés intézménye nélkül el sem képzelhető: ennél fogva e ponton a demokratia lényege az, hogy a magyar állampolgárok minden kategóriája, — nem tekintve bizonyos erkölcsi és korbeli megszorításokat, — közjogilag szervezve legyen a nemzeti akaratot kifejezésre juttató organismusban. De a nemzeti akarat nem egy pár millió ember akaratának materiális összegezése, hanem azoknak egy ethikai eredőben való le-sűrűsödése: ennél fogva nem az a fontos, hogy az egyesek akarata éppen csak közvetlenül gyakorolt választás útján, számszerint jusson kifejezésre: hanem az ethikai tartalom. Már pedig csak közvetett választás által létesíthető az a közvetítő szervezet, amely nemcsak tevékenységre hozza, hanem az ethikai nemzeti érdekekben convergenssé is tudja kovácsolni az összes felszabadult erőket. Hiszen kirívóan láttuk, hogy közvetlen választás mellett is választókerületeink, az időnkénti szülési folyamatot nem tekintve, csak szenvedő assistálói az eseményeknek: holott nemcsak a demokratiának, hanem az országnak is az volna az érdeke, hogy a parlament aktivitása mellett a törvényhatóságokban megszervezett termelő közszellem is mindig cselekvő legyen és a parlamentnek állandó támasztékaul szolgáljon alkotó és kormányellenőrző feladatában. A demokratia kiugró pontja kizárólag abban van, hogy ez a közvetítő organismus demokratikusan legyen szervezve, mihelyt ez megvan, a közvetített választás, az ethikum mellett, a demokratiának is mérhetetlen előnyöket biztosít.

Ez a párhuzamos aktivitás nem azt jelenti, hogy általa, bizonyos föderatív jellegű, fiók-parlamentek keletkezzenek, mert hiszen a törvényhatóságok csak megválasztanak a parlament tagjait, a nélkül, hogy azokat visszahívhatnák, vagy hogy utasításokat adjanak nekik. Az immár történelmi emlékké vált követi utasítás a modernizált képviselőküldéssel semminemű fogalmi kapcsolatban nincsen, ettől teljesen sértetlen maradhat az a parlamentáris alapelv, hogy a nemzet egyetlen souverain törvényhozó testülete a parlament. A «közérdekű, sőt országos» ügyekkel foglalkozó törvényhatóságok megnyilatkozásai azonban erkölcsileg jelentősebbekké válnának, mint manapság, mert a nemzet valódi közvéleményét fejez-

nék ki, a nélkül, hogy maguk ezáltal törvényhozókká válnának. Megnövekedett jelentőségük nem bontaná elemeire, sőt éppen congruenssé tenné a parlamentet a nemzeti érdekekkel. Így sokkal közelebb kerülne egymáshoz a nemzet és képviselte, mint bármennyire kiszélesített választói joggal, amely azokat csak még jobban eldarabolná. Hogy azonban a vidéki közvélemény megacélozása és erőteljes decentralisálása az idők folyamán ne vezethessen a központi hatalom meggyengülésére, az újjászervezéssel kapcsolatban megalkotható — *debuisset pridem* — a közigazgatás államosítása is.

Bármily természetesnek látszik azért a törvényhatóságok pusztá demokratizálása, magában véve még nem volna elégséges közéletünk megnemesítésére. Ennek elengedhetetlen kelléke a képviselőküldés is, mert csak e két egyítható szerves kapcsolata által lennének a közgyűlések nemcsak akadémikus vitáknak, hanem egyúttal a pártok perdöntő mérkőzéseinek is színhelyei. csak ily módon kötné le a képviselőküldéssel járó politikai hatalomért való küzdelem a közérdeklődés maximumát.

*

Jogász koromban, boldogult apámék vitatkozásait hallgatva, egy alkalommal arra a kérdésemre, hogy a főispán tulajdonképen mit csinál, találóan azt felelte egy kiváló administrator hírében álló főispán: «Klikkeket bont és új klikkeket alkot». Amikor a vallás, haza, család és tulajdon eszméjét, hatezeréves kulturánk alapjait, új eszmeáramlatok hullámai nyaldossák; amikor egy századokon át elhanyagolt nemzet ezer szükséglete vár kielégítést: nem új és legújabb klikkekre, hanem igazi népjóléttel győzni és meggyőzni tudó kormányzásra van szükség. De hogyan construáltassék igazi népjólétet dictáló nemzeti akarát és hogyan tudjon a legjobb kormány is magas ívelésű fejlődést producálni, amikor a fórumon és a választókerületekben nyüzsgő személyi érdekek és szempontok minden lehetőséget és minden tetterőt lenyűgöznek. Ez már nálunk, a rosszul gombolt mellény módjára, együtt jár a választókerületekkel. Odáig kell tehát az

orvoslással visszanyúlni, hol a baj fészke van, vagyis a vármegyék és a törvényhozás szerves kapcsolatának erősza-
kos szétszakításáig: a törvényhatóságok képviselőküldési
jogának visszaállításával.

A politikai élet mélyében kavargó ellentéteket nem a
megnyilatkozás lehetősége veti fel, de nem is lehet azokat
rendőrileg, hanem csak messzeható politikai érzékkel és meg-
értéssel kiegyenlíteni. Nem a felforgatás melegágyai lennének
tehát a törvényhatóságokban zajló politikai küzdelmek,
hanem a jó kormányzás és a kiegyenlítés biztosítékai, mert
általuk ethikai magaslaton álló testületek — mintegy töké-
letesített tribunus plebisek — adnának lökemet és erőt
a nemzet valódi érdekeinek permanens érvényesülésére, de
egyszersmind mérsékelnék a túlzásba csapó szélsőségeket is.

Egy bizonyos politikai stabilisatióra minden parlament-
nek és minden parlamenti kormányzatnak szüksége van
ahhoz, hogy az alkotásra ideje lehessen. Valószínű, hogy a
mai választókerületeket nagyobb egységbe foglaló és egyen-
súlyban tartó törvényhatóságok guvernementális érdeke,
sokkal több stabilizáló képességet tudna producálni, mint
választókerületeink személyes érdekekkel saturált küz-
delmei. Amazokat nem oly könnyen kapnák el tetszetős
szélsőségek s így az egyes kerületek eclecticus ösztönéből
alakult pártárnyalatok automatikusan, középúton haladó,
nagyobb pártokká — minden valószínűség szerint egy kor-
mányzó és egy ellenzéki párttá — stabilizálódnának. Ez a
lesűrűsödés a parlamenti váltógazdaságot is magával hozná,
a közgondolkodás, pártélet és haremodor gyökeres átalaku-
lásával. Továbbá a törvényhatóságokban országosan szer-
vezkedő pártok bizonyára elébe helyeznék az országos
celebritásokat a kerületi nagyságoknak; a sülyesztőben el-
tűnedező párt nélküli pártvezérek és a választási fifika poli-
tikai fattyuinak helyét olyan közéleti multú, kipróbált jel-
lemű tényezők foglalnák el, akiket ma józólésük tart vissza a
választási herce-hurcától. Ilyképen ellensúlyozná a képviselő-
küldés az általános választói jog legkárosabb hatásait, a
pártok szétforgácsolását és a parlamenti színvonal sülye-
dését, az egyetemes nemzeti érdekek sérelme nélkül.

Azzal az esetleges kifogással szemben, hogy a törvényhatóságok a localpatriotismus fészkei lennének, nemcsak azt vetem fel, hogy a nagyszámú kerület localpatriotismusával szemben már az is haladás volna, ha ez csupán néhány tucat törvényhatóságra korlátozódnék; hanem azt is, hogy e testületek közéleti etikája és a nyilvánosság arra a színvonalra szorítaná vissza a helyi érdekeket, amelyre közérdekű jelentőségüknél fogva igényt tarthatnak. Végül még az is lényeges, talán a leglényegesebb érv, a képviselőküldés mellett, hogy az intelligentia szervezetlen s így javarészből elvesző erejére tömörítő hatással lenne. A belátó mérlegelés szava manapság nem hallszik el azokra a helyekre, hol a minden érvtől és minden közösségtől mereven elzárkózók életüket egy párt ideológiájában élik le. Ezért tudott a szélső radicalismus megerősödni és nem a történelmi világnézetet megdőntő érvei alapján. Abban a pillanatban azonban, amint a nyilvánosság előtt folyó elvi harcok és nem a politikai hasbeszélés döntene el a pártok sorsát, pozitív, alkotó programmal kell kivonulniuk azon pártoknak is, amelyek ezidőszert a csökönyös tagadás álláspontján ítéleznek elevenek és holtak, sőt egy hatezeréves világrend felett. A nagy pártokká stabilizált conservatív és liberális pártok közt, mint szélső radicalismus, meg fogna jelenni a socialdemokratia is; de azokat nem falhatván fel oly könnyen, mint a párttöredékeket, csak a polgári pártokkal egyenlően handicappelve, a nyilvánosság előtt megkritizálható érvei alapján számíthatna érvényesülésre.

Hogy a kormányzati stabilitás fokoztassék, kívánatos volna, hogy a törvényhatóságok hosszabb időre alkottassanak meg s hogy a Ház alakító ciklusok olyan időre essenek, amikor a törvényhatóságok a «Sturm und Drang» korán keresztülmentek már. Hogy felettök az erkölcsi megtisztultság magaslatán álló parlament souverain módon bírálhassa el a nemzet valódi érdekeit, érvényesítve a legeslegjobb stabilizáló erőt, — a jó kormányzást.

Bárha nagy gondot igényel azoknak az alkotmánybiztosítékoknak megállapítása, amelyek a törvényhatóságok politikai függetlenségének megóvására szükségesek, a leg-

hatályosabb biztosíték kétségkívül a nyilvánosság és az a várható közszellem, mely ráneveli a nemzetet arra, hogy a politikai közélet nem az apró érdekecskék gyorsforralója, hanem a nemzeti fejlődés hatalmas kohója s hogy csak a jellem, rátermettség és önzetlenség tűzpróbáin keresztül ment egész emberek kerülhessenek azok közé, akik a nemzet sorsáról döntenek.

MÓSA JÓZSEF.

ADOLF VON HARNACK.

Mikor 1890-ben az alig negyvenéves Harnackot a német történetírás aggastyánja, Mommsen, néhány mesteri mondat-tal a porosz Akadémia tagjai sorába beiktatta, nemcsak a (már akkor) nagynevű egyháztörténetíró számára talált elismerő szavakat, hanem a fiatal egyetemi tanárnak oly sajátosságára is utalt egészen különös nyomatékkal, amely akkor még csak ígéret volt : tudományszervező készségére. A «nagy-állam» és a «nagyipar» modern tényezői mellé Mommsen e kis beszédében ¹ biztos kézzel állította oda a «nagy tudomány» postulatumát, mert helyesen érezte meg, hogy az új akadémiai tag oly tetterszoros alkotó és teremtető életre hivatott, amelynek keretét a német tudomány kialakulóban lévő «nagyüzeme» fog szolgálni. Harnack ebben a jelben foglalta el székét Leibniz akadémiajában. A nagyhatalmi kulturpolitika s a nagyméretű tudományszervezés műve egyik vonása II. Vilmos Németországának, az államteremtés s a birodalmi terjeszkedés e büszke korszakának. Ennek a Németországnak lett csakhamar vezető alakja, repräsentativ tudósa és szellemi politikusa az a kiváltságos férfiú, aki ez év április kilencedikén maradandó alkotásokban és tudományos eredményekben gazdag hetvenöt esztendőre fog visszatekinthetni.

Kiváltságos élet ez, mert a külső és belső feltételeket, amelyek e hatalmas személyiség kibontakozásához szükségesek voltak, illő harmoniában nyújtotta feléje a sors. Harnack egész életének, alkotásának és jellemének uralkodó vonása : bizonyos ellentéteknek szinte magától értetődő szerencsés összefonódása, a «complexio oppositorum», amelyet

Harnack oly biztos pillantással elemez ki bonyolult történeti jelenségekből és folyamatokból.¹ Mint tudós épp úgy örömet lelhetett az aprólékossáig gondos részletkutatásban, ahol szorgalmával és módszeri biztosságával ejtette bámulatba olvasóit, mint a világtörténeti látkörű áttekintésben és a nagyméretű összefoglalásban; e téren viszont mély gondolkodónak és kiváló ábrázolónak bizonyult. Aki tudósként egyaránt biztos az analysisben és a synthesisben, az tanárként színtoly mestere lesz a szerény semináriumi munkának, mint a birodalomszerte feltűnést keltő nagy „publicumoknak”.² Aki grunewaldi dolgozószobájában éjente úgy merül el az egyházatyák egy-egy mondatába vagy szavába, mint a középkori másoló-barát, az napközben a világ legnagyobb könyvgyűjteményének organismusát figyeli és irányítja, palotát épít, műhelyeket szervez és egy egész birodalom szellemi szükségleteit óhajtaná tizenöt éven át szüntelenül fejlődő, keze alatt úgyszólván napról-napra tökéletesedő intézményével kiszolgálni.³ Mindezek után még az sem meglepő, ha a protestáns theologust és prédikátort, a catholicismus dogmáinak történetíróját ott találjuk Európa legnagyobb természet-tudományi és technikai kutató intézeteinek élén, amelyeknek nemcsak anyagi életfeltételeit teremti elő, hanem merész

¹ P. o. az egyház és állam, az egyház és cultura viszonyából az első században. (Kirche u. Staat bis zur Gründung d. Staatskirche, K. d. G. I, 4. 133—5. ll.); a kereszténységet magát (Szt. Pál értelmezésében) ilyen *complexio oppositorum*-nak érzi (Mission u. Ausbreitung. I. 224.) s egy essay-jében azt vallja, hogy a c. o., vagyis a kiérlelt és egyensúlyba hozott nagy ellentétek a „deghatalmasabb és legmaradandóbb” történeti jelenségeket jellemzik. (Der Geist d. morgenländ. Kirche (R. u. A. V, 136. jegyz. I. lent 44 l.).

² A legnagyobb hírre az 1900-as év téli szemeszterében *Das Wesen des Christentums* címen tartott nyilvános előadása tett szert: könyv formájában sok százezer példányban terjedt el, számos nyelvre lefordították, így Ráczy Lajos sárospataki tanár magyarra is. („A kereszténység lényege.”)

³ Hetvenedik születése napjának ünnepére tisztelői négy hatalmas gyűjteményes munkával lepték meg. A Porosz Állami Könyvtár tudományos tisztviselői is ilyen „emlékkönyvben” rajzolták meg Harnack vezérigazgatása korszakának jelentős eredményeit: *Fünfzehn Jahre Königliche und Staatsbibliothek*. Berlin, 1921.

szellemi programmot is ad. Munkás kezének nyoma ott van a német nagyipar legújabb csodálatraméltó „kirakatán”: a müncheni Deutsches Museum-on, de minden munkája közben arra is időt talál, hogy hatalmas tudományos vállalatokat hívjon létre, több gyűjteményt, sorozatot, folyóiratot szerkesszen és cikkeivel szüntelen gazdagítson.¹ Harnack életének e «complexio oppositorum»-a méltó keretet kap a porosz hegemonia alatt acélba öltöző századvégi hatalmas Német Birodalomban és szertelenül fellendülő fővárosában, Berlinben. A «Grosstaat» ölen így helyezkedik el Harnack «Grosswissenschaft»-ja, amelyre egykor Mommsen célzott.

Harnack gazdag élete műve: a realitás és az idealitás szerencsés összeilleszkedése a nemzeti társadalom szolgálatában. «A socialis gondolkodás szigorúan a valósághoz (Wirklichkeit) kapcsolódik. A valóságnak idealismusa az ideálok valóságává válik.»² Ha mindenképpen az ember eredeteiben akarnánk megkeresni szellemi sajátosságainak gyökereit, talán azt mondhatnók, hogy valóság-érzéssel páros józan lelkeségét szűkebb hazájából: a szigorú balti tengerpartról hozta magával. Dorpat, az északkeleti határváros — sajátos faji és művelődési elegyedésével — mindenkor bőven látta el tehetségekkel a birodalmat. A fiatal Harnack útja nyílegyenes volt. Alig végezte el az egyetemet, már ismét az egyetemen találjuk: három állomás — Lipcse, Giessen, Marburg — előzi meg a berlini egyháztörténeti tanszéket, amelyet harminchét éves korában (1888) foglal el. 1905-ben a berlini Királyi (ma Porosz Állami) Könyvtár vezérigazgatója. A fényes pálya külső díszét nem kell jellemezni: mindaz megjő, amit a császári barátság csak nyujthat s a címeknek — kegyelmes úr lesz és nemességet kap — Harnack adja meg a tisztességet s nem a címek öneki. Hivatali munkássága utóbbi évtizedeiben gyakrabban cultusministerjelölt, de tekintélye és neve nagyobb a mindenkori miniszterénél. 1921-ben

¹ Néhány gyűjteményes vállalkozást alább megemlítünk. Itt csak arra emlékeztetünk, hogy tudományának kritikai folyóiratát, a *Theologische Literaturzeitung*-ot maga Harnack szerkesztette évtizedeken keresztül.

² R. u. A. VI., 201.

hetven éves s a törvény értelmében vissza kell vonulnia ellásaitól; az egész művelt világ ünnepli. A hetvenötödik születésnap egészségben és munka közt találja.

Harnack régi protestáns theologus-családból származik s érdeklődése már korán az ókeresztény egyház fejlődéstörténete felé fordult. Nagy összefoglaló munkáit életének ötvenedik évéig terjedő első felében írja meg. Harmincnegyedik évében fejezi be élete főművét, a háromkötetes, azóta minden nagy nép nyelvére lefordított és számos kiadást ért *Dogmengeschichte*-t. Ezt nagyobb időközökben, szinte párhuzamos munka eredményeképpen két terjedelmes mű követi: a négykötetes *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius* (1893—1903) és az ugyancsak számos idegennyelvű kiadásban elterjedt kétkötetes *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (1902). Független e nagy egyháztörténeti munkáktól a berlini akadémia jubiláris története. (3 k., 1900.)

Életének második fele a szervező munka korszaka. Könyvtári vezérigazgató, a Vilmos császár kutatóintézet vezetője, egyetemi tanár s e hivatásos munkák mellett úgyszólván csak részletkutatásokra és essay-kre van érkezése. A sokféle és izgalmas tevékenységet jellemzik azok a sorok, amelyekkel e periódus egyetlen nagyobb könyvét¹ útjára bocsátja: «Három főfoglalkozásban állva, e munkát elloptott órákban, sőt félórákban kellett leírnom és nem egyszer kétkedtem benne, hogy valaha befejezhetem. Mégis megadatott nékem, hogy lezárhattam s csak azt remélem, hogy kínos keletkezésének nyomai nem lesznek nagyon is szembetűnők.»

A culturpolitika és tudományszervezés munkájához símul hozzá Harnack essay-írói tevékenysége: a rövid tanulmány, a kísérlet, a hírlapi cikk és az alkalmi beszéd. 1904-ben teszi közzé a «Beszédek és Dolgozatok» első ciklusát; húsz évvel később e sorozatnak már hatodik kötete fekszik előttünk.²

¹ Marcion: *Das Evangelium vom fremden Gott*. 1921.

² I—II.: Reden u. Aufsätze 2. k. III—IV.: Aus Wissenschaft und Leben. 2. k. V.: Aus der Friedens- und Kriegsarbeit. VI.: Erforschtes und Erlebtes. Cikkünkben a kisebb dolgozatokat R. u. A. jegy alatt, a kötet sorszámaival idézzük.

Ebben a vázlatban nem kaphatnak helyet azon kutatások címei, — megannyi kis kötet, köztük számos terjedelmes mű, — amelyek első sorban a szakemberhez szólnak, de talán legalkalmasabbak a történetbúvár és a philologus Harnacknak jellemzésére.¹ Csodálatosan gazdag irodalmi munkásságát csak abban a terjedelmes «Harnack-bibliographiában» tekinthetjük át, amellyel tisztelői 1911-ben lepték meg. Azóta másfél évtized múlt el s Harnack nem szűnt meg dolgozni, tanítani és írni. Írói egyéniségétől mégis alig áll valami távolabb, mint a polygraphia, hirlapíró és könyvgyártó századunknak e gondolatgyilkos kórsága.

A nagy szervezőt természetsszerűen a nagy mozgalom s a nagy szervezet érdekli, a legnagyobb, amelyet az emberiség történelme élénk állít: a keresztény vallásmozgalom és a belőle kifejlő katolikus egyház. Számára az egyház «a leg-egyvetemesebb és legjelentősebb alakulat, amelyben az emberiség nagy része önmagát valaha összefoglalta s amely máig erőteljesen áll meg világunkban».² Két nagy témája ebből az érdeklődésből ered. Mint fakad a «keleti csodamagból»³ új és minden régit megújító élet; mint kél világszerte ezerszeres visszhang a 'boldog Hír' nyomán; mint indul hódító útra a Hegyi Beszéd a zsidóságnak és a görögkeleti pogány valláselegyedésnek, a syncrétizmusnak történeti útjain, hogy háromszáz esztendő alatt teljesen átformálja a világ arcát s végül is az egyházszervezet szilárd formáiban állapodjék meg: ez Harnack egyik témája,⁴ amelyhez szorosán kapcsolódik hozzá a másik: a Hegyi Beszéd, egy további fejlődésfolyamatnak is kiindulása. Az a legbensőbb vallásos élmény, amelyet Krisztus példája és igéje kis környezetének jelentett, egyfelől benngyökerezik a zsidó hitélet-

¹ Ilyenek elsősorban a testamentumi kutatásai: *Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament* (számos kötet, 1906 kk.) és a saját szerkesztésében évtizedek óta megjelenő nagy gyűjteményben, a *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* (Hinrichs, Leipzig) közreadott számos forrás-tanulmánya.

² R. u. A. IV., 12.

³ Mommsen, *Reden und Aufsätze*, 209. l.

⁴ *Mission u. Ausbreitung d. Christentums*.

ben, másfelől világhódító útjában hamarosan összefonódik a görög-római gondolkodás kiképzett rendszereivel, hogy maga is rendszerre forrjon ki: a katholicizmus hittételeinek rendszerévé. Ez a hatalmas dogma-épület eredője a szív jámborságának, a rendszerezésre hajlamos emberi gondolkodásnak és történeti erőknak: a sokféle hagyományoknak. Ennek az épületnek közel kétezeréves 'építéstörténetét': tervezetét és restructióját, kibővülését és stilusváltozásait tárja fel Harnack hatalmas műve: a *Dogmengeschichte*. Ilyként a történetírónak és a szervezőnek figyelmét első sorban azok az intézmények és rendszerek nyűgözik le, amelyek az egyházból kisarjadtak. «Végső soron — írja Harnack — azért tanulmányozzuk a történetet, hogy az *institutiókat* megismerjük. Akár háborúkról, diplomatiáról és politikáról, akár művészetről és tudományról, akár egyházzal és iskoláról stb. van szó, mindig arra kell történeti kutatásunknak irányulni, hogy a fejlődéseknek eredményeit ismerjük meg. Ezek azonban szerződések, alkotmányok, törvények, iskolai tanítások és iskolai rendeletek, lithurgiák, katekizmusok stb. alakjában jelentkeznek. Azt tapasztaljuk továbbá, hogy az emberek közösségére egyáltalán semmi — tehát a nagy ember s a genius — sincs maradandó hatással, ami nem ülepedett meg institutiók alakjában.»¹

Dogmatörténetének háromnegyed részét az ókori egyház életének szentelte Harnack s a kereszténység missziójáról szóló műve egészében ókori jelenséggel foglalkozik. Ennek az ó-kereszténységnek történeti forrásai első sorban az ókori egyházi irodalomban találhatók meg: az egyházatyák emlékeiben. Az első hat század keresztény irodalmában Harnack az európai szellemi és erkölcsi élet alapzatát látja, oly közvetítő réteget, amely egyesítvén a görög-római műveltség értékeit a kereszténység érzelmi és ethikai vívmányaival, e conglomerátumot tovább adta a közép-kornak; a renaissance is csak erre, az egyházatyák által átértékelt és átértelmezett antik-keresztény irodalomra nyúlt vissza, hogy modern vilá-

¹ Was hat die Historie an fester Erkenntnis zur Deutung des Weltgeschehens zu bieten? R. u. A. VI., 183.

gunk szellemi képét megalkossa.¹ Ez a patristikus irodalom, amely Harnack világtörténeti távlatában ilyként új értelmet nyert, a hanyatló ókornak s a kibontakozó kereszténységnek nagy adattára. Harnack egyik fontos érdeme, hogy ezt az előtte alig hozzáférhető adattárt a tudományosság számára megnyitotta. A Mommsen kezdeményezésére, de már Harnack inspirációja alatt kitervelt és megindított nagy «berlini corpus»: a *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte* című, több mint két évtized óta folyamatban levő gyűjtemény a német erkölcsi és anyagi áldozatkészségnek, a philologiai alaposságnak és gondosságnak szép emléke.²

Ezt a hatalmas szerkesztési és kiadási munkát meg kellett előznie az ókeresztény irodalmi emlékek számbavételének. Négy vaskos kötetben teremtette meg Harnack a korai patristikus görög és latin irodalomnak 'leltárát', 'chronológiáját' és mutatóját.³

Az egyházatyák szöveggyűjteménye csupán a görög egyház⁴ őskorát öleli fel, az irodalomtörténet már áttérjed a legkorábbi latin egyházi írók ismertetésére is s a negyedik században Harnack teljesen elfordul a keleti egyház életétől és történetétől, — a fejlődés bűvárának ez a 'kövület' többé már tanulságot nem nyújt, — hogy innentől egész figyelmét a Nyugatnak szentelje. A keleti és a nyugati egyház szellemének különbségeit mesteri kézzel vázolja egy akadémiai dolgozatában, amelynek megírására Bosznia és Hercegovina annexiója adta meg az alkalmat.⁵ A mai keleti egyházban

¹ Was verdankt unsere Kultur den Kirchenvätern? R. u. A. III., 1—22.

² L. erről Harnack beszámolóját: Bericht über die Ausgabe der griechischen Kirchenväter der drei ersten Jahrhunderte (1891—1915), R. u. A. V., 165—172.

³ A fentebb idézett *Gesch. d. altchristl. Lit. bis Eusebius* ez amelynek első fele az *Überlieferung und Bestand*, második fele a *Chronologie* címet viseli.

⁴ A latin egyházi irodalom szövegeinek kiadását jóval korábban a bécsi akadémia indította meg a *Corpus Scriptorum Eccl. Lat.* c. gyűjteményben.

⁵ Der Geist der morgenländischen Kirche im Unterschied von der abendländischen, R. u. A. V., 103—140.

Harnack a III. század görög vallási, philosophiai és æsthetikai világának csökevényét látja, a cultusintézménnyé dermedt, lelki-szellemi lendületre már régóta képtelen állam-egyházat. Ezzel szemben a nyugati kereszténységet a szüntelen fejlődésnek és alakulásnak az a szelleme élteti, amely máig is Szent Ágoston élete művéből meríti erőit s amely az államot s egyházat különálló tényezőkként állítja egymás mellé. A nyugati egyház e különállóságát az európai történet egész folyamán megőrizte, soha nem vált merő cultusintézménnyé, hanem az egyéni hit s az egyéni erkölcsiség eszményeinek jegyében látta el népekkel és egyesekkel szemben nevelő hivatását. Harnack az egyház- és vallástörténet szempontjából vizsgálja a Balkán szellemi életviszonyait és eredménye ezúttal Magyarországot különösen érdekelheti: «A Balkán-félszigeten mostanság új határvonalon dolgoznak. Ez lesz a jövő határ Nyugat és Kelet közt. Minden terület, amelyet az orthodox népek a török uralom bukása után elnyernek, végérvényesen a Kelet szellemének alattvalója lesz és távolmarad a Nyugat befolyásától. Ezzel szemben minden terület, amely Ausztria-Magyarország vagy Olaszország, illetve a római egyház döntő befolyása alá kerül, lassan el fog telni a Nyugat szellemével.»¹ Harnack e sorokat 1913-ban írta. A sors úgy akarta, hogy az 1919-es békékben éppen a nyugati nagyhatalmak döntsének a nyugati szellemnek üdvös terjeszkedése ellen. «Kelet és Nyugat határa», Trianon erején, mélyen benyomult Középeurópába.

Szent Ágoston napjának sugaraí már nem hatottak el a görög kereszténység világáig: Keleten elhalt az egyház szerves fejlődése. A nyugati egyház és vallásosság ellenben másfél ezredév óta érzik ennek a korok és népek felett szárnyaló szellemnek varázshatását. Így látja ezt Harnack és Dogmengeschichtejének s általában történeti szemléletének középpontjába Ágostont állítja. «Pál, az apostol, és Luther, a reformátor közt a keresztény egyháznak nem volt senkije sem, aki Ágostonnal mérkőzhetnék s átfogó hatás tekintetében őt senki meg nem közelíti.»² Nemcsak a középkor, hanem a

¹ R. u. A. V., 140.² Augustins Konfessionen, R. u. A. I., 53

modern szellemi Európa bölcsője: a renaissance is Szent Ágoston művein nevelkedik. Ez Ágostonnak kulturális és szellemtörténeti hatása. De Harnack ennél is jelentősebbnek érzi Ágoston hatását a keresztény jámborságra, vallási és egyházi felfogásra: «A népvándorlás viharai közepette, közvetlenül a barbár erők betörését megelőzően, Isten olyan férfit ajándékozott az egyháznak, aki lelki dolgoknak lelki irányítást adott s a keresztény világot megtanította rá, mi a keresztényi jámborság. Amennyire megítélhetjük, az ifjú germán-román népek, éppúgy, mint a szlávok, teljesen képtelenek lettek volna rá, hogy a törvényként és cultusként szilárd formulákban rájuk hagyományozott egyháziságot (Kirchentum) — az akkori keresztény hitet — valaha is önállóan és bensőségesen a magukévá tegyék s a buroktól a magig előhatoljanak, ha ezzel az egyházisággal nem maradt volna hagyományként rájuk Ágoston. Ágostonból merítették e népek a bátorságot, hogy az egyházat — s az erőt, hogy önmagukat megreformálják, vagy helyesebben: az evangéliumból és a paulinismusból Ágoston vezérlete alatt.»¹

Ilyként Harnack Európának mind lelki, mind szellemi fejlődését e hatalmas egyéniségnek csodaforrásából ágaztatja ki: Szent Ágoston nélkül egész mai világunk elképzelhetetlen!

Az imént idézett mondatokkal zárul a Dogmatörténet harmadik kötetének az a kétszáz oldalra terjedő része, amelyben Harnack Ágostonnak egyfelől mint a keresztény vallásosság reformátorának, másfelől, mint az egyház tanítójának — dogmaalkotónak — «világtörténeti helyét» határozza meg.² Ezekkel a fejezetekkel kezdte meg a fiatal Harnack Augustinus-kutatásait s tudományos életének e nagy alakjához mindmáig hű maradt. Kára a tudománynak, hogy Harnack nem ajándékozta meg azzal az Ágoston-monographiával, amelynek hiánya az európai irodalomnak érzékeny hézaga s amelynek megalkotására ő lett volna leg-hivatottabb. Alig hihető, hogy ilyen összefoglaló könyv megírása ne lebegett volna szeme előtt, hiszen élete folyamán

¹ Dogmengeschichte, III., 236. ² Dogmengeschichte III., 59—236.

sűrűn vissza-visszatért Ágostonhoz, hogy egy-egy tanítását vagy művét vizsgálat tárgyává tegye. Szent Ágoston, élete végén, egy külön könyvben számbavette és átvizsgálta összes munkáit és szigorú önbírálatnak vetette magát alá; így keletkezett a «Retractationes» könyve, amely alig több rideg kritikai lajstromnál, adatok és idézetek tömegénél. Egy akadémiai értekezésében¹ Harnack ennek a lajstromnak sorai közé életet és lelket varázsol és példát mutat rá, mily utakon és mely eszközökkel lehet egy gondolkodót megközelíteni és szellemi fejlődése útját megrajzolni. A leggyakrabban mégis a Confessiók foglalkoztatták Harnackot, részben mint essay-író, részben mint tanárt. 1903-ban ennek a könyvnek — amelyet «páratlan irodalmi tettnek» érez — finom elemzését teszi közzé,² tíz évvel később négy cikkben tárgyalja Szent Ágoston életdrámájának «kimagasló pontjait».³ Ezek a cikkek részben a berlini Egyháztörténeti Seminarium Augustinus-gyakorlataiból születtek. Akinek megadatott, hogy Harnackot e gyakorlatokon interpretátorként hallgathassa, az a nagy történettudóst új oldaláról ismerte meg. Harnack voltaképen vérbeli philologus, mert az irodalmi mű elemzésének mestere, jeles stílusérzése és művészi hajlandósága is van. Ezeket a philologiai készségeit nem egyszer egyháztörténeti kutatásainak is szolgálatába állíthatta. Nemcsak Retractationes-tanulmánya, amelyről fentebb szoltunk, hanem két másik dolgozata is: Pontiusnak (Cyprianus-életrajzáról)⁴ és a «militia Christi»-ről⁵ szólók is példaképei a szellemtörténeti és philologiai stílus-elemzésnek.

Hetvenéves korában ismét visszafordul Ágostonhoz, hogy a nagy gondolkodónak vagy félszáz reflexióját és maximáját,⁶ pompás német fordításban koszorúba fonja.

¹ Die Retraktionen Augustins, 190 .

² Augustins Konfessionen, R. u. A. I., 57.

³ Die Höhepunkte in Augustins Konfessionen, R. u. A. V., 69 kk.

⁴ Das Leben Cyprians von Pontius. Die erste christl. Biogr. 1913.

⁵ Militia Christi. Die christl. Relig. u. d. Soldatenstand i. d. ersten drei Jh. 1905.

Augustin, Reflexionen und Maximen. Aus seinen Werken gesammelt und übers. v. A. v. Harnack, 1922.

E kis könyv bevezetésében ezt olvassuk : «Az itt következő gondolatokat másfél ezredév előtt írták le. Aki ma olvassa, önkéntelenül felveti önmagának a kérdést : mennyit haladtunk azóta amaz erényekkel szemben, amelyek itt tündökölnek, a valóságérzéssel, az igazság után való mélységes vágyakozással, a felebaráti szeretettel, a társas élet megformálásában való energiával, a lelkiismeret érzékenységgel, a szív melegével és a nyelv, valamint a szellemi érintkezés formáinak finomságával szemben. Mindebben nem haladtunk előbbre ; hasznavehető természeti megismerésre tettünk szert és jobb technikusok lettünk. Ennek ellenére hatalmas haladást kell megállapítanunk, — a világháborúnak s a világbékének brutalitásai ne tévesszenek meg bennünket ; — mindezekben az erényekben valamely «középérték» (ein «Mittleres») vált civilisatio gyanánt oly nagy terjedelemben az emberiség közkincsévé, hogy ezzel szemben Ágoston kora a barbárság, a rabszolgaság és a zsarnokság korának tűnik fel. De azok, akiknek ennél a «középértéknél» többjük van és többet óhajtanak, méltán vetik meg és gyűlölik az elért állapotot, mert ez a megvetés a legszükségesebb előfeltétele annak, hogy ne maradjunk meg az elért állapotban. De csak akkor változhatik meg minden, ha ugyanabban a terjedelemben, amelyben ma a civilisatio uralkodik, egy új augustinismus kerül uralomra ; ebben az augustinismusban az emberek megismerését és érzületét, az Isten iránt, mint minden magasrendű jónak forrása iránt érzett tisztelet hatja át, ez teremti meg az igazi szabadságot és megalapítja az igazságérzet és béke szövetségét. Ez a szövetség keresztény-ágostoni lesz vagy egyáltalában nem lesz ; de szabadon fog állni amaz elavult váz nélkül, amelynek kiküszöbölésébe az utolsó századok befáradtak.»

Az a történetíró és gondolkodó, aki élete egész munkáját a keresztény egyház és vallás fejlődéstörténetének szentelte s aki — mint itt olvasható — a világ erkölcsi megújódását a szent-ágostoni szellemtől várja, tehát az elmélyülő lelkiség s a szerető megértés szellemétől, az nem átkodhatik meg szűkre szabott felekezetiesség korlátai között, hanem szüntelen az egyetemes történelem tág horizontját keresi s az emberi

solidaritás lélekemelő egysége után áhítozik. Harnack Lutherrel és hitújításával több ízben behatóan foglalkozott : a reformatio négyszázados ünnepélyére Berlin városa hozzá fordult egy nagy tömegeket tájékoztató Luther-életrajzért.¹ Érdeklődésének központjában mégis mindig a katolikus egyház csodálatraméltó organismusa állott s ez az érdeklődés nemcsak a történetirőé, hanem igen gyakran az egyházpolitikusé, a keresztényé s — az emberé. Harnack a maga protestantismusát nem érzi megközelíthetetlen felekezeti fellegvárnak, hanem egy nagyszerű történeti fejlődésfolyamat fontos phasisának, amelynek jelentős újításai és eredményei korántsem követelnek elkülönülést, hanem ellenkezőleg, a fejlődés tudatának szüntelen ébrentartását, mindenkori beleilleszkedést az élő hagyományok tovaömlő sodrába. Harnackot a protestantismusnak ez az itt felszínesen vázolt szemlélete arra sarkalta, hogy a katolicismus és a protestantismus között közeledést sürgessen és szellemi, tudományos, főként pedig közéleti tekintetben a megértést mindenkép elősegítse. 1907-ben egy világszerte feltűnést keltett ünnepi beszédében történeti és kulturális téren példát mutatott a két egyház közt elképzelhető kölcsönös megbecsülésre.² Talán először hallotta a világ protestáns tudós szájából, hogy a katolicismus felvilágosult, haladó szellemű, gondos kritikájú történet-húváraatra és -ábrázolásra nemcsak képes, hanem ily irányú tudós munkálkodásnak jeles képviselői is vannak. Duchesne nagy egyháztörténetéről³ azt vallja Harnack, hogy «nem lesz olyan protestáns tudós, aki ne szeretne e munka szerzője lenni» s a jezsuita Delehaye legenda-kritikáját⁴ e téren a legjobb könyvnek mondja. Nagyfontosságú kezdő lépés volt ez, amelyet mindkét oldalról megmozdulás követett. A nézeteltérések még ma sem ritkák, de a múlt század felekezetieskedő türelmetlenségének az igazi tudo-

¹ Martin Luther und die Grundlegung der Reformation. Festschrift der Stadt Berlin zum 31. Oktober 1917.

² Protestantismus und Katholizismus in Deutschland. Festrede geh. am Gerbur stage Sr. Majestät des Kaisers, R. u. A. III., 228—250.

³ Histoire ancienne de l'Eglise, 1905.

⁴ Les légendes hagiographiques, 1905.

mányban már nincs nyoma. Ha napjainkban Batiffol, a francia tudós pap, a katolicismus eredetéről és kialakulásáról szóló szép művében protestáns kutatások eredményeit is teljes tárgyilagossággal dolgozza fel és úgy érzi, hogy «műve nem részesülhetett figyelmesebb és kedvezőbb méltatásban, mint amilyen Harnacké»,¹ akkor azt kell mondanunk, hogy a tudományos közeledés terén észlelhető rendkívüli haladás jeles részben Harnack érdeme.

Annak az egyháznak, amellyel a megértetést kereste, alig van elismerőbb megfigyelője Harnacknál. Az ősi egyház minden fontosabb életnyilvánulása ott találja a protestáns tudóst a távcsövénél, hogy egy számára lelkileg idegen világ vizsgálatába elmerülhessen. De mint a szenvedélyes csillagász, aki képzeletben és vágyakozásban szinte eggyé olvad a maga titokzatos és mégis oly jól ismert világával, Harnack is gyakorta mintha közelebb kerülne a katolicismushoz, semmint maga tudja és elismeri.

Ez első sorban a multa vonatkozik. A katolicismus egészét felölelő nagy művei mellett egy-egy merész összefoglalásban Harnack ma tisztán katolikus eszmények és intézmények történetét is méltatta. Leghíresebb ilyen dolgozatát a szerzetességnek szentelte² s benne megkísérelte, hogy az intézménnyé vált askesis³ hatalmas mozgató erőit felderítse és csodálatraméltó eredményeit számbavegye. De Harnack nem éri be a katolikus mult vizsgálatával, hanem éles megfigyelője a jelennek is, és — minden protestáns józan-ság és bíráló ellenére — lelkes bámulója is. A szerzetesség történetének csillagásza ott feledte szívének egy darabját Szent Ferenc rendjének ódon kolostoraiban. Mikor egy igen feltűnő dolgozatában arra a kérdésre keresi a választ: mit tanuljon s mit ne tanuljon meg a protestantismus a római

¹ Pierre Batiffol, *Le Catholicisme des origines à saint Léon*, I. L'Église naissante et le catholicisme, V^e éd. 1922, XII. kk. 11.

² Das Mönchtum, seine Ideale und seine Geschichte, először 1880, majd R. u. A. I., 81. Balogh József («Bencez János») magyar fordításában, Budapest; Athenæum, 1911.

³ Die Askese, eine Skizze. R. u. A. V., 141.

egyházról? ¹ — felveti a megteremtendő «evangélikus szerzetességnek» eszméjét, egy szabadabb rendi papságét, amelyből *van* visszatérés a világi életbe. «Egy percig sem kétséges számomra, — írja, — hogy a jelenkor társadalmi és egyházi szükségeiben oly közösségek kellenek nekünk, amelyeket a múlt s a jelenkor derék és tiszta szerzeteseinek szelleme tölt el. Szükségünk van olyan emberekre az evangélium szolgálatában, „akik mindent elhagytak“, hogy azoknak szolgáljanak, akiknek senki sem szolgál. Nem félek a katolikus szerzetesekkel való párhuzamtól . . .» ²

A katolikus hierarchia csúcsa és foglalatja : a pápaság eredeteiben s a modern világgal való összefonódásában egyként érdekli, hiszen «a leghatalmasabb s egyben a legrégebb politikai képződés világunkban». Egyik legrövidebb és legjobb essay-jét a pápaság keletkezésének szenteli.³ A szemünk láttára sarjad ki két gyökérből ez az isteni intézmény : az egyik gyökér a pápaság nagy világpolitikai elmélete, amely az V. században bontakozott ki, — a másik a nyugati birodalom, amely pusztulásában összes menthető értékeit átplántálja az Egyház talajára. A római birodalom örököse : a pápaság.

De a modern pápaság problémáit is gyakrabban veszi egyháztörténeti elemzés alá Harnack s az alkalmat erre a Szentszéknek egy-egy fontosabb nyilatkozata adja meg. Így részletesen s nem egyszer éles hangon taglalja az 1894. év nagyfontosságú encyclikáját, amelyet XIII. Leó pápa «végrendeletének» hívtak.⁴ Érdekfeszítő Harnack vezetése mellett szinte mondatról-mondatra követni ennek az okmánynak szövegét, amely a többi közt a keleti egyházakkal való egyesülést s a protestantismus kényes kérdéseit is érinti. Ugyanígy más encyclikák is megszólalásra készítetik Harnackot, p. o. az 1907. évi,⁵ amely a tudományos kutatás

¹ Was wir von der römischen Kirche lernen und nicht lernen sollen? R. u. A. II., 249.

² R. u. A. II., 257.

³ Die Entstehung des Papsttums, R. u. A. III., 213—223.

⁴ Das Testament Leos XIII., R. u. A. II., 267—293.

⁵ Die päpstliche Enzyklika von 1907, R. u. A. III., 251.

szabadságával foglalkozik s az 1910. évi (ú. n. Borromeus-) encyclika,¹ amely a protestantismus közeledési kísérleteit kemény szavakkal utasítja vissza. Harnack ezekben és hasonló cikkeiben küzdő protestánsként áll előttünk, de a küzdelem hevében is mértéket tart s a békülékenység szelleme vezeti ; úgy érzi ő, hogy Róma harcos szavával szemben a protestantismus fegyvere a szelídség, amely harmoniát teremt e földön : «Vajha korunk minden forrongásából egy szilárd, de tág hitvallású evangélikus egyház alakulna ki : vajha jobban megtanulná, hogy az evangéliumot hirdesse a mi nemzedékünknek s hogy minden igazsággal szövetségre lépjen. S vajha aztán testvéri szövetséggé alakulhatna ki e szétdarabolt emberiség közt s e szövetség oly átfogó lenne, aminő az emberi élet s oly mély, aminő az emberi szükség . . .!»²

Íme : Harnack egyfelől mindent az egység s a szervezet, másfelől az ellentétek jegyében lát. Az erőknek szüntelen küzdelme ez, a szüntelen kiegyenlítődés irányában : történeti és politikai szemléletének ez egyik alapeleme. Éles, boncoló pillantása elsuhan a világtörténet nyugvópontjai felett, hogy érdeklődéssel állapodjék meg mindenütt, hol az erők mérkőzése folyik s az alkotás a cél. Csak a mérköző ellentétekben érez valódi conserváló erőt : «Mindig akkor a leghatalmasabb s a legmaradandóbb valamely történeti fejlődés, ha a complexio oppositorum-ig jutott, azaz : ha képes rá, hogy magában nagy ellentéteket hidaljon át.»³

Az ellentétek nemcsak a gondolkodót jellemzik, hanem az író is. Harnack harcos stílusában erők viaskodnak, izmok feszülnek, — formáért küzd a gondolat. Kemény, szigorú és minden termékenysége ellenére szinte szüksézáú író. A gondolatok logikai biztosságát és világosságát a forma áttetszősége egészíti ki. Harnack egyik főerőssége a dispositio : anyagát kitűnően tagolja és nagy műveit forma szerint «felépíti». De legkisebb dolgozata is «élő szervezet» : olyan gép, amelyben minden csavarnak megvan a maga helye. A tudós könyv formája Harnack számára nemcsak írói gyakorlat,

¹ Die Borromäus-Enzyklika, R. u. A. III., 279.

² R. u. A. II., 264.

³ R. u. A. V., 137. jegyz. és l. fent a 31. l. 1. sz. jegyz.-ét.

hanem elmélet is: a «lapszéli jegyzetről» mint a tudományos mű alkotó eleméről kitűnő dolgozatot írt.¹ Az a tudós, aki élete nagy témáját az emberiség távoli múltjában találta meg s ott is csak az emberi szív és az emberi elme leghalkabb mozzanásait figyelte meg vándorútjukban az institutiók felé: ez a tudós, világfelfogásában, gondolati életében, sőt írói stílusában is — practikus. «Örömteli szorgalma és pihenést nem ismerő serénysége, extensiv fogékonyságának és intensiv termékenységének, a legmerészebb conceptionnak s a legjózanabb kidolgozásnak esodaszerű egyesülése — egyetemes tehetségének positiv voltából fakadtak. Ez volt átfogó munkásságának forrása.» Bármennyire ráillik, mégsem Harnack jellemzése ez: maga Harnack írja e sorokat a porosz tudományos Akadémia történetének első pompás lapjain Leibnizről, mint «egyetemes gondolkodóról és szervezőről», aki «az eszmék és intézmények legnagyobb forrongásában herosként áll előttünk, mert — Aristoteles és Origenes módjára — megvolt a képessége, hogy megőrizze, ami értékeset a múlt örökül hagyott, hozzákapcsolja a jelenkor vívmányait s e vívmányokat ne csak maga gyarapítsa hatalmasan, hanem mindenütt bevezesse a gyakorlatba s az élet principiumává emelje». A XVIII. és a XIX. század hajnalán egy-egy repräsentativ nagyság állt a német szellemi élet fejlődése felett: Leibniz és Humboldt. Századunk első évtizedeiben a sors ismét egy egyetemes gondolkodót és szervezőt rendelt Leibniz örökébe: Harnackot.

BALOGH JÓZSEF.

¹ Über Anmerkungen in Büchern, R. u. A. III., 127.

AZ ÉSZT KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA ÉS VILÁGPOLITIKAI HELYZETE.

A világháború tarka változásokat hozott létre Európa térképén. Mi, akiket teljesen a porba sújtott, el sem igen tudjuk képzelni, hogy valami jó is fakadt belőle. Ha azonban Európa északkeletére tekintünk, faji elhagyatottságunkra jótekonny északi fényként sugárzik annak a két finn-ugor országnak életrekelése, amely a világháború nyomában nyerte el önálló államiságát. A finneknél magas skandináv culturájuk és évszázados autonóm jogfejlődésük mellett adva volt ennek minden lehető előfeltétele. A teljesen az orosz colossusba ékelődött, szolgáskorban tartott és éppen ezért alacsonyabb műveltségű észtek talán még álmodni sem merték volna, hogy ily hamarosan önálló állami életre rendezkedhetnek be. Ezért Észtország alkotmányának nincs is előzménye. Tipikus charta-alkotmány, mint ahogy új építmény az egész állam. Az 1918 február 24-én Tallinnban kiáltott Észt Szabadállamnak (Eesti Vabariik) nincs semmi közössége a megelőző Estland és Livland orosz tartományoknak rendi autonómiájával. Az ezen az átmeneti területen a XIII. század közepe óta lefolyt német, kánoni, svéd, lengyel és orosz jogfejlődésnek úgyszólván semmi köze sincs a mai észt köztársasági alkotmányhoz. Amikor a történeti magyar alkotmányról beszélünk, a vérszerződésnél szoktuk kezdeni. Amikor az észt alkotmányról van szó, a kiinduló pont 1918. Ennek rövid előzményeiről a következőket.

Az orosz cári uralomnak 1917-i bukása után az időközi kormány széleskörű önkormányzatot ígért a három balti tartománynak : Est-, Liv- és Kurlandnak. Ez a három orosz kormányzóság a Keleti-tenger partján nem esik pontosan egybe a háború után alakult három új demokratikus balti

köztársasággal. Észtország magában foglalja a régi Estland provinciát, valamint Livland északi felét. Lettország Livland déli felét és Kurlandot, Litvánia pedig Kovno, Vilna és Suvalki orosz kormányzóságokat. A határmegállapítás annyira a nyelvterületek szerint történt, hogy pl. az észti-letti határ kettészeli Valk városát, továbbá Észtország passage-jogot élvez Lettországon át területeit összekötő vasútvonalon.

1917 július 1-én össze is ült egy széles demokratikus alapon választott tartománygyűlés Estlandban, de működését már novemberben beszüntette a megindult orosz bolsevik terror miatt. A tanácsköztársaság rémségeitől először a német csapatok szabadították fel a balti tartományokat. Még 1917-ben megszállották a mai Észtország néhány nagy szigetét (Ösel, Dagö, Moon), majd a lakosság egy részének hívására 1918 februárjában occupálták az országot. Amikor előlük a bolsevikok 1918 február 24-én elmenekültek Tallinnból, s a német csapatok a város kapui előtt állottak, a bolsevikok által annak idején felosztatott észti tartománygyűlés hirtelen átalakult alkotmányozó gyűléssé és még azon a napon kikiáltotta az Észt Köztársaságot. A német megszállás alatt azonban kivételre nem került a sor. Csak amikor a nyugati front összeomlása után kivonultak a német csapatok, vette kezébe az észti időközi kormány 1918 november 11-én a tényleges hatalmat. A hó végén azonban már jelentkeztek a bolsevik bandák Narva felől, s megkezdődött a maroknyi észti nép hősie küzdelme. Az entente-hatalmaktól, főleg egy angol hajórajtól és finn önkéntesektől támogatva, 1919 február 24-én, vagyis az Észt Szabadállam kikiáltásának évfordulóján, nem állott többé ellenség Észtország területén.

Az ország politikai léte ettől fogva biztosítva volt. 1919 április 23-án összeült a tartománygyűlés határozata alapján a legszélesebb demokratikus alapon választott alkotmányozó gyűlés (Asutav Kogu). A háború a bolsevikokkal, amely most már azonban positiós harccá gyengült, tovább tartott, amihez még egy háború járult a balti és német imperialistákból alakult ú. n. Landeswehrrel, amely von der Goltz tábornok vezérlete alatt meg akarta az észti és letti nemzeti kormányokat dönteni.

A Szovjetoroszországgal 1920 február 2-án kötött dorpatí béke állapította meg Észtország határait. Területe 47.583,7 qkm, vagyis körülbelül fele a mai Magyarországnak. Ezen a földterületen azonban csak kevés ember él, mindössze 1.110,538 (1922), úgyhogy 24·6 esik egy qkm-re. A lakosság 91 %-a észt, 5·3 %-a orosz, 1·3 %-a német, 0·4 %-a zsidó és 2 %-ot tesz ki az egyéb nemzetiségek (főleg svédek, lettek és lengyelek) aránya.

Az alkotmányozó gyűlés két feladat megoldását tűzte maga elé: az alkotmány és a földreform kidolgozását. Az utóbbinak kettős célja volt: egyfelől a feudalismust megtörni, vagyis a hét évszázada a Baltikumban uralkodó állást elfoglaló német nagybirtokosoknak, az ú. n. «báráknak» hatalmát lehetetlenné tenni, másfelől a dolgozó népet földhöz juttatni, mert ez az egyetlen eszköz látszott célravezetőnek a bolsevizmussal való küzdelemben. Sajnos az általános választói jog alapján összeült 1919-iki alkotmányozó gyűlésen a radicalis irányzat lett urrá, ami viszont nem csoda, ha meggondoljuk, hogy a hirtelen nagykorúsított észt nép ragadta kezébe a politikai hatalmat. A még 1919-ben törvénybe iktatott és azóta végrehajtott földreform kiszámíthatatlan károkat okozott a fiatal állam gazdasági életében. A nagy- és középbirtoknak teljes kisajátítása s 20—40 hektáros parasztbirtokokká való parcellázása tönkretette a városok meg az export céljaira való termelést, valamint a híres állattenyésztést és tejgazdaságot. A mellett eddig még csak az élő és holt instructió kártalanítása történt meg, magáé a földbirtoké még mindig a jövő kérdése. A f. évi március hó 5-én elfogadott törvény oly alacsony összegekben és oly hosszú ideig fizetendő részletekben állapítja meg, hogy a volt birtokosok elkeseredése általános. Viszont a teljes kártalanítás az egyébként is gazdasági bajokkal küzdő államot létalapjainban ingatná meg.

Az alkotmányozó gyűlés bizonyos határok közt átruházta a törvényhozó hatalmat egy szűkebb delegatióra, amely az alkotmányozó gyűlésből alakult. A törvényhozó delegatión kívül azonban a kormány részére is messzemenő részesedés biztosított a törvényhozásban. Az időközi kormány-

formáról szóló törvény hirhedtté vált 12a §-a (R. T. Nr. 109.) felhatalmazta a kormányt, hogy a törvényhozás ülőszakai közt lévő időben törvényerejű szükségrendeleteket bocsásson ki. Sőt, amikor már az alkotmányozó gyűlés bevégezte működését, az időközi kormányzatnak ezt a §-át továbbra is érvényben hagyta s csak 1921 november 19-én helyezték hatályon kívül. (R. T. Nr. 101.)

Az 1920 június 15-én hozott és 89 §-t tartalmazó alaptörvény (pôhiseadus) (R. T. Nr. 113/114.) 1920 december 20-án lépett életbe, mint az Észt Köztársaság alkotmánya. Messze vezetne ennek egyes tételeit ismertetni, de érdeklődésre sem tarthatna számot, mert hisz az alkotmánytörvényekben sok az egyezés. Ezúttal inkább az észt alkotmány szembe-
szökő sajátosságaira akarok rámutatni.

Az Észt Szabadállam demokratikus képviseleti köztársaság (1. §.), mely a népsouverainitás elvén alapszik. A nép, mint souverain, az államhatalmat háromféleképpen gyakorolja: 1. népszavazás, 2. népközdeményezés és 3. a parlamenti képviselők választása útján. (29. §.)

A jogállam elve az alkotmánynak abból a rendelkezéséből tűnik ki, hogy az államhatalom csak az alaptörvény szerint gyakorolható és az alaptörvénnyel összhangzásban hozott törvények alapján. (3. §.) Az alaptörvény önmagát a parlament, a bírósági és a kormányzati intézmények működésére nézve változhatatlan zsinórmértékül állítja oda. (86. §.) Arról azonban nem intézkedik, hogy az alkotmányviták fölött melyik szerv hivatott dönteni. Nincs megállapítva, hogy van-e a legfelsőbb bíróságnak joga vizsgálni: 1. ugyan egy törvény nemcsak alakilag, de tartalmilag is megfelel-e az alkotmánynak és 2. van-e joga az alaptörvény hiteles magyarázatához. Az új német birodalmi alkotmány szintén nyitva hagyja ezt a kérdést. Ott széles mederben folyik még mindig felőle a vita. Észtországban a demokratikus köztársasági alkotmány valódi szellemének megfelelően szinte egyértelműleg alakult ki jogászai körökben a felfogás, hogy a bíróságot az alkotmányellenes törvényekkel szemben materialiter is a legmesszebbmenő jog illeti meg.

Az észt charta-alkotmány a szó jogtechnikai értelmében

alaptörvény, amennyiben változtatása csak népszavazással, tehát obligatorius referendum alapján történhetik.

A törvényhozás egyetlen szerve az egykamarás államgyűlés (Riigikogu), melynek száz tagja van. A képviselőket az általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazás alapján proportionalis rendszer szerint választják. A demokratikus elv következetesen megvalósul, mert az alkotmány rendi különbséget nem ismer, s a férfiak és nők politikailag egyenlők. Az alaptörvény szavai szerint : «Az államhatalom legmagasabb gyakorló szerve Észtországban maga a nép szavazásra jogosított polgárainak alakjában. Szavazásra jogosított minden polgár, aki 20 éves lett és megszakítás nélkül legalább egy esztendeig Észtország polgára volt». Activ és passiv választójog közt nincs különbség.

Ha most ezt a túlzottan radicalis választójogot összeköttetésbe hozzuk az arányos választási rendszerrel, szinte önmagától tárul elénk az észt parlamentarismus csődje. Észtország is a «Krisenländer» sorában foglal helyet. Az új demokratikus köztársaságok közös betegségében szenved. Az arányos képviseleti rendszer mellett a száz képviselő több mint tíz fractióban forgácsolódik széjjel. Ebben a tekintetben aztán ugyancsak ráismerni a finn-ugor atyafiságra! Gouvernementalis párt hiánya folytán állandó, szilárd kormányzat alakítása lehetetlen. Mesterséges koalíciókkal kísérleteznek, s a designált kormányfő hosszúra nyúló tárgyalásai során sokszor maga sem tudja, hogy jobb- vagy baloldali koalítiót sikerül-e majd neki a kormányban összehoznia. A proportionalis választórendszer mellett a pártügy, mint szükséges rossz, állami intézménnyé válik, s az átkos politika még jobban rányomja minden intézményükre stigmáját, mint minálunk. Ehhez járul a választások gyakorisága nemcsak a hároméves ülésszak miatt, hanem abban az esetben is, ha a népszavazás egy, a parlamenttől elfogadott törvényt elvet vagy egy attól elvetett törvényt megszavaz. Így 1923 májusában is új választások voltak a triennium letelte előtt, mert a népszavazás elvetette a parlamentnek azt a törvényét, amely a kötelező vallásoktatást a népiskolákból kizárta.

Az észt alkotmány szerint a törvényhozásnak mind a

négyszéki : a törvényszöveg megállapítása, a szentesítés, a promulgatio és a kihirdetés egyaránt a parlament feladata. A kihirdetés organumául az alaptörvény az *Állami Közlöny*-t (Riigi Teataja) rendeli. 54. §.) A parlament azonban ezzel ellentétes önkényes gyakorlatot kezdett. Sürgős esetekben gyakran úgy rendelkezett a törvény záradékában, hogy «Ez a törvény elfogadásával érvényét nyeri».¹ Hasonló eljárással találkozni az olasz törvényhozási gyakorlatban is, míg nem a semmitőszék annak véget vetett. Ma, amikor az alkotmányos államokban a formális kihirdetési mód nyert a francia «Journal Officiel» bevezetése óta alkalmazást, az általános jogi felfogással ellenkezik, hogy egy szentesített, de még ki nem hirdetett törvény az állampolgárokkal szemben joghatályos legyen és engedelmisségi köteleességet teremtsen. A kérdésnek Eestiben egész kis irodalma támadt. Az államgyűlés felfogását igen befolyásolta az 1906-iki orosz alaptörvénynek az a rendelkezése, hogy valamely törvény magában meghatározhatja, hogy kihirdetése előtt sürgöny vagy futár útján való közlés alapján életbe lép. Mi ellenben legutóbb egy tanulmányunkban rámutattunk,² hogy az észti Riigikogunak ez a gyakorlata nemcsak az általános jogi felfogással és az alaptörvénnyel, de a parlament törvénybe iktatott házszabályainak (Riigikogu kodukord, R. T. Nr. 33—1921.) rendelkezésével is ellenkezik. E szerint ugyanis azoknak a törvényeknek a kihirdetése, amelyeket az alaptörvény nem vesz ki a népszavazás alól (34. §.), csak a parlament részéről való elfogadásuk után három nap múlva történhetik, mert ez alatt az idő alatt joguk van az államgyűlés tagjainak népszavazás elrendelése végett kérni a kihirdetés felfüggesztését.

A demokratizmus alapelveit a végrehajtó hatalomban talán egyetlen köztársasági alkotmány sem valósítja meg oly következetesen, mint az észti. Feltűnő jelenség, hogy a modern köztársaságokban kimerül a demokratizmus gondolata a

¹ «See seadus hakkab maksma tema vastuvõtmisega.»

² Csekey: *Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts.* (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B IX. 2.) Dorpat 1926. S. 17 f.

törvényhozásnak a néppel, illetve a népképviselettel szemben való túlzott felelősségében. Viszont a végrehajtásnak, vagyis a közigazgatásnak és bíraskodásnak demokratizálása nem tárgya a politikai és államelméleti érdeklődésnek. Tény, hogy a mai respublicákban ugyanabban az alkotmányban a törvényhozás szélsőséges demokratismusa egybekapcsolódik a közigazgatás legmesszebbmenő autokratismusával.¹ A modern köztársaságok igyekeznek átvenni az alkotmányos monarchiából az államhatalmak megosztásának mindenható elméletét, elfeledve, hogy az csak az utóbbinak volt sajátossága.

Észtország a végrehajtásban is a legmesszebbmenő demokratismus alapelveit valósítja meg. A nép nemcsak a törvényhozásban, hanem a végrehajtásban is lehető közvetlenséggel vesz részt. Egyedhivatalok helyett lehetőleg önkormányzati collegiumok járnak el, amelyeknek a tagjait ugyanazon széles alapokon választják, mint az államgyűlés tagjait. Úgyhogy a parlamenti és az önkormányzati választójog teljesen fedik egymást. A virilismus vagy census ismeretlen fogalmak.

A demokratikus végrehajtás kicsúcsosodása az észt alkotmányban az államfő személyében nyilvánul. A modern demokráciák, amelyeknek alkotmánya a hatalmak elválasztásának elvét magáévá teszi, végrehajtásukat autokratikus alapelvek szerint rendezik be, amennyiben az executiva élére egy egészen a monarchát utánzó, nagy hatalommal felruházott államfőt ültetnek. A presidentialis forma ellenkezik a demokratikus köztársaság eszméjével. Éppen ezért Észtországnak nincsen elnöke a modern köztársasági elnök személyében. Az ú. n. «államvén» (riigivanem, németül Staatsältester) egyúttal a szabadállam kormányának (vabariigi valitsus), vagyis a minisztertanácsnak elnöke. Tehát politikailag felelős miniszterelnök, akit a többi miniszterrel együtt választ és bocsát el a parlament. (58. és 59. §§.) Az alaptörvénynek ez a rendelkezése nem egyéb, mint a parlamenti kormányrendszer kifejezett szentesítése. Sőt a 64. §.

¹ Élesen mutat rá legújabban Kelsen: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin 1925, S. 361 f.

azt is kimondja, hogy : «A kormánynak a Riigikogu bizalmát kell bírnia». S ugyanennek a §-nak további rendelkezését Eestiben úgy értelmezik, hogy valamely kormányzati tényre vonatkozó véleményeltérésnek nem kell maga után vonnia a kormánynak vagy egy tagjának a visszalépését, hanem ez csak formális bizalmatlansági szavazat útján történhetik. A kormány tehát nem más az észti alkotmány szerint, mint a parlamenttől vagyis végeredményében a néptől választott végrehajtó collegium.

Az államfőnek imént vázolt jogállásából folyik, hogy az a parlamenttel szemben nem mint ellensúlyozó elem jelentkezik, továbbá, hogy mint tisztán végrehajtó-szervnek nincs befolyása a legmagasabb államakarat előállítására a törvényhozásban. Eestiben nem illeti őt meg sem a szentesítésnek, sem a promulgationak, sem a kihirdetésnek a joga. Sőt az észti alkotmány elnöki rendeletet sem ismer. A rendelet-ki-bocsátási jog megilleti Eestiben a kormányt teljes egészében a törvények korlátain belül, továbbá delegált hatáskörben, vagyis különös felhatalmazás alapján az egyes minisztereket. Az alaptörvény szerint azonban a kormánynak valamennyi ténye csak úgy érvényes, ha az államfő, az illető miniszter és az államtitkár aláírását viseli. (66. §.) Államtitkár Észtországban csak egy van, aki az államfő mellett a kormányirodát vezeti. A mi államtitkárjainknak ott az ú. n. miniszterhelyettesek felelnek meg.

Bármennyire a demokratikus gondolat megvalósítása is a szó valódi értelmében vett köztársasági elnöknek a hiánya, ez mégis érezhetővé válik, ha a kormány visszalépése következtében új cabinet alakítására kerül a sor, ami pedig, mint az imént már rámutattam, az áldatlan pártviszonyok következtében elég gyakori. Nem lévén államfő, ilyenkor hiányzik az az állandó magasabb államszerv, amely a kormányalakítás munkáját vezesse. Az alaptörvény ezt a feladatot a parlament elnökére ruházza, aki azonban egyik politikai pártnak tagja, sőt leginkább vezére lévén, nem biztosítja azt a pártatlanságot, mint a köztársasági elnöknek a pártok felett álló személye. E mellett minden kormányválság hosszas tárgyalásokat von maga után. Mindez a körülmény, főleg

az 1924 december 1-ei orosz bolsevista puccskísérlet után, különösen a jobboldali pártokban egy alkotmányrevisió gondolatát váltotta ki, amelynek pontjai közt szerepelt az állandó köztársasági elnökség eszméje is.

A Baltikumban ősidők óta önkormányzat állott fenn, amely két ízben, Nagy Péter és II. Katalin alatt, mintául szolgált az orosz önkormányzati közigazgatás megszervezésének. Észtország mai vidéki és városi autonómiájának, mely az orosz időközi kormány idejéből, 1917-ből ered, régi rendi tartományi önkormányzatával nincs semmi közössége. A vidéki önkormányzat letéteményese a 11 kerület, amelynek a járások és a községek vannak alárendelve. A városi önkormányzat alakjai a városok és a mezővárosok. A városok száma most 13, ami azonban előreláthatólag 26-ra fog emelkedni a belügyminiszter 1925 október 16-án kiadott rendelete következtében, amely megengedi, hogy a 2000-nél több lakost számláló mezővárosok városjogot nyerhessenek.

Ha a magyar alkotmány a magyar nemzeti geniusnak legsajátosabb alkotása, bátran elmondhatjuk, hogy a kis rokon Észtország halhatatlan nevet biztosított magának a modern államok történetében, mert első volt, amely a nemzeti kisebbségek culturautonómiáját törvénybe iktatta. Hálával kell ezért nekünk magyaroknak is tekintenünk Eestire, mert kisebbségi culturautonómia-törvényük a tengerbe vetett kő, amelynek hullámgyűrűi a mi elszakított véreink körében is éreztetni fogják jótékony hatásukat. A nemzeti állam cégére alatt valósággal nemzetiségi államoknak összetákolt új alakulatok közül egyik sem mert hozzányúlni a kérdéshez. Észtországé az érdem, amellyel északi culturalis traditióihoz híven élére állott az európai nemzeteknek.

A nemzeti kisebbségeknek 1925 február 12-én törvénybe iktatott culturautonómiája először kísérli meg a culturalis önkormányzatot közjogilag, vagyis belső törvényhozási úton megoldani. Ezzel Észtország példát mutatott a világnak, hogy miként lehet a kisebbségi kérdést a tisztán hatalmi politika területéről jogpolitikai térre átvinni. Mivel minta nem volt, — hacsak az erdélyi szászok közigazgatási, bírósági

és culturalis autonómiáját nem tekintjük annak, amit a fejedelemség idején élveztek, igaz, hogy II. Endre kiváltságlevele óta hét évszázad telt el, — tehát az észti törvényt átmeneti jellegűnek kell tekintenünk s azonkívül csak keret-törvénynek.

A culturaautonómia államjogilag önkormányzat, még pedig szociális önkormányzat. Alapelveit a következőkben lehetne összefoglalni.

A culturaautonómia egy közjogi test. Míg azonban a közigazgatási önkormányzati testnek az annak területén lakó állampolgárok a tagjai, tekintet nélkül nemzetiségükre, addig a culturalis önkormányzathoz az illető nemzetiségi kisebbség tagjai tartoznak, függetlenül lakhelyüktől. A kisebbségi önkormányzatnak tehát föltétlenül a személyi jog, nem pedig a területi jog az alapja, mert az nem helyi önkormányzatot jelent, mint pl. a törvényhatósági autonómia, hanem az illető nemzetiség országos önkormányzatát. Hisz jelentősége éppen abban van, hogy a területileg nem tömörült, hanem szétszórtan élő nemzetiségi kisebbséget egyesíti culturalis önkormányzatban.

Miként Észtországban a politikai önkormányzati testnek nem fölöttes hatósága az államkormány, ott a kormányrendelet nem erősebb jogforrás az autonóm ügyekre nézve, mint a helyhatósági rendelet, éppúgy a culturaautonómiának is az államkormány csak felügyeleti hatósága.

A culturalis önkormányzat tagjaira nézve kötelező szabályrendeleteket adhat ki és képviseleti szerve, az ú. n. culturtanács határozata alapján közadókat vethet ki.

Választójogának ugyanazok az alapjai, mint az általános communális választásokénak.

Hatásköre positive nyert megállapítást: 1. az illető nemzetiségi kisebbség nyilvános és magántanintézeteinek szervezésében, igazgatásában és felügyeletében és 2. az illető kisebbség gondoskodásában a többi culturfeladat megvalósításáról, s az ebből a célból életre hívott intézetek és vállalatok igazgatása. Az iskolákon kívül tehát könyvtárak, színházak, múzeumok stb. felállítása, míg a kisebbségek jóléti intézményeinek szervezése későbbi külön törvénynek maradt fenntartva.

Szervei a culturtanács és a culturigazgatás.

A törvény nemzetiségi kisebbségeknek nyilvánítja a német, orosz és svéd nemzetiségeket s minden többi nemzetiiséget, amelynek összes létszáma nem marad háromezren alul. Ezek közül eddig csak a németek valósították meg culturaautonómiájukat a gondosan előkészített kataszterek alapján. A 18. életévét betöltött állampolgárnak ugyanis joga van nemzetiségét bevallás alapján meghatározni. A svédek aligha fognak jogukkal élni, mert különben is zárt területi egységekben, a szigeteken laknak. Érdekes azonban, hogy újabban a zsidók is kérték culturaautonómiájuk megvalósíthatását, kimutatván háromezren felüli létszámukat.

Így született meg az első kisebbségi culturaautonómia. Észtország tehát első volt a világon a nemzetiségi kisebbségek önrendelkezési elvének megvalósításában, ami voltaképpen logikai végkövetkezménye a nemzetek önrendelkezési elvének. Gondoljuk csak el, milyen culturalis lehetőségeket nyitna meg elszakított véreink számára, ha a hódítók az annyszor hangoztatott nemzeti önrendelkezési jognak ezt a következményét is megvalósítanák!

Végül a bíróságokról még annyit, hogy a legfelsőbb bíróságnak, az ú. n. állambíróságnak (Riigikohus) tagjait a parlament választja. Székhelye nem a főváros, hogy a politika légkörétől mentes legyen, hanem az egyetem székhelye, Dorpat (Tartu). Három osztálya van: polgári, büntető és közigazgatási. Alsó- és középfokon a békebírák és a békebírósági collegiumok ítéleznek, amelyek tagjait az állambíróság nevezi ki. Az alaptörvényben tervezett esküdtbíróságok kivételére eddig még nem került sor.

* * *

Észtország Lettországgal és Litvániával együtt alkotja a tágabb értelemben vett Balticumot. Szűkebb értelemben ugyanis csak az előbbi kettőt szokták alatta érteni, mint amelyek az orosz Estland, Livland és Kurland tartományokból alakultak.

A földrajzi helyzet arra prædestinálta a Balticumot, hogy vízválasztója legyen Kelet és Nyugat politikai, faji és gazda-

sági tengerének. Emitt a művelt germánság, amott a tunya szlávság. Dánok, svédek, németek iparkodtak már a legendás viking-korszakban megvetni lábukat a Narova-folyónál. Érdekes, hogy a Balticum nyugati határa összeesik azzal a határsávval, amelyen, mint a nagy continentalis úton a varégek a Finn-öböltől az Azovi-tengerig vándoroltak. Ez a határsáv választja el ma is az orosz óceánt Európa egyéb népeitől. Ezzel esik össze a görög-orthodox vallás kezdődő határvonala. Ezzel a gót és latin írásmód zárt területének határa.¹ Eddig a vonalig tolta előre örseit korának egyik legnagyobb államférfia, Báthory István lengyel király, aki a szláv előretörésben már a XVI. század végén felismerte Európa legnagyobb jövőendő veszedelmét.

Amikor az északi háború után Nagy Péter magához ragadta ezt a területet, azóta két évszázadon át Oroszország lett az úr a keleti-tengeri provinciákban. S a Balticum volt azóta Oroszország ablaka. Ezen át tekintett Nyugat-Európába. Ez volt a legműveltebb vidéke, mert hét évszázad óta tartott ide a németek beözönlése, akik magukhoz ragadták a földbirtokot, a kereskedelmet, a szellemi nevelést és oly potentátókká küzdötték fel magukat az orosz colossusban, hogy az utolsó évtizedekben voltaképpen a balti német nemesség uralkodott a cári udvarban és vitte retrográd irányba azt a hajót, amelyet az oroszból hiányzó kormányzati szellemtől fogva mindig idegenek: normannok, svédek, mongolok, németek kormányoztak és most a zsidók tartanak kezükben.

A balti német nemesség chauvinismusa, kapcsolatban a német nagyvezérkar ideges kapkodásával, rontotta el Németországnak a Balticumhoz való viszonyát. Milyen más kiemenetelő lehetett volna a világháború, ha a német egyfelől nem a Balticum annektálására, másfelől pedig az orosz bolsevizmus élesztésére törekszik. Ha Németország akkor nem játszik a vörös tűzzel, hanem kezében tartja Oroszországot (igen kis erő kellett volna hozzá!), ennek a kézi-

¹ L. bővebben Haltenberger: *Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa.* (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici No. 1.) Dorpat 1925, S. 7 f.

zálognak az árán ma másképpen volna színezve Európa térképe.

E helyett a német csapatoknak ki kellett a Balticumból vonulniok, hol a végletekbe vitt katonai közigazgatásukkal a nép körében gyűlöletesekké váltak. Az entente megteremtette Észtországot, Lettországot és Litvániát. Ezek a balti államok alkotják Finnországgal, Lengyelországgal és részben (a nagy darab Besszarábia révén) Romániával együtt az ú. n. «szegélyállamokat» (Randstaaten, états limitrophes), mert Oroszország testéből, annak peremén keletkeztek. Érdekes, hogy legújabban Finnország nagy külügyi tekintélye, Erich professzor, Skandinávia bevonásával egy keleti Locarnón fáradozik, hogy biztonsági szerződéseket kössenek Oroszországgal.

Míg a szegélyállamok közül Lengyelország és Oláhország a Fekete- és Földközi-tenger felé gravitálnak és Franciaországtól függenek, addig a balti államok a Keleti-tenger felé fordulnak és angol befolyás alatt állanak.

Nincs ország Európában, amely olyan nehéz helyzetben lenne Szovjetoroszországgal szemben, mint a balti államok. A tőlük lakott tengeröblök gazdasági háttére Oroszország. Nélküle elsorvadnak. Ez viszont csak a Balticumon át tud lélekzethez jutni. Oroszország tehát gazdaságilag is, politikailag is halálos csapást mérhet rájuk. Viszont közös gazdasági munka esetén a mértéktelen communista-propaganda veszedelmének vannak kitéve.

A balti államokra nézve tehát az orosz veszedelem három alternativában nyilvánul. Gazdaságilag tönkremennek, ha elzárja őket: megmételtyeztetnek, ha gazdasági együttműködést fejtenek ki vele, és egyszerűen megfojthatja őket, ha elégedetlen magatartásukkal. Ezek ellen a veszedelmek ellen egyetlen védőbástyája ezeknek a szerencsétlen országoknak Anglia. A szovjettel szemben való maguktartására tehát kizárólag az angol-orosz viszony a mértékadó.

Az orosz bolsevikok pompásan ismerik a taktika szabályait. Nincs még egy állam és politikai rendszer, amely kém-szolgálatai révén oly nagyszerű külpolitikai orientálódással bírna és oly hathatós külföldi propagandát tudna kifejteni,

mint Moszkva urai. Ennek eredménye, hogy támadásukat mindig az ellen a front ellen intézik, amelyen legkisebb az ellenállás. Nem volt véletlen, hogy a bolsevik kormány 1924 december 1-én Eestiben adta az első figyelmeztetést a Baldwin-kormánynak. Észtország ugyanis a legsebezhetőbb a balti államok között földrajzi, gazdasági és politikai okoknál fogva.

Földrajzilag Reval (Tallinn) csak egy ugrás Leningradtól, mindössze 346 verszt. A kronstadti orosz flotta is hamar megközelítheti az észtl partokat, mint ahogy jelentések voltak a communista puccskísérlet alkalmával történt kifutásáról. Az elmúlt nyáron pedig tüntető gyakorlatozást végzett néhány kilométernyire hosszában az észtl tengeri fürdőhelyek mentén.

Gazdaságilag a már említett okok miatt nehéz a balti országok helyzete. Békében Oroszország volt a fogyasztó területük s annak méreteihez alkalmazkodtak. Iparuk annak számára dolgozott, tőle kapott nyersanyagokat. Ezek a hatalmas üzemek ma úgyszólván hidegen állanak. Részint nincs kinek dolgozniok, részint az oroszok leszerelték a német csapatok közeledésére a gépeket és elhurcolták az ország belsejébe.

Politikailag ez a gazdasági pangás, amelyet növel az a körülmény, hogy a kis Észtország tizenötezer embert tart állandóan fegyverben, (háborúban százötvenezeret tud kiállítani), csak kedvező a bolsevikoknak. A guruló arany könnyebben találja meg az útját. Ehhez járul a velünk közös turáni átok, amely szétforgácsolja az erőket.

De nemcsak ez. Nekünk turáni népeknek úgy látszik közös sorsunk a pusztulás és a bánat. Amik mi voltunk évszázadokon át Közép-Európára nézve, azok voltak északon a finnek és az észtek. Védfalai voltunk Európának történelmünk egész során át Ázsiával szemben. A jövőndő, úgy látszik, az eddigiekhez hasonló feladatokat ró a Keleten őrt álló népekre. S ha talán a mai nemzedék hiába várja az orosz bolsevizmus bukását, a keleti haláltánc alig végződhetik másként, mint a nagy Oroszbirodalom széthullásával. Ezt a tendenciát nemcsak a Balticum államalakulása mutatja,

hanem talán sokkal inkább a szovjetunió mai térképe, amely jóval tarkább, mint az, amelyet Párizsban festettek Európa többi részéről.

A Balticumnak tehát ma is az a világpolitikai szerepe, ami volt évszázadokon keresztül: vízválasztója Kelet és Nyugat politikai, faji és gazdasági tengerének.

CSEKEY ISTVÁN.

PHILEMON ÉS BAUCIS MAGYAR FÖLDÖN.

Azok között a római költők között, akiknek művészete formai, tartalmi vagy felfogásbeli elemeivel irodalmunkban ösztönző tényezőként szerepelt, a hatás terjedelmét nézve Vergilius és Horatius mellett bizonyára Ovidiust illeti az első hely. Tárgykörének és érzelmi scálájának változatosága, képzeletének könnyed csapongása, nyelvi és verselésbeli sajátosságai, költészetének a római élettel való sokszálú kapcsolata s helyenként szinte modern értelemben vett élményszerűsége igen korán kedvelté tették nálunk. Ismeretének és hatásának kimutatható nyomaival már a tizenhatodik századtól kezdve találkozunk. Népszerűségére jellemző, hogy a költő Zrínyi könyvtárában egyéb művein kívül az *Átváltozások* című munkája négy különböző latin szövegű kiadásban és egy olasz nyelvű fordításban is megvolt. Eleinte valószínűleg külföldi kiadásai kerültek nálunk forgalomba. Az első olyan magyarországi nyomdai termék, mely ovidiusi költeményeket foglal magában, Szabó Károly könyvészeti egybeállítása szerint 1642-ben jelent meg. Bizonyos azonban, hogy már előzőleg is szívesen olvastatták, sőt egyik-másik költőnk képzeletét is megtermékenyítette. Kitűnik ez a Balassára és Rimayra vonatkozó szakirodalom idetartozó megállapításából.

Egyéni sorsának és műveinek ihlető ereje a költészet minden ágára kiterjedt s latinul és magyarul verselő költőinknél egyaránt nyomozható. A részleteket vizsgáló tüzetesebb kutatás adatai szerint Ovidius munkái közül főképp a *Metamorphoses* (= *Átváltozások*) talált lelkes hívekre. Ennek magyar fordításairól a tizennyolcadik századtól kezdve tudunk. Egyik szép fejezete, Pyramus és Thisbe története, már 1628-

ban feldolgozásra talált. Az alakítás módját illető fogások rokonsága Balassán, Rimayn, Zrinyin, Gyöngyösin kívül az ismertebb költők közül Tompa Mihályt szintén az ovidiusi tanítványok közé juttatja, különösen ha egyik-másik regéjének merészebb röptű fordulatára gondolunk. De a classikus mester szellemének halk szárnyecsapása érezhető későbbi verselőinknél is az afféle címreminiscentiákban, mint *Arany és bankó kor* (Tomor Ferenc), vagy *Faeton sírverse*, *Arany idő*, *Vas idő* (Nagy Imre) stb.

Általában megállapítható, hogy irodalmi termelésünk indítékai közt nem ritka az ovidiusi eredetű. Bizonyára érdekes kísérlet lenne minden irányban követni e szellemi atomok útját s megmérni termékenyítő erejüket, de sajnos, a megfelelő előmunkálatok híján ez ma még nehézségekbe ütközik. A kínálkozó eredmény megcsillámlása végett azonban talán nem lesz édektelen, ha egy pillantást vetünk arra, hogy kikenél és mily kapcsolatban találkozunk — irodalmunkban — a két öregnek, Philemonnak és Baucisnak nevével, történetével vagy oly művekkel, melyeknek indítékában az ovidiusi regének is része volt. Ez a kis áttekintés az önként kínálkozó tárgy történeti tanulságok révén nemcsak a classikus vonatkozások továbbregzésének, hanem bizonyos költői alkotások utóéletének formáiról is tájékoztat.

*

Az az érdekes történet, melyet Ovidius az *Átváltozások* nyolcadik könyvében beszél el, nem eredeti leleménye a költőnek. Az alapjául szolgáló mese megtalálható a cyrenei származású görög elegia-írónál Callimachusnál, aki a Kr. e. harmadik században élt s egyebeken kívül arról nevezetes, hogy ő készítette el az alexandriai kézirat-gyűjtemény száz-húsz kötetre terjedő jegyzékét. Munkái közül tárgyunknál fogva figyelmet érdemel *Hekabe* című idyllje, amely Philemon és Baucis átváltozásának megéneklésekor Ovidius képzeletét befolyásolta.

A két szent öreg esete, kiket jámborságukért és egymáshoz való hűséges ragaszkodásukért — az antik felfogás szerint — az isteni gondviselés azzal jutalmazott, hogy egyszerre

távozhattak a földi életből, az ovidiusi szövegből s különböző fordításokból igen széles körben ismeretes. Eszmei tartalmának általános emberi érdekénél fogva föltehető, hogy a mienken kívül más népek irodalmában is számos visszhangja támadt. Egyike azoknak a kedves mesetárgyaknak, melyekben az elmúlás gondolatának társas vonatkozása és érzelmi velejárója felejthetetlenül gyöngéd s igaz költőiséggel jut kifejezésre. Hogy pogány eredete ellenére a keresztény cultura értékes, gyönyörködtető elemei közé is átplántálódott, annak főtényezője a végső átváltozás csodálatossága mellett a szereplők erkölcsileg példás magatartása is lehetett. E fölfogás érvényesül abban a párhuzamban, mely az antik regévilág e rokonszenves alakjainak sorsát Lót és felesége története mellé állítja, kiket az általános pusztulásból szintén jószágukért mentett meg az ég akarata.

Érdekes volna végigszemlélni a tárgy világirodalmi vándorútját, az anyag terjedelme miatt azonban az alábbiakban az idegen vonatkozások közül csupán azokról történik majd említés, amelyeknek irodalmunkkal (akár mert lefordították őket, akár egyéb okból) valamelyes kapcsolatuk van.

Ilyen mindjárt az az ismeretlen szerzőtől származó, 1763-ból való németnyelvű színdarab, melynek a Nemzeti Múzeumban két kiadása is megtalálható. Hihetőleg a törzsállományhoz tartozik s ez alapon föltehető, hogy megjelenésével egyidejűleg olvasmánya volt honfitársainknak. Ez egyfelvonásos verses színmű felírása: *Philemon und Baucis* (Strassburg 64. l.). A darab személyei: Jupiter és Mercurius mint vándorok, — Philemon és Baucis szegény, öreg házaspár; — fiuk: Aret; — ennek menyasszonya: Narcissa; — a szomszédok kara. A szín: Philemon kunyhója. A bejárat egyik oldalán a házi istenek fa-szobrai láthatók: egy kopott asztalon virággal koszorúzott cserép hamvveder van elhelyezve. A tizenöt jelenetre oszló darab szerint a jámbor, öreg pár szép egyetértésben éli napjait. Tanui ennek a hozzájuk betérő istenek, akik másutt hiába kérve bebocsátást, az ő tűzhelyüknél pihenik ki fáradalmaikat. Az öregek boldogsága akkor lenne teljes, ha élne fiuk és mátkája, kiket egy végzetes villámcsapás egyszerre szólított el a földi életből. A szíves

vendéglátás után, a búcsúzáskor Jupiter föltámasztja Arétet és Narcissát s megigéri, hogy a derék szülők másik kérése is teljesülni fog. Eszerint ők, mint az istenek papjai, egyszerre fogják befejezni életüket.

A tárgy kedveltsége, melyet az érintett német mű is sejtet, több régi idézettel igazolható. Jellemző azonban ezekre a további adalékokra, — s ez is a hatás erejének bizonyítéka, — hogy a Philemon és Baucis nevét fölidéző képzet-társítást nem mindig az eredeti mesetárggyal rokon eset indítja meg, hanem olykor valamely erkölcsi viszony hasonlósága, melynek művészi szemléltetésére az egykorú költői tapintat elégnek vélte az egyszerű utalást. Ezt látjuk Csonkainak *A nagymélt. gróf Széchenyi Ferenc ö excellenciája Nemzeti Könyvtárjára* című versében, melyben a költő e hasznos intézményre, vágyai sóvárgott, de el nem ért állomására gondolva, így ad kifejezést elragadtatásának :

Hol jártok óh félistenek, óh nemes
 Árnyékok itten?
 ... lantot ragadván
 Hódolok ellene-állhatatlan
 Sugáritoknak. Volt az arany-világ,
 Melyben az égnek sorsosi a szelid
 Emberhez is beszálltak. Így lett
 A *Philemon* kalyibája templom...

Erősebb a tárgyi kapcsolat Berzsenyi Dánielnek *A jámborság és középszer* című költeményében, melynél az ihlet alapjául szolgáló lírai fölhevülés öntudatlan associatív között mint a szemléletesség egyik tényezője több joggal nyer alkalmazást az antik példára való hivatkozás.

Aki keblében helyet ad tinéktek
 (t. i. a jámborságnak és középszernek)

—————
 Nyájas orcával szegi meg falatját
 A barátságnak s jövevény szegénynek
 S asztalánál mint az öreg *Philemon*
 Égieket lát.

Azonban a tizenkilencedik század elején már nemcsak ily puszta utalások jelzik az ovidiusi eredetű rege hatását,

hanem egy parodistikus hangú feldolgozás is, mely a maga grotesque megformálásával bizonyára egyedül álló az összes idetartozó adalékok közt. Verseghy Ferencnek *A kanál* című 1805 táján készült verséről van szó, amely először szerzőjének a *Régi Magyar Könyvtárban* (1910.) kiadott kisebb költeményei sorában jelent meg. Már a hozzáírt jegyzet megemlíti, hogy e vers szeszélyes combinációja Philemon és Baucis történetének . . . és a *Három kívánság* címen ismeretes népmesének.

A hexameteres formában írt változat elmondja, hogy

Még mikor a földön új volt a városi élet
s a csöcsömös Törvény nem győzte igázni az ösztönt,
Jupiter és Themis leröpültenek egyszer az égből
emberi formában, s incognito szerte kutatván
a falukon és városokon, szemeikkel akarták
látni az új rendet, mellyel szolgálják az embert
állatos udvaiból ragyogóbb életre kicsalták.

Az istenek azonban nem sok jót tapasztalnak s ezért «búba merült szívvel meg-meg honnyoknak eredtek». Hazafelé menet zápor éri utól őket. Themis alig győzi a járást a szél ellen, repülni meg — amint ő mondja — «sült lehetetlenség» volt a szörnyű időben. Betérnek tehát egy jómódú birtokos ember tanyájára s menedéket kérnek addig, míg kocsijuk értük jön. Zeusz Fellegi néven mutatkozik be s mind ő, mind hűga barátságos beszélgetésbe kezdenek a gazdával és feleségével.

A háziasszony Verseghy ironikus leírása szerint jól tartja szóval az istenséget :

Mind elmondotta magáról . . .

— — — — —
hol született, nemzője ki volt, hány úri legények
tsókolták kezeit még gyenge leányka korában.
Kiknek adott kosarat ; noha térgyen állva esengtek
Karja után. Mint tudta viszont megnyerni szerelmét
mostani férje . . .

Egyéb családi körülményeiről is hasonló bőbeszédűséggel számol be. mialatt Zeusz a ház urát fogja vallatóra. A hallottak alapján az istenek jó véleménnyel vannak a

háziakról, mire a főisten fölteszi magában, hogy különös gondja lesz rájuk.

A pompás vacsora után az istenek elárulják kilétüket s megengedik, hogy a szíves vendéglátók jutalmul három dolgot kívánhassanak. Az asszony azt az ezüstkanalat kéri Zeustól, «mellyel az égi levest, az üdönkint nálla ebédlő mennyei vendégnek felesége kiönteni szokta». A háziúr felbosszankodva párja könnyelműségén, mérgében elhamarkodva második kívánságával az ezüstkanalat igen kellemtelen helyre varázsolja. A harmadik kérés természetesen megszünteti a furcsa helyzetet, de bizony az isteni kegyből így kevés haszon származott. Verseghy aztán a maga vaskos módján adja tudtunkra

Hogyha nekünk az Egek azt kérésünkre megadnák,
amire vágyódunk, fogadom nem volna tsak egy is
köztünk, aki ezüst kanalat ne viselne . . .

Az is a rege kedveltsége és elterjedtsége mellett szól, hogy nem csupán az ovidiusi szöveget fordítgatják magyarrá, hanem a thema egyéb földolgozásait is. Erre adat gróf Desseffy Józsefnek 1819 május 1-ről kelt tudósítása Kazinczy Ferenchez arról, hogy a levelező e napokban fordította le *Philemon és Bantzisz történetét* . . . a' Frantzia Lafontaine után» felesége számára.

Talán ez időtájt használta föl a classikus öregek nevét Faustja egyik jelenetében Goethe is, akinek műve ilyenformán — bár későbbi magyar fordítása révén — szintén áttekintésünk körébe vonható. A Faust második részének ötödik felvonásában lépnek föl a jámborság, az embertársi és hitvesi szeretet eszményi képviselői, kiknek ismert jellemvonásai itt az ősi otthonhoz való ragaszkodással gyarapodnak. A költőnek barátjához, Eckermannhoz intézett sorai (1831. VI. 6.) tiltakoznak az ellen, mintha az ő Philemonjának és Baucisának valami közössége lenne a mythologia híres emberpárjával s a velük kapcsolatos mondával. E neveket — úgymond — csak azért adta nekik, hogy jellemüket annál könnyebben ki-domborítsa. «Hasonló személyekről s hasonló körülményekről van szó, s ilyenkor a hasonló nevek is jó hatással vannak.»

E jelenet szerint az öregek a Fausttól virágzóvá tett tengerparton laknak, zöld hársak alatt, kis kápolna tövében. A hatalmas úrnak azonban, aki még a tengerrel is éreztette erejét, útjában állt a kis szabad birtok. Cserébe másutt szebbet ígér a tulajdonosoknak; mikor pedig azok nem fogadják el az ajánlatot, crőszakot alkalmaztat. Ennek végrehajtói a maguk módján értelmezik a parancsot s minthogy az öregek szép szóra nem távoznak házukból, a durva poroszlók rájuk gyujtják a tetőt. Az agg pár így a tűzhalálban egyesül.

Boyesen Hjalmár úgy magyarázza ezt a jelenetet, hogy «a tisztes öreg emberpárban Goethe a társadalom azon... conservatív elemeit akarta ábrázolni, melyek a tényeket értelmeik mérlegével mérik s az események tiszta logikájának makacsul ellenállva, nem engedik meggyőzteni magukat». A jelzett résznek a cselekménybeli elemek szempontjából valóban kevés köze van a mithologiai regéhez, Goethe szerint semmi; de fölemlítése mégis indokolt, mert például szolgálhat arra nézve, hogy a helyzetek hasonlósága — hatás-keltés céljából — néha elég alapul kínálkozik bizonyos forgalmi értékű nevek fölhasználására.

Hogy a szóban forgó kedves történet és hősei eredeti formájukban se merüljenek feledésbe, arról gondoskodtak az *Átváltozások* különböző fordítói, kiknek munkájában, talán a tárgyra való tekintettel, a részlet átültetését többnyire kiváló gond bélyegzi. A tizenkilencedik század negyvenes-ötvenes éveiből főképp Kis János és Egyed Antal fordításai méltók a figyelemre. Amaz jól folyó prózában, emez hexameterekben adva nyelvünkön Philemon és Baucis történetét. Előadásukat ma már ódon színnel vonta be az idő, de összehasonlításuk így is mutatja, hogy Berzsenyi barátjáénak kevésbbé ártottak a letűnt évtizedek, mint Egyed Antal próbálkozásának.

Mellőzve most a későbbi fordítók (Kaposzy Lucián, Kovách Imre, Paulovics Károly) nyomtatásban is könnyen hozzáférhető munkáját, megemlítést érdemel, hogy a nemrég elhunyt Battlay Géza írói hagyatékában is maradt ránk az *Átváltozásoknak* egy teljes magyar fordítása rimes, időmértékes formában. A Pintér Jenő buzdítására készült, átdolgozás-

szerűen ható, eddig kiadatlan fordításból álljanak itt mutatóba Philemon és Baucis történetének befejező sorai :

Úgy lett minden, amint akarták.	Ajkuk bezárul. Nem mozgatják.
Rájuk bizták a templomot.	A pórok most is mutogatják
Sok évig éltek még békében	A két hatalmas régi fát,
A szent helyen nyugodtan ott.	Mert fává alakultak át.
De egy nap eljött az idő, —	Vén emberek mesélték nékem
Levelet hajt a férj s a nő.	E megható történetet.
	Az ágon koszorúkat láttam,
Hűdeg arcukra rávonódott	Enyém is ottan nyert helyet.
A fának héja kérgesen.	Az ég vigyáz a jók felett,
Mig szólni tudtak, azt suttogták:	Ki tisztel, — éri tisztelet!
Isten veled, én hitvesem!	

A sírig hű szerelem ez örökéletű alakjai főkép a mult század nyolcvanas éveitől kezdve hozzák erősebb mozgásba költőink képzeletét. Az idetartozó művekre jellemző, hogy a mythikus alaptörténet szereplői élményszerű indíték nyomán támadnak föl s válnak a gondolati tartalom elmélyítésének eszközeivé.

Természetesen nincs kizárva, hogy az ókori reminiscenciák erőre kapását itt is elősegítette valamely modern irodalmi lökés. E föltevés valószínűsége mellett szól az a körülmény, hogy négy-öt évtizeddel ezelőtt a Nemzeti Színház műsorának darabjai közt ott találjuk a Barbier Gy.-tól és Carré Mihálytól 1860-ban írt s Gounod Károlytól megzenésített *Philemon és Baucis* című kétfelvonásos dalművet, mely 1880-ban idősb Ábrányi Kornél fordításában jelent meg nyomtatásban. A közjátékkal kétfelé osztott opera első fele az ovidiusi alaptypust dramatizálja, azzal a különbséggel, hogy Jupiter kíséretében itt a Venus csapodársága miatt kedvetlen Vulkanus jön le a földre. A közjáték rendeltetése e darab szerkezetében az, hogy egy bacchanalia istenkáromló orgiájának bemutatásával indokolja Jupiter világpusztító haragjának szörnyűségét. Az isteni fölháborodás azonban nagyon is erőltetettnek tűnik föl. mert később Jupiter inkább operettszerűen viselkedik, mikor az öregeket megfiatalítva, a szemrevaló Baucis erényét főistenhez nem illő pajkossággal (egy csók erejéig) sikerrel megingatja. Tovább is menne az ostromban, de Baucis, látva Philemon féltékenységet, észbe

kap, és kifog az istenségen. Jupiter jó képet vág a női csalafintasághoz s meghagyva a derék pár fiatalságát, Vulcanus társaságában megáldja a szerelmeseket.

E paródiaszerű alakításnál értékesebbek a mi költőinktől származó verses paraphrasisok, melyek közül a fenti darab megjelenésével egy időből való Szász Károlynak, a jeles költőnek és műfordítónak *Mint Baucis és Philemon* című szép költeménye. A költő az élet terhének nyomása alatt a halál révének közeledését érzi s figyelmezteti hitvesét, hogy ő sem kivétel a kérlelhetetlen szükségszerűség alól. Ma-holnap oly vénnek lesznek — mondja az 53 éves szerző egy kis túlzással — mint Baucis és Philemon. Amint végigpillant eddigi pályáján, vigasztaló mozzanatként eszébe jut életük hajnala és dele, amikor egymást oly híven ölelték, mint az antik rege sokat emlegetett hű szerelmesei. Ezekhez hasonlóan ők sem kértek mást az égtől, csak azt, hogy azok példájára együtt vénülhessenek meg. Végőhajukat ekkép foglalja szavakba :

Zeusz vendégünk ne legyen
Nekünk új ifjúságot adni!
Hűségemért elég nekem
A sírban is veled maradni.
Ha elvégzők a napi munkát
Egymást ölelve még — ehon!
Örökzöld fákká változzunk át.
Mint Baucis és Philemon.

E strophának második sora, az új ifjúságot adó Zeusra való célzás, a Barbier-féle darabra vonatkozó allusiójával megerősíteni látszik a classikus reminiscentia fölébredését illető előbbi föltevést.

Míg Szász Károly költeményében a képzettársítást megindító lyrai ihlet alapja a költő önszemlélete, addig Lévay Józsefnek *A két öreg* című versét a gyászoló fiúi szeretet sugallta. E költeményt szerzője óhajára a Kisfaludy-Társaság 1897-iki közülésén mutatta be a nyilvánosságnak Kozma Andor. Ugyanő, aki e műnek Burns John Anderson-jával való rokonságára is rámutatott, egyszersmind valóságbeli alapjait is feltárta. E szerint Lévay szülei egy pár nap különbséggel egyszerre haltak meg, a hátramaradott nem bírván elviselni veszteségét.

A versből idylli kép tárul elénk a letűnt időkön mélázó agg hitvestársakról, kiknek környezetrajza stilszerű háttérül igazodik ahhoz a szelíd borongáshoz, mely az enyészet jelein merengő öregek lelkéből árad. Lévy egy szóval sem említi alakjai mesés elődeit, de amit az esti szürkületben, a vén akácfák lombja alatt egy gondolatban összeforrt kedveseiről elmond, ahogy egyszerű lelküket előttünk megvilágítja, a költő varázslámpája fényénél egyre ismerősebbeknek mutatkoznak az arcok. A költemény vége felé meg is szólaltatja őket :

Add, hű társ, a kezed kezembe,
 — Ily szó kel egyik ajakon. —
 Így indultunk egykor mi messze,
 Most kis fészkünk nyugalma von.
 Hűs már az est, az éj is már közelget,
 'Tücsök cirpel házunk sövénye mellett ;
 Bennünket ég s föld hangja mind
 Álomra int, álomra int.

Még több egyezést veszünk észre, mikor a költő saját szavaival folytatja a lélekelemzést :

Szívüknek egy utolsó vágya,
 Melyért könyörgve esdenek,
 Hogy ama titkos túlvilágba
 Karöltve, együtt lépjenek ...
 Két egybeforrt szív egymástól elesve
 A föld határin már mit is keresne?
 Imájokért nekik az ég
 Talán ezt is megadja még!

Az utolsó szak a keresztény képzetvilágból vett szemléltető s az alakítás tudatosságára valló utalás ellenére fokozza azt a tárgyi hangulatot, mely egyéb mozzanatok mellett szintén annak a föltevésnek erősítője, hogy a vers inspirációjában az *Átváltozások* ismert regéjének is volt része :

Megadja, óh meg... már megadta :
 Láttam repülni lelköket ;
 Fehér galambbárt, mely suhanva
 Fel a mennybolt felé siet.
 A kék magasból még reám leheltek
 S szót fogadtam, hogy rólok énekeljek :
 Dalom fénye ragyogta át
 Éltök emlékét s alkonyát.

Lévay e szép verse, bár a föntebbiek alapján kétségtelenül azok közé a művek közé tartozik, melyeken az antik szellem fuvalma érzik, mégis jó példa arra, hogy az igazi művészet alkotásaiban az æstheticum idegen tényezői mily testvéries szövetségre lépnek a hazai talajból eredő szépségelemekkel. Jellemző e tekintetben az a tapintat, mellyel a *Mikes* költője a maga elmélyült nemzeti érzését még e tárgy kapcsán is szóhoz juttatja. A hitvesi szeretet, «jamborság és hű szorgalom» eszményi frigyársai, Lévay ráadásaként új vonással gazdagodva lopóznak szívünkbe, mikor megtudjuk róluk, hogy

De ám a hon borúja vagy derűje
 Azt a rejtett kis fészket sem kerülte.
 Hő érzelem abban is élt
 A küzdő nemzet üdveért.

Lévay nem az egyetlen mult századvégi verselőink között, akinek hangszerén az ókori dallamok újból fölszenegek. A kilencvenes évek lantosainak köteteit lapozgatva, szemünkbe ötlík Lipcsey Ádám egyik *Arany* felírású nász-dala (1891), mely már ismét a nevek határozott fölemlítésével utal halhatatlan mintájára :

Hát nem örökre tűnt le az aranykor,
 Miről Ovid búbajos lantja zeng,
 Örömköltés csendül minden ajkon,
 Az istenek járhatnak újra lent.
 Ha meglankasztja útjuk enyhe alkony,
 Él még a két öreg, a jó, a szent :
 Kikről fülünkbe régi rege zeng :
 Im színről színre látjuk Baucist, Philemont.

Az ihletforrás eredetének igazolására talán elég lenne a bevezető sorokra hivatkozni, de tekintve a vers kevésbbé ismert voltát, az alakítás szemléltetése végett, álljon itt a további strophákból is néhány sor :

Szent öregek, akik búban, örömben
 Együtt éltétek át száz év felét,
 Tán lelketek ma távol visszaröppen
 Hogy újraélje a mult gyönyörét.

Ki gondolhatna ott a hervadásra,
 Hol a szeretet örök tüze ég?
 E szent órában szívünk egyet áhit :
 Boldog aggságtok tartson még sokáig.

E vers indítékától csak kevésbé eltérő alkalom idézi föl határos párhuzam céljaira az ovidiusi házaspár nevét Kozma Andor *Ezüstmenyegző* című költeményében. A párbeszéd módjára írt versben előbb a férj szólal meg :

Philemon és Baucis élt úgy, mint mi ketten
 Tán soha más a földtekén.

A classikus célzást kölcsönös bókók követik : — Mert rád én mindig büszke lehettem — mondja a nő ; «Mert benned angvalt leltem én» — válaszol a férj.

Az idetartozó adalékok sorából messze kimagaslik Bárd Miklós leheletfinomságú, idyllikus lyrai képe : *Palimon és Katicis* (1910), újabb költői irodalmunk e remeke, melyet a szerző öccse, Kozma Andor mutatott be a Kisfaludy-Társaságban.

S bár azóta a költő összegyűjtött művei révén szélesebb körben is elterjedhetett volna, aránylag nem nagyon ismeretes. A költemény egy, a közeli multban elköltözött hű pár lakóhelyének bemutatásával kezdi az érzelmes reflexiókkal átszótt emlékezést :

Áldott e domb s körül a hársak,
 Hű őrei az elhagyott tanyának,
 Mely felém int és idevon ;
 Mely kéklő füstöt nem küld már az égnek,
 S melyből nemrég tovaköltözének
 Hű Katicis és Palimon.

Palimon, a férfi, vidéki orvos volt ; felesége, Katicis pedig a környékbeli árvák jótevője. Ám mindez mellékes mozzanat életükben, melynek igazi tartalmat egymás iránti végtelen szeretetük adott.

E párt nem csalta meg az élet,
 S mert szivszerinti hivatásban éltek,
 Szívükbe nem lopódza árny.

Csak egy hía volt boldogságuknak : «egy csöpp fiú, vagy csöppnyi lány». De mennyi gyöngédséggel tudták egymást vigasztalni e hiányért ; valóban nem csuda, ha belenyugodtak a változhatlanba :

Ha Katicis pedzván a gondot,
Fiatlan voltán sóhajjal borongott,
Borongós volt a válasz is :
Óh Katicis! Szerelmem, higy a szömnak,
Nem jó születni itten Palimonnak,
Hol nincs, csupán egy Katicis!

És ha e bú meg Palimonra szálla,
Hú Katicis azt nyomban kitalálja !
S így feddi őt vigasztalón :
Óh Palimon, szivem édes szerelme!
Két Katicis e földön mit keresne,
Hol nincs, csupán egy Palimon!

Így élt s játszott a keservvel e két halandó majd egy századig. És amilyen szép volt földi életük, annyi méla báj volt elmúlásukban, mikor értük jött a nagy Ismeretlen :

S némán megállt a küszöbön.
A két öreg megilletődve nézte
Aztán beszálltak szótlan, kéz a kézbe,
S tova siklottak a ködön.

A következő sorok, a mellett, hogy föltárják a boldog pár szellemútját egészen a szép smaragdszigetig, a hozzájuk hasonlók jutalmát is elárulják, mondván, hogy ott

Visszafoly az idők árja-sodra,
És azt, aki hú volt, tisztára mossa,
Hogy lenne virágzó gyerek.

Az erkölcsi emelkedettség légkörében fogant gyönyörű vers utolsó szakasza egyszerű szavakkal, de mély költőiséggel mutat rá hősei sorsának eszmei tanulságára, amelyben egyúttal az antik rege halhatatlanságának magyarázata is classikus szabatossággal van megjelölve : Egy kis boldogság kell a durva rögnek s azért időnkint vissza-visszajönnek : hú Katicis és Palimon.

Ha a költő mondja, el kell hinnünk, bár a tapasztalat nem unatta meg velünk a «szent öregek» földi párjaiban való gyönyörködést. Az azonban kétségtelen, hogy a művészetben, kiváltképen annak szavakkal is tolmácsolható nyilatkozásában még gyakran találkozni fogunk szeretetreméltó alakjuk ábrázolásával.

Az eddigi adatok szerint főleg kötött formájú művekben éltek tovább az ovidiusi rege halhatatlanjai. Talán az az ösztönös érzés vezette költőinket, hogy a vers zeneisége alkalmasabb közvetítője a tárggyal kapcsolatos étheri finomságú hangulatnak, mint a kötetlen beszéd. S hogy ebben igazuk is volt, az könnyen ellenőrizhető, ha egy prózai feldolgozást veszünk szemügyre. Sipulusznak (Rákosi Viktor-nak) *Filemon és Baucis* címen a Budapesti Hirlap 1921. évfolyamában megjelent tárcája éppen alkalmas erre, mert olyan író tollából származik, akiről a *Korhadtt fakeszesztek*-re, vagy az *Elnémult harangok*-ra gondolva, senki sem tagadhatja, hogy mestere volt a tárgyában lappangó érzelmesség továbbbítésának. Jelen esetben sem száraz krónikása ugyan az emlékszerű elemekből sarjadó kis történetnek, előadása azonban itt az érzelmi visszhangkeltésben mégis elmarad az e körbe tartozó verses feldolgozásoktól.

Rákosi képzeletében egy régi, kalap-utcai boltos-házaspárra való emlékezése idézte föl a tárcája címéül írt neveket. Elmondja, hogy Tóth Béla útján ismerkedett meg az öreg Fabricius Mártonnal és feleségével, kiknek a szerkesztőség közelében valami jobbfejta szeszmerő üzletük volt, hová a szerző is el-ellátogatott néha egy-egy pohárka diópálinkára. A látogatás nyomán Rákosi lassacskán bizalmasává lett a háziaknak, kiknek értelmessége, nyájassága, józan életfölfogása, rendszeretete és egymás iránti megható ragaszkodása az őszinte becsülés érzetét keltették benne. Még akkor is eljárogatott hozzájuk, mikor a szerkesztőség elkerült a Kalap-utcából. Az öreg Fabriciust utóbb sírba vitte az a gondolat, hogy a Belváros szabályozása következtében megszokott otthonától ő is kénytelen lesz megválni. Rákosi ekkor meglátogatta az özvegyet s följánlotta neki segítségét. Az asszony azonban azzal a megjegyzéssel hárította el

magától az ajánlatot, hogy élettársa már mindent elrendezett. Az író csodálkozására aztán hozzátette, hogy mikor haldokló férje tőle további terveire nézve érdeklődött, ezt a feleletet ad neki: «Ön tudja, Fabricius, hogy az ön halála után két héttel én is meghalok. Hát e szerint intézzon el mindent... És ő mindent e szerint intézett el». «Elámulva néztem rá — folytatja a szerző — olyan nyugodtan beszélt, mintha valami jóféle pálinkának készítése módját mondaná el.»

«— És Fabricius annyira komolyan vette azt, hogy ön az ő halála után két héttel meghal, hogy ennek az alapján jogérvényes intézkedéseket tett?

Az asszony elcsodálkozva tekintett rám:

— Természetesen.

Hát van még romantika a földön! Milyen nagy, nemes és tiszta lehetett ennek a két embernek a szerelme, hogy még késő öregségükben is ilyen magasztos érzést tud belőlük kiváltani. És ez a jó asszony nem is sejti, hogy e pillanatban mily hatalmas alakká nőtt előttem. Két hét múlva meghalt az asszony és a szerkesztőség testületileg megjelent a temetésen.» Eddig az író, aki azóta szintén elköltözött megcsodált ismerőseihez, miután utolsó kézvonásai egyikével gyarapította azoknak a kedves nyomoknak a sorát, amelyeken az antik teremítő szellem halhatatlan alakjai lebegnek az örökkévalóság országútján.

*

Az a szándékosan rövidrefogott szemle, mellyel *Philemon és Baucis* magyar változatain végigtekintettünk, igazában fölöslegessé teszi a tanulságok különösebb hangsúlyozását. A cél annak a ténynek adatszerű bemutatása volt, hogy a classikus világ egyik költői alkotása mennyiben hozta remegésbe a Szent Hegyre törekvők lelkének húrjait. Az eredmény formai és felfogásbeli változatosság tekintetében elég tarkaságot mutat; hogy érték szempontjából is föltűnő a különbség az egyes darabok között, az csak természetes. De itt sincs ok a kedvetlenségre, mert Bárd Miklós költeménye bizonyára azok közé a művek közé tartozik, melyeknek hosszú élet

jósolható. Mindenesetre örvendetes, hogy az érzékisége miatt kissé kéteshírű római író közvetítése éppen ily, mindnyájunk kedélyvilágát érintő æstheticum elmélyítésével gazdagította költészetünket. Viszont irodalmunknak is becsületére válik, hogy az Átváltozások gazdag képtárából éppen e tiszta erkölcsiséget lehelő rege iránt mutatott legtöbb fogékony-ságot.

BAROS GYULA.

VILÁGOSTÓL TRIANONIG.

A mai Magyarország kialakulásának története.¹

— Első közlemény: —

A közelmúlt hónapokban a magyar könyvpiacra megjelent művek között tárgya fontosságánál és — a meglehetősen hangos és élelmes reklámmal — az olvasóközönségre gyakorolt hatásánál fogva az első helyet kétségkívül Pethő Sándor fenti című munkája foglalja el. Mint a könyv címe és a Taine utánzásával elég szerencsétlenül megválasztott alcíme is jelzi, a szerző feladatul tűzte maga elé, hogy az utolsó 75 esztendő történetének keretében megrajzolja Magyarországnak bukásának előzményeit, okait és következményeit, valamint a legutolsó éveknek, napjainknak kínos vergődéseit.

Bármily fájdalmas magyar emberre ez a munka, magában véve is, mint egy dicső multú nemzet tragédiája, méltó a legnemesebbek, a legnagyobbak tollára. De más oldalról aktuális is ez a tárgy, mert amíg nem ismerjük azt az utat, melyet katasztrófánkig megtettünk, addig okulni sem tudunk a multak tévedésein és bűnein, már pedig e tanulságok levonása nélkül eredménytelen marad minden kísérletünk a magyar újjászületés előkészítésére. Aki azonban e korszak történetének feldolgozására vállalkozik, arra fokozott felelősséget ró nemzeti tragédiánknak egyes elemeiben förtelmes gyalázata, más elemeiben pedig komor nagyszerűsége, nemkülönben az amúgy is ezer sebből vérző értelmiségünknek túlzott reménysége és csüggedésre egyaránt hajló lelkülete és végül a teljes megsemmisítésünkre alakult

¹ Pethő Sándor könyve. Bpest (Enciklopédia r.-t. kiadása) 1925. 8° VI + 324. l.

kis-entente államainak állandó felkészültsége, mely minden itthon elhangzott szerencsétlen elszólást ügyesen használ ki ellenünk. Aki tehát olvasóit végig óhajtja vezetni kálváriánk egyes állomásain, annak minden vonatkozásban teljesen tisztában kell lennie tárgyával, de még inkább vigyáznia kell a szigorú tárgyilagosságra, nehogy főleg a kortársak megítélésében a szeretet vagy a gyűlölség vezesse tollát. Mert ha nem tud fölemelkedni a «sine ira et studio» elv magaslatára, akkor lehet kitűnő publicista, de nem történetíró és akkor az alig lábadozó nemzet számára nem kiengesztelődést és erkölcsi tanulságokat nyújt, hanem áthozza az összeomlott ország romjai alatt még mindig hamvadó üszköket s velük a további pártoskodás és újabb szenvedések csiráit.

Őszintén szólva. Pethő Sándor eddigi irodalmi tevékenységében nem sok megnyugtatót találtunk a történeti hűségre és tárgyilagosságra való törekvés tekintetében. Pethő ugyanis elsősorban publicista, aki bár egyszersmind történelemszakos középiskolai tanár is, történeti ismereteit nem közönséges írói képességeivel együtt harcos pártemberként értékesíti, mihez képest az objectivitás éppen nem erős oldala. Míg azonban ez az körülmény egy napilap vezércikkeiben nemcsak érthető, de néha szükséges is lehet, addig hosszabb lélekzetű történeti műben annál bántóbb fogatkozás.

Sajnos, Pethő megfélekedett ez elemi igazságokról. A publicista újból legyőzte benne a történetírót. Könyve úgy hat, mint valami hatalmas vezércikk, átlátszó egyoldalúsággal, kirívó tendenciával. Hogy mégis komolyan foglalkozunk vele, ennek oka az, hogy jóhiszemű olvasói, sőt kritikusai¹ is történeti igazságoknak veszik tévedéseit és megtévesztő beállításait, amelyekkel szemben kötelesség a tárgyi valóság megállapítása.

Maga a munka a bevezetésen kívül hat fő-fejezetre oszlik s befejezi egy földrajzi áttekintés a csonka országról

¹ L. Mihelics Vid ismertetését az *Új Nemzedék* 1925 szept 6-iki számában, aki készpénznek veszi P. S. minden, még oly hibás megállapítását; továbbá Túri Béla kritikáját a *Kath. Szemle* 1925 novemberi füzetében, ki — bár rámutat egyik-másik tévedésére, — de új Szalay Lászlót lát benne.

Fodor Ferenc tollából. A célszerűség kedvéért kritikai ismeretetésünkben igyekezni fogunk magunk is a szerző beosztását követni.

A bevezetés.

Bevezetesként 40 oldalra összesűrítve adja a magyar történelmet a honfoglalástól a világosi fegyverletételig. Bármily kevés igénnyel lépünk is fel egy ilyen, dióhéjba foglalt történelmi fejtegetéssel szemben, annyit elvárhatunk tőle, hogy vagy megbízható vezérfonal legyen, azaz, hogy a legfontosabb személyekről, bel- és külpolitikai változásokról, a szellemi, erkölcsi és gazdasági fejlődés főbb mozzanatairól könnyen áttekinthető képet nyújtson, vagy, amennyiben azt tűzte volna a szerző célul maga elé, hogy a nemzeti történelmünkkel már ismerős, művelt olvasóinak philosophiai magaslatról mutatja be európai létünk első 950 évét, akkor maradjon meg a nagy nemzeti problémák régióiban, amire Andrássy Gyula gróf mutatott nagyszabású munkájában kitűnő példát. Pethő azonban sem az egyik, sem a másik módszert nem követi. Néha rendkívül fontos eseményeken, körülményeken szinte átsiklik, máskor meg egyes nagyjainkról vezércikk-szerű rajzokat ad.

Pedig munkájának címe úgyszólván kijelölte számára feladatát. Mindenekelőtt vázolnia kellett volna Magyarország helyzetét az európai államok és nemzetek rendszerében. Rá kellett volna mutatnia arra a körülményre, hogy a keleti népből nyugat bástyájává vált nemzetünk külön-külön kelettel és nyugattal dicsőségesen állott szemben a haretéren, de elbukott, amikor kelet és nyugat egyszerre, szövetségben egyesülve tört ellene, mint ez Mohácsnál, Világosnál és legutóbb Trianonban, illetve az ezt megelőző világháború során történt. Ebben a vonatkozásban meg kellett volna rajzolnia az Árpádok, Anjouk, Hunyadiak és a Habsburgok külpolitikáját éppúgy, mint az európai történelemnek hazánkat is érintő mozzanatait. Vázolnia kellett volna kissé behatóbban a magyar ethnikum fejlődését és különösen Bécs nemzetiségi politikáját, amely szorosan összefügg Trianon előzményeivel és a határookra vonatkozó döntésével.

Ezek a hiányok azonban elvi kérdéseknek is minősíthetők, melyeknél sokkal fontosabbak a szerző ténybeli tévedései. Néhányat ezek közül is meg kell említenünk. Szerinte «az Árpádok alatt a trónöröklés kérdése jó ideig vitás volt a keleti-szláv és a nyugati-frank szokás jogi formái között» (7. l.). Valójában ez főleg a török népeket és nem a keleti szlávokat jellemző jogszokás. Azt mondja továbbá, hogy «a patrimonialis absolut királyságból való átmenetet a középkori hűbéri rendiség felé az Anjou-királyok valósították meg» (8. l.). Ezzel szemben tény, hogy már az Árpádok alatt igen sok hűbéri elem csúszott be hazánk közéletébe és jogviszonyaiba.¹ Az Anjouk csak levonták e helyzet következményeit s tovább fejlesztve, igyekeztek belőle a dynastia számára a lehető legtöbb előnyt biztosítani. Téves az a megállapítása is, hogy a köznemesi osztály «az Árpád-királyok servienseiből alakult» (12. l.), mert valójában a serviensek csupán egy eleme voltak a köznemességnek.² Tekintettel arra a hirlapi polémiára, mely Kuthy Dezső, ev. lelkész, a magyarországi ev. egyetemes egyház főtitkára és szerző közt e kérdésben folyt (Evangélikusok Lapja, 1925 dec. 27. — Magyarság, 1926 jan. 10. sz. és jan. 24. sz.), nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül azt az állítását sem, mely szerint «a hitújítás szétkalapálta a keresztény-katholikus világ egységét. Luther azon való bosszankodásában, hogy a magyarok Budán megégettek egy lutheránust, arra izgatta a feléje szító német közvéleményt és a német fejedelmeket, hogy hagyják sorsára Magyarországot» (14. l.).

Kétségtelen tény, hogy a hitújítás erős érzelmi szakadékot teremtett a katolikusok és protestánsok között, de az is igaz, hogy ennél a szakadéknál is végzetesebb volt az a futólag szerző által is megemlített, elkeseredett politikai harc, melyet V. Károly német-római császár és sógora II. Lajos magyar király ellen I. Ferenc francia király indított a Közép-Európa meghódítására törekvő II. Szolimánnal,

L. R. Kiss István: *Nagy Lajos és az ősiség* c. tanulmányát a Klebelsberg- emlékkönyvben 241. l. és kk.

² L. Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok* c. művét.

Milánóval, Velencével, majd utóbb Angliával szövetségben (Cognaci liga, 1526 május 22). És jellemző az akkori viszonyokra, hogy VII. Kelemen pápa I. Ferenc politikáját támogatta,¹ bár egyidejűleg mindent elkövetett a hazánkat fenyegető török veszedelem elhárítására.

Kétségtelen tény továbbá, hogy Luther addig, amíg itt erős rendszabályok hoztak követői ellen, nem táplálhatott barátságos érzést hazánkkal szemben. Viszont azonban utóbb annál melegebb szívvel fordult nemzetünk felé, amiről a mohácsi vész után özvegyen maradt Mária királynéhez intézett levele is tanuskodik. Végül az is tény, hogy Ferdinánd osztrák főherceg, a későbbi I. Ferdinánd, noha éppen nem volt Luthernek híve, szintén megtagadta Mohács előtt a katonai segítséget.²

Magából a hírlapi vitából megállapítható, hogy Luther nem Magyarország ellen «izgatott», hanem a protestáns-üldöző német fejedelmek ellen. Továbbá — miután Pethő X. Leó pápának Luther 1518-ban megjelent *Resolutiones* c. művére vonatkozó, 1520-ban kelt bullájára hivatkozik és viszont György budai könyvárus megégetéséről Luther csak 1524 novemberében szerez tudomást, helyesebben ekkor ujságolja egy barátjának az eseményt, — kiderül az a mulatságos eset is, hogy Luther már hat évvel a megégetés előtt «izgatott» Magyarország ellen a megégetés miatt. A Pethő *Mundt*-ból vett idézetéből pedig világos, hogy Luthernek keserű tapasztalatai voltak a török elleni hadjárat címén indított pénzgyűjtésekkel, de attól is tartott, hogy a török ellen összegyűjtött hadsereg a német protestánsok ellen fog felhasználtatni.

Szükségesnek tartottuk e tények tárgyilagos tisztázását, mert szerző hírlapi válaszában felsorolt idézeteivel ugyancsak

¹ L. Ranke: *Bilder aus der Geschichte des Papsttums*, 145. l.

² «Isten megáldja felségedet — írják az alsóausztriai tanácsosok 1526 júni 19-én a magyar királynénak, aki Nádasdy Tamással segélyt kéretett a török ellen, — de mi nem adhatunk segítséget, mert urunktól semmi utasítást erre vonatkozólag nem kaptunk. Különben Nádasdy majd élőszóval elmondja válaszukat.» Lásd Takáts Sándor: *Magyar nagyasszonyok*, 158. l.

alulmaradt s azzal sem erősítette meg álláspontját, hogy Kuthyt, a lutheránus egyház egyik előkelő functionáriusát nagy hangon, mint kíváncsiszkodót akarta elintézni s ezzel talán akarata ellenére is alkalmat nyújtott arra, hogy könyvének említett sorai újabb érvekül szolgáljanak áldatlan felekezeti vitáinkhoz.

Néhány pillanatig meg kell állanunk az erdélyi politikáról adott jellemzésénél is. Szerinte ugyanis «ez az erdélyi politika, amely a két nagyhatalommal való viaskodásában kénytelen-kelletlen fanyalodott a macchiavellistikus aggálytalanság tanainak követésére, nagyszerűen értett hozzá, hogy a II. Szulejmán halála után hanyatlásnak indult ottomán hatalmat . . . felhasználja a Habsburgok becsvágyainak lefékezésére» (15. l.) Meg kell állanunk azért, mert az igazsághoz képest meg kell jegyeznünk, hogy a macchiavellismusra Erdélyt az a bécsi politika kényszerítette, mely nem átalította eltétetni láb alól Martinuzzi bibornokot és Báthory Gábort, amely Basta hadait zúdította a kis országra vagy amely Mihály oláh vajdával is képes volt az erdélyi magyarság ellen szövetségre lépni, sőt alkalmilag a törökkel is meg tudott egyezni a magyarság rovására.¹ Továbbá tény, hogy 1683-ig a német birodalom és Erdély politikájában egyáltalán nem érvényesült a török hanyatlásának megfontolása.

Sok szó fér ahhoz a megállapításához is, hogy a bécsi absolutismus «sociális és gazdasági politikája magasabb színvonalon állott, mint a magyar rendiségé» (17. l.). Takáts Sándor kutatásaiból tudjuk ugyanis, hogyan tette ez a «magasabb színvonalú» sociális és gazdasági politika tönkre Magyarország gazdasági életét s züllesztette szét a végvárok magyar katonaságát. Éppúgy elhallgatja Mária Terézia uralkodásának részletes ismertetésénél azt a hazánkra majdnem végzetes két törekvését, melyek egyikével nemzetünket nyelvéből kivetköztetni és másikkal, az igazságtalan vámrendszerrel, országunkat az örökös tartományok gyarmatává lesüllyeszteni igyekezett.

¹ L. Angyal Dávid: *Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai* c. tanulmányát a Klebersberg-emlékkönyvben 367. l. és kk.

Végül tévesen állapítja meg azt is, hogy a szabadságharc dicsőséges folytatását és befejezését három incidens (!) akadályozta meg: 1. Buda ostromának stratégiai hibája; 2. a debreceni függetlenségi nyilatkozat és 3. az orosz intervenció. Ha csak kissé alaposabban foglalkozik tárgyával, az igazi okok közt észre kellett volna vennie Kossuth radicalismusát és elhibázott külpolitikáját is. A külpolitikában nem vette figyelembe, hogy még a magyar nemzet szabadságharcával együttérző idegen államférfiak is akkor még Ausztriát az európai egyensúly nélkülözhetetlen elemének tekintették. Sőt főleg lengyel sógorának tanácsára újabb lengyel fölkelés előkészítését is tervezte s ezzel újabb okot szolgáltatott a kezdettől lesben álló orosz kormánynak a fegyveres beavatkozásra.

E néhány kiragadott példa után rá kell mutatnunk arra a felületességre, mellyel a szöveghez csatolt négy térkép készült. Az első a honfoglaláskori Magyarországot ábrázolja úgy, amint azt a komoly történetíróktól már régen megcáfolt dákáromán continuitási elmélet hirdeti, hogy t. i. Erdélyben és Havasalföldén vlachok laktak. Jorgáék bizonyára örömmel fogják üdvözölni ezt a térképet, melyen az akkor még a mai kucó-vlachok földjén tanyázó pásztornép már Erdély ezer év előtti őslakosságaként szerepel. Éppily hibás második térképe is, mely a kúnok földjét, azaz Kumániát a Prut és Dnyeszter-folyók közé helyezi. Valójában ez az ország a mai Moldvát és Havasalföld keleti részét, az egykori milkói püspökség területét foglalta magában. Állami létében a tatárjárás ingatta meg, mely után hazánkkal kerül függőségi viszonyba. Zászlóját még láttuk legutolsó koronázási menetünkben. Nem tartjuk szerencsésnek a térképen az erdélyi vajdaságnak olyatén külön feltüntetését sem, mint a szörényi vagy a macsói bánságét. Amaz ugyanis a honfoglalás óta magyar föld, emezek meg csupán «partes subiectæ». Még szembeötlőbb a harmadik térkép hibája, amely a Partiumot (Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd megyék, valamint Kővár vidéke) Máramaros megye területére helyezi. Ezt a hibát ugyan elkerüli a negyedik, de ez viszont Küküllő-széket is szerepeltet, ami nem volt soha, hanem volt

Aranyos-szék és Küüllő megye. Nem tudjuk, ki rajzolta e csapnivalóan rossz térképeket, a felelősség azonban a szerzőt terheli értük.

I.

Míg eddig szerző tanári emlékeit vetette papírra, a Világos utáni korszaktól kezdve fokozatosan kiszélesedő előadása szembeötlően Beksics Gusztávnak a Szilágyi Sándor-féle *Magyar nemzet története* X. kötetében megjelent munkáján épül fel. Minthogy azonban Beksics nevét csupán kétszer (az 55. és 86. lapon) említi, talán nem végzünk fölösleges munkát, ha erre a forrására legalább itt-ott rámutatunk. Beksicsen kívül futólag használta még Friedjungot, akire háromszor hivatkozik, és egyszer idéz néhány sort a Kecske-méthy Aurél naplójából. Az absolutismus korának gazdag magyar és osztrák irodalmából a többit. — úgy látszik — figyelmen kívül hagyhatónak vélte. Jórészt erre vezethető vissza a szempontjaiban és ítéleteiben nem ritkán tapasztalható egyoldalúsága és felületessége. Viszont azonban más oldalról már itt is megemlíthjük eleven stílusát, színes nyelvét, amelyekben rejlik az ő igazi ereje és egyúttal a kritika nélkül olvasó közönségre gyakorolt hatása.

Kezdi ezt a fejezetet azzal a Beksics által is (i. m. 415. l.) fölvetett problémával, vajjon mi okozta a bécsi politika különbségét az 1711 és az 1849 utáni korszakok között. De míg Beksics világosan rámutat a bécsi politikának Magyarországra beolvasztására és elnémetesítésére irányuló százados törekvéseire, I. Lipót véres és II. József elvi megfontolásból és szempontból kiválasztott hasonló célú kormányzati eszközzeire és helyesen állapítja meg, hogy e kísérletek sohasem látszottak oly tervszerűeknek s szilárd és széles alapokon nyugvóknak, mint Világos után, addig Pethő ezt az igazi okot teljesen elhallgatja. Pedig kétségtelen tény, hogy amilyen mértékben szorították vissza a franciák a Habsburgokat a Rajnától keletre a Dunához, ugyanolyan, sőt fokozott mértékben törekedtek a Habsburgok birodalmuk különböző nyelvű és vallású országait és tartományait egyetlen politikai, nyelvi és vallási közösségbe kovácsolni. Amit a fiatal, alig

22 éves Széchenyi már 1813-ban észrevesz, hogy t. i. «Ausztria csak a napi létezésért küzd . . . Minden nappal feloszlásához közeledik és még egy évszázad előtt szét kell esnie, mert alkotórészei óráról-órára különbözőbbek lesznek és egyre jobban eltávolodnak egymástól»,¹ azt jól látták Bécsben is és a centralizáló és germanizáló absolut hatalom minden eszközével iparkodtak a feltámadt nemzeti eszmét és a benne rejlő robbantó erőt elfojtva, a szilárd állami egységet megteremteni.

Erre nézve megint csak Széchenyit idézzük, ki 1840 április 22-én a főrendi tábla ülésén többek közt ezeket mondta : «A kormány . . . hagyjon fel az amalgamációi szándékkal is, mert ezt többé nem eszközölheti. Meggyilkoltathatunk tán, de a többi ausztriai tartományokkal egybeolvadni többé nem fogunk ; sőt az is kérdés : meggyilkoltathatunk-e».

Berzeviczy Albert nagy gonddal és világos okfejtéssel állította össze és tisztázta² az idevágó magyar és osztrák irodalom és az újabb források teljes felhasználásával — az elkövetett hibákat sem hallgatva el — a szabadságharc és az absolutismus közti okozati viszonyt és megállapítja, hogy a forradalmat az osztrák kormány provocálta, mert ezáltal jogcímet kapott Magyarország alkotmányának confiscálására és a legteljesebb absolutismus életbeléptetésére.³

Pethő mind e körülményeket hallgatással mellőzi, bár másutt maga is elismeri, hogy Schwarzenberg Félix herceg terve volt egy oly középeurópai birodalom megteremtése, amely a Habsburgok jogára alatt egységes politikai és gazdasági közösséget teremtett volna 70 millió német, szláv, magyar, oláh stb. alattvalója számára (48. l.). Szerinte a vérengzés első oka a fiatal fejedelem mellett a rossz tanács-

¹ Fournier : *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress*. 311. l.

² Az absolutismus kora Magyarországon 1849—1865. I. köt. 19—44. lapok.

³ Széchenyi is az 1849 márc. 4-iki alkotmányt okolja az április 11-iki függetlenségi nyilatkozatért, s hangoztatja, hogy Magyarországon senki sem gondolt az Ausztriától való elszakadásra és a lázadásra a király ellen. L. a *Disharmonie und Blindheit* c. diatribáját Károlyi Árpád : *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka* című művében. I. köt. 585. l.

adó. (Schwarzenberg hg. gyászos befolyása nem is kétséges.) Megemlíti továbbá a dynastia oldalán álló «labanc» aristokratiában a Pálffy János-szerű egyéniség hiányát. (Szerény nézetünk szerint Dessewffy Emil gróf vagy Szögyény László erkölcsi és politikai felfogás dolgában sokkal magasabban állottak, mint a kétes dicsőségű Pálffy.) Harmadik és legfőbb okul az osztrák politika nyilvánvalóvá lett amaz inferioritását állítja oda, «amely az orosz segítségkérésnek és a cári hatalom előtt való megalázkodásának tényében oly halálos sebet ejtett Ausztria tekintélyén és méltóságán» (46. l.).

Itt végez is a probléma fejtegetésével. Így egyetlen szóval sem említi meg, hogy a II. Rákóczi Ferenc fölkelése 1711-ben kiegyezéssel, békekötéssel végződött, melyet ut-cunque Rákóczi is elfogadhatónak tartott,¹ holott 1849 után csak 18 év múlva következett el a kiegyezés. A szatmári béke tehát azonnal helyreállította a jogfolytonosságot. Hogy azonban Bécs nem felejtett akkor sem, mutatja a szegény bujdosó Mikes esete, ki hiába kért évtizedek múltával kegyelmet és ezzel hazatérési engedélyt Mária Teréziától.² De ha akarta volna is Bécs a véres bosszút, akkor is mellőznie kellett a Caraffák alkalmazását, főleg az angol és holland szövetségesre tekintettel, akik még 1705-ben megkísérelték a kiegyezés létesítését Rákóczi és az osztrák politika között. De mellőznie kellett még két más okból is. Először, mert örült, hogy a spanyol örökösödési háborút most már belső ellenség nélkül folytathatja és másodszor, mert a trónöröklés kérdése küszöbön álló újabb rendezésének idejére nem akarta elkeseríteni a magyar nemzet hangulatát.

Rámutathatott volna továbbá arra a tényre is, hogy Bécs az orosz szövetséggel a háta mögött átvette Oroszországnak a lengyelekkel szemben követett módszerét a «rebellio» végleges kiirtása végett. Ezzel összefüggésben változik meg az osztrák belpolitika is. A nemzetiségi autonómiákon felépülő 1849 március 4-iki birodalmi alkotmány helyébe

¹ L. a *Századok* 1926. I. számában Angyal Dávid tanulmányát.

² Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkából való kirekesztésünket, írja 1741 szept. 5-én kelt CLXV. sz. levelében.

lép a cári Oroszországra emlékeztető abszolút monarchia a történelmi erőket mellőző teljes uniformizálással az állami élet minden terén. Ezért kellett a kijátszott nemzetiségek vezetőinek is a megígért autonómiák helyett megelégedniök a személyüknek adott jutalmakkal és kitüntetésekkel.

Végül a probléma teljes megvilágítása végett megemlíthette volna, hogy ha Ausztria Világos után képes lett volna arra az önmérsékletre, melyre képes volt Nagymajtény után — főleg, mert 1848-ban kiderült egész belső gyöngesége — akkor megnyerte volna a művelt világ rokonszenve mellett a magyar nemzet nagy részének komoly támogatását 1859-ben és 1866-ban s ha el nem is kerülte volna, de mindenesetre könnyebben úszta volna meg azokat a politikai, gazdasági és pénzügyi válságait, melyeknek súlyos következményeit csak fokozta a magyar kérdés rendezetlensége. Más oldalról nemzetünkkel együtt megnyerte volna a consolidációhoz azt a közel két évtizedet betöltő időt, melynek szerencsétlen kísérletei az anyaországtól elválasztott Erdéllyel, Fiumével, Horvátországgal és szerb vajdasággal szinte útmutatókul és történeti előzményekül szolgáltak a trianoni határmegállapításokhoz. Tovább menve, súlyosan meg kell rónunk azt az ötletét, mellyel «a nemzetiségek egy részének Vendée-szerű szereplése»-ről (47. l.) beszél. Vendée tudvalevőleg a király s a nemesség és papság védelmében fogott a jakobinusok ellen fegyvert. A magyar nemzet nagy többsége azonban törvényes királyához még az 1849 április 14-iki függetlenségi nyilatkozat után is hű maradt, aminek classicus bizonyítékai a vértanu-halált szenvedett Aulich tábornoknak vagy Csányi László kormánybiztosnak utolsó nyilatkozatai.¹ Az oláhok és szerbek azonban bizonyára hálásan fogják venni szerzőtől, hogy Axentye, Prodan, Knicsanin és társaik bandáinak gyilkosságait és rablásait méltónak tartja az összehasonlításra Vendée nemes harcával.

¹ Aulich : «Királyom parancsára esküdtem fel a magyar alkotmányra. eskümet halálomig meg kellett tartanom.»

Csányi : «Szeresd a hazát és a királyt!» (Schmidegg Kálmán grófhoz 1849 okt. 9-ről intézett leveléből.) Idézi : Berzeviczy Albert : *Az abszolútismus kora Magyarországon*. I. köt. 40. l.

Úgyancsak a forrás megnevezése nélkül közli Beksicsnek Vörös Antal adataira támaszkodó számait (Beksics i. m. 413. és köv. l.) az osztrák haditörvényszékek áldozatairól (47. l.). Schwarzenberget is egészen Beksics nyomán jellemzi. Tőle kölcsönzi Dessewffy Emil grófnak a hercegre vonatkozó nyilatkozatát (49. l., Beksics i. m. 420. l.). Mennyi kitűnő jelzőt talált volna a Széchenyi *Blick*-jében róla, aki egyformán ellenjegyezte az állítólagos nemzetiségi autonómiák rendszerén felépült 1849 március 4-iki olmützi alkotmányt és az 1851 december 31-iki alapelveket, amelyek kimondták, hogy az osztrák császárság oszthatatlan örökös monarchia. Ismét csak a Beksics adatai (i. m. 429. l.) alapján írja, hogy a Bach-uralom a katonaságra, zsandárokra s az 1765 főnyi, jórészt idegen hivatalnok-seregre támaszkodott (i. m. 521. l.). Belőle meríti a közigazgatásra, igazságszolgáltatásra, földtehermentesítésre, az adókatasterre, az egyház- és kulturpolitikára, a censurára, a kém- és zsandárrendszerre stb. stb. vonatkozó közléseit (52—58. lapok. Beksics i. m. 420—441. l.).

Sajnos, kivonatolása sem sikerült mindenütt. Egyes találó, sőt szellemes megjegyzései mellett vannak téves észrevételei is. Pl. helyesen állítja, hogy «a nemzetiségi kérdés bontóerőinek felmozdulása után Ausztria nem is elsősorban önmagában bírta léte és fennmaradása súlypontját, hanem az európai hatalmak ama felfogásában, hogy a középeurópai béke és egyensúly viszonylag a Habsburgok dominiума által biztosítható legjobban» (52. l.). De már azt csak nagy tájékozatlansággal lehet állítani, hogy az akkori külpolitikai helyzet «olyan hátvédet biztosított Bach kísérleteinek. aminővel Ausztria történetének egyik korszakában se dicsekedhetett» (u. o.). Vagy pl., hogy «sem III. Napoleon, sem Bismarck nem mert komolyan foglalkozni azzal a tervvel, hogy az osztrák birodalom szétrobbantásával egy vacuumot teremtsenek a Duna vízrendszeréhez tartozó középeurópai területeken» (u. o.). Ha szerző csak egy kissé tanulmányozta volna az 1850-es évek európai külpolitikáját, benne Schwarzenberg és Buol (ez utóbbinak nevét is csak egyszer említi meg a krimi háború idején Ausztria hálátlanságáról tett nyilatkozatával kapcsolatban), Palmerston, I. Miklós, III.

Napoleon, Bismarck, Cavour stb. szereplését, bizonyára helyesebben formulázta volna állításait. A külpolitika iránt általában nagyon kevés érzéket tanúsít. Pl. egy szóval sem említi Ausztria kudarcát az Anglia, Franciaország és Amerika által a magyar menekültek kiadatása ügyében támogatott portával szemben; Poroszország megalázását 1850-ben; Schwarzenberg nagynémet eszméjének bukását 1851-ben; Ausztria és Franciaország viszonyának megromlását 1852-ben stb. stb., mely eredmények Ausztriát a solferinói és sadowai vereségekhez juttatták és így az 1867. évi kiegyezést bizonyos mértékben előkészítették.

Felületességének rikító példájával szolgál szerző művének 53. lapján, hol szinte már mulatságosan bosszantó az a módszere, mellyel a Beksicsból — mint említettük, hivatkozás nélkül — vett adatokat, idézeteket a történelmi egymásután souverain megvetésével felhasználja. De lássuk állításait (és forrását) egyenként:

Beksicsnél olvasta a következőket: «Schwarzenberg frivolságát mi sem mutatja annyira, mint... Dessewffy Emillel folytatott beszélgetése; amidőn ugyanis ez figyelmeztette, hogy a márciusi alkotmány keresztülvitele végleg tönkre teheti a monarchiát, azt felelte: «akkor majd mást fogunk próbálni» (i. m. 420. l.).

Pethő ezt az adatot ekként szövi be munkájába: «Sem III. Napoleon, sem Bismarck nem mert komolyan foglalkozni azzal a tervvel, hogy az osztrák birodalom szétrobbantásával egy vacuumot teremtsenek a Duna vízrendszeréhez tartozó középeurópai területeken. Ezért volt nagy igazság Schwarzenberg frivol feleletében, amelyet Dessewffy Emilnek adott: «hogya nem sikerül valamelyik octroy-alkotmány vagy politikai rendszer keresztülvitele, ráérünk a másakra gondolni és rátérni». Nagy sietségében a szerző nem vette észre, hogy az 1849 márciusi alkotmány megjelenése idején III. Napoleon és Bismarck már csak azért sem foglalkozhattak Ausztria szétrobbantásának tervével, mert III. Napoleon akkor még Bonaparte Lajos volt, Bismarck pedig mint szélső conservatív politikus az időben teljesen az osztrák császárság mellett és nemzetünk ellen foglalt állást, aki még Haynau örült-

kegyetlen megtorló kivégzéseit is természetesnek találja.¹ Viszont Schwarzenberg III. Napoleon államcsínye után pár hónappal, 1852 április 5-én már elhunyt.

Pár sorral fentebb szóról-szóra közölt mondatát így folytatja a szerző: «s egy szemernyi bölcsesség (volt) Schmerling büszke válaszában: «Wir können warten». Beksics is idézi (i. m. 601. l.) Schmerlingnek ezt «a híressé vált röpke szavát», de nem Schwarzenberg nevével vagy korával kapcsolatban, hanem az 1861 februári pátenz korából, amikor Schmerling, mint a róla elnevezett korszak vezető államférfia kísérletezett a felülről engedélyezett alkotmányokkal. Hogy Schwarzenberg és Schmerling kísérletei közt majd egy évtized telt el, azt a szerző figyelmen kívül hagyja.

Sorrendben a harmadik megjegyzése így hangzik: «Nem csoda, hogy Ausztriában — Palmerston csípős megállapítása szerint — az átmenetek mindig hosszúak s a rendszerek, az úgynevezett definitivumok, mindig rövidek voltak». Sajnos, szerzőnek itt sincs szerencséje. Palmerston ugyanis ilyen hosszú és változatos politikai pályafutása alatt nem mondott, még akkor sem, mikor Kossuthal a legjobb viszonyban volt, sem külügyi államtitkár, sem miniszterelnök korában. De azért mégsem mondhatjuk ezt az idézetét légből kapottnak. Palmerston «csípős megállapítását» ugyanis megtaláltuk Beksicsnél (i. m. 573. l.) még pedig a következő formában: «Ausztria gyakori rendszerváltozásainak sajátos jellege, hogy a rendszerek rövidek, az átmenetek ellenben hosszúk voltak».

Végül az említett 53. oldalon írja azt is, hogy «mikor Windischgrätz bevonult az országba, ő maga sem volt tisztában, hogy a 47-es alkotmány restaurációját hozza-e, vagy egy új önkényes uralmat» stb. Ezzel a megjegyzéssel nemcsak azt árulja el, hogy ezt a kezdettől világos kérdést nem ismeri, hogy figyelmen kívül hagyta az ide vonatkozó gazdag irodalmat, hanem elárulja azt is, hogy még Beksics többször említett munkáját sem olvasta el valami nagy gondossággal. Ezért nincs tisztában Windischgrätznek, aki búcsú-

¹ *Bismarck's Briefe an seine Braut und Gattin*. 172—173. l.

proclamatiójában is a «nemeslelkű» magyar nemzetről beszél, ennek a magyar indigénának egyéniségével és szereplésével, mely annyira ellentéte volt sógorának, Schwarzenberg hercegnek. Ez utóbbinak magyargyűlölő, megtorló és beolvasztó nagynémet politikájával ellentétben Windischgrätz kétségkívül az 1848 előtti conservatív magyar politikának volt a híve, amire nézve a szerző által jóformán kizárólagosan használt Beksics Windischgrätznek Apponyi György grófhhoz intézett következő levelét közli: «A régi alkotmányt korszerű reformok elfogadására alkalmassá kell tenni, de ez alkotmány teljes mellőzése sem nem tanácsos, sem nem kívánatos. E szerint tehát a megoldandó feladat nem más, mint a régi magyar alkotmányban (tehát nem a teljesen mellőzendő 48-ikiban) levő helytelen részeket a helyesektől külön kell választani s Magyarországot az összmonarchiával szorosabb kapcsolatba hozni» (i. m. 424 l.). Nem új önkényuralmat akart tehát Windischgrätz, hanem az ország pacificálását és a 47-es alkotmány restaurációját.¹

II.

A kiegyezésig terjedő kort tárgyaló következő fejezetben egyes részletekben kissé több önállósággal követi Beksicset. Több önállósággal s ha lehet, még több hibával. Mihelyt ugyanis elhagyja Beksicset, elveszti lába alól a biztos talajt. Gyöngé ítéloképességével pedig nem tudja felismerni és megállapítani a történelmi igazságot s impresszionismusa bábokat alkot az emberekből, köztük — mint alább részletesebben is kimutatjuk — Deák Ferencből is. Így mindjárt túlszigorúan ítéli meg Kemény Zsigmondnak és Eötvös Józsefnek az összeomlást közvetlenül követő időkben megjelent egy-két röpiratát, melyek szerinte «nem találhatnak történelmi mentséget» (60 l.). Ezt a szigorú mértéket e két nagy emberünk akkori publicistikai tevékenységével szemben csak az alkalmazhatja, aki nem ismeri

¹ L. Angyal Dávid: *Gróf Széchenyi István döblingi évei* c. tanulmányát is. *Századok*, 1922 jún.—okt. szám, 485. l.

őket és céljaikat kellően. Mert igaz ugyan, hogy Kemény elítélte a forradalmat s Kossuth magatartását és hogy másfelől az önkényuralmat már csak a censura miatt sem bírálhatta, de viszont felszólalt a centralisatio és a germanisatio ellen is. Tulajdonképpen célja pedig, saját bevallása szerint, a kiengesztelés volt és kísérlet a kivezető út megtalálásához, bár nem szerencsés időpontban és formában és nem az 1848, hanem 1791 védelmében. Valójában tehát ebben a munkában egy, a hazájáért aggódó, nemes magyar lélek szólalt meg.¹

Éppily kevésbé helytálló a szerző kritikája Eötvösről. Kétségkívül a nagy állambölcsező nemcsak egyoldalú individuális alapfelfogásában tévedett, hanem egyébként is tévesen ítélte meg a nemzetiségi kérdést. (Pl. szerinte a nemzetiségi követelések államalkotás iránt a kolomposok csinálmányai. — A XIX. század uralkodó eszméi I. köt. VII. fejj.) De másfelől az is igaz, hogy — mikor Eötvös a főleg Romagnosi, majd utóbb Mancini² által hirdetett ama tételek ellen foglalt állást, mely szerint a természet törvénye kívánja az európai szétदारabolt nemzetek kiegészülését, továbbá, hogy a külön nemzetiség jogot ad egyúttal az önálló állami létre, amit ugyanakkor gyakorlatilag is érvényesíteni próbáltak az olaszok, csehek, oláhok, horvátok és szerbek s amely elv nevében már 1848/49 folyamán elkészült Bécsben szinte a mai trianoni Magyarország terve,³ — hogy akkor Eötvösnek szintén a hazaszeretet adta kezébe a tollat. Ezért küzd a nemzetiségek egyenjogúságára vonatkozó igények ellen s hangoztatja az ország nyelvek szerint való felosztásának képtelenségét. Elfogadja ugyan a birodalmi egységet, de másrészt elítéli a jogeljátszás elméletét. — Ha szerző olvasta volna e röpiratokat és ráadásul ha figyelembe

¹ «Nem azért írta a *Forradalom után*-t, hogy a hatalom kezébe férközzék... Könyve nem politikai röpirat, hanem inkább történeti munka: a reformkorszak, a forradalom irányainak mélyelméjű és ragyogó kifejtése.» Angyal Dávid: Falk M. és Kecskeméthy A. elköszönt levelezése. 42, 43 l.

² L. Concha: *Politika*. I. köt. 81. l. és kk.

³ L. Berzeviczy i. m. 58 l.

vette volna a gondolatszabadság állapotát a bolsevizmus terrorja alatt Csonkamagyarországon, vagy ma is a megszállott területeken, bizonyára óvatosabb lett volna ítéletében.

Nem mondhatjuk sikerültnek a conservativokról nyújtott kivonatát (61—62 l., Beksics i. m. 458—470 l.) sem, még pedig azon megjegyzéseiben, melyekben Beksics¹től eltérő álláspontjának ad kifejezést. Előbb röviden ismerteti közreműködésüket a szabadságharc elnyomásában és szolgálataikat az egységes Ausztria javára. Majd azt állítja, hogy nem bíztak a szabadságharc kedvező kimenetelében, hogy a magyar urak hagyomány szerint «belső zavarok idején nem annyira sebeiket, mint inkább zsebeiket siratják», hogy a Kossuth-gyűlöleten kívül ez a gyakorlati megfontolás vitte őket a semlegesség páholyába, végül, hogy a szabadságharc befejeztével ott akarták folytatni, ahol a labancok a XVII. században abbahagyták (62 l.).

Ez állításokkal szemben tény az, hogy conservatívaink a birodalmi egység alapján állottak és pedig nemcsak aulikus hagyományaiknál fogva, hanem azért is, mert annak keretében látták a magyarság sorsát biztosítva.¹ Nemzetünket, egymagában gyöngének tartották politikailag, culturalis és gazdasági téren s főleg az idegenajkú népfajokhoz való számszerű viszonyában és joggal féltették a teljes demokratikus átalakulástól a magyarság suprematiáját a Széchenyi által hangoztatott «olvasztói felsőbbbség» nélkül. Sőt a Bach-rendszer²től is — amint ezt Dessewffy Emil gróf előadja² — azért félték, mert felismerték, hogy az Ausztria és egyúttal Magyarország romlását készíti elő a nemzetiségi autonómiákkal éppúgy, mint a germanizáló absolutizmussal.

Igazságtalan a megjegyzése a magyar urakról is, akik a szabadságharc alatt és után legtöbbet kockáztattak és veszítettek vérben és vagyonban. Pillanatig szinte azt hittük, hogy Jászi Oszkár könyvét olvassuk. Mert tegyük fel, hogy megállapítása főurainkra vonatkozik. Ámde az absolutismust szolgáló és muszkavezető aristokratáink mellett ott

¹ L. Apponyi Albert gr.: *Emlékirataim. Ötven év.* 27. l.

² L. Beksics i. m. 463. l.

voltak a vértanú-halált szenvedett Batthyány Lajos, Perényi Zsigmond, Vécsey Károly stb. Más oldalról a conservatívek voltak a Bach-rendszer legerősebb ellenségei, akik — bár nem óhajtották a birodalmi egységnek olyatén meglazítását — mégsem akadályozták meg, sőt előkészítették a ki-egyeztést.¹

A conservatívek jellemzése után ismerteti a hatalommal szemben álló nemzet belső védelmi vonalát: a passiv resistantiába vonult középosztályt, élén Deák Ferencceel. Amíg Beksicset követi előadásában, nincs is baj. Két idézetet közöl Deáktól. Mindkettőt megtaláljuk Beksicsnél is, aki az egyiknél megjegyzi, hogy azt mint Deáknak az Eötvös és Trefort figyelmeztetésére Falk Miksa följegyzései szerint adott válaszát közli (i. m. 601. l.). Pethő ellenben a forrásra való hivatkozással nem vesztegeti az időt. Talán úgy gondolja, hogy nem lehet ma eleget emlegetni Deákot, vagy olyan ügynek tekinti, melyet az ember a lelkiismeretével szokott elintézni s amely mint ilyen, nem tartozik a nyilvánosság elé. Akár így áll a dolog, akár úgy, a magunk részéről csak örülnénk, ha mentül többet adna a szerző Deák saját szavaiból, mert ezek sokkal hívebben jellemzik a haza hőcsét, mint Pethő következő sorai: Deáknak «jó ideig szenvednie kellett a középrensorítottság megértetlenségének, a politikai Gironde-nak tragikumát is a conservatívek megalkuvása és az emigráció lidércfénye után lóholó csodavárók végletei és gyógyíthatatlan optimismusa között» (64. l.).

Ezt már Pethő mondja és nem Beksics. De meg is látszik rajta. Egyetlen mondatban két vaskos tévedés. Az ő Deákja tehát egy középre szorult báb a lefelé licitáló conservatívek és a lidércfény után futó emigránsok között. Ezzel szemben áll az igazi Deák, akiről alább (71. l.) maga is elismeri, hogy «tántorodás nélkül állott a 48-as törvények jogfolytonosságának alapján», az a Deák, akinek gránitból faragott egyénisége az 1847-et visszasíró conservatívek és

¹ Hazafias magatartásuk jellemző példáit közli Károlyi Árpád i. m. I. köt. 48—52. lapok.

az 1849-re esküdő emigránsok túlzásai között annyi határozottsággal és lelki nagysággal képviselte kezdettől fogva 1848-at, míg politikáját vaskövetkezetességgel sikerült keresztül vinnie. De van még idézett mondatában egy állítása, mely ignotos fallit, notis est derisui. Szerinte ugyanis Deáknak szenvednie kellett a politikai Gironde-nak tragikumát is.

Miután szerző alább is ismételten beszél magyar Gironderől, előbb tisztáznunk kell ennek értelmét. Kétségtelen, hogy a francia gironde-istákat minden kiválóságuk mellett az a következtelen és ingadozó politikájuk juttatta vérpadra, melyet főleg a szerencsétlen XVI. Lajos király pörében tanúsítottak mérsékelt köztársaságpárti létükre s amellyel maguk ellen ingerelték a királypártiakat és a jakobinusokat egyaránt. A gironde-isták tragikuma tehát nem a középúton vagy a mérsékelt haladás útján járóknak a sorsa, hanem azon politikusoké, akik bár jóhiszeműleg, a túlzók által felidézett nagyobb veszedelmek elkerülése végett tesznek önként egy lépést lefelé a lejtőn, melyen azonban többé nincs megállás a teljes elbukásig.

A háborút is kívánó gironde-isták lényeges tulajdonságaiból és sorsából semmit sem találunk meg a békés kiegyenlítésre törekvő Deákban, akinek következetességét és nagyságát még a kiegyezést elítélő levelében is oly aláhúzottan emeli ki nagy ellenfele, Kossuth.¹

Még súlyosabb tévedésbe esik szerző, mikor (ugyanesak a 64. oldalon) azt állítja, hogy Görgei «egy darabig oly megátalkodottan hallgatta Kossuth mennyköveinek zúgását a távolból», t. i. az árulás vádját. Görgeiről lehet állítani, hogy erőskező, sőt kegyetlen is volt, hogy makacs önfejűséggel letétette seregével a fegyvert, holott folytathatta volna a guerilla-harcot vagy átmehetett volna a Dunán Kossuthékkal török földre és ezzel esetleg más irányt adott volna az események fejlődésének. De «megátalkodott» szóval jellemezni hallgatását mégsem lehet. Erről a szóról ezeket olvassuk

¹ «Mert olyannak ismertelek, ki mérséklettel szab határt kívánalmainak, komolyan megfontolva, amit követel: de a joghoz, melyet így megfontolva követelt, tántoríthatlanul ragaszkodik.» *Kossuth L. Iratai* VIII. köt. 9. l.

a Czuczor—Fogarasi-féle *Magyar nyelv szótárá*-ban : «Hibás vagy gonosz véleményben, szándékban, akaratban makacsul megrögzött. Megátalkodott pártoskodó. Megátalkodott gonosztevő.» Már pedig Görgei egyik sem volt. Sőt az is kérdés, vajjon lehet-e hallgatással vádolni őt, aki 1852-ben közreadott *Mein Leben und Wirken in Ungarn* című munkájában néhol oly kiméletlen őszinteséggel vázolta hadvezéri tevékenységét? És ha tényleg hallgatásnak vesszük 15 évi némaságát, mellyel az árulás vádját tűrte, vajjon nem ért-e fel ez a magatartása egy mártíriummal?

Nem szerencsésebbek azok a fejtegetései sem, melyekkel Kossuth és az emigráció tevékenységét ismertetve és az események logikai sorrendjét meglehetősen költői szabadsággal föleserélve, előadja, hogy Kossuth angliai és amerikai szereplésének hírére «egyszerre megsaporodott azok száma még itthon is, akik az emigráció küzdelmeitől várták a szabadulást... Megindultak a conspirációk, az összeesküvések és a földalatti szervezkedések naiv és exaltált lelkek csábításával, akik Kossuth egy szavára halálba rohantak volna s most az ő hiteles vagy apokrif leveleivel buzdították őket a szervezkedésre. (Balavásári szüret, Noszlopy-összeesküvés stb.)... A Mack-féle összeesküvés szomorú összeomlása (1851) nagyobb elővigyázatosságra serkentette az itthoni viszonyokról csak hézagosan informált Kossuthot» (65. l.). Ezzel a beállítással szemben a történeti sorrend a következő : Kossuth 1851 augusztus 16-án és szeptember 8-án még török földről intézte első leveleit a titkos szervezkedés megindítása tárgyában Mackhoz és csak a harmadik levele kelt a marseillei kikötőből szeptember 27-én, tehát majdnem egyidejűleg a balavásári szürettel. Holott csak október 23-án érkezett Angliába és december 5-én Amerikába (l. Berzeviczy i. m. 290, 386, 413. l.). Ezek szerint Kossuth utasítására már 1851 őszén megindult Mackkal az élen a szervezkedés Erdélyben és az ország több más pontján, még mielőtt Kossuth nagysikerű angliai és amerikai körútját megkezdte volna. Továbbá a székely összeesküvés csak egy része volt a Mack-féle tervnek, melyet a kormány árulás és a résztvevők könnyelmű elszólásai folytán szinte kezdettől figye-

lemmel kísért ugyan, de csak 1852 januárjában leplezett le. Nem oszthatjuk mindenben a nemzetiségi kérdésre vonatkozó megállapítását sem, mely szerint «nem utolsó sorban a magyar államférfiak hibájából, Bécsnek csaknem mindig sikerült a nemzetiségekkel hátba támadtatni a magyar ellenállás harcvonalatát és sorompóba állítani őket a magyar történelmi supremátia ellen» (68. l.). Mert igaz ugyan, hogy részünkről is történtek hibák, de nem szabad elfelejtenünk, hogy magyar államférfi sohasem ígérhetett annyit, amennyinél Bécs többet ne ígért volna, mert nem a magáéból kellett ígérnie és adnia. De bár ígéreteit ritkán tartotta meg, elérte azt, hogy amint egykor a török hódoltság megszűntetése után a magyarság mesterséges viaszszórításával és céltudatos telepítési politikájával sikerült nemzetiségi állammá változtatnia hazánkat, úgy az utolsó száz év alatt is ébren tartotta nemzetiségeink öntudatát. Ezzel a politikájával pedig nemcsak nemzetünk belső konsolidációját, megerősödését akadályozta meg, hanem egyúttal előkészítette Trianont is.

A következő (69) lapon újabb tévedéssel találkozunk. «A conservatívek — úgymond — alkalmasint a döblingi szellemóriás tanácsára cselekedtek, amikor 1857-ben a császár második magyarországi körútja alkalmával 227 ponderábilis aláírással benyújtották kérvényüket az uralkodóhoz az alkotmányosság helyreállítása érdekében. A magyar petition of right külföldön is feltűnést keltett s igazolta az emigráció vádjait a császári absolutismus ellen.»

Id. Szögyény-Marich László országbíró emlékirataiban (II. köt. 87—96 lapok) részletesen megemlékezik a kérvényről. Elmondja, hogy a 131 aláírással ellátott «egész felterjesztés az által nyert concretebb alakot, midőn abban, elég szerényen ugyan, de messzeható értelemmel kérés foglaltatik, hogy a felség az országba, minden viszonyainknak a forradalom által történt erős megingatása után, legjobb szándékkal ugyan, de rögtönözve behozott új intézményeket az azóta nyert tapasztalatok alapján újra átvizsgáltatni kegyeskedjék». Végül megemlíti, hogy mikor egy hónappal utóbb, 1857 június havában látogatást tett Döblingben

Széchenyinél, utóbbi «hódoló feliratunk keletkezését nagyon helyeselte s abban életrevalóságunk jelét vélte fellelhetni».

E sorokból három dolog nyilvánvaló. Először is Széchenyi csak utólag értesült a conservatívek ezen lépéséről, másodszor nem 227, hanem csak 131 aláírás volt a kérvényen, és harmadszor nyilvánvaló, hogy a jámbor kérelem magyar Petition of right-nak csak annyiban nevezhető, amennyiben pl. a szunyog elefántnak. A Petition of right ugyanis az angol parlamentnek híres sérelmi felirata volt 1628-ban I. Károly királyhoz a parlament által meg nem szavazott adók, az önkényes, főleg a király parancsára elrendelt letartóztatások, törvényellenes beszállások, törvényes felhatalmazás nélküli haditörvényszékek és bírói ítélet nélküli szabadságvesztésbüntetések ellen,¹ s e felirathoz ugyanazon évben a király is hozzájárult. Viszont az alázatos magyar feliratot, melyben nem a magyar parlament, hanem csak 131 kiválóság — jó részt főúr és főpap — az absolutismus intézményeinek kegyes átvizsgálását kérte, a császár nem fogadta el. E hasonlata tehát éppoly szerencsétlen, mint amikor fentebb a nemzetiiségi rablóbandák Vendée-szerű szerepléséről, vagy Deák Ferencről, mint magyar gironde-istáról beszél.

Széchenyi tragédiáját is egészen Beksics adatai (i. m. 548 l.) nyomán mondja el. «De a bécsi rendőrministerium meg lehetős durva formában értésére adta a nagy grófnak, hogy a tébolyda megszűnt menedék lenni számára. És ez a nagy-szerű rom, aki csak az imént ocsudott fel keserű önvádjainak flagellantismusából, akinek beteg idegpályáin egy nemzet kétségbeesése borzongott végig, most menthetetlen zsákmánya lett saját félelmi képzeleteinek és üldözési rögeszméinek.» (69. l.) Néhány év óta ismerjük Károlyi Árpád kutatásainak eredményeiből a döblingi tragédia közvetlen okait, a Széchenyinél és publicistikai «gárdájánál» 1860 március 3-án egyidejűleg megtartott házkutatást, melynek során a bécsi rendőrség nemcsak a *Blick* szerzőjét állapította meg Széchenyi személyében, hanem a Kiss Márton bőröndjében talált egy «a felségsértés miatt emelhető vád szempontjából» fontos «nagy-

¹ Hatschek : *Englische Verfassungsgeschichte*, 334. l.

terjedelmű» művet is Széchenyi sajátkezű fogalmazásában.¹ «Lelkiismereti tragédiájának kifejlése — írja Angyal Dávid — akkor már nem volt kapcsolatban az ország sorsával, hanem azon fordult meg, hogy mikor alakul ki fogadalmából a külső hatás következtében az a kényszerű lelkiállapot, mely az öngyilkosságot ráparancsolja.»² Kétségtelen tehát, hogy a szerző ez új adatokról sem vett tudomást.

További fejtegetéseiben, melyekben a dunai conföderáció tervét, az Almásy—Nedeczky-féle összeesküvést s a kiegészítés bel- és külpolitikai előzményeit ismerteti, nagyjában a Beksics nyomán halad. Új benne a Steier Lajos könyve óta közismert adat Asbóth Lajosról, mint fizetett kémről. Azután új az a hasonlata, melyben az 1861. évi határozati párt állásfoglalását Teleki—Tisza Kálmán Declaration of right-jának nevezi (72. l.). Valóban, az ember nem tudja, hogy a szerző naiv nagyképűségét vagy a papiros türelmességét bámulja-e inkább! Nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy középiskolai tanuló nem írt volna le ilyen abszurdumot. A Declaration of right ugyanis az alsó- és felsőházak részéről 1689 február 12-én kiadott az a nyilatkozat,³ mely a trónöröklés jogát Orániai Vilmos és neje javára megállapította és egyúttal a követelések egész sorát állította fel, melynek megtartását Vilmos és neje megfogadták s csak ettől kezdve tekintettek az angol trón törvényes birtokosainak.

Ezzel szemben lássuk a magyar «Declaration of right-ot». Ismeretes, hogy Tisza Kálmán és a határozati párt az 1848-iki törvények azonnali végrehajtásának követelésén kívül főleg abban különbözött Deák álláspontjától, hogy az országgyűlés kinek és minő alakban mondja el első nyilatkozatát. «E két kérdésre — úgymond Tisza — én egyszerre felelek. I em lehetek e tekintetben a mélyen t. indítványozóval — t. i. Deákkal — egy véleményen, mert alkotmányos szempontból nem látom, hogy kihez lehetne fölírni, nem látom tehát

¹ Károlyi Á. i. m. 81. és köv. lapok.

² L. *Századok* 1922 jún.—okt. számában a már idézett tanulmányát a 197. lapon.

³ Hatschek i. m. 344. l.

a fölrirat lehetőségét, s éppen azért mindazt, mit elmondani szükséges, határozatban kimondani óhajtom.» Igaz, hogy hangoztatta Tisza törvényeinkhez és alkotmányunkhoz való köteles ragaszkodásunkat, a világ felvilágosításának szükségességét, hogy hazánk jogainak érvényesítése európai érdek s végül a haza minden rangú, ajkú és hitfelekezetű lakosának megnyugtatását, hogy az ő érdekeikről nem feledkezünk meg. (1861 május 16-iki beszéde.) Még csak azt említjük meg, hogy a többség Deák Ferenc álláspontját tette magáévá és hogy augusztus 22-én a császár feloszlatta az országgyűlést s akkor le is vonhatjuk a végső következtetést, hogy t. i. a Declaration of right-ban és a határozati párt álláspontjában egyetlen közös elem nincs.

Visszatérve a dunai conföderációra, sajnáljuk, hogy szerző ezzel a kérdéssel csak a Beksics commentárja alapján foglalkozik, holott ezt az eredetileg Canini—Klapka-féle tervet, melyet azonban Kossuth is magáévá tett, önálló vizsgálat alá kellett volna vennie három okból is. Először, mert azzal a megjegyzésével, mellyel alább (81. l.), a kiegyezéssel kapcsolatban «Kossuth csodálatos Cassandra-levelé»-ről beszél, talán akarata ellenére is, azt a látszatot kelti, hogy legalább bizonyos mértékben elfogadja Kossuthnak a kiegyezésről vallott nézetét, tehát a dunai conföderáció gondolatát is, másodszor, mert rámutathatott volna Kossuthnak a világháború során beteljesült jóslatszerű kijelentéseire és harmadszor azért is, mert Benesék napjainkban ismételten foglalkoztatták az európai sajtót a páriskörnyéki békediktátumoktól tönkretett Közép- és Keleteurópa problémájának a dunai conföderáció keretében leendő végleges megoldásával.

Kétségtelen, hogy Kossuth már 60 évvel ezelőtt tisztán látta a történeti fejlődés útját. Sejtette, hogy a német és olasz egység kérdése Magyarország sorsának rendezése nélkül fog megoldatni, hogy a török birodalom felosztása küszöbön áll s már akkor úgy jelöli meg «a korhadt Ausztriát», mint amelynek dynastiája egyedüli Európában, «mely még csak nemzeti characterrel sem bír» s mint ilyen, útjában áll a német, olasz és a keleti kérdés megoldásának. Ezért akarná

Ausztria helyébe a dunai államok conföderációját, amely «Románia, Szerbia, Horvátország érdekeit Magyarország érdekeivel szoros összhangzásba hozván, sőt identificálván, a nemzetiségi viszályoknak, melyek oly átokteljesen szolgálnak az osztrák átokteljes tendenciáknak, mérges fullánkját egyszerre elvenné . . . Kiszámíthatlanul növelné Magyarország súlyát az európai combinációkban» s amely «az európai súlyegyen mérlegébe sokkal biztosabb súlyt ígérkezik vetni, mint az osztrák dynastia vetni képes volna». Viszont conföderáció nélkül, amely «souverainitásából semmit sem von le», «Magyarország . . . territoriális, épsége s függetlensége a legelső európai complicatiókban helyrehozhatlan esorbát szenvedhetne».¹

Látszólag tehát, ha a magyar nemzet ezer éven át Nyugateurópára támaszkodó politikájával szakítva, a kiegyezés helyett Kossuth tervét tette volna magáévá, a világháborút más eredménnyel úszta volna meg. Ámde ne feledjük, hogy a dunai conföderáció gondolata nemcsak hazánkban nem tudott teret hódítani, hanem magának Kossuthnak kijelentése szerint «a legelső ellenmondás ezen eszme ellen éppen a román fejedelemségekből jött, melyeknek e conföderációra minden mások felett legnagyobb szükségük van, mindenesetre sokkal nagyobb szükségük van, mint a magyaroknak. De a dákóromán ábrándok fanatismusa keveredett a játékba, mely a magyar nemzetet azzal gyanúsította, mintha az a conföderáció színe alatt Nagy Lajos s a még nagyobb Mátyás királyok hajdani Nagy-Magyarországát visszaállítani, tehát a keleti szomszéd nemzetek felett uralkodni vágyódnék . . . Annál elidegenítőbben hatott pedig a magyar nemzet érzelmeire ezen alaptalan gyanúsítás, minthogy éppen azon oldalról jött, mely köztudomásúlag a magyar korona legdrágább gyöngyének, a magyar nemzeti test egyik karjának, Erdélynek elszakításáról ábrándozik».²

Egyébként hogyan gondolták az oláhok a megegyezést a magyarsággal, erre nézve Jancsó Benedek a következő

¹ Kossuth levele Türr altábornagynak. *Iratai* VI. köt. 1. és köv. lapok.

² Kossuth *Iratai* u. o. 13 és köv. l.

tervezetet közli: 1. Erdély csak personális unióban lesz Magyarországgal, 2. a Bánságnak jogában áll Erdélyhez csatlakoznia, 3. e két tartomány, ha akarja, egyesülhet a román fejedelemséggel, 4. Bukovina ismét Moldovához fog csatoltatni.¹ Ugyancsak Jancsó idézi Klapkának, aki a Cuza fejedelemséggel folytatott tárgyalásokat vezette a Magyar Nemzeti Igazgatóság részéről, alábbi nyilatkozatát: «Már Galacon volt alkalmam meggyőződni, hogy rájuk semmi körülmények között sem számíthatunk. Nemcsak, hogy kevés hajlandóságot éreznek irántunk, de ezenfelül bármilyen árulásra is azonnal készek. Reszketnek az oroszoktól, félnek az osztrákoktól, minket pedig gyűlölnék. Különösen Erdély birtokára vonatkozó jogunkat vonják kétségbe és ez országot tőlünk elannectálni még a legmérsékeltebbnek is vágya. Ezen uraknak reménykedésük körülbelül oda megy ki, hogy majd ha Ausztria is, Magyarország is elégségesképpen elvérzett, akkor Erdély érett gyümölesként fog lábaik elé hullani. Szó sem lehet, hogy mi ezekkel egymást megérthessük.»²

Nem sokkal több jót várhatott a magyarság a szerbek-től sem, akiknek zsarnoki viselkedése a bécsi politika jóvoltából felállított szerb vajdaság területén³ a nem-szerb többséggel szemben még élénk emlékezetében élt. A tót túlzók pedig az 1861. évi országgyűléssel egyidejűleg (június 6.) Turócszentmártonban tartott gyűlésükön kérték Schmerlingtől, hogy a többségében tótoktól lakott felsőmagyarországi vármegyék egy autonóm tót tartománnyá «Slovensko Okolie» szerveztessenek.⁴ Sőt egyidejűleg a rutének is megmozdultak és Munkácson Dobržanski vezetése alatt külön nemzeti területet és politikai autonómiát kértek.⁴ De ismerte a nemzet az orosz politikának Konstantinápoly birtokára és a közbeeső országok leigázására irányuló terveit

¹ Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. 56. l.

² U. o. 57. l.

³ L. ezekről Milassin Jakab és Antunovics József leveleit, Angyal Dávid, Falk és Kecskeméthy elkobzott levelei c. művében 511—524. lapok.

⁴ Jancsó: *Defensio nationis Hungaricae*. 79. l.

⁵ Jancsó: U. o.

és azt a befolyását is, melyet nemcsak a szláv népekre, hanem a vallás-azonosság révén az oláh fejedelemségre gyakorolt.

Ilyen körülmények között még utólag, a világháború tragédiája után is csak helyeselhetjük, hogy a nemzet többsége a keleti orientációt jelentő dunai conföderáció tervével ellentétben Deák politikáját tette magáévá, aki rég megmondta, hogy «a reménytelenség egyik bizonyos jele a távolból várni segílyt olyantól, kinek ereje is, tehetsége is kisebb, mint magunké»,¹ szemben a Habsburgoknak Solferino és Sadova után is nagy reális és politikai erőt képviselő hatalmával. A dunai conföderációhoz való csatlakozás már akkor a «trianoni» függetlenséget hozta volna az orosz birodalom félelmetes árnyékában. Igaz, hogy a kiegyezésnek is megvolt az a kockázata, melyet a nemzeti államoktól körülvelt osztrák-magyar monarchia jelentett tarka népösszetételével és nemzeti jelleget nélkülöző dynastiájával. Ennek, t. i. «az osztrák háznak uralmát» hirdette Kossuth a váci választókerület polgáraihoz intézett levelében² hazánk «függetlenségével és önállásával incompatibilisnek» és nem egészen — mint a szerző állítja — «Ausztria és Magyarország állampolitikai kapcsolatának tarthatatlanságát» (74. l.). Kossuthnak ez a felfogása önkénnyel folyt 1849-ben elfoglalt álláspontjából. A nemzet azonban a kiegyezésből azt a reménységet merítette, hogy mint egy nagyhatalomnak egyenrangú tényezője, az uralkodócsalád támogatásával a belső politikában biztosított szabad kezével kiépíti és megdönthetetlenné teszi a Kárpátok medencéjében a mohácsi vész óta megingott hegemoniáját.

Szükségesnek tartottuk ezt a kitérést a dunai conföderáció tervével kapcsolatban főleg azért, hogy az alábbiakban — hol a szerző nagy egyvoldalúsággal és csekély megértéssel emlegeti a nemzetiségi kérdésben elkövetett hibákat — az egyébként alig elkerülhető ismétlések mellőzésével egyszerűen csak hivatkozzunk a probléma kiinduló pont-

¹ Deáknak 1845 nov. 24-én kelt, Kossuthhoz intézett leveléből. Közl. Ferenczi Zoltán: *Deák élete* II. köt. 20. l.

² *Iratok* VIII. köt. 42. l.

jára : az ugyanazon területre vonatkozó nemzeti souverainitások és igények összeegyeztetésének nehézségére.

Végül még két tévedését kell helyreigazítanunk. A kiegyezés előzményeiről írván, elmondja, hogy «1862-ben Apponyi György gróf az uralkodó elé olyan javaslatokat terjesztett, amelyek közelebb voltak Deák 1861-i álláspontjához, mint a régi conservatív nézetekhez. Ludányi Mór cikkei a bécsi *Debatte*-ban (1863) az országbíró elgondolásának alapvonalait rajzolták meg a kiegyezés módozatairól és feltételeiről» (76. l.). Ezzel szemben a valóság az — amint azt Beksics is helyesen örökíti meg, kit a szerző itt ugyancsak félreért — hogy Gans-Ludasi (és nem Ludányi) Mór az Apponyi György gróf által alapított *Debatte*-ban a közös ügyekről Deákkal folytatott beszélgetését közölte le s hogy e cikkeknek eredetét és hitelességét Deák is elismerte.

Fejtegetéseit azzal a helyes megállapítással zárja be, hogy a centralista és foederalista kísérletek után a dualismus «minden tökéletlensége és törekenysége ellenére a legmaradandóbb történelmi momentumot jelzi a dunai népek szervezésének fejlődésében» (80. l.). Ehhez azonban még hozzátehetette volna, hogy a kiegyezésben mindkét félnek : a dynastiának és a nemzetnek is áldozatokat kellett hoznia. Végrehajtása tehát mindkét félre kölcsönös méltányosságot és önmérsékletet rótt, ami viszont 340 éves szakadatlan küzdelem után emberfölötti erényeket kívánt volna meg. Továbbá megemlíthette volna azt is, hogy a magyar alkotmány érdekében Ausztriában is életbe léptetett alkotmányosság ott nem a consolidátiónak, hanem a történeti multtal bíró különböző nyelvű tartományokban lakó népegyéniségek állambomlasztó törekvéseinek lett kiinduló pontja. Az alkotmány folytán tehát ott még inkább, mint előbb megadattak Széchenyi idézett 1813. évi jóslatának előfeltételei.

III.

A «Magyarország a kettős monarchiában és a hármas szövetségben» főcímet viselő fejezetnek ismertetését a következő jegyzettel kezdjük, melyet a 86. lapon olvashatunk :

«A Deák-párt és a balközép fusiójának elbeszélésében Beksics Gusztáv (*Magyar Nemzet Története* X. k.) előadását követem, éppúgy, mint az 1889. véderőjavaslat és az egyház-politika ismertetésében. Mondanom sem kell, hogy ez csupán a tények historizálására vonatkozik, mert ítéleteim és szempontjaim merőben ellentétesek Beksics felfogásával.» Igaz ugyan — mint kritikánk során már eddig is számtalanszor rámutattunk — hogy Beksicset használta eddig is (1849—1867), sőt a kiegyezést követő nyolc év tárgyalásában is szinte kizárólagos, bár csak egyszer megnevezett forrásul, mégis örömmel vettük legalább itt, a húsz év történetére vonatkozólag bejelentett forrást. Azt is többször szemléltettük — amit a szerző most idézett soraiban maga is hangsúlyoz — mennyire «ellentétesek ítéletei és szempontjai Beksics felfogásával», de hozzáfűzhetjük, legtöbbször a történeti igazsággal is. Az eddig elkövetett hibái azonban főleg mérsékelt ítélőképességére és történettudásának fogyatékosságára vezethetők vissza.

Másként áll a dolog a következő, 1867 utáni fejezeteknél, hol Beksics mellett új forrásként kell megállapítanunk erős elfogultságát, mely a szereplők megítélésében nyilvánul és amely elfogultsága akként növekszik, amilyen mértékben közeledik napjaink történetéhez.

Kiegyezéskorabeli hőse id. Andrássy Gyula, akit egy epikus költőnek a főhős iránt táplált rokonszenve minden jelével körülvész. Egyfelől elhallgatja azt, amiről azt hiszi, hogy az esetleg kedvezőtlen fényt vetne reá, másfelől olyan érdemeket is tulajdonít kizárólag neki, melyekben másoknak is volt részük. Pedig id. Andrássy Gyula már a történelemé s igaz nagysága nem szorul retouche-írozásra. Így hallgatja el, hogy Andrássyt a szabadságharcban betöltött szerepléséért in effigie kivégeztette az önkényuralom, amivel talán azt akarja elérni, hogy egy kezdettől fogva következetes, ragyogó politikai pályafutást rajzolhasson olvasóinak szeme elé. A tárgyilagos ítélő azonban — bármily tiszteletreméltó is a politikai pályán tanúsított következetesség — elsősorban a nemzet érdekében teljesített szolgálatokat értékeli. Már pedig kétségtelen, hogy Andrássy nemzetét szolgálta a

szabadságharcban éppúgy, mint a kiegyezési tárgyalások alatt és után a magyar miniszterelnöki és a közös külügy-miniszteri székben. Ámde, ha ezt megemlíti, akkor nem írhatta volna, hogy «Tisza Kálmán, talán multja miatt, talán egyéni képességeinek ilyen irányú elemei híján, nem rendelkezett a legfelsőbb bizalom akkora mértékével, mint Andrássy. Bizonyos tekintetben renegát volt, a hatalom megtartása miatt többet kellett fölfelé engedni, mint annak, akinek multját nem terhelték a bihari pontok» (90. l.). Mintha bizony a 48-as álláspontot jelentő utóbbiaknál nem lett volna súlyosabb a bár csupán képletes bitófa!

Ugyanez oldalon olvassuk, hogy Andrássy «olyan vívmányokat tudott személyes tekintélyével szerezni a nemzetnek, amelyek nem voltak a kiegyezési törvény integráns részei (honvédség)». Senki sem akarja ugyan botorul elvitatni Andrássy érdemeit, de a történeti igazság megköveteli, hogy előbb adjuk meg Deáknak, ami a Deáké. E tényekre vonatkozólag Kónyi Manó Lónyay Menyhért naplójából 1867 január 16-iki kelettel többek közt a következő sorokat idézi: «Megjegyzendő, hogy midőn Andrássy azt mondá, hogy a határozatiak követelni fogják a magyar honvédelmi minisztert — pedig ezt elérni nem lehet s a tizenötös munkálat azon rendelkezésénél fogva, amely szerint az egységes vezérlés és vezénylet a fejedelemé: az elhelyezés és élelmezés lehet egy államtitkár teendője a belügynél — egészen nekiindulva mondá Deák: Nemcsak a határozatiak, de én magam egész határozottsággal ugyanezt fogom követelni.»¹ E szerint tehát Andrássy kezdetben beérte volna egy belügyi államtitkársággal a honvédelmi miniszter helyett s a határozati párt és Deák erőyes állásfoglalására volt szükség, hogy a nemzet megkaphassa a honvédelmi minisztériumot.

Ugyancsak Andrássy kizárólagos érdeméül tünteti fel a monarchia semlegességét az 1870/71-iki porosz-francia háború idején, holott a történeti hűség megkívánta volna annak főlemlítését, hogy az erős francia sympathiák ellenére² par-

¹ *Deák Ferenc beszédei* IV. köt. 1866—67. Összegyűjtötte Kónyi Manó. II. kiad. 197. l.

² Apponyi i. m. 38. l.

lamentünk nagy többsége, élén Tisza Kálmánnal, a béke álláspontját vallotta s ezt hirdette, meggyőző erővel, Kossuth Lajos is. Már 1867 szeptember 15-én megírta Bihar megye közönségéhez intézett levelében, hogy «nekünk magyaroknak pedig inkább, mint akárki másnak, okunk van ellenezni, hogy háborúba sodortassunk, akár Németország egységi törekvése miatt, akár a végett, hogy a bécsi udvar... a Kelet felé terjeszkedést megkísértse... Ily célok végett... a háború hazánkra nézve kiszámíthatatlanul káros volna... Aztán győzelem esetében egyik oldalról — Bécsnek visszanyert német felsőségi állásával — ismét felmerülnének ellenünkben (súlyosabban, mint valaha) a germanisationális iránylatok, melyekkel már annyi bajunk volt, másik oldalról pedig kiirthatatlan gyűlölet öntetnék ellenünk a szomszéd keleti népek szívébe... Megveretés esetében pedig az osztrák birodalom szétbomlanék, úgy hogy Magyarországot is bele-rántaná az enyészetbe.»¹

Hihetetlen felületességének, — hogy erősebb kifejezést ne használjunk — újabb bizonyítéka következő állítása: «Az új éra... az osztrák államadóságokból² százmillió forintra rúgó teher törlesztését és kamatát is kénytelen volt költségvetésébe illeszteni» (82. l.). Ezzel szemben a valóság az, hogy Magyarország az 1867: XII. t.-c. 53. és 54. §-aiban elvileg és kifejezetten méltányosságból, hogy: «Öfelsége többi országainak jóléte s azzal együtt Magyarországé is össze ne roskadjon s a lefolyt nehéz időknek káros következései elháríttassanak», elvállalja az osztrák államadóságok egy részét, bár ezek «szorosan jogilag nem terhelhetik». Ez alapon az 1867: XV. t.-c. 1. §-a kimondja: hogy «Az 1868. évi január 1-től kezdve a magyar korona országai az eddigi államadóságok kamatainak fedezéséhez 29.188,000 forintnyi állandó, további változás alá nem eső évi járulékot fizetnek, ebből 11,766,000 forintot ércpénzben». A 2. §. pedig elrendeli, hogy a

¹ *Iratai* VIII. köt. 58. és köv. l.

² 1866-ban az osztrák államadóságok összege közel 3 milliárd forintot tett ki. L. Püregger: *Fünfzig Jahre Staatsschuld 1862–1912*. 570. l. — Reinitz: *Das österreichische Staatsschuldenwesen von seinen Anfängen bis zur Jetztzeit*. 78. l.

különféle adóssági címek lehetőleg egységes járadékadóssággá változtattassanak át. A többi adósságcímek jövőbeli egységes járadékadóssági kötvények kibocsátása által szereztessenek be, amihez Magyarország évenként 1.150,000 frt-ot vállal, 150,000 frtot ezüstben. Végül az 5. §. «az államjegyekből és váltópénzjegyekből álló s összesen 312.000,000 frtot kitevő függő adósság»-ot mindkét fél közös jóátállása alá helyezi és intézkedik a gmundeni, ausseei és halleini sóbányákra bekebelezett 100.000,000 frtnyi zálogjegyekről.

Ha tehát Pethőnek igaza volna, Magyarország három év alatt jóformán megszabadult volna minden, az osztrák államadósságból vállalt tehertől.

Bosszantó tévedésének forrása megint a rosszul olvasott Beksics, aki elmondja,¹ hogy az 1867 decemberében tárgyalt quóta-javaslat Ausztria járulékát 70 %-ban, Magyarországtét 30 %-ban állapította meg az akkori 100 millió frtnyi közös költségből. És mert — úgy látszik — nem tudja, mi a különbség államadósság és közös költség közt, egyiket azonosítja a másikkal oly módon, ahogy azt egy kezdő vidéki újságírónak sem szabad tennie.

Megtévesztő képet rajzol a kiegyezéskorabeli nemzeti-ségi politikáról is. Egyfelől helyesen állítja, hogy «a nemzeti-ségi törvény... őszintén iparkodott kielégíteni minden természetes és igazságos nemzeti-ségi igényt. Deák és Eötvös nem voltak chauvinisták». Másfelől azonban ezeket is mondja: «Mikor ezt a törvényt megalkották, komolyan hittek abban, hogy az új államjogi kereteken belül a magyar államnak el kell ismernie a nemzeti-ségi individualitást, hogy a XIX. század uralkodó eszméihez annyira alkalmazkodó liberális törvényhozás az egész vonalon leszereli az államegységet bontogató irredentákat. Nem is volt komoly baj a magyarországi népfajokkal, amíg a Lajtán túl Hohenwart vállalkozása felfordulással nem fenyegette a német polgári liberalismus uralmát» (83. l.).

1868 novemberétől 1918 novemberéig, a nemzeti-ségi törvény tárgyalásának időpontjától a Jászi Oszkár-féle tár-

¹ I. m. 669. l.

gyalásokig, tömérdeket írtak és beszéltek a nemzetiségi törvényről. De ilyen gyatra commentárt még nem mondtak vagy írtak róla. Hogyan képzelte Deák a nemzetiségi törvényt, erre nézve az ő saját szavai nyújthatják a leghitelesebb magyarázatot. «Magyarországban egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja.» Továbbá «A nemzet említett politikai egységénél fogva az, ami az állam összes nevében történik, nem történhetik többféle nyelven: annak az állam nyelvén, magyar nyelven kell történnie».¹ Mikor pedig a Deák beszédében vázolt alapelvek elfogadása miatt Mocsonyi és Miletics kijelentették, hogy a vitában a nemzetiségi képviselők tovább részt nem vesznek és 24-en közülök tüntetőleg mindjárt el is hagyták az üléstermet, Deák a kivonulás után nyomban a következő nyilatkozatot tette: «Ha azon érdemes urak úgy gerálják magokat, mint, nem tudom, micsoda nemzetek vagy nemzetiségek képviselői, e részben azt hiszem, Magyarországon a nemzetiségeknek mint ilyeneknek képviselői nincsenek... Magyarországon igen sok választókerület van, hol majd a román, majd a szerb, majd a szláv, majd a német nyelv van túlnyomó többségben, de azért azon választókerületek képviselői nem egyes nemzetiségek képviselői, hanem képviselői az országnak».²

Deáknak e kijelentéseiből világos, hogy az állampolgárok összességét magában foglaló egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet az ő felfogása szerint — és így ítélték meg a kortársak is — törvényes utóda az 1848 előtti nemesi nemzetnek, mely — bár igen sok német, szláv és oláh eredetű tagja volt — büszkén vallotta magát magyarnak. Ettől a felfogástól tehát semmi sem áll távolabb, mint a nemzetiségi individualitások elismerése. A törvény megadta nekik a teljes társadalmi érvényesülést: a kulturális és gazdasági haladás lehetőségét, de megőrizte szigorúan az ország politikai egységét. Erre nézve idézzük még Horvát Boldizsárnak pár

¹ 1868 nov. 24. *Képviselőházi napló* 1865—68. országgyűlés, XI. köt. 6. l.

² 1868 nov. 29. *Képviselőházi napló* u. o. 176. l.

hónappal a nemzetiségi törvény megalkotása előtt egy oláh képviselő interpellációjára adott következő válaszát : «A kormány ezentúl sem fogja magát elsodortatni engedni a szenvedély sugalmai által ; hanem kijelenti, hogy mindazt, aki az állam egységét megtámadni merészeli, szintoly ellenségnek tekint, mint azt, aki fegyveres erővel az ország területi épségét támadja meg.»¹

De még egy tévedés van az idézett állításban, hogy t. i. «nem is volt komoly baj a magyarországi népfajokkal». Sajnos, ez sem igaz. Mert az Andrássy-kormánynak mindjárt 1868 nyarán erőlesen fel kellett lépnie a Balázsfalván 1868 május 15-én az erdélyi uniót kiáltványban semmisnek deklaráló oláh vezetőférfiak ellen. Épp ez esetre vonatkoznak Horvát Boldizsár most idézett szavai. A nemzetiségi törvény megalkotása után pedig az erdélyi oláhok Szerdahelyen tartott értekezletükön kimondták a passivitást s egyidejűleg egy 25 tagból álló comitét választottak politikai ügyeik intézésére. E tényeket vagy azért hallgatja el a szerző, mert még a Beksics könyvét is csak felületesen olvasta el, vagy azért, hogy az erősebb nemzetiségi politika inaugurálásáért Tisza Kálmánt tehesse felelőssé, amire különben alább még visszatérünk. Már itt is ki kell azonban jelentenünk, hogy ha ez a munka történelmi mű, akkor módszerei és hitelessége szempontjából a Herodotos korából való.

Nagyon töredékes és hibás képet ad a Hohenwart föderációs kísérletéről is, «amely odaát egy külön cseh-osztrák (!) dualismust akart létesíteni a magyar-osztrák dualismus mellett» (83. l.). Valóságban az ú. n. cseh alap-törvények (fundamentális articulusok) 17 tartományra szakították volna a kiegyezésben egységesnek elgondolt, német hegemonia alá helyezett Ausztriát. Nemcsak a tótok és horvátok hasonló mozgalmaitól félt tehát Andrássy, vagy attól, hogy «a monarchia nem tud három lábon is ... járni» (u. o.), hanem attól tartott, hogy az ausztriai föderalismus új erőre lobbantja valamennyi nemzetiségünk centrifugális törekvéseit. Ezért buktatta meg Beust gróf birodalmi kancellár

¹ 1868 júl. 17. Képviselőházi napló IX. köt. 140. l.

lárrel egyetértésben és részben biztatására a Hohenwart tervét,¹ amelynek Kossuth már korábban híve volt, sőt híve volt az időben a personális unió reményében Tisza Kálmán is.

Történetírói módszerének jellemző példája az a néhány mondata, melyben Beksicsre való hivatkozással Lónyay Menyhért miniszterelnökségét tárgyalja. Elmondja róla, hogy Lónyay merev, rideg jelleme . . . «elriasztotta magától a haza bölcsét is». Továbbá, hogy «Deák a Lónyay alatt lábrakapott gründoló láz és corruptió miatt a személyes érintkezést is megszakította a miniszterelnökkel» (86. l.). Ezzel szemben Beksicsnél ezeket olvassuk: «Lónyaynak Deákhhoz való viszonya miniszterelnöksége alatt sem javult meg s az öreg úr akárhányszor kényszerítette egy-egy tervének elejtésére . . . Deák neheztelt Lónyayra gründolásai miatt». Végül hangoztatja Beksics Lónyay egyéni tisztakezűségét (i. m. 699. és köv.). Míg tehát Beksics csak Deák nehezteléséről beszél, de e mellett kiemeli Lónyay becsületességét, addig Pethő ez utóbbit elhallgatva, úgy tünteti fel Lónyayt, mint akivel egyéni corruptsága miatt Deák a személyes érintkezést is megszakította. Ezzel szemben a valóság az, hogy mikor 1872 dec. 5-én Lónyay, mint lemondott miniszterelnök, megjelent a Deák-párt értekezletén és beszédet intézett a jelenlevőkhöz, Deák meleg szavakkal válaszolt, hangsúlyozva, hogy «ő kislelkűségnek, menthetetlen szűkkeblűségnek tartaná, ha ezen elismerés nyilvános kijelentésében gátolva érezné magát azon alaptalan gyanúsítások által, melyek személye ellen intéztettek és gyávaságnak tartaná, határozottan ki nem jelenteni, hogy ezen gyanúsításoknak soha a legkisebb hitelt nem adott. Szóló csak egyet akar végül még kijelenteni, hogy bár várta, de kellemesen lepte meg a volt miniszterelnök azon nyilatkozata, hogy a párt érdekében

¹ L. Beksics i. m. 687. és köv. l. — Jancsó i. m. 89. és köv. l. — Beust: *Aus drei Viertel-Jahrhundert*, II. Bd. 497. és köv. l. — U. o. elmondja, hogy a fundamentális articulások életbelépése esetén «es weder ein Herrenhaus noch ein Abgeordnetenhaus mehr in Wien gegeben hätte, sondern nur einen zeitweiligen Congress der Königreiche und Länder und Conferenzen unter den Ministern dieser mit Partirular-Regierung ausgestatteten Bestandteile des Reiches».

jövőre is tevékenyen működni akar».¹ Deák becsületes lelkének megnyilatkozásából látjuk csak igazán, mily hamis jellemzést adott a szerző Lónyayról. Olvasóink jóizlésére bizzuk ennek az eljárásnak megítélését.

Fentebb részletesen foglalkoztunk azzal a beállítással, melyben a kiegyezést előkészítő Deákot, mint a «középre-szorítottság» szenvedő hősét rajzolja meg. Rádupláz erre a kiegyezés utáni, már öregedő Deákról tett következő megjegyzésével: «Ha eddig Andrássy vakító sikerei elfödtek az avatatlanok szeme előtt a kiegyezési rendszer hézagait és csorbáit s ha a Deák-párt moralitása egészben véve romlatlan társadalom képét tükrözte vissza: Deák a Tisza-rendszer bevezetésének mézesheteiben vette észre, hogy a kiegyezés egy degressio és depossessio (szerző, mint latin nyelvújító!) kezdete volt. Annak idején hallatlanná tette a torinói remete Cassandra-levelét, aki a Hatvanhét-ben a nemzet halálát látta s aki őt ünnepélyesen és «esdekelve» szólította fel, ne vigye «azon pontra a nemzetet, amelyen többé nem lehet a jövő gazdája» stb. (89. l.) Kilenc lappal előbb — mint láttuk — még úgy emlékezett meg a kiegyezés által megteremtett dualismusról, mint amely «a legmaradandóbb történelmi momentumot jelzi a dunai népek szervezésének fejlődésében», itt ellenben már csak hézagait és káros következményeit látja a kiegyezésnek. Ezt a logikát nem értjük, mert hogyan lehetett maradandó fejlődés alapja az, ami visszafejlődésnek, leromlásnak vált kiinduló pontjává? De nem értjük azt az állítását sem, hogy Deák hallatlanná tette a Kossuth híres, kiegyezést-elítélő levelét. Egyáltalán nem tette hallatlanná. Részletes cáfolatot nem adott ugyan, de önérzetes hivatkozása élete művére, méltó válasza, méltó megnyilatkozása volt az ő nagy és nemes hazafias lelkének, amelyre Kossuth viszonzválasza az a cipruság volt, melyet a szerző szerint «transzcendentális messzeségbe szakadt» egykori barát sírjára küldött.

Egyébként a Kossuth Párisból, 1867 május 22-ről kelt és a *Magyar Ujság* május 26-iki számában közölt nyílt

¹ U. o. Kónyi i. m. VI. köt 353. l.

levelére, Deák a *Pesti Napló* május 31-iki számában felelt, hirlapi cikknek és vádiratnak minősítve Kossuth levelét, mellyel szemben magát és eljárását igazolni nem tartja szükségesnek. «Politikai eljárásom — úgymond — nyilvános volt. Elveim, nézeteim és minden állításomnak, minden javaslatomnak okai tudva vannak a közönség előtt, mert őszintén és tartózkodás nélkül kifejtettem azokat ott, hol képviselői állásomnál fogva jogom és kötelességem volt felszólalni . . . kifejtettem azon egyéni véleményemet, hogy én helyzetünkben a békés kiegyenlítést üdvösebbnek tartom, mint oly politikát, mely bizonytalan ígéretek mellett várakozásra, további szenvedésre utalva, csupán véletlen eseményektől, talán forradalomtól s a birodalom szétbomlásától, külföldi segélytől, melynél bizonyosan nem a mi érdekünk volna a főtekintet, új és idegen szövetkezéstől, melynek sem alakja, sem célja, sem haszna még tudva nincs, függesztené fel sorsunk jövődjét . . . Az országgyűlési többség védelmére felszólalnom, véték volna azon derék férfiak ellen, kik e többséget képezték . . . Kit sem a hatalomnak parancsszava, sem becsstelen érdekek, sem hiúság és a pillanatnyi népszerűség hajhászása nem vezetnek, hanem keresi a haza javát és követi saját meggyőződését, az könnyen viseli a felelősség terhét. Saját véleményemért, szavazatomért felelek én is. Meri-e valaki állítani, hogy véleményemet másokra kívántam erőszakolni? . . . Ha mindemellett a többség véleménye és az én véleményem találkozott, ennek egyszerű magyarázata csak az, hogy az én meggyőződésem is csak az volt, ami az övék. Az én igazolásomra tehát a többség nem szorult. Ezek azon okok, melyeknél fogva Kossuth Lajos nyílt levelének hirlapi cáfolásába bocsátkozni nem szándékom.»¹

És erre, a kivonatában is fontoságos válaszra állítja a szerző, hogy hallatlanná tette Kossuth levelét? Úgy látszik azonban, maga is érezte, hogy ezt a dissonáns hangot valamivel enyhíteni kellene. Hozzáteszi tehát, hogy Deák a hatalomért

¹ Deák nyilatkozatát egész terjedelmében közli Kónyi i. m. V. köt. 8. és köv. l. — *Kossuth L. Iratai* VIII. köt. 4. és köv. l.

tülekedő és az üzleteket hajszoló emberek között «éppoly idegennek érezte magát», «amilyen a magányos esti csillag a reménytelenül tiszta éjben» (89. l.). Mily kár, hogy nem illusztráltatta mindjárt ezt a hasonlatát! Képzeljük el — igaz, hogy dantei phantasia kell hozzá — Deákot, mint magányos esti csillagot s a hatalomért tülekedőket és az üzleteket hajszolókat, mint reménytelenül tiszta éjszakát!

Hosszasabban kell időznünk annál a kevés igazságból, de annál több féligazságból és egész valótlanságból egybeszótt, Tisza Kálmánról és koráról szóló egyvelegnél, melyet önkénytelen elszólások és belső ellentmondások tesznek színesebbé s amely egyvelegnek alaphangját a Tiszák elleni gyűlölete adja meg.

Főntebb már említettük, hogy a kiegyezés, mint egy negyedfélszázados küzdelem zárköve, de egyúttal új fejlődés alapja is, kölcsönös megértést és áldozatokat kívánt a nemzet-től¹ és a dynastiától. Ehhez hozzátehetjük, hogy Deák Ferenc nagy államférfiúi elgondolásának végrehajtásához a kölcsönös méltányosságon kívül itthon és a Lajtán túl őt megértő, támogató, kiváló készségű és gyakorlati érzékű politikusokra, továbbá a dualistikus alkotmány két pillérének: itt a magyarságnak, amott az osztrák németiségnek megfelelő politikai érettségére lett volna szükség, mely meg tudja különböztetni a reális politikát a felelőtlen jelszavak politikájától.

Végtelen szerencsétlenségünkre ezeknek az előfeltételeknek majd mindegyike hiányzott. Mindenekelőtt Ausztriában a németiség rövidesen gyöngének és alkalmatlannak bizonyult az egyik tartó oszlop szerepére. De hiányoztak államférfiai is, ami annyiban nem volt ott rendkívüli, mert ez az ország századokon át idegenből importálta legjelesebb államférfiainak és hadvezéreinek java részét. Akik kormányzására 1867-től kezdve vállalkoztak, azok inkább burocraták, mint államférfiak voltak, a centralisatio és a foederalismus Scyllája és Charybdise közt vergődő programokkal. Ausztriát már

¹ «A 67-es intézmények is gyakorlatilag súlyos áldozatokat tartalmaztak a monarchia szilárdsága érdekében s teljes magyar államság rovására.» Apponyi gróf i. m. 28. l.

akkor csak a dynastia, a hadsereg és kitünő közigazgatása tartották össze, illetve más oldalról az európai hatalmaknak Ausztria, mint az európai egyensúly nélkülözhetetlen eleme fennmaradását kívánó álláspontja és az osztozkodásra majdan jelentkező népek anyagi és műveltségi fejletlensége, politikai éretlensége. A későbbi években már csupán egy érzésben egyesültek Ausztria népei: a magyarság gyűlöletében, amely gyűlöletük a Magyarországgal folytatott tárgyalások során a nemzetünk megrövidítésére irányuló törekvéseivel és a katonai körök túlkapásaival annyi káros és fölösleges izgalmat okozott.

De a helyzet nálunk sem volt teljesen megnyugtató. A kiegyezést Deák és munkatársai, főleg Andrássy, Lónyay, Eötvös stb. készítették elő, akik nélkül a nagy mű át sem ment volna az életbe. Azonban «Deák, Eötvös, Andrássy még egy évtizedig sem vezethették nemzetüket s utánuk — a műveltségében, mint anyagi helyzetében — hanyatló középosztály gyöngye vállaira nehezedtek a magyar politikának belső és külső európai problémái.»¹ Ennek a nehéz, átmeneti kornak törvényeit vizsgálva, szinte elsodálkozunk, mily kevés bennük a nemzet reális társadalmi, gazdasági és kulturális szükségleteivel szemben a megértés. Szekfü ezt elsősorban az akkor uralkodó liberalismus hibás elvi állásfoglalásával és nemzetünk egyoldalú jogász és harcos lelkületével magyarázza egyébként mélyreható fejtegetéseiben, melyekben megvilágítja nemzetünk capitalista antitalentumát a XIX. század nagy átalakulásaiban. Egy lépéssel tovább menve, megtaláljuk a távolabbi okot is. Takáts Sándor gazdaságtörténeti kutatásai tárták fel a XVI. század virágzó magyar közgazdaságát: nagyhírű bor- és gyümölcstermelését, egész Ausztriát, Németország és Olaszország hozzánk közelebb eső részeit hússal ellátó állattenyésztését, virágzó állat- és borkereskedelmét és iparágait. Mindezt Bécs politikája tette tönkre² s hazánkat gyarmati sorba süllyesztő intéz-

¹ Szekfü Gyula: *Három nemzedék*. II. kiadás 259. l.

² A marhakereskedelem monopolizálása folytán «a magyar tőzsérek nagy tömege kenyerét vesztette, a szabad kereskedelemre vonatkozó magyar törvény sárba tiportatott.» Továbbá «A XVIII. század

kedéseivel fokozatosan kiölt nemzetünkől minden gazdasági hajlamot. Így vált a magyar egyoldalú jogász- és katonanemzetté, míg a gazdasági javak cseréje lassanként idegen országokból beszivárgott elemek kezébe került.¹

A mult század első háromnegyedében Széchenyi volt az első és az egyetlen, aki ennek a helyzetnek veszedelmeit felismerte s aki kiváló gyakorlati érzékkel a haladás útját is kijelölte. A gazdasági képzettség és a gyakorlatiasság teljes hiánya jellemzik a kiegyezés-korabeli egyébként jellemes és elméletileg fényesen képzett államférfiainkat. (Pl. Eötvös József báró cultusminisztert, a remek állambölcselet és költőt vagy Kerkápoly Károly pénzügyminisztert, a nagyhírű hegelianus tudóst.) Így jutott be a kiegyezésbe a közel 30 millió frtnyi évi, szinte tributumszerű, soha meg nem változtatható hozzájárulásunk az osztrák államadósságok törlesztésére, vagy pl. az uzsoratorvények eltörlése, mely éppúgy elvi megfontolás alapján történt,² amint elvi szem-

elején már szó sem igen esik magyar tőzsérről... Méltán írhatta tehát Debrecen városa 1715-ben, hogy a görögök, rácok, örmények, zsidók, törökök stb. az egész hazát elárasztották s a kereskedelmet kiragadták a mieink kezéből.» Végül «a magyar tőzsérséget a sok appaldo, monopólium, kiviteli tilalom s más efféle intézkedések már teljesen kipusztították. Egy országfentartó, minden ízében magyar kereskedő osztály pusztult el vele.» Takáts Sándor tanulmánya a Budapesti Szemle 1926 márciusi füzetében.

¹ Eckhart Ferenc írja a Mária Terézia-korabeli kereskedőkről: «A városokban volt egy-két német kereskedő, de az ország túlnyomó részében, Erdélyt is beleértve, idegenek, a török birodalomból bevándorolt kereskedő-elem: görögök, cincárok, rácok, örmények és kisebb mértékben a zsidók kerítették kezükbe úgy a kül-, mint a belső kereskedelmet. ... Ahol vegyesen voltak német kereskedők és az idegen elem, mindenütt panaszkodtak ... az előbbieket, hogy nem tudnak konkurrálni ezekkel olcsó áraik miatt és egymásután szorultak le a piacról. Elterjedésükhöz legnagyobb mértékben az az ügyetlen vámpolitika járult, mely a török alattvalóknak kedvezőbb elbánást biztosított a vámolásnál az ország határainak átlépésekor, mint a monarchia lakóinak.» A török alattvalók ugyanis csak 5% vámot fizettek, az itteniek ellenben 10—20 %-ot. *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában.* 244. l.

² Az 1868:XXXI. t.-c. 1. §-a szerint: «A szerződési kamatlábnak az eddigi törvényekben foglalt korlátozása megszüntettet-

pontok és nem az életviszonyok érvényesültek, pl. a nemzeti-ségi vagy a horvát kiegyezési törvényben. És ennek volt következménye jórészt az is, hogy a jobbagyfelszabadítás, az absolutismus kegyetlen adói, valamint hitelviszonyaink rendezetlensége s a termelés kezdetlegessége folytán vagyónát veszített birtokos családok tagjainak a meginduló capitalistikus életben való elhelyezkedésével nem törődött senki. A vagyonbukott birtokos a hivatalokba menekül, a közigazdasági posztókat pedig elfoglalja a zsidóság. És egyszerre évek alatt nagyobb társadalmi és gazdasági eltolódások állanak elő, mint korábban századokon át.¹

Az Andrássy Gyula, Lónyay, Szlávy, Bittó, Wenckheim és Tisza Kálmán miniszterelnöki bemutatkozó beszédei 5—10 percig tartó felszólalások, az első kettő merőben közjogi tartalommal, míg az utóbbiakban a pénzügyi és közigazdasági bajok orvoslásán van a hangsúly. Pedig kellő sociálpolitikai programmal, ha nem is vették volna élét — amint Szekfű gondolja² — a közjogi harcoknak, de új irányt adhattak volna a nemzet társadalmi és gazdasági fejlődésének és kedvezőbbé tehetnék volna az osztálytagozódást és a nemzeti jövedelem megoszlását a különböző társadalmi rétegek között.

Bittó 1874 márc. 23-án miniszterelnöki program-

vén, azt a szerződő felek írásbeli szerződés által tetszésök szerint állapíthatják meg». És ezt a törvényt a következő szavakkal végződő beszédben ajánlotta Horvát Boldizsár elfogadásra: «Ha az országot regenerálni akarjuk, a régi eszmék uralma alól okvetlenül át kell térnünk a tudomány és tapasztalás szentesített új elvek zászlója alá; nekünk határozottan és minden habozás nélkül szakítanunk kell mindennel, aminek neve: balítélet». (Horvát Boldizsár igazságügyminiszter beszédéből. Képviselőházi napló 1865/68. országgyűlés, X. köt. 131. l.)

¹ Szekfű i. m. 245. l. és kk. «Hogy a magyar gondolkozásmód gazdasági kérdésekről ilyen volt és maradiságával nem csekély részben gátolta meg a fejlődést, ez volt nézetem szerint a Mária Terézia korában inaugurált bécsi gazdasági politikának legkárosabb, a fejlődést leginkább megbénító következménye.» Eckhart i. m. 276. l.

² Szekfű i. m. 322. l. Erre mondja Apponyi, hogy «egészséges nemzeti élet sem tartható fenn akár pusztán az anyagi, akár pusztán az ideális törekvések előmozdítása által». I. m. 33. l.

beszédében megállapítja az utolsó évek állandó válságát, s az okokat azon súlyos közgazdasági és pénzügyi állapotban jelölte meg, «mely az általános elmaradottságunk érzete által sugallt rohamos beruházások és négy éven át az országot ért súlyos elemi és társadalmi csapások által idéztetett elő.»¹ Ebben a talajban burjánzott fel a gyors meggazdagodási vágy,² «a gründolási láz», melynek forrásai között a közgazdasági viszonyok rendezetlensége s a laissez faire elve mellett ott találjuk a nemzet magasabb erkölcsi szükségleteivel is számoló szociálpolitika hiányát és nem utolsó sorban a kiegyezés fenntartása érdekében már az 1872. évi választásokon meghonosított corruptiót.

A bécsi kormányzati politikával szemben századokon át hagyományossá vált éles ellenzéki szellem ugyanis, mely még 1847-ben is lehetetlennek nyilvánította az *Ellenőr* c. politikai zsebkönyv szerint a kormányhatalom átvételét s amely minden pártot, mely az ellenzékkel elvben és irányban ellenkezik, «destructiv-³párt, azaz országrontó-párt, azaz conservativ» szavakkal bélyegez meg, a kiegyezés megkötése után nyomban újraéled, még pedig Kossuthnak többször idézett 1867 május 22-iki Deákhhoz intézett levelével. «Nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon álláspont következtése, melyet 1861-ben választottál»⁴ — írja Kossuth és ezzel mintegy azt akarja mondani, hogy az 1865. évi választásokon a nemzet az ellenzéki Deáknak adott többséget. És valóban a Kossuth által megindított s a bal-közép és a szélsőbal által teljes erővel folytatott küzdelem már 1869-ben jelentékenyen lepassztotta a Deák-párt több-

¹ Képviselőházi napló 1872/73. országgyűlés, IX. köt. 341. l.

² Ez sem volt azonban elszigetelt magyar jelenség. «Az ötvenes években rohamosan terjedt a monarchiában a börzejáték szenvedélye különösen a bécsi Hitelintézet alapítása és a nagy vasutak építése óta» — írja Angyal, Falk és Kecskeméthy elkobzott levelezése c. kitűnő munkájában. 442. l. Innen indult ki az 1873. évi bécsi krach is.

³ Közli Szekfű i. m. 193. l.

⁴ *Iratái* VIII. köt. 9. l.

ségét. A legmagyarabb kerületekben az ellenzék győzött, míg a józan megfontolás főleg a nemzetiségek között élő felvidéki és erdélyi magyarság — a régi birtokos nemesség utódai — által irányított kerületekben érvényesült. Így helyezkedett át öt évvel a kiegyezés után a kormányzati politika súlypontja a túlnyomólag nemzetiségektől lakott kerületekre, amelyek viszont hűségük jutalmául megkapták a közintézmények legjavát, míg ugyanakkor az Alföld gazdaságilag és kulturális viszonyaiban az ország legelhanyagoltabb területe maradt. Mint említettük, 1872-ben a Lónyay-kormány már csak a kormányzati erőszak és corruptió eszközeivel szerezhette meg a többséget. De a következő években állandósult válságok során már-már a kiegyezés is veszélybe került. Ekkor jött 1875-ben a fusió és vele Tisza Kálmán, kiról Apponyi ezeket írja: «Ő volt az egyetlen erős ember, a hatalomnak az ő kezébe kellett kerülni».¹

Szükségesnek tartottuk ezeknek a körülményeknek kissé részletesebb oknyomozó vázolását, mert Pethő épp az említett legfontosabb mozzanatokat mellőzi vagy csak mellékesen tünteti fel, mozaikszerű előadásában, de azért is, hogy egyfelől tárgyilagos, összefüggő képet nyujtsunk a kiegyezést közvetlenül követő évek politikai, társadalmi és gazdasági viszonyairól, másfelől pedig, hogy megérthessük Tisza Kálmán egyéniségét és történeti szerepét.

Távol áll tőlünk a szándék, hogy elhallgassuk Tisza Kálmán hibáit, de viszont a részben Pethő által is elismert érdemeit sem kicsinyelhetjük. Hiba volt mindenekelőtt Tiszának az obstructiótól se visszariadó, kíméletlen ellenzékiisége, mellyel a kiegyezést támadta és feltárta a közjogi alap sebezhető pontjait a szélsőbal előtt, mely Tisza érveivel annál felelőtlenebbül izgathatta a közvéleményt, minél kevésbbé remélhette, hogy valaha kormányra jut. Kétségtelenül Tisza is hozzájárult a balközép programjával — a bihari pontokkal, — hogy a 48 és 67 közti harc újra kiéleződjék, mint a nemzet és Ausztria örök küzdelme.²

¹ Apponyi i. m. 62. l.

² Szekfű i. m. 317. l. Ellenben nem osztjuk egészen azt a nézetét, hogy tisztább lett volna a helyzet, ha Tisza vagy kezdettől el-

Hiba volt később nem egyszer túlzásba vitt párturalma is, mely olykor felcserélni látszott az egyetemes nemzeti érdeket a pártérdekkel, aminek legfájdalmasabb következménye volt a nagyrészt ellenzéki Alföld és Székelyföld érdekeinek nem kielégítő támogatása. Lehetséges továbbá, hogy egyes esetekben a nemzetiségekkel szemben kevesebb szóbeli erély és több tapintat is elérte volna célját, a nélkül, hogy az izgatóknak alkalmat adott volna a külföldi közvélemény előtt a magyar nemzeti politika megrágalmazására. Ámbár ha Trianon nem jön közbe, vagy ha a világháború még 30 évig nem tör ki, az utókor valószínűleg azért tenne neki szemrehányást, hogy miért nem siettetette jobban Franciaország, Poroszország vagy Oroszország radikális eszközeivel is a nemzeti állam kiépítését.

Hibájául róható fel, hogy megfelelő oktatásügyi és gazdasági programmal nem gondoskodott a birtoktalanná vált középosztály fiainak a szabadkereseti pályákra való neveléséről és elhelyezkedéséről, hanem engedte, sőt előmozdította, hogy a szabadkereseti pályák ellen érzett ősi előítéllettel eltelt úri szegények hivatalokba özönöljenek a dúsan jövedelmező ipari és kereskedelmi vállalatok, banküzletek helyett. És hiba volt végül, hogy sociális programjának hiánya folytán nem történt hosszú kormányzati ideje alatt intézkedés a parasztság kulturális és gazdasági helyzetének emelésére. Pedig az eladásra került nagy- és középbirtokok szinte felkinálkoztak a demokratikus birtokpolitika céljaira, azonfelül az Alföld és a Székelyföld népfölöslegének tervszerű telepítésével sokat lehetett volna javítani a magyarság néprajzi határain is.

Viszont ellenzéki magatartásának is voltak üdvös következményei, még pedig, hogy a kiegyezési tárgyalások során

fogadja Deák kiegyezését vagy ha nyíltan Kossuthhoz csatlakozik s ezzel elveszi a Madarász-féle felelőtlen politikusok népszerű jel-szavait, létjoguk egyetlen alapját, i. m. 315. l. Mert ha kezdettől Deákkal tart, az átmenet nehézségeiben ő is lejártá volna magát, ha pedig Kossuth zászlóját vette volna a kezébe, annál nehezebb lett volna számára, ha ugyan nem lehetetlen, az átmenet 48-ról a 67-es alapra.

Béccsel szemben Deáknak — mint a honvédség kérdésében is láttuk — nem egyszer a balközép adott erőt az ellenállásra. Az ellenzéki padokon ismerte meg továbbá az ellenzéki taktikát és e tapasztalatainak nagyon jó hasznát látta később a kormány élén. Ott ismerte meg, a kiegyezést ostromolva, a dynastia hatalmi súlyát és Ausztria népeinek széteső irányát. De észrevette egyúttal Oroszországnak aggressiv s a monarchia létérdekeit fenyegető politikáját, valamint a török alól felszabadult balkáni népek fejlődésének veszedelmes körvonalait is. Belátta, hogy a dynastiával és a nemzetiségekkel harcban álló s a határokon túl a mi nemzetiségeinkkel fajrokon népek új nemzeti államai közé ékelt magyarságot a balközép vagy a szélsőbal útjain, esetleg a dunai conföderáció tervének megvalósításával csak catastrofhák érhetik és volt bátorsága az erőviszonyokkal számoló réalpolitika ösvényére lépni.

Igy lett a kiegyezés tüzes ostromlójából annak leghívebb harcosává, hogy az uralkodó törvényben biztosított jogainak s a kiegyezési alapnak megerősítésével megszüntesse a kuruc-labanc harcot s a kibékült királyra támaszkodva, a bomló Ausztriával szemben emelje a nemzet súlyát és tegye lehetővé annak nyugodt, zavartalan fejlődését. Ő vezette át a kiegyezés ellenségei közül annak táborába a régi gentryt, a 400 éves függetlenségi hagyományokon felnőtt tisztántúli magyarságot és ezzel együtt a calvinismus értelmiségét és részben tömegeit is. Mindez elemek voltaképpen Tisza fusiójával csatlakoznak a kormányzati politika híveihez, hogy a bennük rejlő helyzeti erő és szellemi értékek mint alkotó energia érvényesüljenek a nemzet életében.

Tisza 15 éves kormányzata alatt szilárdult meg végleg a kiegyezési alap, állott helyre az állam pénzügyi egyensúlya és belső rendje. S ha az évszázados mulasztások gyors pótlása, vagy a hozzávaló utak és eszközök megválasztása nem is volt mindig szerencsés, ha a fejlődés nem is volt mindig egyenletes és a nemzet érdekeinek megfelelő, ha a hozott áldozatok nem is állottak mindig arányban az elért eredményekkel, el nem tagadható, hogy Tisza hosszú, céltudatos kormányzata emelte fel ismét Magyarország és vele a monar-

chia tekintélyét, amint ezt Pethő is elismeri. Ő adott erőt Andrássy külpolitikai elhatározásaihoz¹ és tette lehetővé, hogy a monarchia megnövekedett tekintéllyel úszhatta meg az orosz-török háborút, hogy a berlini congressuson Andrássy teljes súllyal képviselhette a monarchia érdekeit és hogy az európai béke és a magyar nemzet szempontjából is annyira fontos német-osztrák-magyar szövetség létrejöhetett. Így vezette Tisza nem egyszer súlyos nehézségek között az alatta consolidálódott modern Magyarországot, szinte ezeréves fennállásának fordulójáig.

Alig kell mondanunk, hogy Pethő ezt az igazi Tisza Kálmánt sem felismerni, sem kellően méltányolni nem képes. Míg Ghyczy Kálmánnál megjegyzi, hogy őt «hazafias kötelességérzete és töprengő lelkiismerete . . . szakította el a balközéptől» (87. l.), addig Tiszáról megemlíti, hogy «bizonyos tekintetben renegát volt» (90. l.). Szinte panaszosan állapítja meg, hogy az 1875-iki fusiós tárgyalások során «Andrássy a maga személyes befolyását a királynál szintén Tisza javára érvényesítette» (88. l.), holott szerinte «Andrássy külpolitikai orientációjának is, a magyar társadalom gazdasági érdekeinek is inkább megfelelt volna az a mérsékelt, hagyományi elveken felépült conservatív ideológia, amelynek a «fekete báró» — t. i. Sennyey Pál — oly impozáns képviselője volt» (u. o.). Mily szerencse, hogy Andrássynak nem volt egy Pethő-szerű tanácsadója, hanem a maga józan esze szerint ítélte meg a helyzetet és az embereket. Mert a kiegyezés kérdésében Ausztriával szemben nem elég határozott Sennyey-párt, amely a pénzügyi egyensúly helyreállíthatása végett «hajlandó volt a honvédség részleges feláldozására»² is, kétségkívül néhány, katonanélküli vezért³ jelentett volna csupán. Bármily kiváló egyéni értéket képviseltek tehát Sennyey és hívei, a kátyúba jutott kiegyezésen segíteni nem

¹ «Tisza Kálmán pártvezéri ügyessége volt Andrássy egyetlen támasza Magyarországon, aminek az a — szerintem — káros következménye volt, hogy Andrássyt a magyar belpolitikában Tiszához láncolta.» Apponyi i. m. 84. l.

² Beksics i. m. 720. l.

³ U. o. 722. l.

tudtak volna, sőt a kormányzat erős jobbra tolódásával még nagyobbá tették volna a zűrzavart s az ellenzék erejét. klasszikus tanu erre Apponyi Albert gr., aki 1875-ben Sennyey «jobboldali ellenzékéhez» csatlakozott, amelyről elmondja emlékirataiban, hogy benne «a régi conservatív-párt újjászületését» üdvözölte. «De — folytatja tovább — épp e kísérlet ábrándított ki abból a hitből, hogy az a párt, vagy egyáltalán magát conservatívnek nevező párt, az akkori Magyarországon parlamentáris alapon életképességgel bírhasson.» Magyarázatként pedig hozzáfűzi, hogy «a magyar torynak kevésbbé nationalistának kellett lennie a magyar liberálisnál és így semmije sem volt, amivel a közvéleményt magának a liberalismussal szemben megnyerhette volna».¹

Azt sem tudja megérteni, hogy a széthúzó Deák-párt és általában a pártoskodásra hajló magyarság, valamint a kormányzati politika állandósága szempontjából mily fontos volt a szabadelvű párt megszervezése, mely nélkül esetleg életbevágó kérdésekben nem a többségi akarat, hanem az ellenzéki pártoknak véletlen alkalmi egyesülése döntötte volna (és dönti el) a nemzet sorsát. Ezért rója meg a bal-közép hatalmi mohóságát (89. l.), mintha bizony idegen pártférfiakra támaszkodva egyáltalán lehetne politikát csinálni. És ezért írja Tisza számlájára a párt-absolutismust és corruptiót (98, 90. l.), «amelyet Walpole vezetett be a Györgyök Angliájában» (91. l.), bár jól tudja, hogy ez a parlamentarismusnak egyik, világszerte ismert kísérő jelensége. Mennyivel más e kérdésben az igazi történetírónak, Szekfünek álláspontja. «Ma már — úgymond — a parlamentarismust és általában a kormányformákat liberális illúziók nélkül, történeti alapon ítéljük meg, s nem csodálkozunk, ha a lelki fegyelem elvéről lemondó kormányformát corruptiótól kezdve belső hazugságokon át a nyílt terrorig látjuk ide-oda ingadozni. A magyar liberalismus parlamenti bűneit is ez teszi érthetővé. A betegségek csírái ott rejtőznek a liberális parlamentarismus szervezetében s érettük egyes ember felelőssége meglehetősen összezsugorodik. Tisza Kálmáné annál

¹ Apponyi i. m. 29. l.

inkább, minél felelőtlenebb támadásokkal szemközt kellett az állam érdekét, a 67-es kiegyezést megvédenie.»¹

És mennyivel nemesebb, igazságosabb a nagy ellenfélnek Apponyinak álláspontja, aki szintén megemlíti Walpole-t. De hozzáteszi, hogy «a Walpole-rendszerrel való párhuzam különben is csak bizonyos megszorítással áll. Arról a nyers corruptióról, amely az ő kormányzata alatt és még hosszú időn át Angliában uralkodott és a parlamenti tagok megvásárlásáig ment, nálunk ebben a korszakban sem volt szó», és kifejezetten hangsúlyozza, hogy Tisza Kálmán «nagytehetségű, tiszta jellemű és erősen hazafias érzelmű férfiú volt».²

Azt is felrója Tiszának, hogy «nem törődött azzal, hogy az iskolában, főleg a történelemtanítás által olyan közszellem csírázzék ki, amelyből nagyra nőtt az antydinastikus hangulat, amelyet azután csak erkölcsi szempontból aggályos eszközökkel lehetett fékentartani» (91. l.). Nem hisszük, hogy szerző végiggondolta ezt az ötletét. Mert mi lett volna ebből? Végső fokon talán egy cs. kir. tankönyv-vizsgáló censura-hivatal, amely — miután nemzeti hőökké nem avathatta volna fel pl. I. Lipótot, Karaffát, Haynaut, Schwarzenberget, Bachot — kénytelen lett volna törülni az ő nevüket és korszakuk ismertetését a könyvekből és ennek megfelelően törülnie kellett volna Martinuzzit, Bocskayt, Bethlent, a Rákócziakat, Zrinyi Miklóst, a költőt, mint aki szintén óhajtott, hogy «az Isten engedje, hogy Erdély által virradjon meg szegény magyarra»³ és természetesen a szabadságharc hőseit és vértanuit is, úgy, amint ő is elhallgatja Andrássy 1848/49-iki szereplését, mert viszont e nagyjainkat csak nem lehetne a nemzet ellenségei közt felsorolni.

Mily eszményi magasságban áll e naiv és kicsinyes felfogás fölött az a higgadt, tárgyilagos álláspont, melyet Gyulai Pál a következő gyönyörű szavakba foglalt: «Magyarország a mohácsi vész után bizonyára nem örömet szakadt ketté s örömet maradt volna együtt akár Ferdinánd, akár

¹ Szekfű i. m. 334. l.

² Apponyi i. m. 118., 120. l.

³ Idézi Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek.* 275. l.

János király alatt, ha mint egészét bármelyikök meg tudta volna védeni a töröktől. De egyik sem tudta s ezen fordult meg az egész». Továbbá «A két nagy párt katolikus-német és protestáns-török pártnak nevezgette egymást, de szívében mindenik magyar volt s küzdelmük eredménye mentette meg a nemzet létét és alkotmányát ; amaz nélkül Erdély könnyen török hódoltsággá válik, mint Bulgária, Szerbia, emez nélkül Magyarország mint osztrák tartomány könnyen Csehország sorsára jut. A haza egységének eszméje és vágya sohasem halt ki egyik párt kebléből sem s az alkotmányhoz való ragaszkodás mindkét részről folyvást élénkült, mert az nemcsak a politikai jogok képviselője volt, hanem a nemzeti önállásé is.»¹

NAGY MIKLÓS.

¹ Gyulai Pál : *Bírálatok*, 329. és 330. l.

A PALACK-MANÓ.

— Elbeszélés. —

Második és utolsó közlemény.¹

Már most ezek ketten úgy voltak, hogy mikor egymás mellett időztek, Keawe szíve megnyugodott; de alighogy Keawe egyedül volt, beleesett valami rémséges töprengésbe, s megint csak hallotta pittegni-pattogni a lángokat, és megint csak látta a vörös máglyákat abban a feneketlen gödörben. A leány igazában egészen odaadta magát neki; ha csak megpillantotta, a szíve már ugrált örömében és kezébe kulcsolta a kezét; s úgy volt az megteremtve a haja fürtjé-
től le a lába körméig, hogy senki se bírt ránézni örvendezés nélkül. Az egész természete kedves volt. Mindig nyájasan beszélt. Aztán meg tele volt dallal, s ahogy ide-oda járt-kelt a Fényes Házban, amelynek mind a három emeletén ő volt a legfényesebb jelenség, egyre trillázgatott, mint a madár. Keawe meg nézte és gyönyörködve hallgatta, de aztán félre kellett vonulnia és sírt és nyögdécselt, arra a nagy árra gondolva, amit ezért a nőért fizetett; aztán pedig le kellett száritania könnyeit, lemosni az arcát és kimenni hozzá és leülni melléje a széles erkélyeken, vele együtt dudorászva nótáit és visszamosolyogni rá, holott beteg volt a lelke.

Jött aztán egy nap, amikor az asszony lába lomhább, nótázgatása gyérebb lett; s most már nemcsak Keawe sirdogált félrevonulva egymagában, hanem mindketten külön-
váltak egymástól és az erkély két ellenkező oldalára telepedtek, úgy hogy a Fényes Ház egész szélessége volt köztük. Keawe annyira bele volt merülve kétségbeesésébe, hogy alig vette észre ezt a változást; inkább örült, hogy most már

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1926. évi 583. számában.

annál több ideig üldögélhetett egymagában és morfondérozhatott a sorsán s nem volt kénytelen olyan sokszor mosolygó arcot mutatni, mikor a szíve fájt. De egyszer, mikor halk léptekkel végigment a lakáson, gyermekzokogás-félét hallott ; hát íme Kokua rázta fejét ide-oda az egyik erkély kövén és sírt, hogy majd megszakadt belé.

— Hajh, bizony van miért sírnod ebben a házban, — szólt Keawe. — Pedig szívesen levágnám a nyakamat, csakhogy legalább te boldog lehess!

— Boldog! — jajgatott Kokua. — Keawe, mikor egyedül éltél a Fényes Házban, az egész szigeten téged neveztek meg, ha «boldog embert» akartak mondani ; nevetés és nóta kelt az ajkadon, arcod pedig olyan derült volt, mint a napkelte. S akkor elvetted szegény Kokuát ; s a jó isten tudja, mi az ő hibája, de aznap óta nem mosolyogtál többé. Oh, — kiáltott — mi lelt engem? Azt gondoltam, csinos vagyok, és tudtam, hogy szeretlek. Mi lelt engem, hogy ezt a felhőt hoztam az uramra?

— Szegény Kokuám! — szólt Keawe. S ezzel leült melléje és igyekezett megfogni a kezét ; de az visszahúzta.

— Szegény Kokuám, gyönyörűségem — szólt megint Keawe. — S én mindig azt hittem, hogy megkímélhetlek! Hát jó, tudj meg mindent. S akkor legalább szánakozni fogsz szegény Keawén ; akkor meg fogod érteni, mennyire szeretett téged annak idején, hogy a te bírásod kedvéért még a pokoltól sem riadt vissza, s mennyire szeret még most is, — szegény kárhozott létre! — hogy ma is mosolyt tud ajkára erőltetni, ha tégedet lát.

S ezzel elbeszélt neki mindent, elejétől végig.

— Hát te mindezt meg bírtad tenni énérettem? — kiáltotta az asszonyka. — Ah, akkor mit törődöm én minden egyébbel! — És átkarolta urát és sírt, ráborulva.

— Ah, gyermekem — szólt Keawe, — én pedig nagyon is törődöm azzal az «egyéb»-bel, ha a gychenna tűzére gondolok.

— Ne beszélj ilyet — szólt Kokua ; — férfi nem kárhozhatik el csak azért, mert szerette Kokuát, holott semmi más vétke nincs. Azt mondom neked, Keawe, megmentelek téged ezzel a két kezemmel, vagy pedig veled együtt fogok

elpusztulni. Micsoda? te szerettél, odaadtad a lelkedet, s azt hiszed, nem halok meg szívesen, hogy viszonzásul megmentselek?

— Jaj, szívecském, ha akár száz halált halsz is, mit változtat ez a dolgon? — kiáltotta Keawe. — Legfölbbebb annyit, hogy magamra maradok, amíg nem üt elkárhozásom órája!

— Mit tudod te azt! — szólt az asszony. — Én honolului iskolában nevelkedtem; nem vagyok én tudatlan libus. S azt mondom neked, megmentem az én szeretőmet. Miket beszélsz te itt egy centről? Angolországban van olyan kis pénz, amit farthingnak hívnak s az csak egy félcentet ér körülbelül... Jaj, — kiáltott, — hiszen ez alig segítene a bajon, mert akkor a vevőnek kellene elkárhoznia, már pedig nem találunk senkit, aki olyan bátor volna, mint te!... De hah! ott van Franciaország; nekik van olyan kis pénzük is, amit centime-nak hívnak s abból körülbelül öt tesz egy angol centet. Ez lesz hát a legokosabb, amit tehetünk: jer, Keawe, menjünk el a francia szigetekre; menjünk el Tahitibe, olyan gyorsan, ahogy a leggyorsabb hajó odavihet bennünket. Ott van négy centime, három centime, két centime, egy centime; négyszer lehetséges hát az eladás; s ketten is leszünk ahhoz, hogy nyélbe üssük a vásárt. Gyere, Keawe, csókolj meg és vedd el a gondod! Kokua megvédelmezz!

— Oh te égnek ajándéka! — kiáltott Keawe. — Nem bírom hinni, hogy az isten megbüntethessen, amiért ilyen jót kívántam magamnak! Legyen hát úgy, ahogy mondd; vigy ahova akarsz; kezedbe teszem életemet és üdvösségemet.

Másnap Kokua már korán neki látott a készülődésnek. Elővette Keawénak azt a ládáját, amely vele volt, mikor a tengeren járt, s mindenekelőtt a palackot dugta annak egyik sarkába; aztán telepakolta legdrágább ruháikkal és a ház legékesebb csecsebecséivel. «Mivel, azt mondta, annak szembe kell tünnie, hogy gazdag emberek vagyunk; máskülönben ki hinne a palack erejében?»

A készülődés egész ideje alatt vidám volt Kokua, mint a madár; csak mikor ránézett Keawéra, akkor szökött könny a szemébe, s ilyenkor odaszaladt hozzá és megcsókolta.

Ami Keawét illeti, nagy kő esett le szívéből ; most, hogy megosztotta a titkot valakivel és némi reménység is csillogott előtte, szinte új embernek látszott ; lába könnyedén suhant tova a földön és megint tudott örülni az életnek. Hanem azért a félsz ott volt a sarkában ; és néha-néha, úgy, a hogy a szél elfujja a gyertyát, elhalt a reménye, s megint csak látta lobogni azokat a lángokat és égni a vörös tüzet a pokol fenekén.

Azt a hírt terjesztették a környéken, hogy egy kis kéjutazásra mennek az Egyesült-Államokba, ami bizony különösnek tetszett, de persze távolról se volt olyan különös, mint az igazság, ha ugyan valaki azt sejtette volna. Elhajóztak hát a «Hall»-gőzösön Honoluluba, innen az «Umatillá»-n, egész raj haoléval együtt, San-Franciscóba, ott pedig jegyet váltottak a postahajóra, a «Tropic Bird»-re, egész Papeeteig, a francia birtokban levő déli tengeri szigetek főhelyéig.

Kellemes utazás után ide is érkeztek egy szép napon, melyen passzát-szelek fujdogáltak ; s látták a parti sziklákon megtörő hullámokat és látták Motuitit pálmaligetével, és a part közelében himbálódzó kétárbocosokat és egészen lenn a kikötő mentén a zöld fák közt csillogó fehér házikókat, fejük fölött pedig a hegyeket és felhőit Tahitinak, a «böles szigetnek».

Azt tartották, legokosabb, ha egész házat bérelnék (amit meg is cselekedtek, éppen szemben az angol konzul hajlékával), meg hogy parádézni fognak a pénzükkel, feltűnést keltve hintaikkal, paripáikkal. Ezt igen könnyű volt megtenniök, amíg a flaskó az övék volt ; mert Kokua merészebb volt, mint Keawe, és amikor eszébe jutott, bizony megsarcolta a manót húsz vagy akár száz dollár erejéig. Ilyenformán élve, csakhamar ismeretesek lettek a városban, és az emberek úton-útfélen sokat trécseltek a Havaiból jött idegenekről, a hátaslovaikról meg a kocsijaikról, meg főképp Kokua finom szoknyáiról és drága csipkéiről.

Nem telt bele sok idő és már jól elboldogultak a tahitii nyelvvel, amely különben hasonlít is a havaii nyelvhez, csak egyik-másik betűben van eltérés ; és alighogy egy kicsit

folyékonyan bírták magukat kifejezni, elő-előhozakodtak a palackkal. Tessék meggondolni, hogy nem volt könnyű ezt a tárgyat szóbahozni ; nem volt könnyű elhitetni az emberekkel, hogy komoly beszéd az, mikor négy centime-ért kínálják azt, ami az egészség kútfeje és kimeríthetetlen gazdagság forrása lehet. Amellett meg kellett magyarázni a palack veszélyességét is ; s az emberek vagy nem hitték el az egész históriát és csak nevettek rajta, vagy pedig szörnyen elkomolyodtak, az ügy sötétebb oldalára gondolva, s aztán visszahúzódtak Keawétól és Kokuától, mint olyan néptől, amely az ördöggel trafikál. Így nem hogy előre jutottak volna vállalkozásukban, sőt azt kezdték látni, hogy a városban elkerülik őket ; a gyerekek sikítva szaladtak el tőlük, ami szinte elviselhetetlen fájdalom volt Kokuának ; s mindenki, akihez barátságos képpel közeledtek, szabadulni igyekezett tőlük, mintha csak összebeszéltek volna az emberek.

Ez nagyon lesújtotta lelköket. Este ott szoktak ülni új otthonukban, fáradtan a nap járás-kelésétől és nem váltottak egy árva szót sem ; a csendet csak olykor törte meg Kokua, hirtelen zokogásnak eredve. Néha együtt imádkoztak ; néha kitették a palackot maguk elé a pallóra és egész este nézegették, hogy a közepén miképen kóvályog az az árnyék. Ilyenkor aztán féltek lefeküdni. Sokáig tartott, míg álom jött szemükre, és ha egyikük egy kicsit el is szundított, hamar fölrezzent s ott látta a másikat, amint csendesen sirdogál a sötétben, vagy pedig nem látta a másikat sehol, mert az kilopózkodt a házból s a palack közeléből, hogy a kis kertben sétáljon a banánfák alatt, vagy pedig ottkünn kóboroljon a parton, a holdfényben.

Így volt egy éjtszaka is, mikor Kokua felébredt. Oda-nyúlt a szomszéd ágyhoz és az üres volt. Ekkor rémület szállt beléje és felült ágyában. Az ablaktáblákon keresztül egy kissé beszűrődött a holdfény. A szoba így elég világos volt ahhoz, hogy megláthassa a palackot a padlón. Odakünn nagyon fújt a szél, az utcán hangosan nyöszörögtek a lombok, a verandán pedig a lehullott falevelek zörögtek. Mind e nesz között Kokua még egy más hangot is megfigyelt : nem tudta hamarjában, hogy állat vagy ember hangja-e, de halálosan

szomorú hang volt és őt szíven sebezte. Halkan fölemelkedett, kinyitotta az ajtót és kinézett a holdsütéses udvarba. Hát, a banánfák alatt, ott feküdt Keawe, szájával a porban és fektében nyöszörgött.

Kokua első gondolata az volt, hogy odasiet hozzá és megvigasztalja, de aztán eszébe jutott valami, ami visszatartotta. Keawe addig úgy viselkedett a felesége előtt, mint bátor férfihoz illik; hát nem lett volna helyes, ha most meglepi gyöngesége órájában és ezzel megszégyeníti. Ezzel a gondolattal vissza is vonult szobájába.

— Szent Isten! — gondolta magában, — milyen gondatlan is voltam, milyen gyöngé! Hiszen ő, nem én, forog ebben az örökös veszélyben; ő, nem én, vette a lelkére ezt az átkot. Az én kedvemért, ilyen gyarló, gyámoltalan teremtés iránti szerelemből történt, hogy most ilyen közélről látja maga előtt a pokol lángjait — igen, és hogy érzi a füst szagát, ott fekvé a szélben, a hold világa mellett. Hát olyan tompa-eszű vagyok én, hogy egész mostanáig soha nem is sejtettem kötelességemet? vagy sejtettem ugyan, de félrefordultam tőle? De most végre kezembe fogom szerető lelkemet; búcsút mondok a mennyország fehér garádicsának és elhalt barát-nőim rám váró arcainak. Szerelemért szerelem jár, s az enyém hadd legyen ugyanakkora, mint az uramé. Lélekért lélek, s hadd vesszen az enyém!

Nagyon gyorskezü nő volt és hamarosan fel volt öltözve. Magához vette az aprópénzt; azokat a drága centime-okat, amelyeket mindig ott tartottak, hogy kéznél legyenek, mert ezek a pénzek nem igen vannak forgalomban és ők is egy állami hivatalban szerezték be.

Ahogy kilépett a tágas utcára, a szél felhőt hozott és a hold sötétségbe rejtezett. A város még aludt s Kokua nem tudta, merre forduljon, amíg nem hallott valakit köhögni a fák árnyékában.

— Öreg — szólta Kokua — mit csinál maga idekinn a hűvös éjszakában?

A vén ember alig tudott beszélni a nagy köhögéstől, de Kokua annyit mégis megértett a szavából, hogy ő nagyon öreg, szegény ember és idegen is ezen a szigeten.

— Tenne-e nekem valami szívességet? — szólt Kokua. — Mint idegen az idegenen, mint öreg ember fiatal asszonyon: akar-e segíteni Havai egy leányán?

— Ah! — szólt a vén ember — hát maga az a nyolc szigetről idejött boszorkány? S még az én agg lelkemet is hatalmába akarja keríteni? De már én hallottam a maga hírét s nem ijedek meg a gonoszságától!

— Üljön le ide, öregem, s hadd mondok el magának egy történetet. S ezzel elbeszélte neki Keawe históriáját elejétől végig.

— Most pedig — szólt — felesége vagyok, akit ő a lelke üdvösségén vásárolt meg. S mit tehetek? Ha magam mennék hozzá s azt mondanám, megveszem én: visszautasítana. De ha kend meg, mohón fogja eladni; én itt várok magára; maga megveszi négy centime-ért, én pedig megveszem magától háromért. S aztán adjon az Úristen erőt egy szegény asszonynak!

— Ha hamisságot tervel — szólt az öreg ember — azt hiszem, Isten halállal sujtaná.

— Azt tenné — kiáltott Kokua. — Bizonyos lehet felőle, hogy azt tenné. Nem lehetek szószegő, az Isten el nem túrné!

— Hát akkor adja ide a négy centime-et és várjon itt rám! — szólt az öreg ember.

Nos, mikor Kokua egyedül állott az utcán, elhagyta a lelkiereje. A szél süvöltözött a fák között s neki úgy rémlett, hogy a pokolbéli lángok zúgását hallgatja; az utcai lámpák fénye mellett ide-oda csapkodtak az árnyékok, s neki úgy tetszett, mintha sátánok kezei kapkodnának feléje. Ha lett volna elég ereje, elrohant volna, s ha nem akadt volna el a lélekzete, hangosan kiabált volna; de valójában egyiket se tehetett, hanem csak ott állt a széles úton és reszketett, mint egy megrémült gyermek.

Végre látta visszajönni az öreget: a kezében volt a palack.

— Megtettem, amit kívánt tőlem — szólt. — Mikor elhagytam az urát, sírt, mint a gyerek; ma éjszaka bizonyára jóízűt fog aludni. S ezzel feléje nyújtotta a palackot.

— Mielőtt ideadja — szólta Kokua, — a rosszal együtt legyen része a jóban is : kérje, hogy szabaduljon a köhögésétől.

— Én már öreg ember vagyok — felelt amaz — sokkal közelebb vagyok a sír küszöbéhez, semhogy szíveséget akarnék elfogadni a sátántól. De mi az? Mért nem veszi át a palackot? Tétovázik?

— Nem tétovázom — kiáltott Kokua. — Csak gyenge vagyok. Adjon egy percnyi időt. A kezem nem akar szót fogadni, a testem borzad vissza ettől az átkozott portékától. Csak egy percet!

Az öreg ember most nyájasan nézett rá Kokuára.

— Szegény gyermek! — szólta — maga fél; a lelke elerőtlenedett. Jól van hát, hadd maradjon nálam. Vén vagyok s már sohase lehetek boldog ezen a világon; ami pedig a más világot illeti...

— Adja csak ide! — lihegte Kokua. — Itt a pénze. Azt hiszi, ilyen hitvány teremtés vagyok? Adja csak azt a palackot!

— Az Isten áldja meg, gyermekem! — szólta az aggastyán.

Kokua a holokuja alá rejtette a flaskót, elbúcsúzott a vén embertől és tovahaladt az úton, nem nézve, merre megy. Mert hiszen most minden út mindegy volt neki s mind a pokolba vezetett. Néha csak lépegetett, néha rohant; néha hangosan belekiabált, az éjtszakába, néha meg lefeküdt az út mellé a porba és zokogott. S eszébe jutott minden, amit valaha a pokolról hallott; látta nyaldosni a lángokat, érezte a füstszagot és a teste mintha már ott sorvadt volna össze a szénkupacon.

Hajnaltájban megint észretért és hazament a lakásukba. Csakugyan úgy volt, ahogy az az öreg ember mondta: Keawe úgy aludt, mint a tej. Kokua ott állt és nézte az arcvonásait.

— Hát most, férjemuram, alhatol nyugodtan. S ha fölbredsz, megint énekelhetsz és nevetgélhetsz. De szegény Kokuád számára, aki pedig semmi rosszat nem cselekedett, nem lesz több szender, nem lesz több nótázgatás, nem lesz több gyönyörűség, sem égen, sem földön.

S ezzel lefeküdt melléje az ágyba ; s olyan nyomorultul érezte magát, hogy abban a percben mély álomba merült.

Az ura reggel későn keltette fel s elmondta neki a jó ujságot. Úgy látszott, hogy szinte megbolondult a nagy örömtől, mert nem is vette észre az asszony inségét, melyet pedig az nagyon rosszul tudott palástolni. A szó elakadt a torkán : amaz észre se vette, beszélt helyette eleget. Amaz nem evett egy falatot sem, de kinek tűnt volna fel? Mert Keawe bizony nem hagyott a tányérokon semmit. Az asszony látta és hallotta őt, de csak úgy, mintha valami furcsa tüne-mény jelenik meg az embernek álmában ; volt idő, amikor elfelejtett mindent vagy kételkedett abban, ami történt : hogy ő kárhozatra van ítélve, a férje meg vígan fecseg mellette, ez mégis csak szörnyűségnek látszott!

Keawe pedig az egész idő alatt evett és beszélt és tervet szőtt, mely napon térjenek vissza, és hálálkodott az asszony-nak, hogy megmentette őt, és becézgette és igaz segítő társá-nak szólíttatta. S kinevette azt a vén embert, aki olyan bolond volt, hogy megvette tőle a palackot.

— Nagyon derék öreg embernek tetszett — szólt Keawe ; — de hát nem lehet látszat után ítélni. Mert mért vette meg a vén zshivány a flaskót?

— Férjemuram — szólt Kokua alázatosan — a szán-déka talán jó volt.

Keawe haragosan kinevette.

— Lirum-lárum! — kiáltott. — Vén gazember, mondom neked ; s vén számár is ráadásul. Mert nehéz volt azt a palackot eladni négy centime-ért is, háromért eladni pedig épenséggel lehetetlen lesz. Abból már nagyon keveset lehet leütni s a dolognak már kezd pörkölődő szaga lenni — br! -- szólt és összerázkódott. Igaz, hogy én magam is megvettem egy centért, holott akkor nem tudtam, hogy van annál kisebb pénz is. De én nagy kínomban szinte örült voltam ; ilyen örült többé nem fog akadni ; s akárkié most az a flaskó, bizony az a pokolba fogja sülyeszteni!

— Oh, édes uram! — szólt Kokua — nem borzasztó-e, hogy valaki egy másik ember örök pusztulása árán mentse meg saját magát? Nekem úgy látszik, hogy ezen nem bírnek

nevetni. Ez megalázna. Mélabússá tenne. Én imádkoznám a palack szerencsétlen új gazdájáért.

S ekkor Keawe, mert igaznak érezte, amit az asszony mondott, még haragosabb lett.

— Lári-fári! — kiáltott. — Hát csak légy mélakóros, ha neked úgy tetszik. Ez a beszéd nem igen vall jó feleségre. Ha egyáltalán törődnél velem, szégyelnéd magadat.

Ezzel aztán elment s Kokua magára maradt.

Miféle esélye lehetett annak, hogy eladja a palackot? Semmi, úgy látta. S ha volna is, íme az ura hamarosan visszatereli olyan országba, a hol nincs kisebb pénz a centnél. S lám, egy nappal aztán, hogy meghozta az ő nagy áldozatát, az ura elszalad tőle és korholja!

Nem is akarta felhasználni azt a kis időt, ami még maradt neki, hanem otthon ült a házban; kivette a palackot s nézegette, mondhatatlan félelemmel; végre aztán, sok szidalmat szórva rá, eldugta a szeme elől.

Nem sok idő múlva hazajött Keawe s el akarta őt vinni kocsikázni.

— Édes uram — szólt Kokua — rosszul vagyok; fáj mindenem. Bocsáss meg, nem bírok most mulatni.

Most aztán Keawe még dühösebb lett: őrá, mert azt hitte, még mindig annak az öreg embernek a sorsán évődik, sajátmagára, mert azt gondolta, az asszonynak igaza van, és mert szégyelte, hogy ő maga boldog.

— Hát ez a te hűséged — kiáltott, — ez a te szereteted! Az urad csak az imént szabadult attól az örök veszedelemtől, amely érted való epekedés miatt fenyegette, s most te azt mondod, nem bírsz mulatni! Kokua, álnok a te szíved!

Megint mérgesen távozott és egész nap a városban csatangolt. Találkozott egy pár barátjával és iddogálni ment velök; aztán kocsit fogadtak, kimentek rajta a környékre s ott megint boroztak. De Keawe egész idő alatt rosszul érezte magát, mivelhogy ekként bírt mulatozni, mialatt a felesége otthon búslakodik, és mivel a szíve azt súgta neki, hogy az asszonynak inkább van igaza, mint öneki; s ahogy ezt elgondolta, még sűrűbben hajtogatta a poharat.

Azok közt, akik vele mulattak, volt egy baromi lelkű,

vén haole, valamikor főmatróz egy bálnavadász hajón, utóbb szökevény, aranyásó, fegyenc. Igen aljas, piszkos szájú ember volt ; szeretett inni és másokat lerészegíteni ; s Keawét is egyre nógatta, csak igyék. Csakhamar senkinek se volt pénze a kompániában.

— Hé, hallod-e — szólt a matróz — te gazdag vagy, legalább mindig azt hajtottad. Van egy flaskód, vagy mit tudom én miféle ostoba portékád.

— Hát igenis gazdag vagyok — szólt Keawe ; — hazamegyek s kérek egy kis pénzt a feleségemtől, mert önála van a pénz.

— Nem jó sor ez, pajtás — szólt a matróz. — Sohase bízd a dollárodát alsószoknyásra. Hamis az mind, akár a tenger színe ; vigyázni kell rájuk.

Ez a beszéd szeget ütött Keawe fejébe ; mert a sok bortól, amit megivott, kicsit kótyagos lett az elméje.

— Csakugyan — gondolta magában, — nem is csudálkoznám, ha ő is hamis volna. Mert máskülönben mért lett volna olyan levert a szabadulásom-hírére ? De majd megmutatom én neki, hogy velem nem lehet mókázni. Rajta fogom csípni !

Ezért aztán, mikor visszatértek a városba, Keawe szólt a matróznak, várjon rá az utcasarkon, a régi fogház mellett s egyedül ment tovább egészen háza kapujáig. Azalatt már beesteledett ; benn a házban világosság volt ugyan, de egy hang se hallatszott ; Keawe körülsonpolyogta a sarkot, egész halkán kinyitotta a kaput és benézett.

Hát Kokua ott feküdt a pallón, mellette egy lámpás, előtte pedig egy tejfehér palack, gömbölyű hasú és hosszú-nyaku ; s ahogy szegényke rászegezte a szemét, a kezét tördelte.

Keawe jó sokáig ott állt s benézett a kapun. Előbb azt hitte, megőrült ; aztán attól félt, hogy a palackvásár meg hiúsult és hogy az üveg megint visszajött hozzá, úgy, ahogy előbb történt San-Franciscóban ; s erre a térde reszketős lett, a bor gőze pedig kiszállt a fejéből, mint reggel a pára a víz színéről. S ekkor valami más jutott eszébe : egy különös gondolat, amelytől égni kezdett az arca.

— Meg kell erről bizonyosodnom — szólt.

Betette a kaput, megint halkán megkerülte az utcasarkot, aztán nagy zajjal belépett a házba, mintha csak akkor jött volna haza. Hát íme! ahogy benyitott, már nem volt a palack sehol; Kokua pedig ott ült egy széken s fölrezzent, mint aki most ijedt föl álmából.

— Egész nap ittam és vigadtam — szólt Keawe. — Jó pajtásokkal voltam együtt, s most csak egy kis pénzmagért jöttem haza, aztán visszamegyek és tovább iszogatok és tivornyázok velök.

Arca is, hangja is olyan komoly volt, mint az ítélkező bíróé, de Kokua sokkal zavartabb volt, semhogy ezt megfigyelhette volna.

— Jól teszed, férjemuram, ha költöd a magadét — szólt és a hangja reszketett.

— Jól teszem, akármit csinálok! — szólt Keawe és nyomban odament a ládához és pénzt vett ki belőle. De azalatt odanézett abba a sarokba is, a hol a palackot szokták volt tartani s látta, hogy az nincs a helyén. S most úgy rémlett neki, mintha a láda úgy rengne a padlón, mint a tenger hulláma, a ház pedig imbolygott körülötte, mint a kóválygó füst: mert most látta, hogy veszve van és nincs menekülés számára.

— Megvan, amitől félttem, — gondolta magában: — ő maga vette meg a palackot! — S akkor kissé összeszedte magát és föltápáskodott; de a veriték olyan sűrű cseppekben szakadt az arcára, mint az eső, és olyan hidegen, mint a forrásvíz.

— Kokua, — szólt, — ma olyasmit mondtam neked, ami nem illett tőlem. Most visszamegyek dőzsölni vidám pajtasaimmal; — s ekkor már kicsit nyugodtabban nevetett. — De jobban fog esni a poharazás, ha megbocsátasz nekem.

S most az asszony abban a nyomban átkulcsolta a térdeit, sőt, míg szakadt a könnye, csókolta is őket.

— Oh, — kiáltott, — hiszen csak egy nyájas szót kértem tőled!

— Sohse legyen többé egymásról egyetlen rossz gondolatunk — szólt Keawe, s ezzel távozott a házból.

Már most az a pénz, amit Keawe kivett a ládából, csak egy

maréknyi volt azokból a centime-ekből, amiket megérkezésük után raktak oda. Szó se volt róla, hogy ivásra gondolt volna. Felesége odaadta érte a lelkét, most hát neki kell a maga lelkét odaadni őérte; semmi más gondolat nem volt elméjében.

Az utcasarkon, a régi fogház mellett, ott várt rá a matróz.

— A flaskó — szólt — a feleségemnél van s hacsak nem segítesz, hogy megint kezembe kerítsem, ma nem jutunk több pénzhez, se több itókához.

— Csak nem akarod azt mondani, hogy komoly beszéd az a flaskó-história? — kiáltott a matróz.

— Ott az utcai lámpa — szólt Keawe. — Hát úgy nézek én ki, mint aki bolondozik!

— Csakugyan — szólt a matróz. — Úgy nézel ki, mint valami kísértet.

— Hát jó, — szólt Keawe, — itt van két centime; eredj a házba a feleségemhez és kínáld neki ezt a pénzt a palackért, amit ő, ha nem csalódom, nyomban oda fog neked adni. Aztán hozd ide nekem s én rögtön visszavásárlom tőled egy centime-ért; mivelhogy a palacknak az a törvénye, hogy mindig olcsóbban lehet csak eladni, mint az ember vette. De akármit csinálsz, egy árva szóval se áruld el neki, hogy én küldtelek.

— Pajtás, nem tudom, nem tartasz-e bolonddá? — kérdezte a matróz.

— Az se lenne valami nagy károd, — felelt Keawe.

— Az is igaz, cimbora, — szólt a matróz.

— Egyébiránt, ha kételkedel bennem — tette hozzá Keawe — próbát is tehetsz. Mihelyest kiérsz a házból, kívánd, hogy a zsebed tele legyen pénzzel, vagy kívánj egy üveg legfinomabb rumot, vagy amit tetszik, s majd kitapasztalod a flaskó erejét.

— Jól beszélsz, pajtás, majd megpróbálom. De ha lóvá teszel, én is lóvá teszek, még pedig úgy, hogy hajólapátot vágok a kobakodhoz.

Ezzel a bálnavadász odébb ment az úton, Keawe pedig ott állt és várakozott. Majdnem ugyanaz a hely volt, a hol azelőtt való éjtszaka Kokua várt; csakhogy Keawe elszántabb volt és egy percig sem ingadozott elhatározásában; csak a lelke volt keserű a kétségbeeséstől.

Úgy tetszett neki, már régen vár, amikor egyszer csak az út sötétéből kurjongatós ének jutott a fülébe. Ráismert, hogy a matróz hangja ; de furcsa volt, hogy egyszerre milyen részegnek látszott a koma.

Csakhamar oda is ért az az ember a lámpa alá, ide-oda dülöngve. Nála volt az ördög palackja, melyre rágombolta volt a kabátját ; egy másik palackot a kezében tartott ; s ezt mentében is a szájához emelgette és nagyokat húzott belőle.

— Megkaptad — szólt Keawe. — Látom.

— Félre a kezed! — kiáltott rá a matróz, visszaugorva. — Ha csak egy lépést közeledel hozzám, a szádra csapok. Azt hitted úgy-e, baleket fogtál bennem?

— Hogy' érted ezt? — kérdezte Keawe.

— Hogy' értem! — kiáltott a matróz. — Nagyon jó kis flaskó ez, nagyon jó ; úgy értem. Hogyan jutottam hozzá két centime-ért, annak magam se tudom az okát ; de azt tudom, hogy te meg nem kapod tőlem egy centime-ért!

— Azt akarod ezzel mondani, hogy nem adod el?

— De nem ám, hékás! — kiáltott a matróz. — Ám ha tetszik, húzhatsz egyet a rumos üvegből.

— Tudd meg, hogy akié az a flaskó, pokolra száll!

— Hát én így is, úgy is odakerülök — felelt a tengerész ; — s jobb kompániát, mint ez a palack, sohase találhatnék arra az utamra. Nem a', pajtikám, — kiáltotta megint, — ez most az én palackom, te meg eredj és keress magadnak másikat.

— Igazán ezt gondolod? — kiáltotta Keawe. — A magad kedvéért kérek : add el nekem!

— Karatylolhatsz! — felelt a matróz. — Azt hitted úgy-e, afféle mamlasz vagyok ; no most látod, hogy nem vagyok ; s ezzel punktum! Ha nem akarsz egy korty rumot, én igenis akarok. Az isten éltesen, jó' tszakát!

Ezzel már ment is lefelé az úton, a város irányában, s vele együtt eltűnik a flaskó is ebből a történetből.

De Keawe, mint a szél, úgy repült Kokuához ; s nagy volt azon az estén az örömük ; s azóta is nagy volt a békesség a Fényes Házban, nap-nap után, végegvégig.

A DIOSKÚROK TEMPLOMA.

(Róma, Fórum.)

Az ezredek tiporta köveken,
A Fórum vadvirágos közepén,
Juturna loncos márványkútja mellett :
Elmondhatatlan szomorú szépséggel
Emeli égnek koszorús fejét,
Márványkoszorús szűz görög fejét,
A Dioskúrok porló templomának
Örökéletű három oszlopa.

Körül a Fórum tiszteletes arcán
A múlás halk szépsége ünnepel.
Cæsar lépcsőin hervadt koszorúk ;
Ódákat ír az alkonyati napfény
Nagy Konstantin roppant kőboltjain ;
A Vestaszűzek fehér udvarán
Piros tűzrózsák hangosan feselnek ;
A Basilica Julia tövében,
A praetorok kijárta tömbökön
Piros-sapkás két kislány kergetőzik ;
A régi rostrán új verset szaval
Lobbanó szemmel, dallamos kezekkel
Egy szöghajú olasz színészleány ;
S a Palatinus márvány-labirintjén,
A rózsás-véres császár-orgiáknak
Egymásba omlott falai fölött
Citrom-, narancsfa-, kaktusz-, pálmakertek
Lehellik égnek boldog ifjúságban
Az új tenyészet újjongó dalát.

És napsugár és zsendülés között
 Mereven, némán áll a három oszlop.
 Nincsen köze a lármás környezettel,
 Nincsen köze a mozgó, friss jelennel,
 Csak áll s emeli — három csendes Atlas —
 A régi szépség ittmaradt darabját,
 A karsu fríz görög virágait.
 Virág nem éled naptüzelte alján,
 Magas kövén nem kúszik új tavasz;
 Mint hulló Cæsar Brutus töre láttán
 Tógája leplét vonta homlokára :
 A három oszlop, koronás fejével,
 Szépséges és magányos bánatába
 Oly néma göggel burkolódik el.

És ez a bánat mégsem szomorú!
 Messziről jött, simogató szememnek
 Fenn a magasban, könnyű, mély mosollyal,
 A három oszlop halkan énekel :

Templom vagyok és szentség és örök.
 Félisteneknek emberkéz emelt
 És emberkézzel Isten írt ide,
 Hogy az időben bizonyosság legyek
 Mindenről, ami gondolat és szépség
 És végtelen és örökkévaló
 És Isten és harmónia.
 És én itt állok hármassal homlokkal
 És nemet mondok a futó időnek,
 Vétót vetek a porhanyó halálnak
 S a lábamnál hangyálló kiesinyek közt,
 Az örök-egy életzajgáson át :
 Az ezredeknek éneklek a Szépség
 Örökkévaló hellén hymnasát.

SÍK SÁNDOR.

ZENE.

Taifun.

Japán tragédia 3 felvonásban. Írta Lengyel Menyhért. Zenéjét szerzette Szántó Tivadar. Bemutatta az Operaház 1926. febr. 16.

A *Taifun* modern opera. Modern zene. Általánosságban a legújabb kor zenéjét nevezzük modernnek.

A zenetörténet egyes korszakai nem határolhatók el teljesen. Egyik a másikból átvett gondolatokból és értékekből szövődik tovább. Némely új irány csak felelevenítése ősrégi hajlamoknak. Mégis keresnünk kell azt az időpontot, amelytől művészeti korokat számítanunk lehet, meg kell jelölnünk azokat az éveket, melyek alatt az előző művészeti irány ereje eltompult s a következő még nem erősödött meg, mert bizonyos távlatból összefogóbban láthatunk. Erre pedig nagy szükség van, mert a «modern» szó a zenében annyi ellentétes fogalmat takar, hogy alig lehet eligazodni zsilvásári hangzavarukon.

Az újabb zenemozgalmak Debussyvel kezdődnek. Körülbelül az 1900-as az az év, melyből a modern zene folyton áradó folyama eredt. A jeles francia mester nemcsak vezére volt a modern zenének, hanem a legmodernebb zenének ősapja. A ma zeneszerzője nem tud az ő harmonizálása nélkül dolgozni. Ezerféle hangszíne örök festék a zene további útján.

Debussy impressionista dolgozási módszerére reakcióként, a zeneaesthetikusok szerint, az expressionismus következett. Impressionista az, akinek lelke a külső világ jelenségeinek változására hangulatbelileg pillanatonként resonál. Expressionista az, aki a jelenségek hangulatát, értelmét és lényegét a legmélyebb lelki rétegek kibontása árán önmagából vetíti ki. Könnyű meglátni, hogy ez a kétféle, ellentétesnek mondott irányzat: egy. Az egész megkülönböztetés csupán üres szórakozás. Mert nem belülről jövő kifejezés nélkül nincs művészet. Azt mondják, valakinek impressionista vagy expressionista voltát az dönti el, hogy melyik művészeti elem van a lelkében túlsúlyban. Tarthatatlan alap, mert nincs olyan ember, aki pontosan meg tudná határozni, hogy egyik vagy másik szerzeményben ez az

impressionista és ez az expressionista elem. Ne háborgassuk a zene-
aesthetikusokat skatulyázásaikban, inkább nézzük, milyen új zenéről
beszélnek még.

Az utóimpressionisták Debussy iskolájának epigonjai. Az ultra-
straussisták a Strauss Richardéi. A francia neoprimitívek a gyermeki
egyszerűség hangsúlyozói. Ultramodernek azok, akik a megszaka-
dásig erőltetik az eszközöket. Vannak még futuristák, gépzenészek,
katasztrófa-zenészek stb., akiket összefoglaló címmel nyugodtan
nevezhetünk handabandázóknak. Egyetlen figyelemreméltó iskola :
az új klasszicistikus. melynek hívei a legősibb népzeneből az abszolút
technika útján akarják kicsendíteni az összefogó, általános emberi,
legeslegújabb zenét, a jövőendő klasszicizmust.

Messzire vezetne, ha ezeknek az iskoláknak jellegzetesebb
tulajdonságaira rá akarnánk térni. De nem is érdemes, mert legtöbbje
szitakötő-életű. Sokból semmi, némelyikből egy kis eredmény marad
fenn s belekapcsolódik abba a nagy folyamba, melynek — ha fejlő-
désnek nevezzük a visszatérést s az összezsugorodást is — örök
fejlődés a neve.

Az új zenének azonban egy végzetes fogyatékoságára rá kell
mutatnunk, mert veszélyezteti a nem kicsinylendő dinamikai, rit-
mikai és harmonikai eredményeket. A mai irányok általában lemond-
tak a zene egyik legfőbb alkateleméről : a melódiáról. A melódikát,
a zenei építkezés fő pillérét, feladták. Ezzel a legmodernebb zene
csaknem megszűnt zene lenni. Nem egyéb, mint többé-kevésbbé
indokolt hangzás. Az ilyen zene legfőbb elemétől megfosztva, húsz
év óta a földön kúszik. Fut összevíssza kinyájában, mint a lőtt-lábú
nyúl. Művészet helyett kótatudományyá lett. Lehet olyan víz,
melynek egyik eleme, az oxigén hiányzik? Lehet olyan zene, amely
hangszertömegek motorikus zúgása?

Az új zenét csak eredeti, széles, újszerű dallamáramlás mentheti
meg. Nem hanggépészeket, zeneköltőket keresünk!

*

A *Taifun* partitúrájában minden új zenei irányzat egyesül.
Expressionista, impressionista, futurista, ultramodern, neoprimitív,
exotikus, naturalista vezérkönyv a szerint, hogy melyik oldalát
lapozzuk fel. Hangszín, hangfolt, túlsúfolt harmonika és tobzódó
ritmus : ezek az elemei. Melódia sehol, még a motívum is ritka.
legfeljebb itt-ott egy motívum-töredék. Szántó Tivadar is szégyenli
a zene lényegét, a melódiát. Ezért csaknem minden hangzása nyug-
talan, indokolatlan, meglepetésszerű, fanyar, savanyú, kellemetlen.
L'art pour l'art kellemetlen disszonancia-hajhászás. Lélek sehol. Itt

minden számítás, kóta-papír és tintafolt. Hangzik ez a partitúra, de nem beszél. Folyton libeg, mint az asthmás ember. Racitativo piramis a kotta-sivatagban. Hangcafát az egész. Két-három ütemes sèvres zeneeserepek.

A zeneművészet ellensége az ilyen szervetlen összefüggésnek. A partitúrában minden accordot indokolni kell. Az előző és az utána következő hangzatok mutatják meg a helyét a legkisebb zenei értéknek is. Még a hangszín-accordokat is csak bizonyos logikával lehet használni. De ha valaki így minden rendszer és jelentés nélkül vasvillával egymásra dobálja akár a legérdekesebben hangszerelt hangzásokat, — nem operát írt, nem zenét költött, hanem zenei szénaboglyát rakott.

A *Taifun* már zenei dolgozási módszerében elhibázott opera. Az opera általában elég alantas zenei műfaj, amelyben a vérbeli zenésznek sok mindennel meg kell alkudnia. Legelőször is a szöveggel. A szerzők másodszor itt hibázták el operájukat. Olyan jó muzsikusnak, mint Szántó, meg kellett volna éreznie, mit lehet és mit nem lehet megzenésíteni. De a modern zenelelkek dölőfének nincs határa. Úgy hiszik, hogy mindent zenei járom alá lehet fogni.

A *Taifun* drámát külföldön aktuális és érdekesítő témája éltette. A sárga emberfajta titokzatossága és alattomos térhódítása érdekelte az embereket. A librettóba ebből az érdekességből nagyon keveset lehetett átmenteni, mert operában nem lehet érvelni, vitatkozni, dialektikai fogásokkal viaskodni a fajok értékeiről, jogairól, harcairól s jövőjéről. A *Taifun* szerelni, tehát érzelmi része alkalmas a zenésítésre, de az a népesedési és sárgafehér faji politikum, amelyért a dráma íródott és érdekessé vált, nem bírja meg az opera levegőjét. A szó fele az operákban általában el szokott veszni, mert a szavak erejét a zene legtöbbször akadályozza. Azért olyan unalmas ez az opera, melynek értelmi motivuma a japán «küldetés, kötelesség, engedelmisség.» Hogy lehetett ezeket az absztrakciókat egy opera alapjává tenni? Vannak témák, melyeket nem lehet és nem is szabad megzenésíteni.

*

Az Operaház nagy és nehéz munkát végzett. A főszerepben Szende Ferenc (Tokeramo) olyan alakítást nyújtott, amelyre sokáig emlékezni fogunk.

Papp Viktor.

IRODALOM.

Anatole France ifjúsága.

Georges Girard: *La jeunesse d'Anatole France (1844—1876)* Páris, 1925. Librairie Gallimard. 236 o.

Az a betűáradat, amely Anatole France emlékére, mindjárt halála után, szinte még «præsente cadavere», reázúdult, csak kivételesen gyarapította róla való tudásunkat. A legtöbb írás szellemeskedő dicsekvés az író intim barátságával; többen indiscretióikkal a holt oroszánon töltötték kicsinyes boszújokat azokért a harapásokért és karmolásokért, amelyeket France, a mindig ironikus és sokszor maliciózus szellem, életében rajtuk ejtett.

Girard könyve megelégszik az okmánygyűjtemény szerény szerepével. Eredeti, eddig kiadatlan szövegek, okiratok, autogrammok, képes reproductiók segítségével, amelyeket csak pár összekötő szóval sorakoztat föl, rávilágít France családjára s ifjú éveire. Az ifjúkor fogalmát meglehetősen kiterjeszti, France 33. évéig viszi, talán azért, mert az író csak akkor vált «hivatalosan» önállóvá.

A könyv anyaga a következőkből került ki: Anatole France töredékes naplója 1859—1861-ből; a Collège Stanislas-ban való irodalmi kísérleteiből (1852-ből anyjának ajánlott maximák és gondolatok; ugyancsak számára készült fordítása Vergilius 1. eklogájáról; a collegiumban megkoszorúzott két legendája Guttenbergről és Ste Radegonde-ról; levelezése szüleiével; verses kútforrásul szolgált 35 kiadatlan vers, amelyeket a «Poèmes dorés» megjelenése előtt való időben írt és egy *Sir Punch* című befejezetlen grotesque dráma. Mindezt az anyagot Girard válogatással értékesíti. Az anyagot a kiadónak Noël Charavay, France keresztapjának fia és egyik legjobb barátjának öccse bocsátotta rendelkezésére.

France 78 éves volt, amidőn egyik utolsó írásaként megírta híres kis Pierre-je gyermekségének utolsó adalékait *Virágzó élet* (*La vie en fleur*) c. alatt. Resignáltan szerénykedve kérdezte akkor, vajjon a jövő nemzedék érdeklődik-e majd e «bagatellek» iránt? Szeretné, ha igen, mert — teszi hozzá szokásos ironikus mosolyával — azt hiszi, «hogy még sohasem füllentettek igazabb módon».

Igen, amíg az emberek fogékonyak maradnak a maguk és mások gyermekkorának s ifjúságának álmai és emlékei iránt, érdeklődni fognak a kis Pierre-Anatole-ról szóló bájos «*Dichtung und Wahrheit*» iránt is. De éppoly mértékben számíthat érdeklődésre az efféle hiteles adatgyűjtemény, amely csak prózai igazságot, mai pædagogiai műszóval «jellemlapot» ad a gyermek és ifjú Anatole-ról.

Az első okmány Anatole keresztelő-levele, amelyet a párisi Saint-Germain-des-Prés plébánia állított ki. E szerint 1844 június 9-én megkereszteltetett az április 16-án született François Anatole (apja : François Noël Thibault, könyvárús, anyja : Antoinette Gallas). A keresztszülők Jacques Charavay és Henriette Stéphanie La Rade voltak.

Az apáról, akinek családneve — mint ismeretes — Thibault volt, szintén érdekeseket tudunk meg. 1805-ben («le 4 nivôse an IV.») született egy Angers melletti faluban, mint szegény cipész fia. Sihe-der korában egy majorban béres, majd 1826 tavaszán fölcsap katonának s a 4. királyi testőr-gyalogezredbe lép. 1830-ban mint tizedes kap obsitot, mikor a júliusi forradalom szét tépi ezrede kötelékeit is. Ám a liliomos lobogó iránt való hűségét — a lobogó egy darabkájával együtt — tovább őrizte. Bizonyossága ennek a könyvben közölt levele, amelyet 1862-ben Chambord grófhhoz, valami becses könyvritkaság megküldése kapcsán, intézett. Büszkén hivatkozik arra, mint szolgálta X. Károlyt, mint látta a királyi család körében mint gyermeket, a grófot, «aki már akkor is, mint ma, minden lelkes francia reménysége». Azután hozzáteszi : «Kis könyvesboltomat olykor tekintélyes személyek is látogatják, akik Fenséged nevét is szóba-hozzák. Nem akarok politizálni, Hercegem, — bár úgy hiányzik köztünk az egység és irányítás — ... csak azt akarom kimondani, hogy csupán az igazság nem hal meg soha, ha egy időre el lehet is tüntetni ; de annál nagyobb fénnel tér majd vissza ; ez az isteni törvény.»

A királyi herceg — akiről a jó Thibault kijelenti, hogy «Szent Lajos fia nem trónkövetelő, hanem elv!» — hálája jelül emléklapot küld neki, amelyen fönt, pecsétjében, a kereszt fölött, híres jelmondata «Fides, Spes» olvasható, alatta pedig ez a sor saját keze írásával : «Donné à M. France, libraire. Henry».

Hogy François Thibault ex-káplárt, aki bizony csak egy-két elemi végzett a tanyán, mi vitte a könyvkereskedői pályára, nem tudjuk. Csak azt tudjuk, hogy Techener-nél kezdte ; 1838-ban e cég számlájára s már «France» név alatt a Place de l'Oratoire-du-Louvre 4. sz. házában egy «történelmi könyvesbolt»-ot tart fenn,

«speciálisan az 1789-iki forradalom s korunk utolsó 50 éve számára, amely kor annyi vitatkozás és írás kora». 1839-ben, valószínűleg gróf La Bédoyère történetbúvár támogatásával, önállósítja magát. 1842-ben költözik a Quai Malaquais 19. sz. házba, hol Anatole fia születik, s 1853-ban a Quai Voltaire 19. száma alá. Ebben a házban s ebben a boltban töltötte Anatole legboldogabb gyermek- és ifjúéveit.

Ami a «France» nevet illeti, nem az író vette föl, mert már atyja használta mint könyvtárus. Valószínű, hogy egyszerűen az atyja keresztnévének — szülőtartományában (Anjou) szokásos — kicsinyítő alakja. Ezt különben az író egy Nocudeau nevű ujságíróhoz 1895-ben intézett levelében is megerősíti: «Ezt a nevet őrizte meg édesatyám 85 éves, munkás, szerény és becsülettelteljes élete végéig. Ez a törvénynél is erősebb szokás kötelezett viszont engem e «France» névre, amelyet én is úgy viselek, ahogyan ő viselte».

Az édesanyjáról, akit a mester patriarkha-korban bekövetkezett agóniájában, elhaló hangon vágyva szólított még, csak annyit tudunk, hogy — férje vallomása szerint — «rendelkezett a jó feleség minden kellékével», hogy «a leggyöngédebben szerető anya, de egyben a leggyöngédebben szeretett anya» is volt. Fia sok-sok könyvében pl. Pierre Nosière, Sylvestre Bonnard, M. Bergeret stb. szócsövei révén a legédesebb szavakkal fejezi ki a drága anya iránt való szeretetét, amelytől úgy meg volt fosztva Turgenyev, a «Mú» c. szörnyű anyarajz írója. Általában France egyik legrokonszenvesebb vonása, hogy ő, aki annyi embert megcsipdesett, sőt néhányat meg is mart, szüleiéről úgy nyilatkozott, hogy «nem adózhat nekik egyébbel, mint magasztaló szóval, hálátadó tettekkel».

Girard könyvében közölt első autogrammjá, 1851 'tájáról, egy lapja, felül a bekerített «France»-névvel, csúnya, görbe sorokkal, a szóelválasztást elhanyagoló helyesírással és rajz-firkával illusztráltan így kezdődik: «petite maman jetaime tumas ajeter» stb. Majd következnek díszes és szentimentális keretű lapokra már gondosabban leírt újévi, névnap-i köszöntők, sokszor versesek is. Valószínűleg csak lemásoltak, bár 1852-ből találunk egy rigmust apja nevenapjára, amelyet Girard eredetibbnek tart. Ez a következő önérzetes sorokkal végződik:

«Tout ce qui part du cœur est un plus pur hommage
Que le faste emprunté de fades compliments.»

Ugyancsak 8 éves korából való anyjához írt e vallomása: «Drága anyám! Ha tudnád, mennyire szeretlek s mennyire bízom irántam való szereteteden! . . . Úgy-e megbocsátod nekem azt a sok bánatot, amelyet neked mind máig okoztam; érzem, ha így folytatnám, ez

sírba vinne téged. Óh! mennyire zokognék akkor!... Már előre is úgy elbúsulom magam ezen, hogy könnyeim kicsordulnak; így elég erős akaratot érzek magamban, hogy a jövőben soha többé meg ne bántsalak. Kell, hogy mai köszöntőmet többre becsüld, mint az új-évit: legbensőbb gondolatomat fejezi ki s a szívem dictálta. Alázatos fiad Anatole.» Amikor ugyanebben az évben néhány heti vakációzó távollét után viszontlátja anyját, e sorokkal üdvözlí előre: «Mama, szeretném, ha nagyobb lennék, hogy jobban ünnepeljem meg érkezésed. Bár meghallana ma a szíved engem és olvasni tudna szememben. Oh jaj, gyenge gyermek vagyok, akit minden zavarba ejt («embarrasse»); mit tehetnék nélküled? Hogy megöleljelek (az eredetiben szójátékkal az előbbihez: «que je t'embrasse»), le kell hajolnod hozzám. Oly jó akarok lenni, hogy te mindig a legholdogabb anya lehess és én a legholdogabb (így: le plus heuren) gyermek. Alázatos fiad.»

Nyolcéves korában anyja iránt való szeretetét már egy egész füzetnyi írásművével tanúsítja. Ennek címlapján ez olvasható: *Nouvelles pensées et maximes chrétiennes par Anatole. 1852. prix 50 centimes.*» (Íme a méltó «dibris-fiú»: elengedhetetlen kellék neki a «bolti ár» megjelölése!) Belül hozzászövi: «Anatole írt egy könyvet ezzel a címmel: *Keresztény Gondolatok*. Túlságosan fiatal, hogysen kinyomathatná, — hétéves mult, — várja, hogy 20 éves legyen.» Girard ehhez a következő elmés megjegyzést fűzi. «Ám, amikor 20 évéssé lett, már Madeleine Brohan szép szemeiről rimelt s a *Keresztény Gondolatok* sohasem jelentek meg.»

A *Keresztény Gondolatok*, számszerint 15, mind az Isten jóságáról, igazságáról s a sátán gonoszságáról szólnak, olykor gyakorlati példákkal. A fiúcska moralizáló hajlamait tanúsítja *Parva sed dilecta* című füzetkéje is, amelyben — ismét anyja számára — La Rochefoucauld, Retz bíbornok stb. műveiből szemelget. «Egy van itt Anatole-tól; ezt nem válogattam ki, mert ő csak ezt az egyetlenegyét komponálta.» Persze, ez az egyetlenegy «eredeti» sem túlságosan az. Így szól: «Beérni azzal, ami közepszerű és értékelni azt, ami tökéletes: íme, ez a boldogság eszköze.»

Kilencéves korában Anatole egy Mária-intézet, majd a Collège Stanislas növendéke lesz, hol a baccalaureatusig marad. Itt volt egy gondos tanára, aki 1855 és 1856-ban egy zöldfödélű füzetecskében érdekes följegyzéseket folytatott róla «France, Anathole» fölírással. A legtöbb bejegyzés nem válik a 12 éves tanuló díszére. Így pl. 1856 márc. 1-ről: «Gondatlanság és lazaság; minduntalan vigyorog. már egy légy is eltereli a figyelmét: leckéit alig tudja, egy feladatát

nem készítette el.» Március 15-ről: «Jó compositio, de a végét elhanyagolta. Viselkedésében nincs változás.» Május 24-ről: «Az 1. vagy 2. lehetett volna a latin fordításban, amint az volt a történelemben, ha el nem hanyagolja: több mondatot egészen elhagyott! Így csak a 6. lett. Ezen a héten 5 leckét nem tudott, 1 írásbelit nem csinált meg. Viselete elég jó. Puhaság és elkalandozás. Kár! Jó tanuló lehetne.» Június 29-ről: «Nevetséges compositio; szemlátomást hanyag; ezért a 22. lett 22 közt. Leckéit alig tudja, az írásbelieket csodálatos nembánomsággal csinálja; szavakat, mondatokat mellőz és alig ügyel a helyesírás legelemibb törvényeire. Viselete megjárja.»

Hátha még megtudta volna Allain professor úr, milyen gúnyverset írt róla tanítványa Ecnorf álnév alatt? Ez kigúnyolta bőszen haragját, de egyszersmind félt is tőle. És félt az apai büntetésektől is, mert a rovírlapokat s az iskolabetegségekről szóló «igazolványokat» inkább édesanyjával iratta alá. Az iskolát a gyermek s még inkább az ifjú gyakran nevezi «fogság»-nak, «hol az élet hajnalát behörtönözik». Közben azonban naplójában élvezettel emlékezik meg az iskola derűsebb momentumairól, tréfáiról s a hatalmas verekedésekről, amelyekből ő is derekasán kiveszi a részét. 1861-től kezdve már lélektani elemzések töltik meg naplója lapjait. Sorra elemzi barátait és vetélytársait, hol lelkesedve, hol — még gyakrabban — nagy skepsissel. Iskolai fordításaiban hanyag s titkon, hogy anyját megörvendeztesse, mégis fölkeresi Vergiliust, hogy Tityrus és Melibceus pásztorok párbeszédeit átültesse franciára, tudákos jegyzetekkel ellátva. Sőt néhány önképzőköri dolgozatát az aranykönyvbe írják s még ma is láthatók a híres Collégium levéltárában (*Légende de Guttenberg*, 1859; *Légende de la Recluse*, X. Leórol; *Légende de Sainte Radegonde*, 1860; *Le goût des jardins, Méditation sur les ruines de Palmyre*, 1861). Diákéveinek változatos szerencsését jelzik ezek az adatok is: a 7. (azaz II.) osztályt megismétli), de azután második díjat kap a hittanból, második díjat kap a hatodik osztályban a latin fordításból, a negyedik osztályban a rajzból, a második osztályban a francia fogalmazásból. A baccalaureatust többszöri balsiker után csak 1864-ben, 20 éves korában éri el, s ekkor veti le az intézet egyenruháját.

Már tanulóévei alatt sokat tanyázott apja könyvesboltjában. Elbújva hallgatta a bolt illustris vendégeit, akik vitatkoztak a forradalom történetének specialistájává fejlődött autodidakta könyvárússal. A kis Anatole megismerte a Goncourt-testvérek, gróf Bédoyère, Paul de Saint-Victor, Peyrat, Lacroix («de Bibliophile Jacob») Hennequin és sok más tudós jellegzetes alakját, beszédeiket. De még

mohóbban merül bele a bolt kincseibe. Egyaránt «falja» Bossuet műveit, mint a dohányzásról és tubákolásról írt röpiratokat és Páris régészeti kalauzát. Sőt garaskáit is könyvek vásárlására fordítja. Guizot és a többi történetírók a kedvencei. Már 1858 októberében, amikor visszaszólítja a pedellus csengője a «gyászos» iskolába, ezzel a jó hírrel vigasztalja magát : «A «Consulat» (Thiers) ára leszáll! Mirés nagy csomót vásárolt belőle, hogy a «Constitutionnel» olvasóinak 50 francon adja. Néhány év multával én is könnyebben szerezhetek majd egyet ; de még jobban szeretném hallani, hogy a Guizot-gyűjtemény után 80% engedményt adnak!»

Könyveit folyton rendezgeti, katalogisálja egy könyvtártiszt bibliographiai pontosságával. Egyre új könyvekre vágódik. Ha egy garasa sincs könyvet venni, üzleteket köt. Cserél ; elad, leginkább a mamának vagy apját bizza meg, hogy számlája javára adja el valamely könyvét. S ha könyvtára fölfrissítésének minden segédforrása elapad, szenvedélyében — Girard szerint — bizony cseneket is, többször büntársa, a mama segítségével, úgyhogy France papa az új csomagok ama darabjait, amelyekről gyanítja, hogy fiaeskája ráveti magát, el is dugdossa előle. Csakhamar nem elég a kis bouquinistának apja boltja. Apja megbízásából s a nélkül is végigszimatolja a szajnaparti polcokat, kölcsönkönyvtárakat. Minden érdekli, ami história. De nemcsak könyvben, hanem műemlékben is. Egy szünideje alkalmából a Mont-Saint-Michel-ről, egyéb ősi normandiai kastélyokról, Jersey-ről, Lucerne román-stylű apátságáról, egy-egy keresztről, kehelyről, az ódon patinájú népnyelvről a 15 éves ifjú olyan tudós alaposággal irogat haza, mint egy öreg archæologus. Írása már ekkor tele van classikus és egyéb irodalmi reminiscenciával. Avranches-ban megpróbál csépelni, résztvenni a paraszti életben, arató-ünnepélyen stb., de hamar belefárad, jobban szereti «leírásukat» olvasni. S a normandiai georgikon-ból hazavágódik a «quai» poros és penészszagú könyvesládáihoz. Hát még mikor megtudja, hogy az atyus résztvett egy akadémiai ülésen. Teljes nostalgiaival felel levelére : «Mit válaszolhatnék én neked, aki ott ühettél az Institut szent falai között, hallhattad a legékesebb szónoklatokat, a legihletettebb költők dalait, mit válaszolhatnék én, aki csak a fák zöldjét, a kék eget és a majorok zsúpfedélet ismerem?»

Az «Académie»! Ez izgatja már zsenge képzeletét. A collégiumban őrzött Guttenberg-dolgozata kéziratának végén látható egy kis vázlatos helyszínrajza : a Szajna vonala ; egy kis négyszög jelöli apja könyvesboltját, egy nagy négyszög az Institut kupolacsarnokát : s a két helyet egyenes vonal köti össze. 38 év kell a libris-fiúnak, —

mondja Girard, — hogy ezt az utat megtegye, de mégis megteszi egyszer!

Tudományos és irodalmi, javarészt autodidaktikus nevelését kiegészíti szintén könyvtáros keresztapja fiával, Étienne Charavay-vel való benső barátsága. Ez — Sylvestre Bonnard előképe! — négy évvel fiatalabb, de mihamar hozzá nő, sőt utóbb szaktudomány dolgában fölébe is nő. 21 éves korában kezében van már a paleographusi és levéltárnoki diploma. France gyakran meglátogatja az École des Chartes előadásain s 1867-ben munkatársul szegődik Charavay híressé vált folyóiratához, az *Amateur d'autographes*-hoz. Ott közölt dolgozataiban France nyíltan elárulja a hellén civilisatio iránt érzett szeretetét és általában a görög-latin Régiség csodálatát, viszont a diadalmas kereszténységnek nem tudja megbocsátani, hogy a test megvetését, a női szépség bűnösségét hirdette. Már ekkor igazságtalan a középkorral szemben s rokonszenvez a XVI. század és Rabelais gúnykacajával. Ugyanezért a «dévaj robustusságáért» szereti Molière-t is. Ekkor még XIV. Lajos alakját is csak a Michelet republicanus szemüvegén át nézi; éppoly gyűlöletesnek, mint grotesque-nek látja. Egész szívével csüng a pogány régiséget s nő-cultusát visszatükröző érzéken-bájós XVIII. századon. Erős hatásai látszanak rajta Voltaire-nek, általában az encyklopædistáknak s a forradalomnak. Mindez javarészt a nagytudományú Charavay közvetítésével szűrődött belé, mint a szorgalmas Gaucheron tüzetesebben kimutatta.

Az ifjú France cikkeket ír barátja lapjába, majd a *Larousse*-ba, bibliographiákat szerkeszt Bachelin-Deflorenne számára. Ezekkel havonként 100—150 francot keres. Óriás terve egy sok-kötetes encyklopædia a francia forradalom hiteles történetéről. Az óriás tervet részletesen kidolgozza, pénzügyileg is, de valójában pár francot sem tud rá előteremteni. Közben a múzsának is udvarol s Girard könyvének következő szakaszai e kísérleteit taglalják.

Kiűt a francia-német háború. France a nemzetőrségbe lép, de «testi gyöngeség» miatt 1871 január 4-én katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítik. E felülvizsgálati jegyzőkönyvben még mindig mint szüleinél élő «tanuló» szerepel. Majd a communard-ok akarják besorozni. E megtiszteltetés elől azonban május 5-én vagy 6-án megszökök; hamis útlevéllal, amely Gillis álnév alatt 47 éves, köpcös emberkének mondja. Szerencséjére útlevelét nem vizsgálja át a részeg őrség s ő a semleges övbe jut, hol porosz származású menekült kocsisnak adja ki magát. Végre rokonainál, Ville d'Avray-ben húzhatja meg magát. Szüleihez és Charavay-hez írt levelei tanúskodnak e nyugtalan időkről.

Ezek hullámai is elülnek lassankint s a visszatért Anatole-nek — most már 27 éves — komoly kenyérkereső pálya után kell néznie. Már 22 éves korában kétszer sikertelenül folyamodik a senatus könyvtárába, holott nagyhírű szakemberek is ajánlják. Csak tovább kell hát folytatnia tudós-bohém életét. Éveken át ezt teszi. Még szorgalmasabb munkatársa barátja lapjának, mely 1873-ban a *Revue des Documents historique* címet veszi föl. Larousse-nak, Lemerre-nek is dolgozik; bibliographiát, mi egyebet. Új boldogság, amidőn 1869—73 közt költött verseit 1873 áprilisában barátja, Lemerre *Poèmes dorés* cím alatt kiadja s ezzel megnyitja neki a dicsőség kapuit. Olyan mesterek, mint Leconte de Lisle s olyan tehetségű fiatalok, mint Bourget, egyaránt fölismerik szellemét. A parnassusi iskola vezére meg is iratja vele a «tárgyilagos költészet» æsthetikáját.

De ő titkon mindig egy sinecura-hivatalra, a könyvtárnokságra vágyódik. Látja, hogy Coppée, Lacausade, Méral, a többi parnassisták s maga Leconte de Lisle élvezik az ilyen állást, «ezt a szerény és egyhangú existenciát, amely úgy kedvez az álomnak és a verscsinálásnak».

Évekig hiába vágyódik még. Végre, mikor már legkevésbé várja, 1876 augusztus 3-án este hazatérve, íróasztalán találja a senatus quæsturája főtítkárának rendeletét, amely szerint július 1-től számítva «M. France (Anatole) kineveztetik a «Sénat» könyvtárának segédőrévé. Illetményei évi 2200 franc-ban állapíttatnak meg.»

Ezzel az okmánnyal fejezi be Girard Anatole France ifjúságának érdekes adattárát, amelyet 30 reproductio tesz még érdekesebbé.

Wildner Ödön.

Móricz Zsigmond újabb munkái.

Légy jó mindhalálig. Regény. 1921. 8 r. 281 l. — *Házasságtörés.* Kis regény. Fáy Dezső rajzaival. 1923. K. 8 r. 125 l. — *Egy akol, egy pásztor.* Elbeszélések. 1923. K. 8 r. 191 l. — *Jószerecsét.* Regény. É. n. (1923). N 8 r. 190 l. — *Pillangó.* Idill. 1925. 8 r. 246 l. — *Kivilágos kivirradtig.* Regény. 1926. N 8 r. 215 l. Mind Athenæum kiadása, Budapest.

Móricz Zsigmond utolsó öt évi termésén is mintha nyomot hagyott volna a felettünk elviharzott fergeteg. Lelkét, mely a békés években is hajlott pessimismusra és szertelenségre, fölkaavarta, s a háborgó lélek nyugalma csak lassan, az alkotásban való vergődést is éreztetően tér vissza. Az összeomlás, a lelki eldurvulás legszomorúbb idején egy jámbor gyermeklélek elemzésébe menekült, majd Erdélynek zivataros,

forrongó multjába szállt vissza képzelete, aztán mintha hirtelen elernyedtt, nagyobb compositiókra képtelenné vált volna lelke. Csak újabban tett lépéseket a regény felé, egypár terjedelmesebb, kiszélesített novellával s ezeknek idylli derűbe enyhülő hangja mintha az író lelki válságának is oldódását jelezné.

Legnagyobb szabású terméke ez időből a *Tündérkert* című történeti regény, melyről már volt szó e folyóirat 1923. évfolyamának novemberi számában. Legösszhangosabb siker *Légy jó mindhalálig* című regényét követte. Ebben mintha szakított volna közönségének ízlésével s visszatért volna első elbeszélés-kötetének világához és hangjához. A regény csakugyan abból a forrásból fakadt, amelyből a *Hét király* könnyeken keresztül mosolygó novellái: az író gyermekkori emlékeiből. Félesztendei, meghasonlással végződött diákságát mondja el a debreceni collégiumban. Cselekvénye alig van, az egész egy családi köréből kikerült gyermeklélek gondos elemzése.

Hőse, a kis Nyilas Misi, egyszerű otthonukból a híres collégiumba kerül s itt lassanként megismerkedik az életnek visszas, lehangoló képével: a diákélet nyers jeleneteivel, bárdolatlan tónusával, a pénzkereső munka megalázó nehézségeivel s egy lecsúszott család szegényes vergődésével. Az író azt elemzi, mint tükröződnek mindezek a kis diák tiszta, naiv gyermeki lelkében, mint telítik meg ezt a jámbor lelket valami örökös zaklatottsággal s mint korbácsolja fel az egyszer megrendült kis lélek izgékonyosságát tömérdek olyan ügy, amelyhez voltaképpen semmi köze sincs. Végül is ártatlanul súlyos gyanú alá kerül s tanárainak méltatlan bántása végig sérti. Egyszerre azt érzi, hogy ellensége az az egész világ, amely előtt naiv őszinteséggel tárta föl lelkét; ellensége mindenki, pedig ő mindenkit szívére szeretett volna ölelni. Úgy tetszik neki, mintha áttörte volna a gyermekkor határát s egyszerre belekerült volna a felnőttek világába. Szinte egy pillanat alatt érik meg az életre s nő nagyon magasra lelkében az erkölcsi eszmény; nem fontos, mit mondanak róla; az a fontos, mi az igaz. «Légy jó mindhalálig!» — cseng fülébe életének ez első válságán anyjának tanítása. Igaza kiderül, de nem marad tovább az ősi collégiumban, hol mindenben csalódott s azzal a tanulással távozik, hogy a legnagyobb fáradság az emberek értelmetlenségével való viaskodás kimerültsége.

A regény a debreceni diákéletnek rendkívül aprólékos rajzába állítja be hőjét, annyira, hogy a túltengő részletezés, az aprólékosság sokszor szinte eltemeti magát a kis Nyilas Misit. Leginkább az internátusi élet százféle mindennapi baját s lényegesen kevesebb örömét részletezgeti. A collégiumi életet bizonyos mértékig ellenséges

érzéssel nézi : ennek s a tanárok és diákok korlátoltságának és rosszindulatának áldozatául tekinti kis hőseit. Nem látja s talán nem is akarja látni, amit oly kitűnően éreztetnek Jókainak a debreceni diákéletből vett elbeszélései : hogy ez a collégiumi élet a maga szegénységében s nyersségében is kitűnő jellemképző iskola s már falain belül ráneveli növendékeit arra, hogy a tehetséges küzdje ki magát. Móricz bizonyos fanyarsággal inkább azt példázza, hogy már itt megkezdődik az életnek igaztalanul mérő osztálytevése. Szembeállítja a nagyképű, fölényeskedő Orezyt, a «Bébuei»-t, ki az életben is bizonytalanságra fogja vinni, tehetségesebb kis hősével, ki már itt belehajtja komoly kis fejét az élet jármába s mégse viszi majd semmire sem. Itt a történet átjátszik Móricz kedvelt témájának gyermekkörnyezetben való megvilágításába ; a sárány ez, melyből, hiába arany, mégsem lesz semmi sem.

A tanárokat is szinte fényképi hűséggel rajzolja s egyrészüket ellenséges indulattal, lázadó érzéssel. Egyetlen rokonszenves vonást emel ki bennük : a Debrecenhez ragaszkodó patriotizmusnak olyan magas és izzó fokát, amelyet sehol másutt nem tapasztalhatni. «A debreceniség egész lelket betöltő varázsá»-nak mondja ezt az író. A sok félszeg alakkal szemben a regény végén mint valami másvilági lény jelenik meg a gyermek rajongó tekintete előtt nagybátyja, ki szintén tanár, sőt csak ő a tanár. De a debreceni tanárok közt is vannak pompásan rajzolt figurák, különösen az igazgató, a «vén baka», ki kemény, puritán daccal őrködik a collégium autonómiája fölött s zordon külsejét meghazudtoló, dédelgető szeretettel fogja pártját szepgő kis diákjainak.

A regény cselekvénye nehézkesen halad, sok benne a terjengős részletezgetés, bár ezeknek legtöbbje jellemző. A természetrajz tanárának, Názónak (Kovács János, Arany utóda Tisza Domokos mellett) s a komoly idősebb diáknak, Nagy úrnak előadásai aránytalanul nagy terjedelműek, de jellemzik a sajátos debreceni eszjárást, azt a magyarázgató módot, mely kifejezéseiben különködő, néha triviális, de mindig eszméltető.

A könyv hatása vetekedik *A pál-utcai fiúk*-ével, sőt stílusában mintha utánozná is Molnár gyermektárgyú dolgozatait. Nem olyan mozgalmas, mint ez, de viszont a lélekrajz benne mélyebbre hatoló. Itt is bizonyos hősi hangulatot ébreszt a kis Misi komolysága, mellyel a munka után veti magát s küzdöklik egypár garasért. Vézna kis alakja valósággal felmagasodik a nagy jelenetben is, amint a tanári sedes előtt áll s lelkét fojtogatja annak az érzése, mennyire nem tudják egymást megérteni az emberek. Előadásában az író elkerül minden vas-

kos, kényes és ízléstelen részletet (bizonyára szándéktalanul ír pani-perda helyett következetesen peniperdát), úgy hogy ez kétségtelenül legtisztább s legnemesebb hatású könyve.

Kár, hogy ezt követő munkáiban megint visszatért naturalista túlzásaihoz. Mindegyikben kedvelt themáját, a házaselet pokoli voltát variálja s a házasselek örök, engesztelhetetlen marakodását tárgyalja. A *Házasságtörés* hőse, Boldvai Isti, addig retteg attól, hogy felesége fölszarvazza, addig elmélkedik a házasságtörésről, míg végül is ő maga követi el ezt a legközönségesebb módon. Az egész regény, mint Móricznak annyi más dolgozata, egy zaklató hangulat kiélése, felfokozódásának, kitombolásának s lelohadásának története. Egy, az élet szűk korlátai közül kitörni vágyó felindulásé, mely végül is erkölcsi katzenjammerbe halkul el.

Hősenek derék, becsületes kis felesége van, de az asszony kuporgató takarékossága s az indokolatlan féltékenység feldulja békéjüket. Éppoly elviselhetetlenül utálatosnak találjuk Isti urat akkor is, amikor feleségével minden ok nélkül ízetlenkedik, mint amikor felháborodását egy utcai leánynál pihenteti el, majd bambán ezt csaknem mindkinek elmeséli, aztán hivatalnoktársai előtt a legszilajabb feministává alakul s végül mindezt betetőzi egy ízléstelen fintorral: mikor már azt gondoljuk, hogy visszabolondult feleségéhez, egyszerre csak azon kezd morfondirozni, hogy miért nem kérdezte meg annak az utcai leánynak nevét és címét, akinél tilosban eserkészett. Móricz hőse az ízléstelenségben igazán Semper idem.

Amilyen visszataszító a hős, éppolyan ellenszenves a környezete. Miniszteri számtisztek, vagy ahogy magukat ironizálják, számkukacok hivatali élete tárul föl előttünk s beszédükkel világot derítenek magánéletüknek ezer nyomorúságára. Beszélgetésük legtöbbször természetesen a nő körül forog, mosdatlan szájjal és sok ízléstelenséggel. Móricz jellemző ereje e «szellemi kulik» életéből is sok jellemzetes vonást fel tud villantani, de mégis kevés munkája van, mely ennyi közönségeséget halmozna, ennyire visszataszítóan hatna s nyelvében is ennyire színtelen, sőt az egy-nek sűrű németes használata miatt ennyire bosszantó volna.

Éppily sívár az élet képe s éppily sok közönséges részlet háborít fel *Jószerecsét* című regényében, melyet a magyar bányavilág nagy regényeül szánt, de töredéknek maradt. Utószava szerint a háború szakította torzová s azóta sem folytatni, sem változtatni nem tudta és kilenc esztendő múltán csak mint történelmi documentumot adta ki. A könyv inkább látszik az író szeszélyének documentumául; nem dült lelki állapota, hanem a regény szervi hibája hagyatta félbe a

szerzővel. Hatalmas keretül a Munka birodalmát akarta rajzolni, mely szakadatlan igájában tart gépeket és embereket. Csakugyan sok mindent tud érzékeltetni a munka gigászi, lenyűgöző erejéből, egy vasgyár munkájának eleven rhythmusából, de szinte csak epizód-szerűen. Ebben a keretben be akarta mutatni egy nagy gyártelep lakosságának életét, társadalmi tagozódását s származásuk és elhelyezkedésük hatását lelkükre, de ezt csak erotikus vonatkozásaiban világította meg.

A töredék cselekvénye két úton indul s hogy ezek hol és mi módon találkoztak volna, nem is sejtjük. Az egyik út elején Tomcsányi, a tanító áll. Jól ismert figura Móricz korábbi munkáiból. Atyja tót bányász volt, ő félművelt, sem úr, sem paraszt; korlátolt és gyáva, a szebb élet után való vágya érzéki sóvárgásban merül ki. A rahói kaszirnőn kívül még egy van, amin csüng: egy illemhely az iskolája mellé, ennek építését sürgeti folyton, olyan hóbortos esőkönyösséggel, mint Heribald a sarunak való bőrt.

A másik úton Rassovszky mérnök halad. Ez is több munkájából ismert jellemzetes alakja Móricznak: a túlfűtött temperamentum, ki szűk társadalmi korlátai közül ki akar törni. Szertelen ember, aki belelovagolja magát eszméibe, robbanó, szakadatlanul explodáló phantasia, túlságos energia s mindez hitvány szerelmeskedésekben lobog el. A gyárba már egy győtrő titokkal jött. A regény folyamán lassankint kiderül, hogy egy debreceni úrileánnyal volt viszonya s e viszony elhajtott gyümölcsét egy eperfa alá ásta el, a leányt pedig cserben hagyta. Vezekelni akar, mert, mint mondja, «az egyszerű kis úrileány egész életére kifizette nemi vágyaiért.» A regényből kitetszően ezt nem kell nagyon komolyan vennünk. Amint asszonyok közé kerül, egy ízléstelenül leírt jelenetben csak úgy ég a buja vágyódástól. Pedig megtudja, hogy mint a szövetkezeti boltos felesége, a telepre került a debreceni lány is. Érzi, hogy az meg akarja őt számoltatni, de ez nem tartja vissza attól, hogy ki ne kezdjen főnökének feleségével. Ez nagyon könnyen áll táncra s besurran a mérnök lakására. Ez azonban előbb éppen tót háziasszonyának süldő leányával turbékolt, úgy, hogy szerelmes látogatójával hihetetlenül ostobán és gyászosan viselkedik. Az asszony a viszonzatlan izgalmauktól elájul s a gavallér pálinkával locsolja fel. Hogyan lehetett volna ezt a jelenetet tovább fűzni? Mit lehetett volna tenni fajankó hőisével, ki körül egész díszes női koszorú fűződik: a főnökne, ki előtt teljesen lehetetlenné vált a csúfos látogatás után; a magzatelhajtásban bűntársa, kitől reszket; a vezérigazgató komoly kis lánya, kit érdekből feleségül szeretne venni s a tót házileány, kinek «fanyar kis szűzi testére» szintén ráéhe-

zett? Mit tehetett volna a szerző e történettel mást, mint hogy egész önkényesen bezárja a szerajevói merénylettel?

A regény különben nemcsak egészében, hanem részleteiben is el van hibázva. A sok obscoen részlet mellett visszásan hat a regényírói tudatosságnak fitogtatása s a tudákoskodás. Folyton problémákat szegez nekünk a szerző s lépten-nyomon erőszakosan előrángatott analysálgatásokba, tudományosságot mímelő kifejezésekbe botlunk. «Az ősök kiválasztási folyamata» — olvassuk, vagy «mikor sok ezer éves emberi agytekercei kivonják a vezetőpálcát az ős agysejt ösztönösségéből». Viszont ez a nagy tudomány nem akadályozza meg abban, hogy Philemont derék órómainak ne mondja (79. l.). Minden tekintetben helytelen útra tévedt itt Móríc s nincs okunk sajnálni, hogy munkája töredék maradt.

Ettől a sívár tárgytól, ettől a kietlen világtól egészségesebb irányba való visszatérést mutat idyllnek minősített regénye, a *Pillangó*. Tárgyát a debreceni népeletből veszi s két szegény fiatal gépesnek, Darabos Jóskának s Hitves Zsuzsikának idyllikusan kezdődő s nem egészen meguyugtató végre jutó szerelmét mondja el. A pillangófogás nemcsak megindítója a cselekvénynek, hanem mintegy symboluma is a leány férjfogásának. A történet apró jelenetekre van tördelve s ezek során fejlenek ki a fiatal szívek tavaszának képei és hangulatai.

Sem az ifjú pár, sem történetük nincs eszményítve, szinte a természet ösztöne hajtja őket egymás felé. Szemérmes és tisztalelkű pár, soha egy illetlen szó vagy gondolat nincs köztük. A bajt is a szülők okozzák. Egyik szegény keveselli a másikat, a szív tiszta érzésével szemben a legridegebb önzés áll s szét is marják egymástól a fiatalokat. Jóska egy megesett módos leányt vesz feleségül, de az esküvő után Zsuzsika mint maszka megszökteti. S így kabaré-tréfával végződik az idyll. Jóska nem sokkal előbb egy kis hitvesi előleggel akarta volna biztosítani az anyai beleegyezést, de Zsuzsika erre úgy vágta pofon, hogy «annak a sebes nyakán harminc kelés fakad ki egyszerre» (20. l.). S most végeredményben mégis csak idejutottak, csakhogy most már Jóskának esküdt felesége van, Zsuzsikával tehát csak bankahiten élhet.

Egyébként egypár részletében is erősen hajlik a szerző a kabaré-tréfák gyakori ízléstelensége felé. Jóska előbb csak «kis cafat», «kis bűdös» néven emlegeti a leányt, ki viszont így sóvárog ő utána: «Édesem... kis bolondom, te bűdös paraszt» (191. l.). Jóska ekként nyögdecse: «Zsuzsika, alszol-e még? — kis kedves, kutya-bűdös... bűdös kutya... megdöglök utánad» (212. l.). A testiség durvasága hiányzik, de viszont a kifejezésekben elég ízléstelenség van.

Zsuzsikának, ki egyébként is nyelves, mindenkinek visszapattogó leány, állandó szavajárása Jóska szerelmes szavaira: «Menjen a fenébe». «Hát mivel van neki többje? Még tetűje sincs több, mint nekünk, — merengett Zsuzsika» (149. l.). Valóban költői tárgyú kis merengés. Visszataszító az is, hogy Jósának a nyaka mindig tele van keléssel s be van kötve kendővel. Ez talán még a szent naturalismus nevében sem mellőzhetetlen kelléke a szerelmes legény rajzának. Sajnos, Mórícz népies alakjait gyakran a városi emberek számára formálja meg, akik annál jobban mulatnak rajtuk, minél otrombábbak. Ez magyarázza Mórícznak sok torzítását. Alakjaiban sok élethű vonás van, de Jósában valószínűtlenül hat örökös sírángozása, asztalra boruló zokogása. A magyar legény nem sír, ha csalódik szerelmesében, hanem vagy megátkozza, vagy kicsúfolja a hűtlen leányt.

A regény Mórícznak derűsebb hatású könyvei közé tartozik, bár hiányzik belőle az idyll igazi hangulata. Sok helyt fanyar, kedélytelen, erőltetett. A paraszt önzést, kapzsiságot itt valamennyire enyhíti a fiatal pár szívének érdektől és érzékiségtől ment vonzalma, de a könyv végeredményül mégis kelletlen benyomást hagy hátra.

A könyv nagyrésze, nemcsak a beszéltető, hanem sokszor az elbeszélő rész is, debreceni tájszólásban van írva, de sok következetlenséggel; különösen az i-zésben van tömérdek tévedés. Előadásában vannak friss, de vannak bágyadt részletei is. A beszédek sokszor a tájszólás-tanulmányok példamondatait idézik emlékezetünkbe, melyekbe szerzőik igyekeznek belezsúfolni mindazt, amit jellemzőnek gondolnak.

Mélyebbre igyekszik hatolni Mórícz utolsó regénye (*Kivilágos kivilradtig*). Egy vidám éjszakára sűriti egész cselekvényét, egy István-napi vacsorára érkező vendégekben mutatja be a mulatós szabolcsi gentrynek s környezetének egész sereg jellegzetes alakját. A vidám vacsorát sötét alapszín festi alá: a vendéglátó család anyagi összeomlása, melybe a vendégek közül is többet magával ránt, a házasság szennyesének idegenek előtt minden restelkedés nélkül való kiteregetése, a család reményteljes fiának léhasága. A gondtalan, hangos mulatás felszíne alatt piszok és szenny kavarog, de a vidám, anekdotázó, más bajával nem törődő társaság nem néz mélyebbre. Könnyen kerekedik «nagy hangulat» s a végén minden komoly baj nagy nevetésben harsan ki.

Aki kívülről nézi ezt a társaságot, visszasan áll vele szemben, mint a jámbor kis legátus vagy a grófi nevelő. Különösen ez a keserű sociológus szomorú és keserű jelenség ebben az erőttől és egészségtől duzzadó társaságban. A társaság thema-körébe sajátos módon

belejátszik a zsidókérdés is. A néveste egyszersmind a vendéglátó család leányának eljegyzése is volna egy hatszázholdas zsidó földbirtokossal. A kérdést abban a formában feszegetik, hogy befogadhatja-e az elszegényedett gentry-család a gazdag idegent. A vendégek tapintatlanul folyton visszatérnek erre a themára s mennél megengedhetőbbnek akarják bizonyíttgatni, annál kínosabban feszélyezővé teszik a családra nézve. «Ha Panni elbírná a szagát, akkor örülni kell neki», — mondja az egyik. Egyébként a zsidó úrfi sem tudja beletalálni magát a társaságba s mennél szenvedélyesebben és betyárosabb tempókkal játssza köztük a gentryt, annál idegenebbnek érzik maguktól.

Az író a nekiszilajodott multság leírásában egyre többet éreztet a magyar alföldi élet tragikus szakadékaiból. Az utolsó vendégtől, a kis Araditól meghallják, hogy a gróf bérbeadta a birtokot két bécsi zsidó borkereskedőnek s azért kell jószágigazgatójának, a vendéglátó gazdának, vénségére koldusbotot vennie kezébe. A társaság elcsöndesedik, a végzet szárnyának suhogását hallják s megdöbbenve néznek a jövőbe. A kis Aradi mintha az új szellemet hozta volna magával, mely nem tétlenül él, hanem verejtékezve dolgozik, hogy megtarthassa az áldott földet. A megdöbbenés csak egy pillanatig tart, aztán felhangzik az áltató vigasztalás: Míg a magyar kedély megvan, addig nincs baj. Megoldják a zsidó-problémát is, a maguk módja szerint. A jószágigazgató büszke keménységgel dobja el leánya szerencséjét s az új bérlo atyafiakhoz utasítja azt, akit úgyis idegennek éreztek maguk közt. Aztán tovább folyik magyar daccal a szilaj mulatozás, az örült haláltánc a magyar gentry-társadalom sírja felé. «Sohse lesz a magyarból semmi» — mondja nekikeseredetten Aradi. A többi letorkolja: «Menj a fenébe! Zsidóbérenc. Hazaáruló!» Az író több keserűséggel, mint ízléssel, kisszerű bolhacircusnak látja az egészet.

Egyébként se tudja teljesen megtagadni magát a szerző. Van egy pár ízléstelen részlete s durva és nyers kifejezése, de egészében elmélyedéssel adja át magát problémájának, a gentry katasztrófájának. Ez mint probléma már szinte megkésétt, de az író valami meleg, izzó hévvel éli át. Sok pompásan meglátott s megrajzolt alak mozog előttünk, közülök több ismerősünk ugyan már az író régibb műveiből, de összhangosan illeszkednek be itt is a társaságba. Amit az író nyújt, az egészében egy darab magyar élet, a magyar társadalom egy részének eszméltető keresztmetszete. A regény, melyhez a szerzőnek egy régibb elbeszélése (*A szerelmes levél*) van csatolva, egyike Mórícz figyelmet érdemlő munkáinak.

Az *Egy akol, egy pásztor* címmel kisebb elbeszélő dolgozatokat tartalmazó kötet nem tartozik Mórícz sikerültebb kötetei közé. Nagyon

egyenetlen s tartalmában is nagyon vegyes. Vannak benne egészen rövid, újságbeli első hírekre emlékeztető kis történetkék s van két párbeszédes formájú dolgozat is. Egyik (*Kapuzás*) egészen ízléstelen kabaré-tréfa, a másik (*Ház az erdőben*) egy ócska fogásokkal dolgozó kis rémdráma.

Az elbeszélések közül több csak a pointe kedvéért készült. Egyik (*A címeres ökör*) egy gentry-esküvőt ír le a szegényes előljárásági épületben, gyülevész nép közt, lüszterkabátos anyakönyvvezető előtt, csak azért, hogy az örömapa az ő esküvőjének pompájáról beszélhesse s ezzel végezhesse: «Ha ökör vagyok is ... öcsém ... de címeres ökör».

Van viszont néhány elbeszélése és rajza, melyek java terméséhez tartoznak. Egyszerű emberek s egyszerű viszonyok szolgáltatják ezek tárgyait. Egypárban babona és valóság ölelkezik (*Fusd a halált, A kutya*), másokban egy-egy pompás alakot állít elénk. Mintha gránitból volna faragva Csömödéri, a csendőr őrsvezető (*A kakastollas ember*): törvénytudó, kemény, becsületes s mindezekkel jól összefér benne egy kis ravaszság. Élettel teljes Mátyás, a hetvenöt esztendőös vincellér (*Az árva*), amint beszél arról, hogy milyen apró ravaszságokkal akarta mindig megalapozni a maga házasságát, milyen számításokkal kereste a maga kényelmét, de mindig becsapódott; hanem azért harmadszor is neki akar vágni a páros életnek. Egyáltalán Móricz kitűnően tudja felfejteni azt a tömérdek apró ravaszkodást, mellyel a szegény ember éli a maga életét s jól ismeri nemcsak a falun élő, hanem a nagyváros kalitkáiba került mezzei emberek sorsát és gondolkozásmódját is.

Gyakran állít elénk ezekben az elbeszélésekben is egy-egy feszült helyzetet, mely néha erős hatással robban, de máskor inkább bohózatos fordulattal oldódik fel (*Köszönöm, kedvesem*) s úgy hat, mint a csütörtököt mondott lövés. Legharmonikusabb hatású akkor, mikor egy-egy szenvedélytől mentes, jóízű beszélgetés során mutat be egy-pár eredeti alakot, különösen a hatvani váróteremnek egy éjjeli átszállásra várakozó utasairól fest pompás képsorozatot (*Hatvani átszállás*). Ezekben jólesően érezzük, mennyire más, ha az író úgy mondja énekét, amint Isten adta mondanía s nem akar virtuózkodni, nem erőszakol problémákat magára s nem közönsége kedvét tartja elsősorban szemé előtt.

Kékyl Lajos.

A MAGYARSÁG NEMZETI ÉRZÉSBEN VALÓ EGYESÍTÉSE VILÁGSZERTE.

(Gróf Apponyi Albert 80-dik születésnapja alkalmából.)

Minden jelentékeny emberi létnek van egy főéletelve, amely felette uralkodik. Akarva, nem akarva parancsainak engedelmeskednie kell. Ez az életelv csak mint hajlam születik vele, főleg pedig beléneveltetik elsősorban azok által, akiktől származik és a saját magaviselete, helyesebben a mások hatása, de egyúttal a külső körülmények alatt álló önfejlesztése által is. Régi közmondás, hogy a vér nem válik vízzé. A származás befolyása az egyénre tagadhatatlan. Ez elsősorban a fizikumra vonatkozik és csak közvetve a lelkiségre. Hajlamokat az őseiktől öröklünk, de azokkal néha egyenlő, máskor túlsúlyú nyomatékkaal bír az első irányadás, melyet legzsengőbb korunkban kapunk. A fiziológusok és pedagógusok nagyon fontosnak mondják az irreversibilitás tanát, mely azt állítja, hogy az első év vagy évek benyomásai eltörölhetetlenek, azok döntők az egész életre, mert fel nem forgathatók. Ha ezekhez hasonló benyomások következnek később, a jelleg és jellem határozottabban képződik ki; ha a benyomások másneműek is, egészen ki nem irthatók, hanem az elsőekkel rokontermészetű még későbbiek által valamely mértékben ismét felélénkülnek. Azonban a leszármazók sohasem lehetnek képmásai a felmenőknek, vagy ismétlődései a testvéreknek, mivel körülményeik és helyzeteik nem azonosak. Az egyén különállása így természetes. Ehhez járul az individuum saját közreműködése. Hiszen ha szabad akaratumk korlátolt is, valamely mértékben tényleg létezik. Minél kiválóbb az individuum, annál inkább érvényesül az ő saját törekvése egyéniségének kialakulása közben. Ennek az erejére nézve pedig fontosak tehetségei, melyek szükségérzeteket is jelentenek s a benyomások gyarapítása

útján keresik a maguk mértékének megfelelő kielégítést. Így jön létre a kisebb vagy nagyobb tudás- és tanulásvágy s ami vele párhuzamosan szokott jelentkezni, az érvényesülésnek és alkotásnak egész a szertelenségig mehető szomja : a becsvágy, mely a maga irányának követésében fáradhatlan munkásságra, bámulatos kitartásra és szívósságra képesít.

Ha mindezt gróf Apponyi Albert most már a mathusálemi kor határát elért életfolyására alkalmazzuk, igen érdekes, szerfelett megkapó és tanulságos képeket kapunk. Ez pedig minden művelt ember részére lehetséges, mivel az ő élete a figyelmes megfigyelőnek valósággal nyílt könyv. Ő mindig úgyszólván üveg házban lakott, a közélet terén pedig oly szembeötlő elsőrendű szerepet játszott, melynek utai néha, különösen kialakulása idején, tekergősnek tűnhettek fel, de a jóhiszemű megítélők által ezek követhetők valának mindig. Beszédei s iratai telve vannak őszinte vallomásokkal, tettei pedig eszményien erkölcsi alapjuknál fogva oly bátrak és határozottak, hogy szándéklatainak tisztasága tekintetében, a különféle okokból elfogultak kivételével, alig hagyhatnak valakit kétségben. De azok megvalósításának eszközei megválasztásában, miként számtalanszor hirdette, ő sem volt csálhatatlan ; lényegének igazságos méltatásához ennél fogva köztevékenysége minden részletének együttes szem előtt tartása és azok összefüggésének megértése szükséges. E részletek pedig nagyon bőségesek és gazdag tartalmúak. Kevés közéleti emberünk volt, akiben az arravalóságok és a másoknál rendesen egymást kizáró hajlamok és nemes törekvések akkora complexumával találkozánk, mint nála, azok pedig benne egymás mellett békésen egyesülnek.

Ilyen meggyőződéssel egy ideig kétkedtem, hogy erre a szép, de nem könnyű feladatra vállalkozhatom-e? Miután azonban hitem szerint sikerült az ő életének hullámmzése közben végleges szilárdságúvá kialakult főszempontját megtalálnom, úgy véltem, hogy voltaképp kötelességem a nehézségekkel erőim fogyatékossága mellett is szembeszállani. A politikai küzdelmek terén másfél évtizedig — hivazkodás nélkül mondhatom — igen közel állottam hozzá ; de azután több mint kétszer annyi ideje múlt, hogy tisztességes távol-

ból feszült, soha sem lankadó figyelemmel észlelem nagy-szabású és hazánk sorsával oly szoros összefüggésben mozgó működésének minden mozzanatát. Szubjektív elfogultságtól mentesen, de sok részletnek megértésére öntapasztalataim által képesítve vehetem tehát a tollat kezembe és pedig sine ira et studio, amikre semmiféle okom sem lehet.

Gróf Apponyi Albert születésénél, neveltetésénél, tanulmányainál, a közéletben neki jutott feladatok köreiben szerzett bőséges tapasztalatainál fogva egyéniségének elég zajos kiforrása után eredeti hajlamait követve, a magyar nemzeti érzés hivatott képviselőjévé, apostolává s szellemi és erkölcsi teljes fegyverzettel felruházott elsőrendű harcosává lett az országban és azonkívül mindenütt. Ez az életelve minden más felett győzedelmeskedett benne. Kijelentéses vallásossága másik, de nem a legeslegfőbb lelki életeleme. Nem az, mert midőn annak parancsai ellentétbe látszanak jönni a tiszta nemzeti érzés s a magyar nemzeti eszme követelményeivel, tettei, beszédei és írásai bizonyága szerint mindig, ha nagy lelki tusákkal is, buzgón kereste, meg is találta, a másik lehető sérelme nélkül, az ennek javára szolgáló kiegyenlítés útját s másokat is arra igyekezett terelni. Ennek példája az, hogy felekezeti párt alakítása sohasem volt kedve szerint s az egyházpolitikai küzdelmek után keletkezett abbeli törekvést, hogy a törvényerőre jutott reformok megdöntessenek, nem helyeselte, amit nyíltan kijelentett, habár ama reformok ellen ő is küzdött volt. Utóbb megkönnyebbülve vallotta be, hogy csalódott, midőn attól tartott, hogy azok ártani fognak a vallásosságnak.

Apai ősei az Árpádok alatt, anyai elei pedig Árpáddal jöttek be. Ezt bizonyossággal állíthatni. Az a kegyeletes jellemrajz, melyet Emlékirataiban atyjáról nyújt, de ami róla egyébként általán tudható azok előtt is, akik őt személyesen nem ismerték, világossá teszik, hogy gróf Apponyi György, a Széchenyi István és Deák Ferenc barátja, ha nézeteik nem egy irányban eltértek is egymástól s ő lényeges dolgokban tévedhetett is, kiváló tehetségű s kifogástalan és önzetlen magyar hazafi volt. Nekem megadatott, hogy őt serdülő ifjú koromban sokszor, különösen 1858-ban, midőn

Ferenc József császár bájos ifjú nejével kocsin első nagy körútját tette az akkor vasúttalan Alföldön, mint igazi magyar főurat láthassam, aki az abszolút korszakban az ő gerendási uradalmában a lovakat váltó fejedelmi pár tiszteletére tisztjeit és cselédségét is magyar díszbe öltöztette, amit én ott először láttam életemben. Később 1883-ban mint már régibb országgyűlési képviselő ugyanott egy egész napot tölthettem vele. Benyomásom az maradt, hogy a volt kancellár- és híres országbíróban hazánk egyik nagy történeti alakjával állok szemben. Az uralkodótól még elsőrangú kitüntetést (a Szent István-rend nagy keresztjét) sem fogadott el, mert a bukott rendszer egyik főemberének adva, az félmagyarázatokra adhatott volna alkalmat. De ezt még fiának sem említette fel, mert csak természetesnek találta. Gróf Apponyi Albertnek volt tehát kitől közéleti erényeket örökölni.

Otthoni első neveltetése után, mely 10 éves koráig egészen magyar volt, emlékirataiban szemléltetően ecseteli azt az előkelő aulikus kört, melynek atmoszférájában forgott akkor. Ott csak formai kifogásolhatóságokat, főleg nyelvi tekintetben említ fel, de sem az, sem a kalksburgi jezsuita gimnázium nem terelheték el a nemzete szolgálatára készülő, minden szép és jó iránt fogékony fiatal főurat a magyar érzés helyes irányától. Nagy veszélyei vannak az ily nevelésnek, de hátrányaival szemben jelentékeny előnye, hogy arra képesíthet, amire ez elszigetelt és árva nemzetnek oly nagy szüksége volt mindig és fokozottan van ma is: a világkultúra szintáján mozgó politikai és társadalmi nevelésre s a művelt nemzetekkel szemben annak méltó, és ha lehet, imponáló képviselésére. Különösen az utóbbi szerephez mulhatatlanul szükséges készséghez eddig csak nagyon kivételesen tudtak nálunk azelőtt egyesek eljutni. Apponyi Albert gróf pedig erre a kettős hivatásra már kora ifjúságában öntudatosan készült. Neki e szerepköréről oly magasztos felfogása volt, hogy a mellett az ő számára voltaképp egy iskola sem lehetett más, mint az öntanulás és önnevelés, tehát a tágabb értelemben vett autodidaxis methodikájának gyakorló tere. És e részben ott igen hasznos felvilágosításokat s útmutatást kért és kapott. A középiskolai évek elteltével

az egyetemiek következtek Bécsben, de Pesten is. A közjogot a nélkül, hogy ismertük volna egymást, együtt hallgattuk Kautz Gyulától. Ekkor már megnyílt az újabb alkotmányos közélet színtere, hol minden fejleményt saját szemeivel látott és pedig a szülői ház által nyújtott éles világításban. Ideje nagykorúságáig utazásokkal és a saját rendszere szerint folytatott önképzéssel telt el. Minden iránt, ami hivatása szempontjából fontos volt, tevékenyen érdeklődött, de a művészetek, különösen a zene is, nagy hatással voltak reá. Szónoki tehetsége már a középiskolában is szembeötlő lévén, gyakran kérték fel ünnepi beszédek tartására. Érdekes, hogy Kalksburgban hasznos irányítást kapott e részben, hol az általa eleinte inkább kedvelt Cicero helyett Demosthenes mintául választását ajánlották neki. Azzal a közmondással szemben, hogy poeta nascitur, orator fit, bátran hivatkozhatom arra a másik mondásra, hogy pectus est quod disertum facit. Demosthenesnek sem hangja, sem kiejtése nem volt szónoknak való, de keble őt mégis nagy szónokká tette, mert nem hagyta nyugodni, míg fogatékait teljesen nem pótolta. Gróf Apponyi Albert szerencsésebb volt nála, mivel kellemes és erős bariton organumával szabatos, kifogástalan előadása már magukban is esztétikai élvezetet nyújtván, lekötötték számára a hallgatók figyelmét és várakozó jóindulatát. Pulszky Ferenc, mikor először hallotta beszélni, megjósolta, hogy szónoklataival nagy sikerei lesznek, mint hasonló okokból voltak Kossuth Lajosnak is. Később pedig ugyancsak Pulszky Ferenc, mikor azok tartalmával pártállásának álláspontjáról polemizált, azt írta, hogy az Apponyi beszédeit szerkezetök miatt, mint a klasszikus nagy szónokokéit, az iskolákban fogják majd tanítani és elemezni.

De keblének istene Apponyit más irányban sem hagyta nyugodni. Vezető szerepre vágyakozván, az mély és széleskörű tanulmányokra készítette őt, melyek a filozófia, államhölcselet, közjog, politika, nemzetgazdaságtan és szépirodalom terein mozogtak. Oly tanulmányok voltak ezek, aminők a gyakorlati működésre készülők közt abban a korban s talán ma is páratlanoknak mondhatók. A tartalom és forma, a fennkölt törekvés, a finom tapintat és a dialektika ez idő-

ben úgy gyarapodott és öregbedett nála, mintha az oxfordi és cambridgei kollégiumok szelleme önként nyilatkozott volna meg benne. Azáltal áthatva később, küzdelem közben is képezte magát. Sokszor igen éles ellenzéki beszédeiből kifolyólag sohasem volt párbaja vagy kimagyarázásokra szükség. A közélet minden helytállani kívánó emberére nézve rendkívüli tanulságosak azok az emlékirati megjegyzései, melyek arra vonatkoznak, hogy mit tanult Tisza Kálmántól és Szilágyi Dezsőtől. Intuiciója vitte őt a régi földművelés, ipar és kereskedelmi minisztérium vámosztályába, de onnan csalódottan távozott, valamint a régi főrendiház jegyzőségéből is, mert nem találta meg, amit ott várhatni vélt.

A képviselőházba igen nehezen jutott be. Rossz vagy nem neki való kerületekbe léptették fel. Első kínos megválasztására három még kínosabb bukás következett egymásután. Már-már lemondott a politikai pályáról s mást keresve, a diplomáciaira gondolt. Hiszen családjának több tagja elsőrangú pozíciókban kiváló szolgálatokat tett azon. Azonban váratlanul egy árvamegyei rotten boroughban mandátumhoz jutott. Első felszólalása 1873. évi február 8-án történt, melynek körülményeinél csak sikerei érdekesebbek. A zene és énekekadémia felállításának költségeit újból felvette az állami előirányzatba a kormány, ámbár azokat egy évvel korábban az országgyűlés takarékosaságból megtagadta volt. Ekkor is akadt egy képviselő, aki megint a törlést indítványozta. Gróf Apponyi Albert kiemelve, hogy más művelt államok mit áldoznak a magasabb zenei nevelésre, utalt arra, hogy elhanyagolása nálunk mily vétkes mulasztás lenne. A magyar nemzetben van ápolásra érdemes zenészeti képesség, amelyet világszerte elismernek. Nem lévén megfelelő tanintézetünk, sok tehetség elvész, elkallódik vagy külföldre megy tanulni, ami nemzeti szempontból nem kívánatos, mert nem egyedül anyagilag, testileg távoznak el tőlünk ama hazánkfiai, hanem megszakad a kapocs is, mely őket velünk szellemileg és nemzetileg egybeköti. Gyakran mint idegen elem térnek vissza, pedig a nemzet szellemi tőkájének megtartása s a magyar ilyen kincs minél teljesebb gyarapítása nemzeti szempontból különösen fontos.

E beszéd általános helyesléssel fogadtatván, a nemzet akkori óriási tekintélyű vezére, Deák Ferenc, elment hozzá gratulálni; de midőn felszólalását s érvelését megdicsérte, figyelmezteté őt, hogy egy nagyon nyomós érvet kifejejtett, t. i. azt, hogy mily szüksége van különösen a magyar nemzetnek — a harmóniára. Ezt gróf Apponyi Albert évtizedek múlva is emlegette, jeléül annak, hogy igen mély benyomást tett reá. Nem kis siker volt ez, mert a fiatal szónoknak érdekességét emelte a képviselőházban. De e beszédből kifolyó gyakorlati sikernek is örvendhetett: a költségvetési tétel nagy többséggel elfogadtatott. A zeneakadémia felállítása után félszázad múlva őt mint annak egyik megalapítóját és minisztersége alatt gyarapítóját ünnepelték.

A nemzeti érzést szolgálta azután minden megszakítás nélkül egész napjainkig; szűzbeszéde után közben két és egy negyed évig hallgatott ugyan, részint, mivel nem lehetett tagja a képviselőháznak, részint, mert a nagy politikai kérdésekhez több parlamenti készséggel és tapasztalattal kívánt hozzászólni.

De már 1875. évi május 4-én elmondta véleményét a beteg kormányzóparti vezér üdvös befolyásának hiánya következtében züllő Deák-párt s a balközép erős akarató vezére, a nagy taktikus Tisza Kálmán közt létrejött fúzió és az elvi tekintetben igen vegyes társaságot képező új szabadelvű-párt programmtalanságáról. A pártéletre és a pártok kötelességeire vonatkozó felfogása ma is megállja helyét. Nem volt ez időtől fogva vitája a képviselőháznak, melyben a küzdők első sorában nem vett volna részt. Három külpolitikai vonatkozású nagyobb felszólalása 1877-ben az Osztrák-Magyar Monarchia és Magyarország létérdekeit úgy domborította ki, hogy álláspontját a boszniai okkupáció általa akkori tájékozottsága szerint az egész magyar közvéleménnyel egybehangzóan elhibázottnak jelzett végrehajtása közben sem kellett megváltoztatnia. De emlékirataiban bevallja, hogy a diplomáciai titkolódzás folytán értesülése a dolog természete szerint akkor nem lehetett teljes.

Az 1878-ik év közgazdasági és pénzügyi nagy vitáiban vele mint a konzervatív szélsőjobb vezérszónokával talál-

kozunk. Azokban a közgazdasági ismeretek oly mértékéről tesz tanuságot, melyek eredménydúsaknak tüntetik fel a bel- és külföldön folytatott beható tanulmányait. A következő évek politikai és küzdelmeiben az állam nemzeti hivatásával és nemzetiségünk biztosítékaival már tüzetesen foglalkozik. Szembeszáll a közéletet megmértelyező mindennemű állással és hypokrizissal, melyekkel annak legtöbb terén találkozott. Ostorozza, hogy a külpolitikában a magyar jogos befolyás nem érvényesül úgy, miként az bennünket törvényesen létérdekeink védelmére megillet. Benn az országban a magyar nemzet szempontjából veszélyesnek tartja az annak állítólag érdekében elkövetett erőszakoskodásokat és tapintatlanságokat, de elítéli a nemzetiségi pártoknak a politikai nemzeti egységet megbontó keletkezését és a lappangó alkotmányellenességeket, melyek az ország erkölcsi alapját ássák alá. A magyar fajnak fenntartása és erősödése lebeg szemei előtt mindig, midőn méltányosságot hirdet, mivel az ellenkező annak jövőjét veszélyezteti.

A közgazdasági politika terén tervszerűséget követel s már akkor sürgeti a vasúti fővonalak államosítását. A közigazgatás rendezését a megyei tisztviselők kinevezése és valódi önkormányzat meghonosítása mellett kívánja, hogy az állami akarat megvalósításának és egyúttal a nemzet regenerációjának egyik lényeges tényezője legyen. Ezt az álláspontját a későbbi közigazgatási nagy reform tárgyalásának idején, már mint a mérsékelt ellenzék egyik vezére, Szilágyi Dezsővel együtt, bőven és fényesen kifejti. Tiltakozik a tárcavadászat vádja ellen s kijelenti, hogyha róla így vélekednek, akkor mindazok a tényezők, melyek a hatalom feltételeit kezökben tartják, sohase juttatták őt egész életében hozzá. Szívesen támogatja a képviselői padokról azt a kormányt, melynek hazánk szükségleteiről helyes koncepciója van, de bármi legyen ennek következése saját személyére nézve, ellenzéke lesz és marad minden kormánynak, melyben hiányzik az öntudatos vezetés a nemzet legfőbb ügyeiben. Nevezetes e részben 1882. évi január 21-én tartott beszéde, melyben véleményét az államférfi igazi sikereiről mondja el, így szólván: «A sikernek eszménye, melyért küz-

deni szép feladat, az, midőn valaki mondhatja, hogy bármely irányban előbbre vitte nemzete ügyét, miáltal a nemzet jótevői közt biztosít helyet magának. Ez a siker a nemes aspirációk jogos célja lehet. De nem vágyom a sikernek arra a fajtájára, mely a nemzet leveretésével és megalázásával vagy valamely nagy nemzeti érdek megsértésével jár.» Ezzel egybehangzólag 1893. évi április 29-én, tehát több mint tíz év múlva, követeli, hogy a magyar nemzet minden jogának lehető biztosítékai alkalmaztassanak minden kormányzati körben, tehát a koronával, a monarchia másik államával szemben is s a nemzet érzelmi világának jogosultsága, mely nem lehet más, mint a többi életrevaló nemzeteknél, a maga teljességével védelemben részesüljön. A magyar nemzeti egység megalapításának és megerősítésének, mint külön problémának, állandóan szemünk előtt kell lebegni. Ezenfelül minden politikai, kulturális, közgazdasági problémának van egy oldala, amely érinti Magyarország konszolidációját. Még ma is (1893-ban) létezik oly elterjedt felfogás, mely azt hiszi, hogy a közjogi téren további teendőink nincsenek; mely ott minden nemzeti követelmény felállítását mint a létező békés és biztos állapotok megbolygatását helyteleníti. Apponyi szerint a közjogi alap romlása azáltal akadályozandó meg, hogy a benne rejlő virtuális jogok fokozatosan mind életbe lépjenek. Deák Ferencnek is ez volt a felfogása, amiről neki pozitív tudomása van. Ha ez a kormánypártnak sikerülne, szívesen fog annak gratulálni és leteszi a fegyvert. Kifakad akkor a nemzetiségű iskolákban terjesztett szellem ellen. Nincs a világon állam, nincs nemzet, mely csak egy napig is tűrné azt az állapotot, hogy a népiskolák egy része nem hű állampolgárokat, hanem ellenségeket nevel az országnak. Nem pártolja, mert nem bírjuk el és nem is szükséges, az egész népoktatás államosítását, de azt igen, hogy hol a pusztá ellenőrzés eszközeivel nem lehet elérni az iskola nemzeti jellegének biztosítását, ott feltétlenül állítson a kormány állami iskolát.

Jókora füzetet könnyen lehetne hasonló szellemű idézetekkel megtölteni; azért csupán azokra a parlamenti nyilatkozataira és tetteire hivatkozom tovább is, melyek politikai

pályájának legkimagaslóbb csúcspontjait jelzik. Valamennyi azt bizonyítja, hogy gróf Apponyi Albert a magyar nemzeti érzés, öntudat, egység és jövő igazi követelményeiről egy pillanatra sem feledkezett meg. Benn az országban és a külföldön egyaránt teljes odaadással és ragyogóan képviselte és képviseli a magyarság létérdekeit. Működése egészben alkalmas nemcsak arra, hogy az eszméket tisztázza, hanem hogy hitelünket emelje és példája iskolát teremtsen nálunk.

Ezek a nyilatkozatok azonban kezünkbe adják annak a titoknak a kulcsát is, ami szerencsésebb nemzeteknél tökéletesen érthetetlen volna, hogy Apponyi miért nem ért el a belpolitika terén nagyobb sikereket és hogy miért nem olvaszthatta jobban össze a magyarságot, holott lángoló nemzeti érzésének tüze és fényes tehetségei mellett eszményi odaadása minden tekintetben hivatott lett volna arra. A magyar nemzeti érzés a korona viselőjét nem hatotta át. Az ő mentalitása eredetileg úgy volt beállítva és úgy fejlődött, hogy a magyarság csupán az ő jogara alatt élő néptörzsek egyike. Bármennyire akarta is, és pedig elsősorban vallásos meggyőződésből, hogy miután azokra megesküdött, a magyar törvényeket megtartsa, azok magyarázatánál a nála is jelentkezett irreversabilitás hatása folytán meg volt a saját felfogásának jogosultságába vetett s háza és osztrák környezete által osztott erős hite. Két államot képező kettős birodalmának létfeltételét a nagyhatalmi állást biztosító közös, egységes hadseregben látta, melyet minden lényegesebb átalakítástól, tehát a magyar ezredekbe a nemzeti szellemnek behatolásától is féltett. A hadsereg egységének bármily megbolygatása főbenjáró bűn volt az ő szemeiben és a kormányképesség előfeltétele az volt, hogy az ő ebbeli felfogásának megfelelően noli me tangerének fogadja el azt mindenki, ha a hatalom kezelésében részt akar venni. Így keletkezett nálunk is egy hatvanhetes orthodoxia, mely azonban az öntudatra ébredt magyar államisággal és a természetes úton fejlődő magyar nemzeti érzéssel biológiai okokból nem volt összeegyeztethető. De a magyar közvélemény még nem volt elég erős, még eléggé tisztában sem azzal, hogy a hatvanhetes orthodoxia állandó feláldozását jelentette a nemzeti

kialakulásnak. Azért a tiszta personal unio embereinek kivételével, akik azonban mint aktív politikusok nem jöhettek számba, a nemzet jogos, méltányos és posszibilis életérdekű igényeinek nem tudott a közvélemény kellő nyomatékot adni. Mindig akadtak sokan, ha kenyértörésre került a dolog, akik az opportunizmusnak hódolva, emelt fővel vállalkozhattak az uralkodó politikájának képviselésére, mert per fas et nefas mindig tudtak parlamenti többséget szerezni maguknak, amelyben mindazáltal nem lehetett a nemzeti akarat igazi kifejezését látni.

Sorsdöntővé vált befolyása volt tehát gróf Apponyi Albert politikai életére, de az ország kormányzatára nézve is az 1889. évi véderővitának. Ő akkor lépett ki egész határozottsággal és konkrét formában azzal a szabatosított eszméjével, hogy mint minden intézménybe, a közös hadseregbe is bele kell vinni a nemzeti gondolatot.

Már a Boszniát tárgyazó törvényjavaslatok tárgyalása idején kompromittálta volt ugyan magát Bécs felé, sőt még idősb gróf Andrassy Gyulával szemben is, amit magyar ellenfelei ugyancsak kihasználtak ellene. Az a befeketítési hadjárat azonban, melyet először az uzoratorvény feletti vita idején indítottak meg belföldi ellenfelei, nem volt elég sikeres, midőn klerikálisnak, fekete szocialistának, majd reakcionáriusnak híresztelték el. Mindez lassanként elsímult. A véderőre vonatkozó javaslatok vitájában mindazáltal oly intranzigens módon kötötte le magát és pedig mindent megfontolva, a nemzeti érzés szolgálata javára, hogy azok elejtése erkölcsi lehetetlenséggé vált reá nézve. Amint értesült arról, hogy a magyar közjogba ütköző jogfosztással akarják a véderő ujoncjutalékot nem újabb tíz évre, mint régebben, hanem, ha annak emelésébe a magyar törvényhozás nem egyeznék bele, örökre megállapítani, minden felsőbb összeköttetésének felhasználásával figyelmeztette a mértékadó köröket, hogy ebből nagy bajok fognak származni. Ennek ellenére a javaslatba ez a rendelkezés mégis felvételre került, a mellett pedig a magyar katonai nevelésről is megfeledeztek, sőt az egyéves önkénteseket, ha a német nyelven tartandó vizsgálatokon nem állották meg helyöket, még egy további évi szolgálatra

kárhoztatták. ami sok magyar ifjú pályáját kettétöréssel fenyegette.

Apponyi négy beszédet mondott e vitában, melyeket demosthenesi filippikáknak lehet nevezni. Szónoki tehetsége a maga egész nagyságában érvényesült ez alkalommal is s nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a bécsi és budapesti kormány a jogfosztást tartalmazó szakaszt elejtven, kénytelen volt a régi állapotot fenntartani, de az egyéves önkéntesség sérelmes szabályozásához ragaszkodott.

Egy, a jelenlegihez hasonló szűkkeretű dolgozatban legyen elég itt beszédeiből azokra a tételek bizonyítékait tevő részekre hivatkoznom, melyek ma is aktuális fontosságuk. A közjogi igen messze kiható sérelmek elintézése után a nevelést és kultúrát érintő érvelésre a honvédelmi miniszter, báró Fehérváry Géza, kicsinylőleg azt a megjegyzést tette, hogy «most a véderőről van szó, ne tessék hát kultúráról beszélni.» Apponyi válasza a magyar nyelvnek a magyar katonatisztek nevelésébe való bevitelének ellenzésére azt válaszolta, hogy mi nem akarunk a nyugati kultúra elől elzárkózni s nincs másról szó, mint arról, ami az 1868. évi véderővitában történt, midőn több oldalról és pedig az alaptörvényt képviselő előadó és miniszter részéről a nemzeti kultúra és nemzeti egyéniség a vitatkozás egyik kimagasló momentumává tétetett. Az akkori előadó, Kerkapoly Károly, beszédében egyebek közt azt mondta, hogy a mi kultúránk saját-szerű, mely talán felváltható nagyobb, fényesebbel, de semmi esetre sem olyannal, mely pótolhatná, mert az egyetlen és eredeti a maga nemében épp úgy, mint az a nép, melynek sajátja. Ez a kultúra pozitív beccsel bír s olyan feladattal, amit a világ összessége helyette teljesíteni nem képes. Apponyi tovább fűzi ezt az eszmét s megállapítja, hogy éppen a véderővita során elsőrangú bécsi sajtóorganumokban Magyarország önálló politikai létre s nemzeti és kulturális önálló életre irányuló akarátát gyermekes dacnak és kicsinyességnek csúfolják. Ezzel szemben kijelenti, hogy ragaszkodik nemzetiségünk hamisítatlan voltához szíve minden dobbanásával. Ha egy semleges európai államférfi eszével gondolkoznék is, az európai kultúrára nézve nem vívmánynak, hanem veszteségnek

tartaná a magyar nemzeti egyéniség minden gyengítését. Tessék a térképet megnézni. Hiszen a Kárpátok és az erdélyi havasok által környezve ez az ország a nyugateurópai népcsaládnak és ezáltal az európai kultúrának előretolt őrhelye. Ha az ilyen előretolt vár őrségében nincs meg az elszánt szellem, ha nincs meg az elementáris erő, akkor az nem teljesítheti kötelességét. Óva intette a kormányt és pártját, hogy ne használják fel ezt az alkalmat a hazafias ellenzék kompromittálására sem az uralkodó előtt, azáltal, hogy az nem akar erős hadsereget, sem a külföld előtt annak kürtölésével, hogy itt anarchia uralkodik. — Rövidség okáért, mint bizonyítékokat, még csak Apponyinak példátlanul hű jászberényi választói előtt 1887. évi október 7-én tartott beszámoló beszédéből az utolsó passzusokat hozom fel:

«Én is akarom — mondá — a jó egyetértést a nemzet és hadsereg (tehát a király) közt, de nem minden áron. Remélem, hogy a nemzet ezt az árt sohasem fogja megfizetni, belenyugodván abba, hogy közintézményei, közjogi állása, nemzeti egyénisége ne részesüljön teljes tiszteletben. Állandó alapokra akarom fektetni a jó egyetértést a hadsereg (tehát a király) és nemzet között, megmaradva a mérséklet határai, sőt még a hatvanhetes kiegyezés által szabott határok között is, eltávolítván mindazt, ami Magyarország közjogi állásával teljesen össze nem egyeztethető, vagy a magyar nemzeti önérzetet sérti. Én szerintem ez az út, melyen az államférfiaknak az egyetértést keresni kell. Az ezirányú bajoknak és bonyodalmaknak útvesztőjéből csak egy menekülés van és ez az, hogy ennek az országnak politikai tényezői arra legyenek eltökélve, hogy a politikai pályán a nemzetet, csak a nemzetet és egyedül a nemzetet, de semmi mást ne szolgáljanak.»

Ezt a lelkeséget tünteti fel közéleti tevékenységének második negyedszázada is. De mielőtt a neki felkínált fúziók kissé bővebb jelzésére rátérnék, meg kell emlékeznem utolsó ellenzéki pártjának, a nemzeti pártnak, keletkezéséről és végéről, mert mind az akkori helyzetre, mind ő reá nézve szerfelett jellemzők. Apponyi az általa szerkesztett és pártja által egyhangúlag elfogadott programot, mely 1892. évi

január 5-én mint «Szózat a Nemzethez» jelent meg, megelőzőleg négy beszédet mondott. Ezekben kifejtette és behatóan indokolta annak alapelveit. Azok elsejében, de később is, összemérte kardját az e közben igazságügyminiszterré lett Szilágyi Dezsővel, akinek közjogi nagy ismereteit és szónoki, főleg dialektikai erejét mindig elismerte. E titáni küzdelmekben az elfogulatlan közvélemény ítélete szerint a minden magánérdektől mentes Apponyi — álláspontjának kifogástalan erkölcsiségénél fogva — maradt felül. Maga a program ünnepélyes fogadalom a nemzeti egység megteremtésére s mélyítésére. A nemzeti politika minden követelménye nagy világossággal, eréllyel és szabatossággal logikusan úgy van benne kidomborítva, hogy azok alku vagy engedékenységek tárgyai nem lehetnek. «Más Magyarország lesz akkor, — írja — ha a hivatalos hatalom kizárólag állami és nemzeti célokat fog előmozdítani s azok megtagadása jutalommal nem jár ; mikor egyedül jellem, tehetség, szorgalom és munka fog minősíteni, a szolgálatteljesítés pedig disqualifikál. Szilárd nézetünk, hogy az általunk kijelölt úton Magyarország azzá lehet, aminek azt ideáljainkban látjuk : a nemzeti önérzetnek, a szabadságnak és igazságnak hazája, mely fényt áraszt kifelé s jólétben és megelégedésben egyesíti összes polgárait.»

Ha az ígéret már magában teljes értékű bizonyíték lenne, ezek után nem kellene tételeim igazolása végett egyetlen szót sem mondanom. De a közmondás szerint az ígéret szép szó, ha megtartják, igen jó. Most tehát határozottan vallom és bizonyítom, hogy gróf Apponyi Albert az emberileg lehető végső határáig elment annak teljes beváltása érdekében, amit a nemzetnek szép szavakkal fogadott. A hatalomra csupán magáért sohasem törekedett és annak eszméje csak akkor lebegett szemei előtt, midőn elvei kötelességszerű megvalósításának eszközeit látszott biztosítani számára. Különben — mint Emlékirataiban említi — a miniszterséget nem tartotta másnak, mint amit az szószerinti értelmezés mellett jelent : szolgálásnak. Ezt igazolja a neki néha csak taktikából, néha a közvélemény követelése folytán, de nem egyszer illetékes helyekről komolyan felkínált fúziók sorozatának története.

Ennek csak néhány esetére hivatkozom. A nagy közigazgatási viták közben, midőn gróf Szapáry Gyula 277 szakaszos nagy törvényjavaslata a részletes vita megkezdésekor kitört szélsőbaloldali obstrukció folytán kétszakaszos szörnyszülötté zsugorodott össze, a közvélemény nyomása odairányult, hogy a fennállott közjogi alapon működő pártok a minden irányban múlhatatlanoknak felismert reformok javára egyesüljenek. Ennek azonban csakhamar a kormánypárt hatalmi féltékenysége állotta útját.

Szeretném idézni az Apponyi akkor elhangzott nyilatkozatait, melyekből kiderül, hogy az alkotó tevékenységben való részvételt nem mélyebben fekvő okok nélkül utasította el magától. Azonban rá kell térnem az 1899. évi fúziói tárgyalásokra. Ez báró Bánffy Dezsőnek bukása és Széll Kálmán miniszterelnökké lett kinevezése után következett be. Azt jóval megelőzőleg a király egyszer meglehetősen rossz hangulatban szemrehányást tesz neki a hadseregre vonatkozó követelése miatt s azt ajánlotta, hogy foglalkozzék a belügyekkel, ott igen sok a teendő, de a katonai kérdésben, míg ő él, nem fog engedni soha. Apponyi kifejtette a maga álláspontját és remélte, hogy a királyé változni fog; de csalódott. Erről meggyőződhetett az első Wekerle-kormány bukása után, midőn Apponyit is külön kihallgatásra hívta meg s hétnegyed óráig tárgyalt vele a király. Feltárta előtte egész lelki állapotát. Erre őt az egyházpolitikai kérdésekben reá gyakorolt kényszer vezette. Oly elítélően nyilatkozott az akkori kormánypártról, ahogy még ellenzéki ajkáról sem hallotta Apponyi. Ennek kimerítő előadása után a helyzetről, melyet feszült figyelemmel hallgatott végig, hangoztatta, hogy amit a belügyekről mondott, szíve szerint voltak elmondva. De: clara pecta boni amici. Újból kijelentette, hogy a hadseregre vonatkozó követelésekkel megbarátkozni soha, de soha sem fog. Böven, erős érveléssel indokolta ezt s végül melegen, tőle soha nem tapasztalt közvetlenséggel kérte Apponyit, hogy ejtsen el mindent, amit e részben kíván s tegye ezáltal lehetővé az együttműködést. Apponyinak ebben az órában választania kellett a hatalom és a nemzeti ügynek hű szolgálata közt. Ő tekintetbe véve minden valószínűséget, nagy

sajnálkozás udvarias kijelentése után habozás nélkül kimondta, hogy nem teheti. Tudta pedig jól, hogy az iránta most felmelegült király hangulatában a végleges elhidegülés fog bekövetkezni, mégis fenntartotta álláspontját.

A fúzió eszméjére alapított Khuen-Héderváry megbízás ekkép meghiusulván, csak a báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége maradt mint egyetlen lehetőség. Ime magyarázata annak, hogy miért állottak be a következő évek zavaros és másként érthetetlen fejleményei logikai szükségszerűséggel. Báró Bánffy Dezső házelnök lévén, kéznél volt, midőn új kormányalakításra minden különös feltétel nélkül vállalkozót kerestek. Ezek helyett Bánffy lefelé nemzetiségi erőszakosságokkal, felfelé pedig lényeges dolgokban végtelen engedékenységgel akart boldogulni. Az Agliardi esetben való győzelme ugyan látszólag nem volt ilyen, de az ú. n. ischli klauzula annál inkább tanuskodott ez irányban. Az említett klauzula a vám- és kereskedelmi szövetség megújítása tekintetében épp oly káros lett volna, mint amily sérelmes volt a véderőjavaslat eredeti 14. §-a közjogi szempontból. Ezt a klauzulát az ellenzék megobstruálta s a kormány sehogy sem tudott az ennek nyomán keletkezett zürzavarból kívánszorogni. A korona Széll Kálmánt bízta meg a kormány alakításával, de ez meg azt hitte, hogy állandóan békés parlamenti helyzetet csak a javaslat visszavonásával és a nemzeti párttal kötendő fúzióval teremthetne meg. A «jog, törvény, igazság» jelszavával jött és a Ludoviceumot akadémiai rangra emelte, továbbá egy-két katonai reáliskolát hozott mint engedményt javaslatba, melyek által lehetővé kívánta tenni az erre felszólított nemzeti párt közeledését. Az ő törekvése azonban főleg a parlamenti rend biztosítását célozta, mely miatt az Apponyi és pártja támogatására volt utalva, amit a királynak is bejelentett.

A nemzeti pártban ekkor már nagyon változtak a viszonyok. Legtöbb és pedig irányadó tagját bizonyos politikai spleen lepte meg, melytől maga a vezér ugyan mentes volt, mivel ő elvei mellett megmaradt, de annak volt kitéve, hogy az egyetlen Beöthy Ákos kivételével magára marad, mivel a többiek, köztük gróf Károlyi Sándor is, nem egyéni, hanem

hazafias szempontból, mivel alkotásokra vágytak, már teljesen megelégtették az ellenségeskedést s azt remélték, hogy a kormánypártban némi engedmények árán hasznosabb tevékenységet tudnak kifejtteni. Ehhez járult az a tiszteletreméltó lelki hangulat, amely Apponyinál igen magaskorú atyjának halálos betegsége s később halála nyomán keletkezett. Ő a fuzió tárgyalásában személyesen csak egy ideig vehetett részt, később levelek és táviratok útján érintkeztek vele. E deprimált kedélyhangulatban mondotta ki sürgönyben a végleges igent, mert föl sem tehetette, hogy az alkudozó felek egyike, a minden jót ígérő kormányelnök, nem jár el loyálisan. Pedig ez történt. Három bizonyítékom van róla. Az egyik Kovács Albert beszélgetése Szélllel, aki mintegy dicsekedve mondta: «Úgy-e, jól tettem, hogy Apponyit a képviselőház elnöki székébe ültettem; ott nem árthat semmit.» Ezt az előbbi mondta el nekem. — Azután bizonyíték magának gróf Apponyinak kifakadása előttem, hogy a fuzió feltétele az ő és elvbarátai érvényesülésének kizárása volt. Igaz, hogy Horánszky Nándor évek múlva kereskedelmi miniszter lett, de érte Széll felelősséget vállalhatott a koronával szemben, mert akkor már inkább az ő embere volt, mint az Apponyié. — A harmadik bizonyíték Horánszky nem-sokára bekövetkezett gyászos elhúnyta után utódának kijelölése alkalmával derült ki, midőn a miniszterelnök mindenféle kifogásokkal megtagadta, hogy helye ismét a volt nemzeti pártiak köréből töltsék be. Erről nekem is közvetlen értesülésem volt. Nem kell bővebben kifejtteni, hogy mindez miért történt. Apponyi ezt emlékirataiban így nem részletezi, de az események, melyek a kormány és a házelnök egymás iránti bizalmát megrendíték, csakugyan így mentek végbe.

A Széll-kormány állása négyévi működés után nagyon megingott. Az új fényes parlamenti épületbe való bevonulás első napján, midőn én is elmentem annak ünnepélyes felavatására, az újabb obstrukciót durva módon bejelentette a szélsőbal részéről felszólalt Barabás Béla. Elmaradt ennek folytán a két elnök tervezett ünnepi beszéde is. Azután a helyzet egészen elfajult s további bonyodalmakra vezetett.

Ezek közt drámai hatása volt Beöthy Ákos azon beszédének, melyben az a felhívás foglaltatott: «Menjünk vissza e fényes palotából a mi szerény régi kis házukba.» — A Széll-kormány bukása után megkezdődött a végzetes alkotmányválság, mely a pártok felbomlását és újak alakulását vonta maga után. Apponyi, Kossuth Ferenc s a függetlenségi és negyvennyolcas párt hívásának engedve, elhagyta a hatvanhetes alapot s azt a csodát vitte véghez, hogy pártelnöksége alatt az többséghez jutott az országban. A király az új pártok vezéreit eleinte külön, majd együttesen fogadta s ismételve felszólította őket, hogy nagy szenvedések elkerülése végett nemzeti engedmények nélkül vállalkozzanak a kormányzatra. De midőn erre nem voltak hajlandók, a darabontokhoz fordult, akik a magyarság letörésére irányult általános választójog behozatalát készítették elő. Azonban így sem boldogulván, jött az első koalíció, szintén a szavazati jog kiterjesztésének rákényszerített programjával, de azzal a kilátással, hogy az ennek alapján összeülendő parlament fog a nemzeti követelésekkel szemben állást foglalni. A plurális szavazatot szabályozó választási törvényjavaslat azonban nem emelkedett törvényerőre s így a nemzeti követelések ilyenek maradtak egész a világháború kitöréséig, midőn teljesen más helyzetek következtek.

A végeredmény az, hogy Apponyinak a magyarságnak nemzeti érzésben való egyesítése, de nem az ő hibájából, benn az országban nem sikerült úgy, mint azt a nemzet létérdekei kívánták.

Fátuma volt, ami a nemzetnek is balsorsa, hogy ezt a korona nem tudta megérteni és hogy a nem nemzeti királyság túlhatalmának a magyarság osztatlan és sok okból gyöngereje nem tette megfelelő ellensúlyát. Ez volt különben végzetünk négyszáz év óta. Ezért lettek Magyarország leg-hűbb, legjobb fiai mártirokká. Nem lehet most utólagosan csodálkozni azon, hogy Apponyi az általa fejlődésképesnek tartott, de annak nem bizonyult korábbi politika alapján kívül kereste a nemzet létérdekeinek megóvását. A tiszta personal unióban az adott viszonyok közt nyilván termékenyebb talajt látott. Ezt a véleményt régi párthívei közül

sokan nem értettek. Magam sem. Ma azonban némileg másképp gondolkozom és feszülten várom Emlékiratainak második kötetét, melyben említett lépésének bizonyára igazolását fogja nyújtani.

De midőn a végzet és az események jórészt leszorították Apponyit a nemzeti érzés belföldön való mindent átölelő szolgálatának talajáról, megnyílt előtte egy másik, nem kevésbé fontos tér, a magyarság hathatós és fényes képviselte a nyugati műveltséggel bíró összes nemzetek fórumain, ítélőszékein s többé-kevésbé reményteljesen szervezett agoráin.

Bámulatos szónoki tehetsége és készülsége minden általa bírt világnyelven tüneményesen érvényesült itt is. Nemzeti érzése, a magyar nemzeti eszme iránti áldozatkész odaadása épp oly teljességgel jellemzi őt e működése közben, mint itthon. Egy lényeges különbség a két téren való tevékenység közt mégis van és az abban áll, hogy míg a belföldi politikában elejétől fogva sokszor gáncsolták el törekvéseit, külföldi működését minden hatalmi és társadalmi magyar tényező örömmel, megnyugvással és hálával fogadja s amennyiben tőle függ, készséggel mozdítja elő. A világháború óta működő kormányoknak, más okokból, mint a régieknek, ő mindig ellenzéke volt és az ma is. De valahányszor nehéz, kényes természetű és nemzeti életérdekeket érintő külföldi képviseleti feladat merül fel, minden kormány elsősorban őt kéri fel ezek védelmére legádázabb ellenségeinkkel szemben. Apponyi részéről csak természetes, hogy e kéréseknek és megbízatásoknak a legnagyobb készséggel mindig eleget tesz.

A nemzetközi intézmények körében kifejtett nagyszabású és rendszeres működésének tüzetes jellemzése nem az én feladatom. Én csupán e szereplésnek témám támogatására nélkülözhetetlen összesített eredményére hivatkozom most, melyek szerintem, ha nem haladják is meg a magyar parlamentben és azonkívül a belföldön a nemzeti eszmének tett szolgálatainak becsét, ezt legalább is teljes mértékben elérik.

Azt az itthon tartott nemzetközi gazdasági kongresszu-

sunkon már 1885-ben, de később is, magam szintén tapasztaltam, hogy mily tökélyvel képes kultúránk bemutatására külföldi nyelveken a legkövetelőbb ízlésű idegenek előtt is. Három amerikai útja ugyanannyi diadalmenet volt. Midőn 1904-ben az interparlamentáris uniónak St. Louisban a más nemzetekéit számban meghaladó magyar csoport küldöttségének élén kinn járt, a magyar névnek dicsőséget szerezvén, meglepett ott is, itthon is mindenkit. Visszatérve, egy sorozatára kérték fel az ismertető előadásoknak, melyek meg itthon gyakoroltak közvetlen nagy hatást. Azon alkalommal számtalanszor érintkezett az Egyesült-Államokba szakadt véreinkkel, akikbe lelket öntött s figyelmükbe ajánlotta, hogy új hazájuknak hű, becsületes polgárai legyenek, de szívükre kötő, hogy magyarságukhoz se legyenek hűtlenek. A két haza problémája lebegett szeme előtt, melynek elérhető megoldása erőtartalékaink ápolásának kérdését jelenti. Hogy intelmeinek volt figyelemreméltó sikere, azt második észak-amerikai útján tapasztalhatta. Midőn 1911-ben több tudományos egyesület és három nagy egyetem meghívására előadói körutat tett az Egyesült-Államokban, elsősorban a pacifizmusról, továbbá — saját választása szerint — Magyarország közjogi helyzetéről s a nyugati műveltségnek tett áldozatteljes, de nem eléggé méltányolt szolgálatairól angol nyelven nyomtatásban is megjelent oly beszédeknek mondott, melyekben mélyreható politikai tanultsága nem kevésbé tündökölt, mint meleg, okos hazafisága, mely a nemzeti és emberiségi követelményeket minden — nem rosszakaratú — polgára előtt a világnak kedves, kellemes harmóniában tünteti fel. Egyik nagyhatású előadása végén az elnöklő amerikai Chairman, midőn, mint mondá, «ragyogó és nagy képességeket eláruló beszédeit» a díszes és nagy hallgatóság nevében megköszönte, így szólt : «Biztosítom a szónokot, hogy minden amerikai honpolgár mélységesen érdeklődik a magyar nemzet fényes történelme iránt és hogy Magyarországtól ide származott polgártársaink teljes lojalitásuk által tűnnek ki. Ők itt részesei lévén a polgári szabadság- és helyi önkormányzatnak, kitűnően alkalmasoknak bizonyultak az amerikai esz-

mék elsajátítására. Azt hiszem, igazat mondok, mikor állítom, hogy azért szeretik ezt az országot, mivel szerették régi hazájukat. Ha nem szerették volna azt, nem tudnának úgy ragaszkodni új hazájukhoz sem, melyet szabadon választottak maguknak.»

Akkor Apponyit az a rendkívüli megtiszteltetés érte, hogy mint annak idején Kossuth Lajos, a washingtoni Capitoliumban vendégszónokként, mély benyomást keltve, beszélhetett és üdvözölhetette Európa nevében Amerikát.

A trianoni békediktátum után volt harmadszor ott. Ekkor a Lloyd George tiszteletére Chicagóban adott díszlakomán Apponyi is megjelent. Midőn az megpillantotta őt, eléje ment, miáltal a közfigyelmet reá irányítván, maga mellé ültette. Azután együtt ünnepelték az összetört, rémítően megcsonkított kis Magyarország nagy fiát az angol világbirodalom — amannak szerencsétlenségétől nem egészen idegen — volt vezető államférfiával.

A gróf Apponyi Albert külföldi nagyszabású tevékenysége az egész magyarság önérzetét fokozta és önbizalmát a már csaknem kétségbeejtő helyzetben is szilárdította. Nincs hazafiasan gondolkozó ember, aki ne érezte volna, hogy mégsem utolsó dolog magyarnak lenni. Amerikába kivándorolt véreink helyzetére is jelentékeny hatása volt s azokban a nemzeti érzést, mely mint hervatag virág bizony-bizony nagyon gondos és módfelett eszélyes ápolásra szorul, élte-tően fokozta. E részben még mérhetetlen sok a teendő, de Apponyi a saját példájával megmutatta az utat, melyen haladni kell.

Végre hangsúlyozom, hogy az amerikai és általában a külföldi közvélemény az ő és remélhetőleg nagyobb számmal támadó követőinek szemlélése mellett hajlandóbb lesz elhinni azt, hogy a magyar kultúra, a magyar életképesség és életre érdemesültség nem hivalkodás, nem mese, hanem a művelt emberiség figyelmét, kíméletét és mint hasznos, sőt nélkülözhetetlen tényezőnek támogatását joggal igénylő valóság. Mi értelme van ezek szem előtt tartása mellett annak a felületes gondolkozáson alapuló balhitnek, hogy az Apponyi

külföldi szereplésének lecsapódása csupán az ő világhíre és személyes dicsősége, melyből a magyar nemzetnek édes-kevés maradandó, reális haszna van!

Párizsi és genfi működése szintén nem járt markolható eredményekkel, de azok útját egyengette és nagyban hozzájárult a törekvéseink megvalósításához múlhatatlanul szükséges kedvező atmoszférának megteremtéséhez.

Az ő és a magunk érdekei szempontjából nem lehet eléggé fájlalni azt, hogy sem a bel-, sem a külföldön nem voltak indokolt közvetlen, szembeötlő sikereinek tárgyi előfeltételei. De azért az ő nagyszabású és az egészre irányuló eszményiségét nem lehet, nem szabad felelőssé tenni. Az ő külföldi fáradhatatlan törekvései iránti feltétlen elismerésben és hálában egyek vagyunk és maradunk. Ebbeli működése minden kritika felett áll s már csak ennél fogva is őt a nemzet szellemi és erkölcsi kincse egyik legnagyobb értéktételének kell tekinteni.

Az ő sorsához a múltban leginkább a költő Zrinyi Miklósé hasonlít. A tizenhetedik század e nagy férfiát az akkori hatalom és más hatalmas kortársai szintén nem tudták kellőleg megérteni és nyomatékosan támogatni; de a nyugati keresztény világ és az utókor elismerte nagy érdemeit. A magyar belpolitikában Apponyival szemben diszharmónia elégszer keletkezett; ma sem vagyunk ilyenek híjjával. De az események a közel múlt ellentéteit elsímították. — Én remélem, sőt hiszem, hogy az idő, mely mindent megfejt és útbaigazít, kibékítendi a maiakat is. A fejlemények fogják megmutatni, hogy a jelenkor egymással össze nem hangzó törekvéseiből mi a lehetséges és mi a lehetetlen. De ez csak akkor fog bekövetkezni, ha — miként gróf Apponyi Albert mindig hirdette — csupán egy mindent domináló szempontból tekintünk mindent. Ez pedig nem lehet más, mint a nemzet jól megértett legfőbb java, melynek okosan s megadással mindent alá kell rendelni, bármily hagyomány, kedvenc eszme vagy vélt következetesség feláldozásával járjon is az.

És a mai ellentétek elsímulásával gróf Apponyi Albert

alakja úgy álland, hogy a kétségnek még árnyéka sem fog ahhoz férni, ha, mint Széchenyi, a legnagyobb magyar, azt vallja, hogy «célom tiszta és nemes vala». Be fog következni, amit egyik idézett beszédében mondott, hogy példájának megrögzítése révén maradandót alkotván, előbbre vitte a magyarság érdekeit. Ez alapon kimutatván helyét a nemzet jótevői közt, igazságot fog neki szolgáltatni a történelem.

GAAL JENŐ.

A KISEBBSÉGI JOGVÉDELLEM ÉS A NEMZETEK SZÖVETSÉGE.

I.

Két könyv hagyta el nemrég a sajtót, melyek megérdemlik, hogy ebben a folyóiratban is megemlékezzünk róluk.¹ Annál is inkább, mert mindkét könyv szerzőjének — mint a genfi magyar állandó képviselő tagjának — alkalma volt közről tanulmányozni a nemzetek szövetségének működését és ebben azt az eljárást is, mely a kisebbségek jogvédelmében nyilvánult meg. A kisebbségi jogok védelmének kézikönyvét Baranyai Zoltán állította össze. E munka kimerítő ismertetést nyújt a kisebbségi jogokat védő szerződésekről, a kisebbségi jogok védelmének történetéről és a kérdésnek a nemzetek szövetségében megvalósult újabb fejleményeiről. Behatóan ismerteti ez a kézikönyv a kisebbségek védelmének szervezetét a Nemzetek Szövetségében. Megtalálja az olvasó a kisebbségi beadványok mintáját és a nemzetek szövetségének tevékenységéről is hű képet ad. Tájékoztatót nyújt e munka még a kisebbségi jogok védelmének irodalmáról is.

Nekem jutott a feladat, hogy Baranyai munkájának mindkét kiadásához bevezetést írjak. Amit számtalan publicisztikai és tudományos dolgozataiban kifejtettem, igen természetesen, ez érdemes, két kiadást ért munka bevezetésében sem hallgattam el.

Ha már a béke rettenetes feldarabolása úgy történt, hogy százkilencvennégyezer négyzetkilométer veszett el Ma-

¹ *A Kisebbségi Jogok Védelmének Kézikönyve.* Összeállította: Baranyai Zoltán. II. átdolgozott kiadás. Ludwig Vögenreiter Verlag, Berlin. Magyar osztály. — *Magyarország és a Népszövetség.* Politikai tanulmány. Írta és anyaggyűjteménnyel kiegészítette dr. Nagy Elek. Budapest Franklin-Társulat.

gyarország földjéből és maradt 91,000 négyzetkilométer, ha elszakítottak tőlünk több mint tizenegymillió lakost és ezek között hárommilliónál több magyart : akkor a legkevesebb, amit követelhetünk és ami elől a nemzetközi areopág előbb vagy utóbb ki nem térhet, hogy a kisebbségi anyagi jog teljességét biztosítsa. A tudományos meggyőződés és felvilágosítás minden megengedett eszközával kell ugyan dolgoznunk a területi feldarabolás igazságtalanságának, célszerűtlenségének és az egész polgáriasult világra kiható romboló közművelődési és gazdasági következményeinek föltárásán és e kérdésnek tapintatos napirenden tartásán, de addig sem elégedhetünk meg a papirosbiztosítékokkal. A kisebbségi védelem leghatályosabb gyakorlati érvényesülését kell követelnünk és ezen érvényesülés fölött a leggondosabb szemmel őrködnünk. Kötelességünk abban a munkában résztvenni, melynek célja az, hogy minden állam, melynek kisebbségei vannak, saját törvényhozásában is biztosítsa a kisebbségi védelmet. Ezen a téren vezető gondolatunknak annak kell lennie, hogy a nemzetek köztudatának, közös jogi meggyőződésének visszautasíthatatlan dogmájává váljék a kisebbségi jogvédelem őszinte, becsületes, lojális biztosítása. El kell érni a jogkultúrának azt a színvonalát, melyen a kisebbségi jogvédelem törvényhozási autochton biztosítékát a kultúra és civilizáció s az erkölcsi érzés visszautasíthatatlan követelményének tartják. Céltudatos, oly intézményes biztosítékok szükségesek, melyek lehetővé teszik, hogy alapos és gyors elintézészt nyerhessenek a valódi és alaposan indokolt sérelmi panaszok. A biztosított nemzetközi védelemnek eleven életté kell lennie, még pedig úgy, hogy minél teljesebb mérvben érvényesüljön a vitás ügyek elintézésében az állandó nemzetközi bíróság. Ha már erről szólok, lehetetlen ki nem emelnem a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság két nevezetes véleményét. Ezeket a véleményeket a magyar szaksajtóban, a publicisztikában és a «Revue de Hongrie» hasábjain is behatólag méltattam. A bíróság véleményének indokolásából megtanulhatják és igen kíváncsok is volna, hogy megtanulják, különösen azok, kik a kisebbségi jogvédelem mostoha hivatalos gondozói, minő felfogás van helyén a kisebbségi jog-

védelem gyakorlati megvalósításának területén. Megtanulhatják, hogy a szuverénítás leple alatt nem szabad kisebbség-irtó politikát folytatni. Nem szabad nemzetiségi, faji, vallási, nyelvi, gazdasági és közművelődési elnyomatással és folyton meg-megújuló bosszantásokkal a kisebbségeket, a terület őslakosságát kiüldözni. Megtanulhatják, hogy nem az erőszakosságok, nem a lelkiismeretlen üldözési és kijátszási bánásmódok valamely állam kisebbségi politikájának okos elemei, hanem a minél nagylelkűbb és előkelőbb gesztus az, amit a kormányoknak és a törvényhozásnak az államban a kisebbségekkel szemben tanúsítaniok kell. Nem szabad a kisebbségi jogokat könyöradományként kezelni. Az említett bírói véleményekből különösen megtanulhatják, minő megértő szellemben kell magyarázni a kisebbségi védelmet biztosító jogforrásokat. Ezért állok egész tudásommal és lelkemmel annak az iránynak a szolgálatában, mely a hágai állandó nemzetközi bíróság hatáskörét a kisebbségi perjog végleges megállapításában minél hatályosabban törekszik érvényesíteni intézményesen. Ezzel kapcsolatban a legkomolyabb kitartó következetességgel hirdetem azt a gondolatot is, és ezt a népszövetségi ligák uniójának főtanácsában is előterjesztettem, hogy bizonyos feltételek mellett a kisebbségek *közvetlen aktorátusi jogának elismerése* a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság előtt a perjogi kialakulás elmaradhatatlan következménye. Mert hiába! addig, míg azok, kik éppen a legközvetlenebbül érdekeltek, kik sorsuk elviselésében érzik az elnyomatás, a szenvedés, a sérelmek egész sorozatának súlyát, kereseti jogukkal nem jelenhetnek meg a közvetlenség tiszta légkörében, addig lehetetlen tökéletesnek tartani azt az eljárási keretet, melynek korlátai között életbevágó sorsuk fölött határoznak.

Napról-napra tapasztalhatjuk, hogy a legsúlyosabb világprobléma, melyet meg kell oldani, a kisebbségek problémája. Szomorú, de úgy van, hogy a már meglevő és nemzetközi garancia alá is helyezett kisebbségvédelmi szerződéseket, sőt az erre vonatkozó törvényeket és rendeleteket éppen nem tartják meg. Meg kell állapítanunk azt is, hogy a Nemzetek Szövetsége még távol áll attól, hogy igazán érvényt is szerez-

zen a kisebbségi jogok hatályos gyakorlásának és a kisebbségi sérelmek orvoslásának. A kisebbségeken elkövetett erőszakosságokat a komoly gondolkozók mindig azok közé a tényezők közé sorolták, amelyek háborúokozók. A legveszedelmesebb gyújtóanyag a kisebbségek sorsának kérdése. Nemzetek kiirtása talán még sem lehet többé valamely állammá alakult társadalom mentőeszköze. Az ily vad barbarizmus az egész művelt világ jogi, közművelődési, erkölcsi lelkiismeretét talán mégis csak maga ellen zúdítja. Hitté, egyetemes meggyőződésé kell válnia annak, hogy a kisebbségi kérdés sikeres megoldásának útján az útjelző a kisebbségek maximális jogkörének biztosítása. Hitté, világnézetté kell alakulnia annak, hogy csakis a kisebbségeknek biztosított teljes szabadság irányában van a sikeres megoldás kulcsa. Nem elég az, hogy most nemzetközi szerződések biztosítják több államban a kisebbségi jogok védelmét. Ez éppen nem elegendő biztosíték. Erről minden nap keserűen győződhetünk meg. Ennek a biztosítéknak mélyebben kell gyökereznie. Minden államban, az állam minden társadalmi rétegében ki kell fejlődnie annak a közmeggyőződésnek, annak a «communis opinio»-nak, hogy egyenesen a politikai bölcsesség követelménye az, hogy a kisebbségek nemzeti, vallási, közművelődési stb. szabadságát maga az állami törvényhozás becsületes őszinteséggel biztosítsa és az állami végrehajtó hatalom érvényesítse is.

Ezekkel a gondolatokkal kísértem és kísérem ma is Baranyai Zoltán érdemes munkáját, mely a gyakorlati kézikönyv minden követelményének megfelel, történeti részének beállítása pedig tudományos színvonalon áll. Igen helyesen állapítja meg, hogy a kisebbségi jogok védelme terén különösen fontos hivatás vár az Állandó Nemzetközi Bíróságra. A kisebbségi panaszok a kisebbségi szerződésekben vállalt nemzetközi kötelezettség megszegése miatt kérnek orvoslást s így ezek jogi természetüknél fogva is azok közé a vitás esetek közé tartoznak, amelyeket maga a Nemzetek Szövetségének Egyezség-okmánya is 13-ik cikkében bírósági döntésre különösen alkalmasaknak mond ki. A kisebbségi panaszok csak akkor nyerhetnek megnyugtató elintézt, ha

azokat a döntésre hivatottak nem politikai, hanem jogi szempontokból bírálják el. Éppen ezért a Nemzetek Szövetségének Tanácsa kevésbé alkalmas az ily ügyekben való eljárásra, mert nem tekintve azt, hogy a Tanács tagjainak jelenlegi többsége oly államok képviselőiből áll, amelyek a világháborúban a központi hatalmakkal ellenséges viszonyban voltak, a Tanács tagjait maguktartására nézve kormányutasítások kötik. Ezzel szemben az Állandó Nemzetközi Bíróság független testület, amelynek tagjai bírói székük elfoglalása alkalmával ünnepélyes fogadalmat tesznek arra, hogy bírói tisztüket legjobb lelkiismeretük szerint teljes és tökéletes pártatlansággal fogják ellátni. Említésre méltó, hogy maga a Nemzetek Szövetségének harmadik közgyűlése is azt a nézetet vallotta, hogy a kisebbségi viták elintézésére az Állandó Nemzetközi Bíróság a legalkalmasabb fórum. Erre vall legalább a kisebbségi jogok védelme tárgyában 1922. évi szeptember hó 21-én hozott közgyűlési határozatnak II. pontja, amely azt ajánlja a Tanácsnak, hogy abban az esetben, ha a kisebbségi szerződések rendelkezéseivel kapcsolatban valamely tanácstag kormánya és az érdekelt állam kormánya között akár a ténykérdés, akár a jogkérdés tekintetében nézeteltérés merül fel, a vita minden késedelem nélkül a Bíróság elé terjesztessék.

Ismeretes, hogy eddig nem volt alkalma az állandó nemzetközi bíróságnak kisebbségi kérdésben *dönteni* — de, mint fentebb előadtam, két esetben véleményt mondott. Ezek a vélemények mindig dicsőségei maradnak az állandó nemzetközi bíróságnak. Az egyik eset a versaillesi békeszerződéssel Lengyelországhoz csatolt németbirodalmi területeken élő német telepések ügye, a másik pedig a lengyel állampolgárság megszerzésével kapcsolatos kérdésekre vonatkozott.

II.

A másik munka (Magyarország és a népszövetség) politikai tanulmány cím alatt jelent meg. Szerzője dr. Nagy Elek, kinek szintén alkalma volt a nemzetek szövetségének működését a helyszínen tanulmányozni és csak dicsérettel

emelhetjük ki a könyv tartalmának lelkiismeretes feldolgozását. Ő a «népszövetség» terminológiát használja — holott a hivatalos szövegben a «nemzetek szövetsége» elnevezés fogadtatott el. A népszövetségi ligák uniója számára szokták fenntartani a népszövetségi elnevezést. Természetesen ahhoz igenis szó fér, helyes-e a «nemzetek szövetsége» kifejezés, de mivel a hivatalos fordítás a «nations»-t «nemzetek»-nek fordítja, helyesebb, ha az irodalomban is megtartjuk ezt a hivatalos szöveget. Viszont a «nemzetek» szó se kifogástalan, mert tulajdonképpen mást jelent a nemzet, mást a nép és mást az állam. Nagy Elek munkája is foglalkozik a minket magyarokat legelevenebben érdeklő kisebbségi kérdéssel. Helyesen emeli ki szerzőnk, hogy Clémenceau-nak a békekonferencia elnökének a lengyel szerződés kíséretében Paderewskihez, a lengyel béke delegáció vezetőjéhez 1919 június hó 2-án intézett levele foglalja magában azokat az irányelveket, melyek az összes minoritási szerződések alapjául szolgáltak s melyek az újonnan létesült, avagy területükben tetemesen megnövekedett régi államokkal szemben a nagyhatalmak elismerését bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségek vállalásától, illetve teljesítésétől teszik függővé. Az új kisebbségi szerződések a nemzetek szövetségével kapcsolatos szerződés létrejövele folytán lényegileg épp abban különböznek a háborúelőtti kisebbségi szerződésektől, hogy azok a Nemzetek szövetségének garanciája alá helyeztettek. Behatóan tárgyalja a nemzetek szövetségének kisebbségvédelmi eljárását és ezt alapos bírálat tárgyává is teszi. Ő is elpanaszolja, hogy a kisebbségi petíciók vagy információk nagy részében semmi se történt. A Tanács mai összetételében nem mondható a jog és igazság legfőbb őrének, főként annál a körülménynél fogva, minthogy tagjai kormányaik képviselői lévén, elsősorban azok politikai érdekeit képviselik és ezért inkább arra ügyelnek, hogy kormányuknak a megvádolt kormányhoz való barátságos viszonyát ne veszélyeztessék. A megvádolt államok maguk pedig, ellenére a kisebbségi szerződések aláírásának, minden ellenük irányuló petíciót súlyos sérelemként fognak fel s minden követ megmozgatnak, hogy válaszukban a Tanács tagjait a kisebbségek ellen

hangolják, melyeket illojális, rebellis elemnek igyekeznek feltüntetni.

Ismerteti szerzőnk Apponyi Albert grófnak a nemzetek szövetsége ötödik közgyűlésén tartott előadását is és kiemeli, hogy ha Apponyi beszédének közvetlen hatása külsőleg a tanácsnak a petíciókkal szemben követett eljárását illetőleg nem is volt, mégis bizonyos fokig gondolkozásra kellett, hogy indítsa a Tanácsot arra nézve, vajon a nemzetek szövetsége által a kisebbségi szerződésekkel szemben elvállalt garanciának tényleg eleget tett-e az a tevékenység, mely oly nagyszámú, jól megalapozott petíció közül öt éven át csak kettőt talált érdemesnek arra, hogy érdemleges tárgyalás alá vétessék?

Vége mégis csak tárgyalásra tüzték az erdélyi és bánáti telepések ügyét — mely azzal a szomorú eredménnyel végződött, hogy 700,000 aranykorona kegyes felajánlásával vetettek véget az ügynek. Helyesen állapítja meg szerzőnk, hogy ezzel a döntéssel Románia látszólag sikert ért el s a telepések, ha minimális értékben is, elértek valamit. Vesztes csak a nemzetek szövetsége, mely a döntéssel saját tekintélyét, ha öntudatlanul is, feláldozta, 700,000 francról odáig hagyva magát elkápráztatni, hogy a kisebbség jogát, melynek sérelmét többé-kevésbé megállapította s melynek védelmére tulajdonképpen hivatott, kiszolgáltatta.

Nem kerülte el figyelmét szerzőnknek az sem, hogy a kisebbségvédelmi eljárás reformja évek óta egyik legfontosabb pontja a «népszövetségi ligák uniója» évi közgyűlésének. A magyar csoport, a magyar külügyi társaság ezeken a gyűléseken fáradhatatlan küzdelmet folytat oly eljárási reform érdekében, mely javítana a mai helyzeten s biztosítaná azt, hogy a kisebbségi panaszok az illetékes fórum elé jussanak.

Megismerheti az olvasó e könyvből az erdélyi magyar optások birtok-kisajátítási ügyének tárgyalását is és rámutat arra is, hogy a tanácsülés lefolyása világosan mutatja, mily súlyos mértékben esett latba a bruxellesi «egyezmény» s mily nagy jelentőség tulajdonított a kérdéses okmányon a magyar delegátus parafájának.

Hiteles forrási jelentőségük van azon fejezeteknek, melyek «Magyarország határai és a népszövetség» cím alatt a határmegállapító bizottságok eljárását ismertetik.

Nekünk magyaroknak egyik legfontosabb kérdésünk a leszerelés kérdése. Tüzetesen beszámol erről is a könyv. Ismeretes a sok fő- és albizottsági tárgyalás menete, a «traité d'assistance mutuelle» tökéletlensége, melyre még be sem érkeztek a kormányválaszok, midőn már az 1924. évi közgyűlésen MacDonald és Herriot egy új tervezettel lepték meg a világot, mely «Protocole de Genève» néven körülbelül hat hónapig foglalkoztatta a nemzetközi diplomáciát, míg az 1925 márciusi tanácsülésen azután el nem temettetett. A «Conseil»-nek a genfi jegyzőkönyv nagyobb szerepet biztosít, mint amilyen a bírósági eljárás természetének megfelelően ezáltal a vizsály elbírálásánál nem zárja ki politikai befolyások érvényesülését. Magyarország ezért a genfi jegyzőkönyv bizottsági tárgyalásánál Apponyi Albert gróf útján a Tanács bírósági illetékessége ellen foglalt állást, ami azonban nem vezetett eredményre.

A kötelező nemzetközi bírósági döntés, mely a genfi jegyzőkönyvnek egyik jelszava volt, nagyjelentőségű reformot jelentett volna, de a szöveg alapos megvizsgálása után kitűnt, hogy nem minden nemzetközi vizsályra szólt a kötelezettség, sőt az minden fenntartást megenged. Helyesen állapítja meg szerzőnk, hogy a feltételes aláírással maga a kötelezettség mérve a minimumra szállíttatik le s ezen a ponton tulajdonképpen megdőlt a kötelező nemzetközi bíróság intézménye.

Annak idejében, midőn oly hozsannával fogadták nálunk a genfi jegyzőkönyvet publicisztikában, erőlesen emeltem én is szót az aláírás ellen, mert az említett fenntartások lehetlenné tették volna a békeszerződés revíziójával kapcsolatban felmerülhető vizsályra nézve a kötelező nemzetközi bíróság illetékességének megállapítását. Hivatalos állásfoglalásra nem is került a sor.

Szerzőnk csak az objektív igazságnak ad kifejezést, midőn megállapítja, hogy az általános lefegyverzés kérdésében eredményre a nemzetek szövetsége nem hivatkozhatik,

de nem zárkózik el azon remény elől, hogy ha Németország az angol és francia megegyezés feltételeit elfogadván, belép a nemzetek szövetségébe s ezzel a «biztonsági szerződés» életbelépését lehetővé teszi, úgy az általános lefegyverzés kérdése végre a gyakorlati végrehajtás irányába fog terelődni, minthogy Franciaországnak, ma a világ legfélelmetesebb katonai hatalmának, kell megadnia hozzá az első impulzust.

Mindezekből látható, hogy Nagy Elek érdemes munkát végzett, midőn könyvében beszámol a nemzetek szövetségének működéséről és alapos tárgyilagos kritikájával reámutat azokra a tökéletlenségekre, melyekben a nemzetek szövetségének mai szervezete és különösen a tarthatatlannak bizonyult kisebbségvédelmi eljárás bővelkedik.

BÁRÓ WLASSICS GYULA.

KÉPEK A VASÚT TÖRTÉNETÉBŐL.

Az utazás a vasútak előtt.

A vasúti utazás mai kényelmének élvezetében bajos elgondolni: miképpen utaztak az emberek száz esztendővel ezelőtt vagy korábban, amikor még a vasút utazás céljaira nem állt rendelkezésre.

Ma az utas a menetjegyirodában előre megváltja jegyét, biztosítja hetekkel előbb hálófülkáját s a legnagyobb kényelemben utazik Budapestről egy nap alatt Berlinbe s harminc óra alatt Párisba.

A legnagyobb magyar 1829-ben Bécestől Berlinig hét nap alatt, 1832-ben Párizstól Bécsig kilenc nap alatt tette meg az utat.

Mostanában Északamerikában a transzkontinentális pacific vasutakon jóval rövidebb idő, öt nap alatt, New Yorktól San-Franciscoig több mint 5000 km-es utat lehet megtenni.

Száz esztendővel ezelőtt Budapeستől Berlinig és vissza éppen annyi ideig, t. i. 16 napig, tartott az utazás, mint a XX. század első évtizedének végén az eurázsiai transzkontinentális vasúton Berlintől Port-Arturig, 10 ezer km-t meghaladó távolságra.

Nagyapáink nem is álmodhattak ilyen gyors közlekedésről.

Voltak ugyan érzelgős költők, akik a vasutak keletkezésekor viisszasírták a régi jó időket és panaszkodtak, hogy a gőzhajó meg a gőzkocsi vad füstje tönkretette a postakürtnek idilljét és istenítették a póstakocsit meg a vándorbotot.

Érdekes azonban, hogy tulajdonképpen az első lokomotivoknak nem is volt gőzsípjuk; sőt a szokás hatalmánál fogva a vasút szülőhazájában, Angliában, még akkor sem akarták megengedni a lokomotiv gőzsíp-jelzését, amikor már

késéghbevonhatatlanul kitűnt, hogy arra balesetek meggátálása céljából feltétlenül szükség van.

A liverpool—manchesteri vasút megnyitásakor 1830 szeptember havában történt a sajnálatos baleset, amelynek közvetlen oka a gőzsípjelzés hiánya volt.

Parkside vízállomáson ugyanis Huskisson képviselőt, aki a parlamentben egyik kitartó harcosa volt a vasútnak, a szomszéd vágányon közlekedő Rocket-lokomotív éppen abban a pillanatban gázolta el, amikor a kocsijában ülve maradt Wellington herceggel kezét fogott. A súlyosan sérült képviselőt maga Stephenson szállította jószágára és a 24 km-es utat 25 perc alatt, tehát 58 km óránkénti sebességgel tette meg.

Az első különvonatot e szerint baleset tette szükségessé és ezentúl a lokomotívokat felszerelték gőzsípval.

A «Globe» ujság azonban, noha Huskisson halálos balesete Anglia népére mély benyomást tett, még négy esztendő múlva, 1834-ben is panaszkodik, hogy : «A civilizáció hanyatlását jelenti, ha megengedik, hogy ez a borzalmas hang (t. i. a lokomotív gőzsíp jelzése), amelyhez viszonyítva a vörösbőrű indiánok csatakiáltása gyönyörű zene, nagy városok közepén, a csendes szellemi tevékenység helyein és a nemesség kastélyaiban hallható legyen.»

Más cikkek azokra a veszedelmekre mutattak rá, amelyek abból keletkeznek, hogy ez az agyvelőig ható sivítás a szelid nők idegeit, a betegeket és az igavonó állatokat tönkreteszi.

Scheffel *Az utolsó postakocsi* (Der letzte Postillon) versében panaszkodik a sín-pálya előretöréséről, mert elmúlt a borra valónak, az ivásnak, a póstaistállónak, a vándorbotnak és az ideális lendületnek ideje. Ma a világ fenekestől felfordul — írja — és az utolsó háziszolgával eltűnik a postakocsi.

Még az életvidám gróf Strachowitz is így nyilatkozik : «A világ a síma sín-pályán gördül, én pedig örülök, ha magas fűben járhatok.»

Az ilyesféle aggodalmak, éppúgy, mint Grillparzernek nem éppen jóindulatú összehasonlítása :

Eisenbahnen. Anlehen . . .

Sind unbestritten

Die Wege die wahren

Zum Teufel zu fahren.

(Vasutak, adósságok . . .

Kétségtelenül az igazi utak,

Amelyek az ördöghöz vezetnek.)

nem tudják a szárnyaskerek diadalmenetét feltartani.¹

És azok a jó emberek, akik a szokás hatalmánál fogva istenítették a postát, aligha ismerhették a postai utazás kellemetlenségeit.

A mult század első negyedének utazási viszonyait érdekesen jellemzi Börne 1821-ben a «Monographie der deutschen Postschnecke» című, a német postát hatalmasan ostromozó művében, amikor őrnagy útitársának a következőket mondja: «Őrnagy úr! Ha esztétikai káromkodásom kellőképpen való alátámasztására nekem is volna kardom, mint önnek, vigyen el engem az ördög, közbevágna és látnánk egy pár véres fejet. Hát itt az utas minden postamesternek, kalauznak és postakocsisnak bolondja és annyiszor kell vesztegelnie, ahányszor ezeknek a jó uraknak tetszik bort inni? 46 óra alatt, amiből 14 éjszakára esett, 12 félliter bort kellett innom és még egynéhányat a kalauz számára fizetnem. Milyen messze van, őrnagy úr, Frankfurt Stuttgarttól? Alig 40 órányira és ezen a rövid úton 15 órán át vesztegeltünk.»

Olyan csekélységek, mint keréktörések, kocsifelfordulások és a postának hasonló kellemetlenségei napirenden voltak és nem is igen voltak feltűnők.

Az előkelő utas, aki saját kocsijában utazott és csupán a lovakat rendelte meg a postán, megfelelő számú tartalékereket vitt magával, hasonlóan, mint ma az automobil. nem számíthatott azonban arra, hogy a megrendelt lovak a postaállomáson idejében rendelkezésére álljanak.

Ilyen viszonyok között valóban különösnek tetszik a szász királyság 1833. évi statisztikai közleményeiben ez a megállapítás: «Az utazási forgalom az utóbbi években az előbbiekéhez viszonyítva rendkívüli mértékben megnöveke-

¹ Ing. Dr. Walter Strauss : Einst und jetzt auf Stephenson's Spur.

dett. Olyas jelenség ez, amely magyarázatát kevésbé az üzleti forgalomban, mint inkább az utazási kedvben és az utazásnak idő, költség és kényelem szempontjából való megkönnyítésében (?) találja.»¹

Hogy az utazás költsége, gyorsasága és kényelme abban az időben milyen volt, arról felvilágosít a nagy költő, Heine, Deutschland. Ein Wintermärchen című költeménysorozatában, amelyben még 1844 januárjában is így ír a porosz postáról: «Köllentől Hagenig a porosz posta 5 tallérba és 6 garasba kerül. A diligence, sajnos, el volt foglalva és én a nyitott pót-chaise-be jutottam. Köllenből reggel háromnegyed nyolckor utaztunk el és három óra tájban érkeztünk meg Hagenbe, hol megebédeltünk. Közvetlen Hagen mögött besötétedett és én az éhség következtében különös borzongást éreztem magamban, csak Unnában, a vendéglőben, tudtam felmelegedni. Éjszaka az erdőben döcög tovább a chaise. Hirtelen recsegés hallatszik, az egyik kerék eltört. Megálltunk és ez már egy cseppet sem volt mulattató. A postakocsi leszáll, a faluba siet és én éjjelkor egyedül maradok az erdőben, köröskörül üvöltés hallatszik.»

Bizony az utasok száma Szászországban sem azért szaporodott meg, mintha a posta gyorsan járt volna és olcsó meg kényelmes utazást tett volna lehetővé.

Minthogy azonban az utazási alkalmak általában mindenütt szaporodtak és még a postakocsin is gyorsabb lett az utazás, mint annak előtte, az emberek kezdték az időt megbecsülni, az utazás kultúrszükségletté vált és az utazók száma megnőtt. De tagadhatatlan, hogy a XIX. század első évtizedeiben, a tökéletlen lassú közlekedés következtében, még sokan érezték magukat úgy, mint annak idején az angol fogságban szenvedő Stuart Mária, aki, amikor az égen felhők rohanását látja, epedve sóhajt fel:

«Eilende Wolken, Segler der Lüfte!

Wer mit euch segelte, wer mit euch schiffte.»

(«Száguldó felhők, lég vitorlái!

Ki ne szeretne véletek szállni!»)»²

¹ Schreber : Die Eisenbahn. 8. o.

² Schiller : Stuart Mária. Kozma Andor hangulatos szép fordítása erre az alkalomra.

A vasút jelentősége a mai kor szállító műveiben.

Ma már senkinek sem jutna eszébe a régi postakocsin való utazást a vasúttal szemben dicsőíteni.

A korunknak megfelelő közlekedéstől gyorsaságot, olcsóságot, biztosságot, pontosságot, kényelmet, gyakoriságot és a tömeges szállításnak lehetőségét követeljük meg. Ezeknek a követelményeknek az összes közlekedési nemek között legjobban a vasút felel meg. Nagy tömegeknek gyorsan, olcsón, nagy pontossággal és biztossággal való szállítását a vasút tette lehetővé.

A vasúti szállításnak most felsorolt kiváló előnyei közül a szállítás gyorsaságával, biztosságával és kényelmével foglalkozunk.

A vasúti szállítás gyorsasága.

A szállítás gyorsasága a vasutat megelőző időben igen csekély volt.

Az ókori Rómában személyszállító kocsik csak diadalmenetekben, vallásos felvonulásokban és versenyekben vehettek részt. Teherszállító kocsik a város utcáin nappal nem közlekedhettek.

Nagy Károly még kétkerekű taligában utazott, amelyet négy ökör húzott.

Angliában London és egyes szomszéd városok között a XVII. században, 1669-ben, vezették be a személyszállító postakocsikat. A kocsik hetenkint háromszor közlekedtek és hat utast tudtak fölvenni. Meglepő sebességük következtében — télen naponként 45, nyáron 75 km utat tettek meg — repülő kocsinak nevezték el őket.

Ma a repülő skót vonat, a scotch flying, London és Edinburg között óránként 100 km sebességgel közlekedik. Sebessége tízszer akkora, mint a XVII. századbeli repülő postakocsinak.

Még élénk emlékezetünkben van az 1900. évi párizsi világkiállításon bemutatott kép, amelyen fel volt tüntetve, hogy az alatt az idő alatt, amely alatt az 1900. évi expresszvonat Párizsból Calais-be elért, tehát 295 km utat befutott:

az 1692. évi carosse	5	km-re	
az 1786. évi diligence	12	«	
az 1814. évi postakocsi . . .	22	«	
az 1834. évi postakocsi . . .	32	«	
az 1867. évi postavonat . . .	192	«	és
az 1887. évi gyorsvonat . .	212	«	ért.

Párizstól.

A Párizs és Calais közötti utazás tehát

1692-ben	7	napig,
1786-ban	3	napig,
1814-ben	40	óraig,
1834-ben	28	óraig,
1867-ben	5	óraig,
1887-ben	4	és fél óráig és
1900-ban	3	és egy negyed óráig tartott.

A vasutak létesítése előtti időben Buda és Bécs között a $37\frac{1}{4}$ mérföldnyi utat a gyorspostakocsik 30 óra alatt, míg a társzekerek 57 óra alatt tették meg. A XX-ik század elején Budapest és Bécs között Pozsonyon át az utat vasúton valamivel több mint 4 óra alatt tettük meg.

A gyorsan járó lokomotív születése napján, 1829 okt. 10-én, Rainhill-ben, a híres versenyen Stephensonnak díjat nyert Rocket nevű lokomotívja 20 t súlyú vonatot óránkénti 30 km sebességgel továbbított. Ma 300 t súlyú gyorsvontaink sík pályán 100 km óránkénti sebességgel közlekednek.

A liverpool—manchesteri vasút megnyitásakor a két város közötti 51 km távolságot a megnyitó vonat nem egészen két óra alatt futotta be, noha a lokomotívnek útközben kétszer kellett vizet vennie. Három esztendőre rá a vonatok a két város közötti utat már egy óra alatt megtették. Ennek következtében a két város úgyszólván egy várossá vált.

Mindezek az adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a vasutak fejlődésével a szállítás gyorsasága és az embernek a tér feletti uralma milyen nagy mértékben megnőtt.

A mai kor teljes mértékben értékeli Theophrastus görög filozófusnak, Platon és Aristoteles tanítványának kijelentését: «Az idő nagyértékű kiadás» és a hasonló értelmű angol közmondást: «Az idő pénz.» Sőt a kultúremlőnek az idő nem-

csak pénz, hanem amint az északamerikai közmondás jól fejezi ki: «az idő minden.»

A gyors közlekedés a gazdasági életnek egyik fontos tényezője.

A vasút fejlődése folyamán tapasztalható, hogy a személyszállító vonatok sebességének növekedése az első vasutak üzembe helyezése óta folytonos. Az első vasutak létesítésekor viszont éppen a nagy sebességtől féltek.

A liverpool—manchesteri vasút építésének ellenőrzésére parlamenti bizottságot küldtek ki.

Stephenson György a bizottság előtt felemlítette, hogy a vasúton kétszer olyan gyorsan fognak közlekedni, mint a postakocsikon. Ez a kijelentése nagy megdöbbenést keltett és a bizottság egyes tagjai a bedlam-be, a londoni örültek-házába, kívánták őt bevitetni.

Az ellenőrző bizottság tagjainak naiv kérdései e téma körül forogtak.

Tegyük fel, hogy a lokomotív 9—10 mérföld sebességgel fog haladni és szembe jön vele egy tehén, nem lesz az egy fatális eset? — kérdezte az egyik bizottsági tag. Mindenesetre igen fatális, felelte Stephenson, valóban nagyon fatális lesz — a tehénre.

Az a szakvélemény, amelyet a bajor Obermedicinal Kollegium 1834-ben a nürnberg—fürthi vasút tervére I. Lajos bajor királynak adott, leginkább mutatja, hogy az első vasutak idejében mennyire féltek a nagy sebességtől.

E szakvélemény szerint: «A gyors mozgás az utasoknál kétségtelenül agybetegséget, bizonyos fajú delirium furiosumot fog előidézni. Minthogy azonban lesznek utasok, akik ezzel a rettenetes veszéllyel szembeszállanak, az államnak legalább a nézőket kell megvédelmeznie, minthogy a gyorsan szaladó gőzkocsi megpillantásakor ezek is ugyanabba az agybetegségbe esnek. Szükséges tehát, hogy a pályavonal mindkét oldalán magas, sűrű deszkakerítéssel legyen ellátva.»

A vasutak első éveiben a vonatok még mérsékelt sebességgel közlekedtek. A kezdetleges menetrendek csak a nagyobb állomásokra való beérkezést állapították meg negyed-

órákban és nem, mint ma, percekben.¹ A vonatok megengedhető maximális sebességét a lokomotívvezetőnek természetesen megadták.

A publikum azonban, mihelyt hozzászókkott a vasúti utazáshoz, a lokomotívvezetőtől, sokszor jutalomnak ígéretével a sebesség fokozását követelte. Ötven esztendővel ezelőtt még több vasúton megvolt a figyelmeztetés, hogy a vasúti személyzetnek nem szabad honorálni a publikum sebesség emelésére irányuló követeléseit.

Később a viszonyok megváltoznak. Nagyobb súlyú felépítményen, nagyobb teljesítőképességű lokomotívok nagyobb sebességgel járnak, úgy hogy ma már fővasutak gyorsvonatainál nem ritkaság a vonalon 100 km óránkénti sebesség.

Kérdés azonban, van-e szükség még ezt a már viszonylagosan nagy sebességet tovább fokozni.

Sok értelme nincs.

Az utas szempontjából a nagyobb sebességnek az értéke nyilván az időmegtakarításban van.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy valamely vonat sebességének fokozásával az időtartamban a nyereség annál kisebb, mennél nagyobb a vonatnak már meglevő sebessége.

¹ Az első magyar gőzüzemű közforgalmú vasútnak, az 1846 július 16-án megnyílt pest—váci vasútnak, első menetrendjét a következő hirdetés adta tudtúl:

MAGYAR KÖZÉPPONTI VASÚT.

Hirdetés.

Folyó hó 15-én a magyar középponti vasút Pest és Vác közötti vonala nyittatik meg és következő napon, azaz folyó hó 16-án a közönséges közlekedésnek adatik át, mely napon a mindennapi személymenetek elkezdődnek és pedig:

Pestről Palotán és Dunakeszin keresztül Vácra 8 ó. reg. 3 ó. d. u. ($\frac{1}{2}$ 4 ó. d. u. ünnep- és vasárnapokon) $\frac{3}{4}$ 7 ó. estve.

Vácról, Dunakeszin és Palotán keresztül Pestre 6 ó. reg. $\frac{1}{2}$ 12 ó. d. e., $\frac{1}{2}$ 6 ó. d. u. (8 óra estve ünnep- és vasárnapokon).

Pesten, július 6-án 1846.

*A magy. középponti vasúttársaság
Igazgatóságától.*

Sokkal nagyobb az időmegtakarítás, ha az óránkénti 40 km-es sebességet 60 km-re, mintha a 100 km-est 120 km-re fokozzuk, pedig mind a két esetben ugyanannyival, 20 km-rel emeltük a sebességet.

Az előbbi esetben ugyanis 100 km út befutásakor megtakarítunk 50, az utóbbiban pedig csak 20 percet.

Két olyan közelfekvő centrum között, mint Budapest és Bécs, a 100 km-es sebességnek pl. 110 km-re való emelése esetén sokkal kisebb lenne a menetidőben a megtakarítás, mint amekkora különbség lehet itt és ott a különböző kerületekből a pályaudvarra jutáshoz szükséges időben.

Kétségtelen ugyan, hogy a közlekedésben a haladásnak a mértéke a sebességnövekedés, de amikor a szabad mozgáson alapuló levegőbeli közlekedés már itt kopogtat, sőt be is lépett az ajtón, a kényszermozgású pályán, a vasúton, a sebességnek további nagyobb mértékű fokozására aligha fog-nak törekedni.

A légi közlekedés valóban valóra váltja a minél gyorsabb utazás utáni sóvárgást, amelynek talán legszebben Goethe adott kifejezést *Faustjában* :

Ach, zu des Geistes Flügeln wird so bald
Kein körperlicher Flügel sich gesellen :
Doch ist es jedem eingeboren,
Dass sein Gefühl hinauf und vorwärts dringt.
Wenn über uns, im blauen Raum verloren,
Ihr schmetternd Lied die Lerche singt,
Wenn über schroffen Fichtenhöhen
Der Adler ausgebreitet schwebt
Und über Flächen über Seen
Der Kranich nach der Heimat strebt.

(Ah, könnyedén a lelki szárnyhoz itt
Nem kaphat testi szárnyat is az ember.
És mégis bennünk ősi eszme
Mindig előbbre törni s égbe fel,
Amíg felettünk a kék térbe veszve
Dalos pacsirta énekel ;
Ha bére felett sas tárja szárnyát
S a fenyvesekbe néz belé
S ha síkra s tóra vetve árnyát
Húz a daru hazafelé.)¹

¹ Kozma Andor pompás fordítása.

A vasúti szállítás biztossága.

A vasútnak előnyei között igen jelentős a szállítás biztossága.

«Periculum privatum utilit aspublica»: az egyén veszélye a köz haszna, volt a jelszava a Stockton és Darlington városok között száz esztendővel ezelőtt, 1825 szeptember 27-én, megnyílt első közforgalmú vasútnak. Ez a jelszó találóan fejezi ki, hogy a vasutaknak a közre, az egész emberiségre való megbecsülhetetlen haszna az egyes egyénnek veszélyével járhat.

A vasutak fejlődése folyamán mindig az volt a törekvés, hogy a vasúti utazás és szállítás minél biztosabb legyen. És az eredmény az, hogy a vasutakon az utazás aránytalanul biztosabb, mint a közutakon.

A vonatkozó statisztikai adatok bizonyítanak.

Franciaországban 1840-től 1866-ig a postán átlagban 360 ezer, a vasúton pedig 7 millió utasra esett egy halálos baleset és a postán 30 ezer, a vasúton pedig másfél millió utasra egy sérülés.

E szerint ebben az időszakban a vasúton az utazás halálos baleset szempontjából 20-szor, sérülés szempontjából pedig 50-szer volt biztosabb, mint az országúton.

A vasutak fejlődésével az utasok számához viszonyított balesetek száma csökken.

Ennek a tételünknek bizonyítására a Német Vasút-Egylet¹ statisztikai adatait használjuk fel.

A Német Vasút-Egylet keretébe tartozó vasutakon 1910-ben utazott 2000 millió utas és ugyanebben az évben

¹ A Német Vasút-Egylet 1847-ben alakult meg elsősorban abból a célból, hogy a szükséges egyöntetűséget az akkor még igen sok kis államból álló Németországnak vasútjai között létrehozza. Később ugyanebből a célból s főképpen, hogy a vasúti kocsiknak akadálytalan átmenete a világforgalomban is biztosítva legyen, a szomszéd államok vasútai is beléptek az Egyletbe. Így: a hollandi, a luxemburgi, az osztrák, a magyar, a volt boszniai és hercegovinai, valamint a román vasutak is. Az Egyletbe tartozó vasutaknak hosszúsága 1910-ben meghaladta a 107 ezer km-t.

A Német Vasút-Egylet egyik legfontosabb bizottságának, a technikainak, elnöki tisztét a m. kir. államvasutak viselik.

vasuti baleset következtében meghalt 156 s megsérült 1264 utas. E szerint 12 és fél millió utasra esett egy halálos baleset és több mint másfél millió utasra egy sérülés.

Látni tehát, hogy a korábbi évekhez viszonyítva a személybiztonság a vasúti közlekedésben növekedett.

A Német Vasút Egylet vasutain 1910-ben a 2000 millió utas megtett 50,000 millió km utat, tehát vasuti baleset következtében 320 millió km megtett útra esett egy halál és 40 millió km útra egy sérülés.

Ezen adatok alapján az az ember, aki születésétől fogva folytonosan vasúton utaznék és megtenne naponként ezer, tehát évenként 365 ezer km utat, valóban mathuzsálemi kort érhetne meg, mert közel 900 esztendeig utazhatnék vasuton, amíg halálos baleset áldozata lenne és még mindig az emberi kor legvégső határát érné el, t. i. majdnem 110 esztendeig utazhatnék, amíg vasúti baleset következtében megsérülne.

Ez a kép nyilván csak a vasúti utazás biztonságának igen magas fokát kívánja jellemezni.

Az anyagvizsgálat jelentősége.

Ahhoz, hogy a vasutakon a biztonság ilyen nagy mértékben megnőtt, elsősorban a technikai tudományok s ezekkel kapcsolatban az anyagvizsgálat fejlődése járultak hozzá.

A vasutak gyermekkorában Angliában a sineket és hidakat öntöttvasból készítették. Természetesen napirenden voltak a sintörések és a hídbeszakadások. Csakhamar rájöttek tehát arra, hogy az öntöttvas nem megfelelő anyag, a szokás hatalmánál fogva azonban a jobb kovácsoltvas-nyagra való átmenet igen lassan történt.

Időközben Angliában megállapítják a szerkezeti célokra felhasználható vasfajok jellemző tulajdonságait.

A vasút keletkezésével egyidőben, sőt már megelőzően is, Angliában építették az első nagyobb nyílású kovácsoltvas közúti lánchidakat.

Minden nagyobb hídszerkezet létesítését érdekes kísérletek előzték meg, amelyek a vas teherbíróságán kívül sokszor a híd alakjának megválasztására is kiterjedtek.

Ennek a lelkiismeretes eljárásnak volt a következménye, hogy az ebből a korból származó angol kovácsolt-vasból készült hidak életkora jóval nagyobb lett, mint kontinensbeli kortársaiké.

Legszebb bizonyítéka ennek a mi remek Lánchídunk. Az építőanyagok kitűnő minőségének köszönhetjük elsősorban, hogy amíg az európai kontinensen a Lánchídunkkal egyidejűleg épített lánchidakat már jóval előbb egytől-egyig le kellett bontani, a budapesti Lánchíd eredeti alakjában közel hét évtizedig megmaradt.

A Menai tengerszoros felett ma is áll Telfordnak 1819-től 1826-ig épített hatalmas lánchídja, amely e szerint a folyó évben lesz száz esztendő.

Ennek a híres hídnak megtekintése és a nagy mestertől, Telfordtól kapott felvilágosítások erősítették meg annak idején a legnagyobb magyart abban, hogy lehet Pest és Buda között is álló hidat, még pedig lánchidat építeni.

Akkoriban nálunk főképpen attól tartottak, hogy a kőoszlopok a mederben nem tudnának ellenállni a dunai nagy jégtorlódásnak. Telford azonban megnyugtatta Széchenyit, amikor kijelenti: «A Menai-híd oszlopai nem igen törődnének az önök folyóinak jegével, de azokat kacagnák.» («The piers of this bridge would not care much about the ice your rivers: they would laugh at it.»)

Amikor Angliában arról volt szó, hogy a walesi tartomány és az Anglesy-sziget közti Menai-tengerszoroson át vasutat is vezessenek és ennek következtében a chester—holyheadi vonalon a Menai-szorost és a Conway-öblöt áthidalják, Hodgkinson és Fairbairn híres angol mérnökök éveken át folytatott kísérletekkel mutatták ki, hogy ezeket a nagy hidakat öntöttvasból készíteni nem szabad, mert az öntöttvas megbízhatatlan anyag.

Angliában a rendszeres tudományos anyagvizsgálatot ezek a kísérletek alapozták meg.

Az európai kontinensen az anyagvizsgálat fontosságára a figyelmet egy baleset hívta fel. A múlt század hatvanas éveinek elején a gothenburg—stockholmi vasúti vonalon a svéd király szalonkocsijának tengelye a nagy hideg követ-

keztében eltörött. A király azonnal bizottságot küldött ki a vasúti célokra alkalmazott vas és acél minőségi feltételeinek megállapítására. A bizottság nagyszabású kísérleteinek eredményét Styffe Knut, a stockholmi királyi technológiai múzeum igazgatója, bocsátotta közre és ezek a közlemények nagy befolyással voltak az anyagvizsgálatok rendszeressé tételére.

A Britannia híd.

Angliában Hodgkinson és Fairbairn kísérleteire támaszkodva tervezi és építi fel 1849—50-ben Stephenson Róbert a mintegy fél km hosszú híres Britannia vasúti vascső-hidat (tubular bridge).

A Britannia-hídnak építése mérföldkő a vasúti vashidak történetében, mert általa kitűnt, hogy lehetséges igen nagy nyílásokat is kovácsoltvasból készült gerendatartókkal át-hidalni. A Britannia-híd ma is áll, jókarban-tartása kifogástalan. Naponkint számos gyorsvonat fut át rajta. A nagyszabású híd egyik maradandó emléke Stephenson Róbertnek, a nagy autodidakta Stephenson György lángeszű fiának, Anglia egyik legnagyobb mérnökének.

A hídnak vasszerkezetét a Menai-tengerszoros partján állították össze. Az egész világ feszülten várta: miképpen fogják ezt az óriási súlyú vasszerkezetet a pillérekre elhelyezni.

Amikor a híd építő-vállalkozója megkérdezte Stephenson-tól: hogyan fogja ezt a kolosszális terhet fölemelni és a pillérekig szállítani, a nagy mérnök rejtélyesen mosolyogva felelte: «Úgy hiszem, a Holdat fogom erre a célra napszámosnak szerződtetni.»

Az Atlanti-óceán, illetőleg az Ir-tenger közelsége következtében a Menai-tengerszorosban az apály és dagály hatása jelentékeny.

A parton összeszegecselt szerkezeteket apály alkalmával helyezték el pontonokra, a dagály beálltával fölemelt helyzetben a pillérek közé szállították s azután az apály újbóli beálltával végleges helyzetükbe leeresztették.

A munkálatok pontos végrehajtása valóban mestermű

volt és Stephensonnak ebben a páratlan munkálatban tényleg a Hold volt napszámosa.

A természetnek hatalmas erejét állította szolgálatába a nagy tudású mérnök s ilyen módon teremtette meg a legújabb kornak egyik világcsodáját.

Schiller «Columbus» című híres epigrammjának két utolsó sora valóban jellemző Stephensonra is :

Mit dem Genius steht die Natur im ewigen Bunde ;
Was der eine verspricht, leistet die andre gewiss.

A természettel hisz' örök frigyben van a lángész,
Amit emez megígér, azt meg is adja amaz.¹

A Britannia-híd jellemzően mutatja az óriási különbséget az ókor és a legújabb kor világcsodáinak megteremtésében.

Amazok rabszolgák százezreinek munkája és élete árán létesültek, emezeket nagyszerű szellemi munka a fizikai munka lehető csökkentésével hozta létre.

Mondják, hogy Stephenson Róbertet nagyszabású működésében a szerencse kedvelte. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kiváló alkotáshoz nem rátermettség, hanem szerencse szükséges.

A kiváló képességnek nem a szerencse segít, hanem a rátermettség hozza meg a szerencsét.

Mephistopheles-nek mélyértelmű szavai erre az esetre is találók :

Wie sich Verdienst und Glück verketten,
Das fällt den Toren niemals ein.
Wenn sie den Stein der Weisen hätten
Der Weise mangelte den Stein.

Érdem s szerencse frigyben álltát
A balgaság nem sejtí ám.
Bölcsök kövét ha megtalálnák.
Kő lenne már, de böles híján.²

¹ Szász Károly sikerült fordítása.

² Kozma Andor fordítása.

A vasúti utazás kényelme.

Az első vasutak személykocsijai.

A vasúti technika fejlődésével általában törekedtek az utazást kényelmesebbé tenni.

Az első vasutak alapítása idejében a Liverpool és Manchester között közlekedő postakocsin kétféle hely volt. Az utas bemehetett a kocsi belsejébe, vagy felmászhatott a fedélre. Az utóbbi esetben féláron utazott, de még mindig háromszor annyit fizetett, mint ma a vasúton. Kényelemről persze alig lehetett szó. A fedélzeten nem volt ülőhely. Az utas vagy végigfeküdt rajta, ha volt elegendő hely és ügyelt arra, hogy le ne guruljon, vagy a kocsifedél szélére ült s a lábait lelógatta.

Az első vasutakon, a maihoz viszonyítva, még az utazás nem volt kényelmesnek mondható. Az angol konzervativizmus ugyanis a vasúti személykocsik kialakításában is utánozta a postai rendszert.

Az angol vasutakon is, mint a postán, kétféle helyet rendszeresítettek. Az utas ugyanis kétféle kocsiban, I. és III. osztályúban utazhatott. Minthogy azonban a postakocsi tetején utazó fölött nem volt födél, a III. osztályú vasúti személykocsikat sem látták el födéllal.

Az első angol vasutakon tehát a szokás hatalmánál fogva a harmadosztályú utasoknak nem volt joguk födött kocsiban utazni. A múlt század hatvanas éveiben sikerült csak ezt a jogot kivívniok.

Az első vasutakra vonatkozó képeken és terveken sokszor láthatni olyan vonatot, — a pest-váci vasút 1839-ben készült helyszínrajzának fejléce is ilyen ábrázol — amelyben platform kocsin rajta van a hintó és benne ül a tulajdonos családjával együtt, hátul pedig a hintó födelébe kapaszkodva áll az inas. A szokás hatalmánál fogva ugyanis az előkelő utas épúgy, mint a postán, a vasúton is saját kocsijában utazott és amikor a rendeltetési állomáson megérkezett, a további utat saját kocsiján, saját lovaival tehetette meg. Az utóbbiakat ugyanis födött kocsiban ugyanabban a vonatban szállították.

Anglia kedvező tengeri klimájában is sok szenvedést jelentett, hogy a lokomotívon, megint a szokás hatalma következtében, nem volt födél, nem volt sátor.

Hiszen a nagy Stephenson sem vezette lokomotívját sátor alól. A lokomotívsátor is évtizedeken át hiányzott. A vonat biztosságára ügyelő lokomotívvezetőt meg a fűtő verte az eső, a hó, a szél. Max Mária Webernek, aki különösen hazánkban az akkori osztrák államvasút bánáti vonalain figyelte meg a hideg téli időben fedél nélkül utazó lokomotív-személyzet nagy szenvedéseit, elévülhetetlen érdeme, hogy a sátor a lokomotívnek nélkülözhetetlen alkotórészévé vált.

A személyvonatok kocsiosztályai.

Azt szokták mondani, hogy a vasúti kocsiosztályok száma függ az illető országnak többé-kevésbbé demokratikus fölfogásától és mindenekelőtt az utazás hosszúságától. Fapadon 5000 km utat egyfolytában a legtöbb ember nem volna képes megtenni.

Európában a legtöbb ország vasutain három kocsiosztály van, a német vasutakon négy, de csak az ú. n. «D» gyorsvonatokban van első osztály.

Anglia vasútjain általában két osztály van: I. és III. A kocsiosztályoknak ilymódon való megállapításában megnyilatkozik a merev különbség gazdag és szegény között, valamint egy középső társadalmi osztály hiánya is. A III. osztályú nem dohányzó kocsi pótolja némileg a hiányzó II. osztályt.

Az északamerikai Unió vasútjain, a demokratikus felfogásnak megfelelően, törvény szerint csak egy osztály van.

Ha valamely ország demokratikus felfogásának csakugyan a vasúti kocsiosztályok száma egyik mérőfoka, akkor nincsen arisztokratább ország a világon, mint az Unio, mert a törvény betűje ellenére sehol a világon nem közlekedik annyiféle vasúti személykocsi, mint ott. A valóságban ugyanis a kocsiosztályok száma az Unióban nyolc, tehát kétszer annyi, mint Németországban.

A betűszerinti egy első osztályúnál magasabb osztályú kocsik:

1. Nagy kényelmet nyújtó hosszabb utazásokra szolgáló kocsik, az ú. n. reclining chair cars ;

2. turista hálókocsik ;

3. a Pullmann-társaság hálókocsijai ;

4. ugyanennek a társaságnak szalonkocsijai ;

5. State rooms a Pullmann-kocsikban.

Viszont alacsonyabb osztályú kocsik :

6. Dohányzó-kocsik, de az első osztály viteldíjaival ;

7. kivándorlók és

8. színesek szállítására szolgáló kocsik.

A demokrata Unióban a színes (coloured) gentlemanek a fehérekkel egy kocsiiban nem utazhatnak, de azért az első osztálynak megfelelő viteldíjat fizetik.

Azokban az országokban, hol különböző fajok laknak, amelyek közül az egyik az uralkodó, ez a különbség kifejezést talál a vasúti kocsiosztályok használatában is. Majdnem az összes tropikus kolóniákban a benszülötteket rendesen nem engedik be a legmagasabb, az európaikat pedig a legalacsonyabb kocsiosztályba.

Ez a megkülönböztetés, amely első pillanatra brutálisnak tűnik fel, tulajdonképpen a fehér faj prestigének érdekében van és közegészségügyi szempontból is feltétlenül szükséges.

Így pl. Indiában a következő vasúti kocsiosztályok vannak :

1. I. osztályú kocsik európaiak és kiváló állású benszülöttek számára ;

2. II. osztályú kocsik európaiak és gazdag benszülöttek számára, de a legtöbbször elkülönített szakaszokkal ;

3. intermediate kocsik igen szegény európaiak, keverték és a benszülött középosztály számára és

4. III. osztályú kocsik csak a benszülöttek számára.

A vasúti utazás kényelmének fokozása.

A vasúti utazás kényelmének fokozására a törekvések Angliából indulnak ki. E tekintetben igen nagy haladás történt 1874-ben, amikor a Midland vasút bevezette a forgóalvázas, a truck-os kocsit.

Ezt a nyugodt járású s különösen a gyorsvonati forgalomban kiváló kocsit igen megkedvelték, úgy hogy rövid idő alatt az egész világon elterjedt.

Angliában már 1892 óta közlekednek átjárható, ú. n. korridoros, folyosós vonatok. Később mind nagyobb és nagyobb mértékben járatják a vasúti utazást elsősorban kényelmessé tevő étkező- és hálókocsikat.

Mennyivel kényelmesebb a mai nyugodt járású folyosós kocsikból álló, étkező-, háló- és kilátásos kocsikkal ellátott átjárható vonatban való utazás, mint a régi idők döcögő postakocsijaiban!

Kétségtelen azonban, hogy az utasoknak nyújtott nagyobb kényelem következtében a vasúti személykocsinak a súlya jelentékenyen megnövekedett. Nyilvánvaló tehát, hogy a nagy kényelmet nyújtó személyszállító vonatok tisztességes holt teherrel járnak.

Ötven esztendővel ezelőtt Londonból Glasgowba 200 III. osztályú utast négy kocsiban szállítottak és a négy személykocsi meg a kalauzkocsi, tehát az egész vonatszerelvény súlya volt kereken 500 métermázsas.

Ma erre a célra hat hosszújاراتú kocsi, egy étkező-¹ és egy kalauzkocsi szükséges. Ennek a vonatszerelvénynek a súlya meghaladja a 2000 métermázsát, tehát az egy utasra, illetőleg egy ülőhelyre eső holtteher négyszer nagyobb lett.

Legtöbbször nincs is a kocsiknak összes ülőhelye elfoglalva, úgy hogy a vonatkozó statisztikai adatok szerint, a vasutak a személyforgalomban majdnem húszszor akkora holtterhet vontatnak, mint amekkora az utasok és poggyászaik súlya.

A kényelem fokozása következtében aránytalanul megnövekedett holtteher a főoka, hogy a legtöbb nagy vasút a személyforgalomra ráfizet és az árúforgalomból él.

A személyforgalom javai, az emberek, ugyanis követelődőbbek a vasúttal szemben, mint az árúk. Ezek a nemes javak a vasúton barátságos tartózkodási helyet szeretnek találni. Nem akarják tudni, hogy a személyforgalomból

¹ Angliában III. osztályú étkezőkocsik is közlekednek.

nincs jövedelme a vasútnak s hogy ilyen módon tulajdonképpen szerényebben kellene fellépniök a vasúttal szemben.¹ A vasutaknak nem is marad más hátra, mint kívánságaikat nobile officiumként teljesíteni.

A mérnöknek tudományos, mélyreható vizsgálódáson alapuló munkája tette lehetővé, hogy ma a vasúton lényegesen gyorsabban és mégis biztosabban, hasonlíthatatlanul kényelmesebben s mégis jóval olcsóbban utazunk, mint nagyapáink utaztak a postakocsin.

Az expressz-, a luxusvonatoknak fényesen kiállított, kényelmes kocsijai megvalósítják Göthe Faustjának kívánságát :

Ja, wär' ein Zaubermantel mein,
Und trüg' er mich in ferne Länder,
Mir sollt er um die köstlichsten Gewänder
Nicht feil um einen Königsmantel sein.

(Bár volna a bűvös palást enyém,
Mely messze országokba röptet,
Én még a királynak szövöttet,
A díszpalástot sem irigyeném.)

Mert az ily kocsikból összeállított vonat valóban bűvös palástba burkolva röpít át hegyen és völgyön, ligeteken és mezőkön és az ember a saját otthonáéval felérő kényelemben elfelejti az utazás fáradalmait.

A nők szerepe a vasútban.

Vasút ónagysága a mult esztendőben, szeptember 27-én, volt százesztendőös.

Sohasem volt még ilyen születésnap i ünnepély, amelyen ekkora lett volna a gratulálók serege. Az egész emberiség elvonult trónusa előtt.

A százesztendőös vasút azonban korántsem matróna. Feje fölött, nem hiába nőnemű, az évek úgy suhantak el, hogy frissesége, rugalmassága egyáltalán nem csökkent, sőt ellenkezően, fokozódott.

¹ Arthur Fürst : i. m.

² Kozma Andor fordítása.

Talán azért, mert a vasút megteremtéséhez, ha akaratlanul is, hozzájárult a szebbik nem is. Hiszen a vasút eljövételét bájos női szempillantás siettette.

A női nem segítségével a közlekedés kvalitásának fejlesztésében azonban nem csupán a vasútnál találkozunk, hanem már egy évszázaddal korábban a postánál.

A titoktartó hírvívő.

Párizsban XIV. Lajos korában a postai levélszállítás feltétele az volt, hogy a feladó levelét maga tartozott a postára vinni és a tarifát lefizetni. A feladó nevét beírták egy nagy könyvbe és a postahivatalnok mögött ott ügyelt a rendőrség embere is.

A párizsi egyetlen levélposta-feladóhelyen embertömegek órákig várakoztak, amíg reájuk került a sor, természetes tehát, hogy hevesen kifakadtak az eljárás ellen, elsősorban a kereskedők, akik panaszkodtak, hogy a kereskedelem tönkremegy, ha hamarosan nem változtatnak az állapotokon.

De nyilván a párizsi hölgyeknek és gavalléroknak sem tetszett a postának az a rendje, hogy a rendőrség mindig tudta: kinek írnak és kitől kapnak levelet. Ők jobban szerettek volna titoktartó hírvívót.

A posta rendje ellen irányuló s folyton erősödő mozgalom eljutott a 16 esztendő s ifjú királyhoz is, akinél érthető okokból nagy megértésre talált.

A göndörfürtű szőke de la Mothe kisasszonynak ugyanis, akibe ő felsége örülten szerelmes volt, hiába küldözgette egyre-másra a rózsaszínű leveleket, feleletet nem tudott kapni.

Legmegbízhatóbb szolgáját küldte a postára. A postahivatal a feladó nevével együtt regisztrálta a levelet és a következő napon a főkamarásmester ezüst tálcán felbontatlanul kézbesítette a kis királynak saját levelét.

Csakhamar rájött: neki is titoktartó hírvívőre volna szüksége, hogy levelezése anyjának, ausztriai Annának és Mazarin bíborosnak örökös szemeit elkerülhesse.

Az egyik postabérlő, a szerfelett ügyes generalintendáns, Fouquet, jól tudta, hogy a királynak tesz szolgálatot, ha a

leveleknek addig szokásos felvételét ő felsége kívánságának megfelelően szabályozza. Az eléggé bonyolult kérdés megoldásában azonban közismert találékonysága csődöt mondott. Szerencséjére segítségére sietett barátnője, a leleményes, szellemdús de Longueville asszony.

Az ő furfangos szép feje találta ki a postabélyeg első alakját, a király címerével ellátott levélragasztó ostyát, amelyet megállapított tarifáért sok helyen lehetett vásárolni és az ő élénk képzeletében született meg az utcai postaszekrénynek eszméje is, amelybe a leveleket egyszerűen bedobták és így, hacsak a levéltitkot meg nem sértették, nem lehetett megállapítani, hogy a címzett kitől kapja a levelet.

Így lett a postaszekrény a titoktartó hírvívő.

Az új rend tetszett a fiatal királynak és a népnek is egyaránt. A levélírók száma hirtelen nagy mértékben megsaporodott. Louvet, a költő, pedig 1653 augusztus 16-án Madame de Longueville-hez intézett költeményében fellengős szavakkal dicsőíti a szép asszony fényes gondolatát.

A kis királynak lángoló levelei most már akadály nélkül jutottak el a bájos de la Mothe kisasszonyhoz. És bizonyára nem ő felségén, hanem királyi anyján, valamint a bíboroson mult, hogy a szép leányzó csakhamar belépett a Saint Marie de Chaillot kolostorba és a nagy üdvivalgással fogadott titoktartó hírvívő, a postaszekrény is, lassan eltűnt Párizs utcáiról. Egy évszázad múlva Párizs levélforgalmát már az ú. n. savoyard-ok bonyolítják le.

Madame de Longueville szellemes eszméje, a postaszekrény, pedig mint teljesen új csodálatraméltó rendszer a XIX. század folyamán Angliában tűnik fel újra.¹

Mit tett egy szép asszony a vasútért ?

Max Maria Weber szellemes megállapítása szerint :
«Az utak kiképzése valamely országban kultúrakifejlődésé-

¹ Max Maria Weber : Verschwiegene Boten. Illustrierter Deutscher Gewerbskalender für 1870. Weimar.

nek alapfoka, középfokát adják a kanálisok és felsőfoka vasút nélkül el se képzelhető.»¹

Angliában a középfokra való áttérés és közvetve az első teljesítőképes közforgalmú gőzvasút létesítése mindenekelőtt egy szép asszonynak köszönhető.

Mikszáth Kálmánnak a «Tót atyafiak»-ban van egy bájos elbeszélése : Az aranykisasszony.

A kémia selmeci professzora csodaszép leányát, Krisztinát csak olyan férfinak adja feleségül, aki egy akkora darab színaranyat hoz a házhoz, amekkora a leány súlya.

A szerelmes Mirkovszky Miklós nyakába veszi a világot. Keresi az aranyat, de nem tér vissza. A szép mennyasszony pedig pártában marad.

Szintén az arany körül forog az angol história is : mit tett egy szép asszony a vasútért?

Ennek a történetnek is volt virtuóz feldolgozója. Max Maria Weber hiteles adatok nyomán 1868-ban gyönyörűen írta meg a kultúrhistóriai eseményt.

Az elfásult II. György király mulattatására Sheridan a híres színigazgató Irországból két szépséges virágszálat hoz társulatával Londonba : Gunning Sárát és Helénát.

Az első tragika jóvoltából a két pompás leányt selyembe, bársonyba öltöztetik és mint ragyogó Juliát és Jessicát mutatják be lord Walpole fogadó estélyén, hol a király is megjelent.

Francis Egerton, Bridgewater hercege, I. Jakab híres lordkancellárjának, Egertonnak ivadéka, Malborough unokaöccse, vagyonát elfecsérelve, éppen visszaérkezett nagy utazásából. A 25 esztendőös tökéletes gavallér, az életnek víg élvezője, a Gunning-leányokkal egyidőben érkezett lord Walpole palotájába.

A fényes lépcsőházban egymás mellett haladva, Gunning Sarah ígéző szemeinek Egertonra vetett pillantása idézte elő, hogy Anglia közlekedése az alapfokról hatalmas lépést tett a középfokra, az utakról a kanális-rendszerre.

¹ Max Maria Weber : Was eine schöne Frau für das Eisenbahnwesen tat. 1868.

Bridgewater hercege ugyanis fülig szerelmes lett a gyönyörű leányba, aki azonban olyan értelemben lett «aranykisasszony», hogy az arany nélkül szűkölködő fiatal herceget kikoszorúzta s férjhezment az aranyban dúskálkodó Hamilton herceghez.

Mirkovszki Miklós távoli országokban, túl a tengereken ássa a homokból jegyese számára az aranyat, de hiába ássa. Még a nóta is azt éneklí róla :

Ássa az aranyat.
Hej, minek is ássa,
Mennyasszonya arcán
Mindenik fővényszem
Egy rózsza hullása.¹

Az arany hiánya miatt mellőzött Bridgewater herceg mindenáron dúsgazdag kívánt lenni; hogy gazdagsága vete-kedjék Hamilton hercegével, tömérdek aranyat akart szerezni. És ami a délceg Mirkovszki Miklósnak nem sikerült, sikerült a hercegnek.

Francis Egerton visszavonult elhanyagolt birtokára, Worsley-be. Évi kiadását 400 font sterlingre korlátozta és társult a kanális-rendszer fanatikus apostolával, James Brindleyvel. Egyesült erővel, nagy nélkülözések közepett, hihetetlen kitartással, 14 esztendő alatt 1758-tól 1772-ig, kiépítik Angliának híres hajózó csatornáját, a Bridgewater-kanálist, amely elsősorban Manchester kereskedelmének felvirágoztatására szolgált és több csatornával jött kapcsolatba.

És ennek a világtörténelmi eseménynek senki más nem volt az előidézője, mint a csodaszép Miss Sarah Gunning.

A Bridgewater-kanális páratlanul jövedelmező vállalat lett. Hat esztendő alatt a jövedelemből letörlesztették az építés költségét. Az arany hiányaért mellőzött herceg igen hamar dúsgazdag ember lett, de a tűnő évek során a szép Hamilton hercegné arcáról is lehullottak a rózsák — mind a ketten megöregedtek.

És amíg a selmeci portán a magát, csakhogy minél könnyebb legyen, folyton soványító szép Krisztina állandóan

¹ Mikszáth Kálmán i. m.

várja a távollevő kedvest : Bridgewater hercegére, a mogorva, zsugori agglelényre senki sem gondol szeretettel.

Liverpool és Manchester lakói gyűlölik a dúsgázdaggá lett kanálistulajdonosokat, akik azt hitték, hogy monopoliumuk van a két város közötti forgalom lebonyolítására és hatalmukkal visszaéltek. Elbizakodottságukban megfeledeztek arról, hogy a közlekedést folyton javítani kell. Előfordult, hogy amíg a lancashirei szövőgyárakban várva-várt gyapotszállítmányok Amerikából Liverpoolba 3 hét alatt érkeztek, Liverpooltól Manchesterig, 60 km-t alig meghaladó távolságon, hat hétig voltak úton.

A két város értelmisége összefogott, hogy a kanálistulajdonosok türhetetlen hatalmát letörjék. Ez a mozgalom teremtette meg a kultúra-fejlődés szuperlatívusát, az első teljesítőképes közforgalmú gőzvasutat.

Bizonyos azonban, hogy miss Sarah Gunning szép szemei nélkül, a liverpool—manchesteri vasút, rajta a rainhilli híres lokomotívverseny és vele a gyorsszállítás motorának megteremtése pár esztendővel később következett volna be. E szerint tehát egy szép asszony sokat tett a vasútért.

A lokomotív poézise.

A lokomotívban a poéizist már a vasút gyermekkorában, a liverpool-manchesteri vasút születésekor, felismerték. És sohasem szabad elfeledni, hogy aki felismerte, egy fiatal leány volt, Angliának akkori legünnepeltebb drámai színésznője, az addig látott legigézőbb Julia, a ragyogó szépségű Kemble Anna.

A legújabb kor vívmányait elfogultsággal nézők közül, akik szerint minden alkotás szép, ha az ókorból származik. még a XX. század elején is felvetik a kérdést : hát lehetséges poézis a lokomotívban ; hát nem paradoxon, hogy a lokomotív szép?

Max Eyth, a németeknek másik híres mérnök költője, a Német Mérnökök Egyesületének 1904. évi közgyűlésén Frankfurt am Main-ban szellemes előadást tartott : «Poézis és technika» címen.

Egyik német kiváló író, Eythnek jó barátja, aki teljes

joggal tarthatott igényt esztétikai műveltségre, amikor értesült Eyth-nek témájáról, azt a megjegyzést tette: hogyan lehet egy gép szép?

Max Eyth megkérdezte tőle: vajjon szépnek tart-e egy görög amphorát, vagy egy római urnát. A jó barát igennel felelt.

Az amphóra és urna az élet legegyszerűbb praktikus céljaira, folyadék, hamu megőrzésére, szavazatok gyűjtésére stb. szolgáló edény.

«Szépsége lényegében abban van, hogy célját lehetőleg tökéletesen, úgyszólván öntudatlanul teljesíti, mint a hogyan a természet is a legszebb formákat teremti meg, ha a legközvetlenebb módon egy célra törekszik. A legszebb urnák és amphorák azok, amelyeknek a formája tojáshoz vagy virágkehelyhez hasonló, minthogy ezek a formák csodálatos módon megfelelnek a szilárdság törvényeinek és mesterien oldják meg a feladatot, hogy az edényhez szükséges anyag minimumával a tartalomnak maximumát érik el.»

«Nem képtelenség-e tehát föltenni, — kérdi Max Eyth — hogy egy ilyen eszköznél a szépség lehetősége nagyobb mértékben legyen meg, mint a gépnél, amely magasabbrendű eszköz, amely mozog s amelynek, úgyszólván, magában zárt élete van. Ellenkezően, nincs-e meg ennél a magasabbrendű szépségnek lehetősége?»

Bizonyára megvan a mozgó gépben is, amelyben a gőz hatalmas feszítő ereje igába van fogva és hasznos munkára van kényszerítve. Ez a gép nem is olyan holt eszköz, hiszen mint egy élőlény táplálkozik. Étele a szén, itala a víz.

Kemble Anna megtalálta a poézist a legújabb kor csodálatos alkotásában, a lokomotívban, mert kiváló megfigyelőképesség birtokában szép szemeivel nemcsak nézett, hanem látott is és alaposan megismerkedett a lokomotív szerkezetével, valamint működésével.

Stephenson Györgynek, a gőzüzemű vasút megteremtőjének dicsősége már kezdte elhomályosítani a nagy hadvezér Wellingtonét; nem csoda tehát, hogy a Manchesterben vendégszereplő Kemble Anna szeretne volna megismerni a nagy embert és a lokomotívet.

Stephenson engedelmével valóban nemsokára, a liverpool-manchesteri vasút megnyitása előtt, 1830 augusztusában, résztvett a «Northumbrian» nevű lokomotív egyik próbamenetén. Ott ült a lokomotívon a nagy mester mellett, lebegő hajjal és tágra nyílt csillogó szemekkel.

Élményeiről Heléna nevű barátnőjéhez intézett, páratlanul érdekes levelében emlékezik meg. Ennek a levélnek rendkívül nagy a kultúrhistóriai értéke, mert nemcsak szinte megelevenedő képet nyújt arról a nagy hatásról, amelyet a lokomotív s annak alkotója a kortársakra gyakorolt, hanem egyszersmind a lokomotív poézise is megnyilatkozik benne.

A színes leírásban¹ mindenekelőtt a mesterről emlékezik meg: «Volt egyszer egy ember New-Castle-on-Tyne-ban, aki egy közönséges szénbányász volt. Ennek az embernek rendkívüli talentuma volt a szerkezetek iránt, ami eleinte abban nyilvánult meg, hogy órákat szedett szét és javított, olykor pedig cipőket is foltozott, végül, — itt azután nagy ugrás van a történetemben — a liverpool-manchesteri vasút tervével fejében, a parlament elé jutott. És ekkor kitűnt, hogy ennek az embernek, akinek a legnagyobbyszerű elképzelési és feltalálási tehetsége volt, aki fáradhatatlan szorgalommal és szakadatlan kitartással dolgozott, aki a legpontosabban ismerte a természet erőit, amelyek céljaira szükségesek voltak — úgyszólván semmi beszélő tehetsége nem volt».

«A parlament tagjai kérdésekkel ostromolták. Itt hetven láb vastag szikla van, ott ugyanily magasságú töltést kell létesíteni, amott pedig öt mérföld hosszú mocsáron kell átmenni, amelyben a beleszúrt bot elsüllyed — hogyan fogja ezt ön megcsinálni. Széles northumberlandi kiejtéssel csak annyit tudott felelni: azt nem tudom megmondani, hogy hogyan csinálom meg, de, annyit mondok, Isten engem úgy segéljen, megcsinálom. A parlamenti bizottság azután elbocsátotta őt, mint ábrándozót.»

Nem kevésbé érdekesen írja le a lokomotívot: «Bemutattak a kicsiny fűrge gépnek, amelynek bennünket

¹ Max Maria Weber: Die «eiserne Weihnacht.»

húzni kellett. Ő nagysága — a becéző szólásmód ugyanis a különös kis tüzes lovat nőneműnek veszi — áll egy kazánból, egy kályhából, egy padból és a pad mögött egy vízzel megtöltött hordóból, hogy 15 mérföldnyi futása közben szomját olthassa. Az egész nem nagyobb, mint egy közönséges tüzifecsiskendő».

«Ő nagysága kerekeken mozog, amelyek az ő lábai és ezeket fényes acéllábszárak mozgatják, amelyeket dugattyúnak neveznek. A dugattyúkat a gőz hajtja.»

«A kantár, a zabla és a feszítő, amellyel ezt a csodás kis állatkát lovagolják, együttesen egy kis acélemelő, amely a gőzt a dugattyúra ereszti vagy pedig elvezeti tőle. Kis gyerek könnyen kezelheti.»

«Ezt a hortyogó kis állatot, amelyet én sokszor szerettem volna gyengéden megveregetni, kocsink elé fogták s miután Mr. Stephenson engem maga mellé vett a padra, 10 mérföld óránkénti sebességgel haladtunk.»

«Ha még hozzáteszem, hogy ez a kedves kis kreatúra éppen olyan ügyesen tud hátramenni, mint előre, úgy hiszem, képességeiről tökéletes leírást adtam.»

A lokomotívot Angliában eleinte vaslónak nevezték. A szellemes megfigyelő Kemble Anna is állathoz hasonlítja, tüzes kis lónak nevezi. És ez a ló, amelynek a zabja a szén, eleinte egyáltalán nem volt népszerű. A lokomotív ellenesei terjesztették a híreket: ahol a vaslovak járnak, a tyúkok nem tojnak, a tehenek nem adnak tejet és hogy ne csak az asszonyok, hanem a vadászok is borzadjanak a lokomotívtól: a madarak a levegőből lepotyognak, a rókák kivesznek.

Miss Anne Kemble azonban nem borzadt a lokomotívtól. Élénk fantáziája az összehasonlításra csakhamar más képet is talál. A lokomotívon való utazás a repülés érzését kelti benne.

«Neked fogalmad sincs arról, — írja tovább barátnőjének — hogy micsoda érzés a levegőnek szinte hasítása. És e mellett a mozgás olyan síma, hogy olvasni és írni is tudtam volna. Felálltam, levettem a kalapomat és mohón szívtam a levegőt. A szél vagy a mi szemberöpülésünk olyan hatalmas volt, hogy szemeim ellenállhatatlanul lecsukódtak.

És becsukott szemekkel a repülés érzése leírhatatlanul bűbajos volt. Ennek ellenére azonban teljes biztosságban éreztem magam, a legkisebb félelmet sem éreztem.»

Milyen színesen tudná leírni ma a művésznő a repülőgépen való utazást, az igazi röplést!

Szinte természetes, hogy figyelme visszaterelődik a lokomotív megteremtőjére, a mesterre.

«Most még pár szót ennek a csodának mesteréről — írja. Én a bolondulásig szerelmes vagyok belé. Ő ötven-ötvenöt éves férfi; arca nemes, gondterhes barázdákkal és mély gondolkodású kifejezéssel.»

«Az a mód, ahogyan eszméit kifejti, egyéni és eredeti és noha kiejtése kifejezetten mutatja északi grófsági¹ eredetét, a legkevesebbé sem közönséges vagy faragatlan. Kétségtelenül belebolondultam.»

Nem is lehet azt csodálni. Aki a lokomotívban feltalálta a poézist, meg kellett hogy találja megteremtőjében is.

Miss Anne Kemble érezte a poézist a «lokomotívban, amely zúgva száguld az éjszakán át és tombolva rohan a reszkető föld fölött, mintha a tért és időt akarná izzé-porrá zúzni, hatalmas tagjainak gyors, de pontosan szabályozott mozgásaiban, vörös szemeinek merev, csupán egy cél felé tartó tekintetében, a kocsiknak fürge, akaratnélküli követésében, amelyek nyikorogva, dübörögve, de csalhatatlan biztossággal szótfogadnak a vasból és acélból megtestesített akaratnak.»²

És Miss Anne Kemble-nek vannak követői.

«Az úgynevezett művelt világ is kezdi felismerni, — mondja Max Eyth — hogy egy szép lokomotívban több szellem van, mint Cicerónak legformásabb frázisaiban és Vergiliusnak legpergőbb hexameteraiben.»

Neves írók és költők nagy serege megtalálja a vasútban s a lokomotívban a szépet, a poézist.

A nagy költő Heine is érzi, hogy a vasút az életnek színét és formáját megváltoztatja. Úgy tűnik fel neki, mintha a

¹ Stephenson György Angliának legészakibb grófságában, Northumberlandban született.

² Max Eyth: Poësie und Technik.

vasutak által a hegyek és erdők Párizshoz közeledtek volna. Már érzi a német hársfák illatát, ajtaja előtt veri hullámaint az Északi-tenger.

Bámulatos szépen ír a vasútról itthon a költők fejedelme, Petőfi, 1847 dec. 18-ika tájt «Vasúton» című remek versében :

Száz vasutat, ezeret !
Csináljátok, csináljátok!
Hadd fussák be a világot,
Mint a testet az erek.

Ezek a föld erei.
Bennök árad a műveltség,
Ezek által ömlenek szét
Az életnek nedvei!

Valóban, vasút nélkül az «élet nedvei» nem ömlenének szét. Vasút nélkül a mai élet el nem képzelhető.

«Mik volnának a földkerekség nagyszerűségei vasutak nélkül? — kérdi Artur Fürst, *Die Welt auf Schienen* című érdekes művében.

«Mesék, vagy a legtöbb ember számára elérhetetlen messzeségek. Vegyük ki életünkéből a sínek világát és a gondosan megmunkált föld kietlen vadon lesz megint.»

A vasút s a közlekedésnek legújabb vívmányai, az életnek ritmusát jelentik.

* * *

A mult esztendei müncheni német közlekedési kiállítás vezetősege «a sajtó és közlekedés» témájáról legjobban írt újságcikket 1000 aranymárka jutalomban részesítette. A jutalmat Klötzel hivatásos berlini zszurnalisztának a «ritmus-élet» jellegű munkája nyerte el.

A vasútnak és általában a közlekedésnek az életre gyakorolt hatását a szellemes író valóban mesteri módon jellemzi.

Mennyire találóan írja : «Azt mondják, a világ kicsiny lett, amióta Biskajától a Sárga-tengerig hálókocsiban utazunk és a föld egyetlenegy pontján sem történhetik többé valami, hogy arról egy óra leforgása alatt az egész földkerekség tudomást ne szerezne. Aki sínektől és sajtótól félreeső területen hónapokig tartó utazást szenved el, tehet

tanubizonyságot arról, hogy a világ sehol sem szűkebb és korlátozottabb, mint ott, ahol végtelennek tetsző távolságok választanak el bennünket a világ minden kapcsolatától.»

«Mondjatok akármit! Emberi mivoltunk attól függ, vannak-e vagy nincsenek lokomotívjaink és ujságjaink. És szidja bár mindenki azt az eszeveszett tempót, amelybe a túlhevített gőz és nagyfeszültségű áram hajszol bennünket : ez és semmi más a mi életünk ritmusa !»

ZELOVICH KORNÉL.

GYULAI KÖLTÉSZETÉNEK ÉRTÉKEI.

Kritika és költészet között oszlott meg az a nagyarányú irodalmi munkásság, melyet Gyulai Pál, mint a magyar irodalom fénykorának egyik vezető egyénisége, majd legutolsó nagy képviselője fejtett ki. Hatásra nézve a műbíráló magasan túlszárnyalta a költőt. Míg ugyanis Gyulai a magyar kritikának korszakalkotó reformjával félszázadon keresztül tartotta kezében a magyar irodalmi közvélemény irányítását, addig szenvedélyes tollharcaiból gyakran megtépve került ki költői koszorúja.

Pedig volt idő, mikor Gyulai életének tartalmát egyedül a költészet adott. 1851-ben is, mikor Gernyeszegre visszavonulva, életterveinek romjain széttekintett, az önmagával való leszámolás eredményét így fogalmazta meg Pákh Alberthez írt levelében: «Nem lehetek boldog, ha a költészetnek nem élhetek. Ez főcélom, a többi mind másodrendű dolog . . . Érte képes vagyok tűrni, nélkülözni, lemondani.» Ez a nemes szenvedély elkísérte Gyulait a sír széléig, hogy megaranyozza életének örömeit s enyhítse szívének fájdalmait, hogy bátorítsa a csüggedőt s óva intse a vakmerőt.

Minél mélyebbről tört azonban elő Gyulai költészete, annál teljesebb összhangban volt Gyulai egyéniségének másik irodalmi nyilatkozásával, kritikai munkásságával. Kritikája valójában éppúgy művészet, mint költészete tulajdonképpen kritikai nézeteinek fényes igazolása. S ha a legnagyobb magyar műbíráló tekintélyét elismerte saját kora, akkor most, miután a napi küzdelmek gőzköre szétfoszlott, annál tisztábban láthatja az utókor azokat a rendkívüli értékeket is, melyeket Gyulai, a nagy költő, hagyott hátra nemzetének.

Az első közös vonás, mely Gyulai költői alkotásain szelmünkbe ötlük, a határozott költői irány. Ezt részben a XIX. század második felének irodalmi ízlése, a realizmus, de nagyobb részt mégis a költői egyéniség alkotórészeinek jellemző összetétele magyarázza meg. A szabadságharc előtt mindaz, ami Gyulait meghatotta, romantikus túlzásokkal tükröződött vissza lelkén. A szabadságharc után azonban mozgékony kedélyét és képzeletét szinte ellenállhatatlanul kötötték le a valóság viszonyai, s világszemléletében mindinkább érvényesült mélyreható szellemének éleslátása. Ez a lelki átalakulás egyaránt nyilatkozott a lírában és az elbeszélésben.

Leginkább megülte a köd a fiatal költő szerelmi líráját. Benne alakatlan vágyak, homályos képzelgések s Petőfies lírai eszmék gomolyogtak. Nem csoda, ha Gyulai 1847 decemberében első szerelmét betegesnek, szerelmi verseit majd igen lankadtaknak, majd igen fékteleneknek tartotta. Mintha saját költészetét jellemezné, mikor 1851-ben Sükei Károly szerelmi költeményeinek kiadatlan bírálatában azt a költőt jellemzi, ki inkább szereti az érzést, mint annak tárgyát, s ki a sivár valótól minduntalan csillogó ábrándjaihoz menekül. Mennyire kellett a lírai megfigyelő és kifejező erőnek fejlődnie, hogy a szerelmi ábrándot oly bonyolult valóságnak tudta éreztetni, mint a *Szeretnélek még egyszer látni* című költeményben! Még inkább beragyogta a valóság napfénye azt a szerelmi költészetet, melynek középpontjában Szendrey Mária áll. Itt már egyaránt igaz mind az érzés, mely a költő lelkét megdobogtatja, mind az érzés nyilatkozása. A fejlődés irányát jelzi annak a két női léleknek költői arcképe is, kik Gyulai szívének életében legkimagaslóbb szerepet játszottak. Míg Pataki Emilia az első szerelem emlékeivel csak szép ábrándkép maradt Gyulai költői világában, addig Szendrey Mária karcsú természetével, édes hangjával, mély értelmű mosolyával, csöndes hitvesi szeretetével s boldog anyai érzésével már gazdag, egyéni jellemrajz. De bármily éles tekintettel merült is Gyulai saját kedélymozgalmainak szemléletébe, lírai lélekrajzai mindig megőrizték lélektani jellemüket.

Minél inkább kitárta lelkét Gyulai a valóság előtt, annál inkább átalakult hazafias lírája is. A szenvedélyes

politikai szólamokat, melyekben Petőfi forradalmi harci riadói hangoztak vissza, az ötvenes évek elején a nemzeti gyásznak megrázó nyilatkozatai, az elfojtott honfibúnak igaz hangjai váltották fel. Még inkább a mozgó élet mélyéből törtek elő Gyulai lírai eszméi a hatvanas években. Mióta látta a nemzeti ellentállás végzetes bonyodalmait, nem indította többé romantikus kifakadásokra a zsarnoki önkény. Költői kedélyét inkább mozgásba hozták a nemzeti lélek fogyatkozásai, úgyhogy pátosza gúnyba, ódája szatirába hajolt át. Így rajzolta meg a kiegyezés idején *A népszerűség* című szatirájában a nemzeti hiúság torzképét, hogy megtörje azt a bűvös kört, melyet a politikai ábrándok hősei vontak álmodozó nemzete körül. Gyulai éppúgy, mint egyik mestere, a szatíraíró Heine, a valóságot állítja szembe a nemzeti hiúság ábrándképeivel; nem oly szellemes, mint Heine, de nem is áldozza fel a szellemességért a lényegét, ennyiben rajza egyszerűbb ugyan, de egyúttal igazabb is.

Ugyanazt az utat járta Gyulai az elbeszélésben is, mint a lírában. Itt Jósika és Sand regénytárgyai, a történelmi és lélektani kivételességek, voltak a romantika ködvárai, honnan a való élet völgyeibe kellett alászállania. Bár ismerte a francia és angol realista regényirodalmat, a valószínű lélek-ábrázolásban leginkább Kemény Zsigmond báró nyomdokain haladt, miután 1850-ben s 1851-ben közvetlen közléről tekinthetett a nagy regényíró egyéniségének mélységeibe. Levelei, melyeket ez időtájt barátaihoz írt, tele vannak Kemény iránt érzett tiszteletének s csodálatának jeleivel. Tőle tanulta el az egyénítés titkait s a lélekelemzésnek azt a művészetét, mely a lelki jelenségeket sok különféle, gyakran ellentétes tényezők összeműködéséből magyarázza meg. Költői tehetsége novellaírássra utalta, s elemzőmódja különösen eredeti fénnel tűnt fel azokban a novelláiban, melyeknek hősei már minden romantikus póz nélkül léptek elénk a mindennapi élet világából. A lélektani ismereteknek mennyi finomsága és gazdagsága emelte ki Glück-Szerencse úr jellemrajzában a németté vedlett kecskeméti szücsmester mulatozását vagy az *Egy régi udvarház utolsó gazdájában* az egykori alispán lelki harcait, ki semmiképpen sem tud az elnyomatás

korába illeszkedni! Gyulai néha szinte tüntet képzeletének látszólagos igénytelenségével. A kiegyezés idején lírai eposzában, *Romhányiban*, főhősének mesterkéletlen jellemét azzal a megjegyzéssel mentegeti, hogy egyszerűen csak azt rajzolta, amit látott, átértzett és átélt, pedig tulajdonképpen az indítékoknak, a múlt és jelen benyomásainak végtelen tömegéből fejti ki a lemondó szív tragikumát. Gyulai, mint elbeszélő, a legnagyobb magyar lélekrajzolóok közé küzdötte fel magát. Képzelete a lelki mozgalmat nem kíséri ugyan el a legvégső gyökeréig, mint Kemény lángelméje, de annál fegyelmezettebben jelzi a szenvedély nyilatkozásának módjait.

Az az irány, melyet Gyulai, a novellairó és lírai költő hirdetett, az egész magyar költészet fejlődését jelentette. Gyulai a valóság hű rajzával líránkat és novellairodalmunkat igazabbá tette, a költői tárgyak körét kiterjesztette, s amennyiben elemző művészetével az emberi lélek titkait kutatta, a költészetnek eszményibb hivatását emelte ki. Gondolkodásában azonban a művészi cél éppoly előkelő helyet foglal el, mint a valóság, s amennyire megkövetelte a költői rajz igazságát, éppannyira tiszteletben tartotta a költészetnek örök törvényeit is.

Már 1847-ben Gyulainak szinte minden gondolata a költészet, úgyhogy Szász Károlyhoz ekkor írt levelei minduntalan költészettani fejtegetésekke alakulnak. A fiatal költő már teljesen tisztában van a belső és külső forma jelentőségével s a költői hatásban mindig számon tartja a költői műfajok természetét. Különösen biztos határvonallal választja el a novellát a regénytől, hogy elméletének következtéseit először saját alkotásaira alkalmazza. Akit ily korán nyugtalanítanak a költészet nagy kérdései, az Goethe Meister Vilmosával együtt tapasztalni fogja, hogy a művészet útja hosszú, míg az élet rövid.

Valóban Gyulai költészete alig egyéb, mint a költői kifejezés összhangjáért folytatott örökös küzdelem, mely egy életen át egészen a sírig tart. Minél inkább szélesült Gyulai látóköre, annál válogatosabbá vált ízlése s csak oly költői formákban nyugodott meg, melyek költői tárgyával s egyéniségével megegyeztek. Jellemzően világítja meg ezt a belső

harcot maga Gyulai egy Szilágyi Sándorhoz írt 1851-ik évi levelében, mikor egy népies balladájához, *A molnárleányhoz*, a következő megjegyzést fűzi: «A divatos balladákkal és románcokkal elégedetlen vagyok, s egy nyugtalan ösztön új formák keresésére üz. Míg valamit felmutathatnék, sokszor fogok tévedni, s most is tán tévedtem, mert ami előttem lebegett, nem tudtam megvalósítani.»

Ez a folyton új költői feladatokat hajszólo szellem mély nyomokat hagyott lírai és elbeszélő költészetünkön. A lírai műfajok közül Gyulai leginkább a dalnak adott határozottabb alakot, amennyiben egyéni daleszméit nem erőltette a népdal formáiba, hanem a helyett a népdal egyszerű szerkezetét pontos lírai rajzzal és szabatos költői stilussal kapcsolta össze. Az elbeszélő költészetben is különösen a népies elbeszélő formák érdekelték: a mese, monda, főképp a népballada. Ennek drámai jellemzőmódját már bámulatos biztossággal alkalmazta 1849-ben a *Hadnagy uramban*, mikor egy mozgalmas képben a magyar szabadságharcnak egész eszmevilágát villantotta meg. A fentebb említett *A molnárleány* című balladában is tulajdonképpen a magyar népköltészetnek egyik érdekes sajátosságát, a külső és belső világnak, a cselekvénynek és természetnek összejátsztatását akarta utánózni. Saját ítélete szerint is a kísérlet nem sikerült, de ily tévedésekből bontakozott ki Gyulai balladaköltészetének legteljesebb virága, az *Éji látogatás*, melyben a finom helyzetrajzot s a kísérteties élelemet mély líraiság foglalja össze.

Még merészebb formaszeretet vezette Gyulait, mikor *Romhányijában* a modern elbeszélő költészetnek azt a fajtát ültette át irodalmunkba, melyet Byron lángelméje teremtet meg. Költői egyénisége itt sem tagadta meg eredetiségét; nem követte vakon Byron kicsapongó romantikáját. Inkább épített, mint rombolt, inkább felemelt, mint lehangolt, úgyhogy nemes pátosza s érzelmes gúnyja művészien ölelte körül tárgyának erkölcsi tartalmát. Mintha Gyulait a novellában is kiváltkép a műfaj vitás kérdései foglalkoztatnák, alkotókedve éppen akkor hanyatlott alá, mikor leginkább megközelítette azt az eszményt, melyet 1847-ik évi novellaelméletében rajzolt meg. Novellaírói pályájának rendkívüli irodalomtör-

téneti jelentőségét nem is a remekművek nagy száma adja meg, inkább az a fejlett műérzék, mely a tárgyat, a jellemzés és szerkesztés módját a novella valójához szabta.

Amily lankadatlan szenvedéllyel kutatta Gyulai a költészet útjait a műfajok rejtelmeiben, éppoly állandóan leköötötte figyelmét már kora ifjúságától fogva a belső és külső forma. Az egységes költői hatásnak volt rajongó híve. Ezt célozták művészi kompozíciói, főképp lírai költeményeinek változatos belső formája, a mesteri lélekrajzok, hol minden részlet az alapeszméhez vagy az uralkodó hangulathoz igazodik. Ennek a szolgálatában állott átlátszó, mégis kifejező, egyszerű, mégis előkelő, határozott, mégis hajlékony költői előadása, valamint a magyar nyelv szellemében kialakított, fejlett verstehnikája.

Mindezekben a törekvésekben Gyulai a valóság hű rajzán messze túlmenő célokat tűzött maga és a magyar költészet elé. Minél inkább belelátott a költészet titkaiba, annál merészebb feladatokra csábították mélyreható tanulmányai, s minél teljesebben csendült ki költői alkotásaiból az összhang, annál meggyőzőbben hirdette a költészet örök törvényeinek érvényét. Így tette Gyulai a magyar költészetet nemcsak igazabbá, hanem egyúttal művészibbé. Hatása ilyen módon kerül közeli rokonságba Aranyéval, ki éppoly öntudatos művészettel, de a költői formáknak még káprázatosabb gazdagságával törekedett a valónak égi mása után.

A valóság és művészi forma szereteténél Gyulai költészetének még mélyebben rejlő eleme költői lelkivilága. Az itt feltűnő értékek még légiesebbek ugyan, de a költői egyéniségnek legbenső valóját érintik s azért még elhatározottabbak. A biztos költői iránynak s kiművelt formaérzéknek ugyanis, melyek Gyulai költészetét alakították, igazi tartalmat és jelentőséget Gyulainak jellemző költői képzelete és kedélye, valamint a bennük nyilatkozó világnézet ad.

Gyulai nem alaptalanul állította szembe *Romhányiban* saját képzeletét Jókaiéval. Jókai rendesen nagyvonalú falkepeket festett élénk regényeiben, Gyulai örömeit merült el a részletek finom rajzába; s míg Jókai képzeletvilága gyakran szinte elszakadt a földtől, addig Gyulai alkotó képzeletét

mindig a lélektan törvényei irányították. Ez az elmélyedő képzelet inkább érvényesült a jellemzés művészetében, mint a cselekvény bonyolításában. Ezért fáradt bele Gyulai oly hamar nagyobb arányú költői terveinek kivitelébe, habár pályájának kezdetén többször vonzotta becsvágyát hol a regény, hol a dráma. Ez lehetett egyik oka annak is, hogy *Romhányiját* félbehagyta, mielőtt a benne rajzolt tragikus összeütközést tetőpontjáig vezette volna.

Az elmélyedő képzeletnek még tökéletesebb nyilatkozása Gyulai lírája, melyben a költői hangulatok éppoly határozott vonallal csillannak meg, mint a színes kavicsok a hegyi patak vizében. Gyulai itt is inkább szerette a világos, mint a merész eszmetársításokat; azért lírai rajzai is inkább szabatosak, mint szemképráztatók. Különösen bensőséges kapcsolat volt lelki világa és a természet között, úgyhogy majd a természet változó jelenetei keltettek visszhangot lelkében, majd meg lelki mozgalmak adtak jelképes értelmet a természetnek. A megszokott eszmetársítások útjain éppoly gyorsan fordult Gyulai képzelete a múlt felé is, hogy újra meg újra visszaidézzék azokat a boldog örömeket és fájó érzéseket, melyek örökre elmerültek az idők árjába. Mindezek a lírai formák, bármily egyéniek, mégis oly egyszerűek és természetesek, mintha a népköltészet szellemét követte volna bennök a műköltő; ezek tették Gyulai líráját annyira átlátszóvá.

A világosságot, mely Gyulai képzeletéből áradt szét, még inkább fokozta az átható elme. Nem tévesztette meg ezt sem rejtett érdek, sem divatos jelszó, sem csalfa eszme. Gyulai ítélőereje, amint kritikáiban, éppúgy költészetében is keresztülhatolt a látszaton, hogy biztosan jelölje meg a dolgok erkölcsi valóját. Így fedezett fel lélekelemzéseiben a költői merengéseiben igaz értékeket ott, hol a köznapi fel-fogás érzéketlenül haladt volna el. Így látta *Romhányiban*, a megsebesült honvédben, a léha világfi és hiú szónok tévedésein túl a valódi férfit; így övezte a dicsőség fénykörével a női erényt akkor, mikor a hanyatló irodalmi ízlés már kezdte az érzéki mámort megaranyozni. Még győzelmesebb erővel hatott ítélete szatiráiban, mikor kíméletlenül leplezte

le a népszerűség lovagjait. Önérzettel kiáltotta oda a hiúságnak, önérdeknek és gyávaságnak :

Hiába festitek be magatok',
Éles tekintet átlát rajtatok.

Ez az éles tekintet, benne a biztos ítélőerő és tisztult erkölcsi érzék avatta Gyulait a szatira mesterévé; ez szerezte meg az elmélyedő képzelettel együtt költészetének azt a határozottságot, mely a költői felfogásban semmiféle homályt nem tűr meg.

Legjellemzőbb tartalmi szépsége Gyulai költészetének mégis az, amit irodalmi ellenfelei leginkább kétségbe vontak, vonzó költői kedélye. Borongó világ ez, mely fölött szinte állandóan ott lebeg a vágy és emlékezés ködfátyola. Amennyire otthonosak benne a méla érzések, a komoly örömök s merengő bánatok, éppannyira hiányzik belőle a boldogság ragyogó napfénye s a szenvedélynek villámokat hordó viharfelhője. Mindazáltal bármily egységes anyagúnak látszik is Gyulai költői kedélyvilága, költészetének érzelmi tartalmát gazdagon fonják át a gyöngédségnek és erőnek finom árnyalatú változatai.

Mennyi színes ábrándot hagyott hátra Gyulai költészetében a hold rezgő fénye s az álmodozó erdőnek sejtelmes csöndje! Mily gyöngéd szálak fűzték lelkét a családi élethez, a csevegő gyermeksereghez, főképp ifjú, szép nejéhez! Odaadó szerelme, boldog izgalma, őszinte hálája, törhetetlen hűsége s holtig tartó gyásza mind mélyen érző szívéről tett tanuságot. Mennivel több keménységet fejeztek ki a költő lelki arcvonalai, mikor a férfierényt dicsőítette s átkot mondott a zsarnokságra, mikor a politikai nyegleséget ostorozta s tette szólította a hazaszeretetet, mikor a valódi árulótól s a végpusztulástól féltette pártviszályba sülyedt nemzetét!

A kedélyéletnek e gazdagságát még vonzóbb fénnel vontá be az a bölcs, férfias világnézet, mely belőle kisugárzott. Gyulai látta az emberi életnek nagy ellentmondásait, de azért hitt eszméinek diadalában. Érezte a múlandóság lehelletét a táncoló párok gondtalan örömén, de azért nagyra becsülte az életnek legritkább értékét: a szerető szívet. Mikor pedig kemény életharcaiban a nagy világ magára

hagyta, az a büszke öntudat nyújtott neki vigaszt, hogy hű maradt önmagához.

Az a gondolat- és érzésvilág, mely Gyulai költészetéből rajzolódik elénk, minden határozottsága és szépsége ellenére maga a megtestesült egészség. Gyulai mélyen érzett, nemesen gondolkodott, de tartózkodott minden kivételességtől és minden szélsőségtől. 1856-ban — egy berlini levele szerint — éppen azért nem engedte át Csengery Antalnak kiadás végett néhány költeményét, mert igen szubjektiveknek, igen melancholikusoknak s igen világfájdalmasaknak tartotta őket. Lelkét valójában azoknak az örökkévaló eszményeknek tisztelete hatotta át, melyek az emberiséget legnagyobb korszakaiban vezették. Azért, amint költői képzelete világosságot vitt a magyar költészetbe, költői kedélye éppoly hódítóan képviselte az eszményibb irányt saját korának költői felfogásában.

Azok a nemes művészi törekvések és eredmények, melyek Gyulai költészetének fejlődéséből bontakoznak ki előttünk, kétségtelenül bizonyítják a költői lélek nagyságát. Mindazáltal a ragyogó észtetikai értékek és mélyreható irodalmi hatások még nem merítik ki Gyulai költői egyéniségének egész jelentőségét. Vannak költői világának olyan elemei is, melyek az észtetika körén túl új értelmet adnak költészetének. Ilyen mindenekelőtt azzal a nagy magyar korszakkal való kapcsolata, melyet egyfelől a szabadságharc, másfelől a kiegyezés határol.

Az a két évtized, melyet a magyar nemzet a szabadságharc után élt át, nem oly fényes ugyan, mint a dicsőséges csaták ideje, de annál inkább vetekedik vele erkölcsi tartamára nézve. Gyulai csábító feladattal lépett a kor küszöbére, melyet a letiport magyar nemzet szenvedései és erőfeszítései tettek naggyá. Ki fejezhette volna ki összehangzóbban a nemzet mélységes gyászát, mint a borongó érzések költője? Ki ítélhette volna meg biztosabban a helyzet veszélyeit, mint a valóságnak élesszemű elemzője? Valóban Gyulai is arra volt hivatva, hogy az elnyomatás korának méltó emléket állítson költői alkotásaiban.

Amint a szabadságharcból, éppúgy a Bach-korszakból

is a nemzeti küzdelem erkölcsi valója ragadta meg Gyulai figyelmét. Míg a szabadságharc lelkesítő jeleneteiben az önfeláldozás hősiességét dicsőítette, addig nemzetsírató énekeiben a szenvedés önérzetét emelte ki. Gyöngéd, mégis férfias költői kedélyénél fogva különösen eltalálta az elfojtott bánat hangját, úgyhogy *Sohaj* című költeményének 1850-ik évi fogalmazásában jellemzően nevezte dalát elnyomott sohaj-tásnak. Még művészibben, egész komor nagyságában nyilvánkozott a kor eszmei tartalma Gyulainak *A bujdosó* és *A szüreten* című költeményeiben: ott az üldözött honfi és lova közti izgatott párbeszédben, itt az 1851-ik évi szomorú szüretnek finom vonalú rajzában. A tárgyiasnak látszó lírai rajz részletei: a kedvetlen gazdának, a vőlegényére váró menyasszonynak képe, a fájdalmas felsohajítások, a határozott célzások, mind a megalázott nemzetnek szinte néma tiltakozásai. S a sokat sejtetés művészetével mily szabatosan fejezi ki a nemzeti gyász hangulatát az utolsó versszak:

Köd a völgyben, éj a bérce,
Már a tűz is alvófélben.
Halvány hold és sötét árnyak
A felhők közt odafenn...
A halottak fel-feljárnak,
Sok a sír a völgyeken.

A lesújtott magyar nemzet lelki világa később is többször is foglalkoztatta Gyulai költői képzeletét. Ez vonzotta 1857-ben is, mikor *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című beszélyének főhősében a feldúlt köz- és magánviszonyok áldozatát rajzolta, ki semmiképpen sem tud álmovilágából kiemelkedni. Az előszó szerint a beszélyíró egykor maga is a senyvesztő fásultságtól vagy emésztő lázálmoktól féltette nemzetét. Még több varázssal vont be Gyulai szemében a nemzeti összeomlás korát az idő távola. A kiegyezés táján *Romhányija* már a nagy szenvedések tisztító erejét tüntette fel az üldözött honvéd igaz hazaszeretetében s az egykor ellenséges pártok egyetértésében. Leginkább jellemzi a kor-rajz szellemét az a sohajítás, melyet a nagy múlt emléke hívott elő a költő lelkéből: «Mily szenvedés és mily erények!»

Ugyanaz a kor hatott Gyulaira is, mint költő-társaira, s mégis mily különbözőképpen tükröződött költészetükben!

Aranyt inkább a rejtelmes mélységek, Tompát inkább az izgató ellentmondások ihlették meg, míg Gyulai a meggyötört nemzet lelkének nemesebb vonalait kereste költői rajzaiban. Ilyen módon tulajdonkép nagy ellentétéhez, Jókaihoz jutott közelebb, kinek csapongó képzeletét szintén gyakran ragadta el az elnyomatás korának komor szépsége. Míg azonban Jókai a nemzeti ellentállás gyönyörű csodáit varázsolta elének *Az új földesúr*-ban, addig Gyulai a kor nagyságát a maga való fényében örökítette meg költői eszközeivel. S ha a borostyánkő értékét növelik rég letűnt világoknak benne foglalt maradványai, akkor Gyulai költészetének is állandó dicsősége marad, hogy a magyar nemzet felmagasztosulásának éppoly igaz, mint művészi képét őrizte meg késő magyar nemzedékek számára.

Még inkább hozzá tartoznak Gyulai költői egyéniségének valójához azok a benyomások és eszmék, melyeket bérces szülőföldje hagyott hátra lelkében. Ezekből alakult ki Erdélynek az a költői képe is, mely Gyulai költészetének egyik legnemesebb és legegényibb értékévé finomult.

Eleinte Erdély úgy élt Gyulai képzeletében, ahogyan ifjúkori barangolásaiban látta, mikor — saját szavai szerint — együtt utazott a patakkal s nem tudta, vajjon a patak volt-e vidámabb, mint ő, s vajjon a völgynek volt-e több virága, mint az ő lelkének. Lírai tájképeiből gyönyörű hegyvidék bontakozott ki, mely tele volt fénnel és színnel. A smaragd-halmokon túl kékes köd terjengett, a bércoldalban csermelyek kígyóztak, s az örökzöld-erdőkre távoli sziklák hóteteje csillogott.

A szabadságharc után változik Erdély Gyulai lírájában a «bércek, erdők szomorú hazájá»-vá. A változást, bár gyászfátyolon keresztül, leginkább a megindult költői kedély rajza jelzi. Mily beszédes a költő némasága, mikor Erdély határán leborul,

Mint a vándor gyermek,
Ki édes anyjának
Sírhalmán pihen meg!

S mily gyötrő benyomásokat árul el a *Szülőföldemen* című elégia hasonlata, mely a szép és szerencsétlen Erdélyt, mint

koporsóban mosolygó halottat siratja el! A feldúlt Erdély képét festegette Gyulai tovább novelláiban is; mintha még *Jó éjtszakát!* című történeti novellájában is az elnyomatás korának erdélyi viszonyait venné mintául. A sötét rajzokkal gyakran kapcsolódott a gernyeszegi kastélynak, Teleki Domokos gróf otthonának képe, hol Gyulai 1851 májusától 1852 novemberéig oly felejthetetlen napokat töltött. Maga emlegette, hogy *Egy régi udvarház utolsó gazdájában* a régi udvarház életét gernyeszegi benyomásokból rajzolta. Hasonlóképpen a *Romhányiban* is a Telegdi-kastély a Maros-menti Teleki-kastély mása, s azért egészen természetesen indítja a költőt a gernyeszegi napok emlékével hálájának ily költői kifejezésére:

Vén kastély a Maros völgyében,
Vén fák között, a parton épen,
Kékes ködöddel, Gernyeszeg,
Jó tetted' Isten áldja meg!

Erdély rejtett szépségeit Gyulainál előbb már Jósika Miklós báró is feltárta történeti regényeiben. Míg azonban Jósika a merész hegyi tájban inkább megfelelő díszletet keresett romantikus regénytárgyához, addig Gyulai bensőséges szeretettel merült el szülőföldének szemléletébe, hogy a jellemző részleteket kitörölhetetlenül jegyezze föl emlékezetében, majd költészetében. Ő is, mint Kemény Zsigmond báró, költői rajzaiban egyénítette az erdélyi tájat, egyszersmind azonban a valóság vonalait és színeit költői kedélyének ragyogó fényével vonta be. Így, ha nem is Gyulai fedezte fel Erdély költőiségét, mégis a Maros, Szamos és Olt környékének képét ő illesztette be a legnagyobb hódító erővel a magyar költészetbe.

Bárhonnan közeledünk Gyulai költészetéhez, mindenünnen ugyanaz a határozott vonalú költői egyéniség tűnik elénk, mely a gyöngédséget férfiasággal, a költői ábrándot éles ítélettel s a kiművelt ízlést tisztult erkölcsiséggel köti össze. Nagy lelki erők teremtették meg ezt az összhangot, mégis hiányzik belőlük a költői lángelmének mindent legyőző, rohamos ereje. Gyulai költői szelleme nem is annyira a költészet mesebeli kincseinek felfedezésében nyilatkozott, inkább

arra volt hivatva, hogy kifejtse és összefoglalja azokat a rendkívüli eredményeket, melyeket a magyar irodalom legnagyobb korának mozgalmái vetettek felszínre. Ha azonban Gyulai sokat köszönt korának, sokat adott is neki. Amint nem tévesztették meg az irodalmi divatok múltó sikerei, épp-úgy megérezte csalhatalatlan költői érzéke a küszködő irodalmi áramlatokban mindazt, ami bennük igaz és maradandó. Így vált költői egyénisége a XIX. század magyar költészetének élő lelkiismeretévé; így vált költészete annak a tüneményes irodalmi fejlődésnek nélkülözhetetlen tényezőjévé, mely az egyéniség követeléseiben a nemzeti ízlést juttatta diadalra, a nemzeti eszmében pedig az emberiség legnagyobb eszmé-nyeit mentette meg.

Minél magasabb szellemi egységbe foglalta Gyulai korának magyar költői törekvéseit, hatása annál inkább túlterjed korának határain. Költői egyénisége nemcsak a magyar szellem megnemmesedésének nagyszerű emléke, hanem egyúttal jövőendő koroknak messzire világító eszménye. Mégis úgy tetszik, mintha vezető eszméi elsősorban számunkra, a XX. századnak porba sujtott magyarjai számára tárnák ki legteljesebb értelmüket.

Mily éles vád Gyulai költészetének igaz és nemes szépsége a hanyatlás szellemével szemben, mely napjaink szépirodalmában a valót eltorzítja s a művészi formákkal együtt leg-szentebb eszményeinket rombolja szét! Mennyi biztatás nekünk szétdúlt nemzeti létünk romjai között az a költői kép, melyet Gyulai annyi bensőséggel fest elénk az elnyomott magyar nemzetnek győzelmes erkölcsi erejéről! S mennyire szívünkbe markol Erdélynek, a koporsóban mosolygó szép halottnak, költője, mikor a Maros tündérvölgyei s a Hargita havas tetői felé mutatva, arra int bennünket, hogy sohase felejtsük el a «bércék, erdők szomorú hazájá»-t! Gyulai költészetében nagy korszak lelke szól a magyar irodalomhoz, a magyar társadalomhoz s a magyar közélethez. Vajha a magyar nemzet megértene a multnak tette hívó szavát, vajha szent elhatározásokhoz emelkednék s világtörténeti hivatásának teljes tudatával nyitná meg új, nagy alkotó korszakát!

AZ EMBERI FAJOK KÉRDÉSE.

Nem régiben ismertettük e helyen Mc. Dougall Vilmos előadásait arról, mily égető szükséglete a világnak, hogy az államok bel- és küléleti vonatkozásaikban új etikai alapra tudjanak helyezkedni.

A nyugat irodalma sűrűn foglalkozik e szükséglet fejtegetésével. Az erre vonatkozó legújabb irodalmi termékek közül különös érdeklődésre tarthat számot Oldan J. H.-nak, a nemzetközi misszionárius tanács titkárának, *A kereszténység és az emberi fajok kérdése* cím alatt legutóbb megjelent munkája, amely a különböző emberi fajok érintkezéséből eredő világproblémát azzal a cézzal ismerteti, hogy annak alapján kifejttesse, vajjon e problémának megoldásában a kereszténységnek lehet-e és mily szerepe?

E munka tulajdonképpen vallásos ihlettel megírt apológia e problémának békés úton való megoldása érdekében. Ez nincs rovására annak, hogy e problémát tárgyilagos világitásban tárja elénk; a vallásos ihlet pedig csak emeli azokat a szempontokat, melyekből e kérdés megoldására saját magunknak képet alkothatunk.

A nagy háború kitöréseig Európának társadalmi rendje két pilléren, a monarchikus elven és a demokrácia elvén, nyugodott. A háború az egyik pillért, a nagyobbikat, ledöntötte. Európának nagy monarchiái — a tekintély elvének több mint évezreden át erős védvárai — összeomlottak. A demokrácia pedig a háború előtt Európa népeinél egyedül Franciaországban és Svájcban tudott elfogadásra találni. Megfosztva a monarchikus elvtől, amely e népeket eddig főleg összetartotta, oly elv sorsára hagyatva, amelyben eddig nem volt igaz általános hitük: e népek ki vannak téve

annak, hogy iránytű nélkül hanyódjanak és egyes kalandorok prédájává legyenek, — annak, aki ép elég erős, hogy akaratával föléjük helyezkedjék. A demokrácia üdvözítő voltába vetett hit nincs növekvőben. E hit mindinkább abban jegecedik ki, hogy a demokrácia inkább csak a rossznak lerombolására, mint a jónak megtartására alkalmas és hogy a kormányzásban résztvevők számának megnövekedésével nem jár együtt a bölcsességnek, az önuralomnak, a testvéri és békeszerető szellemnek erőre jutása.

Pedig a kormányzás terén szerzett tapasztalatok nyilvánvalóvá tették, hogy a kormányzás csak ott jár sikerrel, hol azt az értelemnek és a közszellemnek magas színvonala kíséri. Ezért is különböző politikai kérdések tanulmányozása minduntalan arra utal, hogy az emberi természetnek és e természet fejlődése lehetőségének kérdésével foglalkozzunk. Az egyéni jelleg az, ami a társadalomnak alapja legalapvetőbb politikai és társadalmi probléma az, hogy e jelleg az állami és társadalmi érdekeknek megfelelőleg alakuljon.

A világnak mai állapota súlyos és kritikus, mert a nyugati világban a kormányzati elvek kérdésében minden felé észlelhető bizonytalanság mögött ott lappang még az emberi élet értelmére és céljára vonatkozó mély kérdés is. Az, hogy e kérdésre megnyugtató választ kapjunk, ma annál is inkább jelentős, mert ma a politikai anarchia bizonyos vonatkozásban végzetesebb lenne, mint a harmadik században volt. Akkor az állam és a 'civilizáció rendszerének a tekintélyi elv porba hullása után bekövetkezett összeomlása két vallásnak — a pogányságnak és a kereszténységnek — kebelében folyt le, — ami az értelmi, erkölcsi, és közvetve a politikai anarchiára is, mérséklőleg hatott. Akkor mégis voltak az emberben bizonyos szilárdabb eszmék és elvek, amelyek lelkében akkor is megmaradnak, ha az egész mindenség összeomlik. Az a politikai anarchia azonban, amely ma zúdulna Európára, nélkülözné e mérséklést. A világ egyes emberfajai között a békés és összhangzatos viszonylatokat az élet értelmére és céljára vonatkozó határozott meggyőződésre kell tehát mindenekfölött építeni. Erre annál is inkább szükség van, mert oly eszmék terjesztetnek, amelyek, ha elfoga-

dásra találnának, bizonyára közvetlenül és elkerülhetetlenül katasztrófára vezetnek.

A faji uralomnak jogosultságát és szükségességét hirdetik fennen oly írók, akiknek könyvei nagy kelendőségnek örvendenek. Azt vitatják bennük, hogy a modern tudományos kutatásoknak eredményei is e tanokat igazolják, támogatják és teszik azok elfogadását elkerülhetetlenné. Így Madishon Grant, Lothorp Stoddarnak, *A szín növekvő árada-tárról* szóló nemrég megjelent művéhez írt előszavában azt mondja, «attól kell félni, hogy az északi faj uralomra és harcolásra való képessége lassankint kivész, ami mindannak elpusztulásával járna, amit civilizációnak nevezünk. Ezt a csapást — mondja — csak úgy lehet elhárítani, ha az északi faj még idejében összeszedi magát, lerázza magáról a reája tapadt altruizmust, eldobja a nemzetköziségnek ábrándképét és visszaállítja a faj büszkeségét és uralkodásra való érdemességének jogát.» Egy legújabb könyvben pedig egy amerikai egyetem neves tanára azt tanítja, hogy a nyugati civilizációnak tündöklő alkotásai a munkások kiaknázásán épül fel. És tekintve, hogy ez osztályok hatalma növekszik: a civilizáció fenntartásának más módjait kell kitalálni, — amely módokat abban találja, hogy a terhek egy része, amelyek eddig ezen osztály vállára nehezettek; más fajokra háríttassék át, és ekkép tartassék fenn továbbra is műveltségünknek gazdagsága és színteljessége. Szerinte az elmaradt fajok intelligens uralommal végbevitt kiaknázásának politikája megerősítené a faji öntudatot, biztosítaná a világnak a fehér fajok állandó uralmát, és ez úton egyszersmind azt a szolgáltatást is, amelynek teljesítésére e faj nyilván kiválólag képesült. Ilyképpen e politika az emberiség nagyobb jó voltára vezetne és így oly politika lenne, amelyet bizonyára helyeselne az Isten is, aki érdeklik az emberek iránt és javukat akarja.

Mikor ez utolsó szavakat reprodukáltam, önkénytelenül eszembe jutott az a meghatározás, amit valahol egy angol könyvben a puritán emberről olvastam, hogy a puritán az, aki mindent csak erkölcsi indokból cselekszik, de akármit akar is, megtalálja hozzá az erkölcsi indokot.

Bizonyára így gondolkodik e felől Oldan is, aki e propa-

gandát súlyosan elítéli és aggályteljesen állapítja meg, hogy az a felfogás, amely szerint a fajok közötti különbségeknek elkerülhetetlenül egymás elleni harcra kellene vezetni, — ily propaganda mellett, — könnyen fészkel be magát az emberek nagy tömegének lelkébe, sőt beveszi magát a faji kérdésekre vonatkozó tudományos vitákba is. — Ezt még tetézi az, hogy a lapok is folyvást telve vannak a sárga veszedelem ellen irányuló felhívásokkal. Mindez nagyon előmozdítja, hogy oly légkör képződjék, amelyben a faji problémának megoldása lehetetlenné válik.

Bizonyos ugyanis, hogy az ily nyilatkozatok a fajok lelkében mély elkeseredést és ellenséges érzést váltanak ki. Pedig a fajiságot nem lehet az egyik részen érvényre emelni, a nélkül, hogy a másik részen is ugyanoly erőteljes faji öntudatot ne ébresszünk. A faji öntudatnak kölcsönös fejlesztése a háborús összeütközések csíráit kelti életre. Teszi ezt épp akkor, amikor nincs parancsolóbb feladatunk, mint kiküszöbölni az okokat, amelyek háborúra vezethetnének. Az emberiség jövőjére e földtekén ma semmi sem fontosabb, mint hogy a háborút elkerüljük. A pusztulásnak azok az eszközei, amelyeket a modern tudomány adott az emberek kezébe, a civilizációnak megsemmisítésére vezethetnének. Az az érv, amelyet a háború igazolására fel szoktak hozni, hogy az a természet kegyetlen módszere, amellyel az a létért való küzdelemben a legalkalmasabb tényező fennmaradását eszközözi, az új fegyverek feltalálásával elvesztette erejét. A mai háború a legjobbakat szedi áldozatul. Azok a tulajdonságok, amelyek régebben a derékség alkotó tényezői voltak, a mai viszonyok közt hátrányokká fajultak. A nagytestű északi ember könnyebb célpontot szolgáltat és kevesebb élelmet fogyaszt. A mérgező gáz nem ismer különbséget és egyáltalán pusztítja a gyengét és azokat, akiknek a vezetésétől a haladás függ.

A faji uralom tana e legfontosabb érdekek ellenére működik. Oly magvakat hint az emberek lelkébe, amelyek — miként a sárkányfogak — fegyverzett ellenségként fognak életre kelni. A XVI. században a harc a vallás körül folyt. A XIX-ben a nemzeti érzés volt az európai politika mozgató

tényezője és a népek ennek ostromsapásai alatt szenvedtek. A fajiság sokkal inkább alapvető és az idők hosszú folyamát tekintve sokkal inkább fontos, mint a nemzetiség. A fajiság tanának érvényre emelkedése folytán majd ennek skorpiói fogják Európát marcangolni.

Dr. Josey *A faji és nemzetiségi szolidaritásról* szóló művében helyesen mondja, hogy ez idő szerint a nyugati embernek lelke két felfogás közt hányódik. Egyrészt az imperializmus régi fogalmaiból reá szállott látomásai vannak, amelyek hatása alatt görcsös erőlködéssel igyekeznek, hogy felsőségét mindenáron érvényre juttassa. Másrészt az igazság és a humanitás eszméje küzködnék benne és útját állják, hogy az erőszak politikáját végletekig vigye. Igaza van Joseynek akkor is, mikor azt mondja, hogy az első szükség, hogy e bizonytalanságnak vége szakadjon. De kérdés, hogy helyes-e, mikor e végből azt javasolja, hogy minden további aggályoskodás nélkül bátran el kell fogadni az uralomnak politikáját? Vajjon e politikának rendszeres keresztülvitele az az alternatíva-e, amelyet választania kell és szabad?

Ennek a politikának bizonyára csak az esetben lehetne sikere, ha készek vagyunk azt, ha kell, a fajok kiirtása árán is végig vinni. Csak így lehetünk biztosak, hogy le fogjuk győzni az ellentállást, amely kétségtelenül támadna.

A színes népek másfélszer annyian vannak, mint a fehérek. Értelmes lélek nem akarhatja a kiirtást. Az pedig, hogy leigázva tartjuk őket, túl kimerítő lenne — még ha az egész nyugat egyesül is e végből. A dr. Josey ajánlotta ez eljárás tehát elkerülhetetlenül szakadatlan surlódásokra és összeütközésekre vezetne, amelyek csapásszerűen nehezednének a haladás kerekére és végeredményben talán a civilizáció elpusztítására vezetnének. Kutatnunk kell, nem nyílik-e számunkra jobb út?

E végből mindenekelőtt a tények állását kell megismer-nünk és feltárnunk mindazt a világosságot, ami e kérdésre a természeti és társadalmi tudományok világából áradhat.

Kérdésen felül áll, hogy faji előítélet létezik.

A világ jövő békéje főleg azon a kérdésen fordul meg, vajjon áll-e az, amint gyakran hallhatjuk, hogy ösztön-

szerű vonzódás lakozik bennünk azon lények iránt, akiknek ismérvei és színei a miénkhez hasonlóak? Egyben pedig ösztönszerű ellenszenv azokkal szemben, akiknél e hasonlóság nincs meg? Válaszunk erre az, hogy a faji gyűlölet és vonzódás nem valamely általános természetű ösztönből fakad s hogy e gyűlölet és vonzódás keletkezésére irányulólag csak egyes gyenge ösztönzések élnek bennünk, — ámde szokást alkotó hajlandóságunk és a lelkünkben végbemenő asszociáció azoknak kétségtelenül hatályt adhat és ad.

Hogy a faji érzés nem születik velünk, azt tanúsítja az a tény is, hogy a francia forradalomnak idejéig alig volt bármikor és bárhol is a világon öntudatos faji érzés. Annakelőtte bármily számú különböző fajbeli emberek küzdöttek is egymással, alig volt a harc okában bármily kis része is a faji ellentétnek. Földért harcoltak. Kirabolták egymást. Győzelem árán dicsőséget kerestek. Egymásra akarták erőltetni vallásukat. De bármily erős is volt bennük a hazafiúi és a nemzeti felbuzdulás, ez nem nyugodott etnológiai, értelemben vett különbözőségeken. Bármilyen okból harcoltak is, sohasem azért, hogy az ezen különbözőségeken nyugvó civilizációk típusát tukmálják egymásra. A faji különbözőségek gondolata akkor még nem jutott előtérbe.

Az e különbözőségeken nyugvó ellentétnek első oka gazdasági. A viszony, amelyben a fehér faj a többi fajokkal szemben áll, jelentős részben az alkalmazó és alkalmazottnak vagy esetleg a versenytársak viszonya.

Második ok politikai. A feszültséget, amely India lakossága és a brittek közt van, jórészt az idegen uralomból fakadó nehézségek idézték elő. A politikai függetlenségre irányuló vágy azonban egészen más, mint azok az érzések, amelyek a fajok fizikai és szellemi különbségeivel állanak kapcsolatban, — bár kétségtelen, hogy e különbözőségek a feltámadó nemzeti érzésnek színt és mélységet adhatnak.

Harmadszor a faji ellentét eredhet a nemzeti vérmérsékletnek és jellegnek különbözőségéből. Az e révén támadó érzések azonban inkább személyi, mint faji jellegűek. Szerethetünk ily vagy oly típusú embert és — akár természeti okokból, akár pedig a társadalmi hagyományok átalakító

hatásának következményeképp — tény, hogy oly típus, amelyet szeretünk, a mi fajunkban, olyat pedig, amelyet nem szeretünk; az idegen fajban fogunk többet találni. De e tény nem jelenti azt, hogy szeretetünk rúgója e faji érzésben lenne.

Negyedszer nehézségek támadhatnak e téren a civilizáció különbözőségéből is. A civilizáció azonban egészen más valami, mint a faj. Mivel azonban a kettő egymást földi, könnyen megtörténik, hogy összetévesztjük azokat. Igazában azonban itt nem a fajnak fajjal szemben való ellentétessége, hanem önvédelmi állásfoglalás van azon változásokkal szemben, amelyeknek veszélyét az idegen hagyományok jelentenék.

Ötödször a faji elkeseredettségnek termékenyítő oka egyoldalról a felsőségnek, másoldalról pedig az alsóbbrendűségnek az az érzése, amelyet a nyugati népeknek mai politikai és gazdasági uralkodó helyzete önkénytelenül is kivált.

Mindezekhez járulnak, mint alapvető okok, azok a korlátok, amelyek a különböző fajok közötti házasságkötések körül állnak fenn, amelyek azonban — amint erre még visszatérünk — inkább következményei, mint okai a faji ellentét érzésének.

Ezek szerint a faji idegenkedésnek vagy ellenségeskedésnek okai lényegileg nem különböznek azon okoktól, amelyek ugyanazon faj kebelén belül is idegenkedést vagy ellenségeskedést szoktak okozni. Vagyis a szóban levő okok inkább erkölcsiek, mint fajiak és az ellentét kielégítő magyarázatát a fajiságtól független impulzusok és indítóokok is megadják.

Azonban, ha eredetüket tekintve ez impulzusok és indítóokok nem fajiak is, bizonyára ilyenekké válhatnak, ha lelkünkben valamely faj fogalmával jönnek kapcsolatba. Ha e kapcsolat létesült, az idegen faj bármely tagjával való érintkezés révén, a lelki asszociáció törvényénél fogva, feltámadhatnak oly érzések, amelyek erős faji ellenszenvként jelentkeznek. A fajok közti fizikai különbözőség különösen jelentős befolyást gyakorolhat ily érzésnek ekként való kialakulásában. Az idegenkedésnek ugyanazon fajbeliek közt is észlelhető érzései, ha a fizikai megjelenés jellegzetes különbségeivel jutunk szembe, lelkünkben e különbözőségek ismér-

véhez hozzátapadhatnak, és — mikor említett érzéseink ismét elfognak, — mind szorosabban asszociálódnak ez ismérvekkel. Így a faji idegenkedés lelki világunk állandó elemévé lesz.

Ha ezek szerint áll is az, hogy a faji ellenszenv nem velünk született tulajdonság: mégis fennáll az a kérdés, hogy a faj e nélkül is nem lehet-e alapvető tényező az emberek egymáshoz való vonatkozásában? Nem a legvégső választóvonal-e közöttük?

Elismert tekintélyek állítják, hogy a fajok között való mély kitörülhetetlen és örökletes különbségeknek fennforgása oly igazság, amelyet a modern biológiai tudomány vitán felül megállapított. Hogy ezért is az emberi gondolkodásnak alkotásai, a művészetnek diadalai és mindazok a politikai intézmények, amelyeknek kebelében azok egyedül virágozhatnak, végeredetben a fajból származnak. Mindez eredményeket tehát azon népek magasabb természeti megajándékozottságának köszönhetjük, amely népek ezeket megalakították. És mindez eredmények csak úgy maradhatnak fenn, ha csonkítatlanul fenntartjuk azokat a faji tulajdonságokat is, amelyek ezeket létesítették. A civilizáció — mondja Lothrop — csak eredmény, aminek létesítő oka a magasabbrendű csiraplazma. A civilizáció csak test, amelynek lelke a faj.

Két jelentős érv forog fenn, amelynél fogva ez állítással komolyan kell foglalkoznunk.

Az egyik, hogy az örökletességnek modern tana kétségtelenül jelentőségteljes felfedezésnek eredménye, ami — bármi legyen is róla végkövetkezményben véleményünk — mély benyomást gyakorol az emberiség gondolkodására. Ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Minden oly törekvés, amely az emberi természetre vonatkozólag tudományosan megállapított tények figyelmen kívül hagyásával akarna a fajok közötti viszonylaton javítani, szükségszerűleg hajótörést fog szenvedni.

A komoly foglalkozás szükségének másik oka abban van, hogy az örökletesség szolgáltatja a főalapot a faji uralom tanához, amely tan pedig, a már kifejtettek szerint, végzetes hatással van a különböző fajok között a megértésre és összhangra.

Azon befolyások közt, amelyek az örökletességre vonatkozó modern eszmék kialakulására vezettek, első helyen áll a csiraplazma életének örök folytonosságára vonatkozó az a felfogás, amely Weismann nevével kapcsolatos.

A reprodukció folyamatának görcső alatt való tanulmányozása kimutatta, hogy mikor az ovumnak megtermékenyítése révén új lény támad: a termékenyítő anyagnak egyik részéből az a test lesz, amelyből csontunk, vérünk, izomzatunk és idegzetünk van, míg másik része ettől elkülönözten helyezkedik el a csiraplazma-sejtben és csak akkor jut érvényre, mikor az új nemzedék megalakul. Addig a csirasejtben levő test táplálja és védi a csirát. A csiraplazma ilykép halandó őre és táplálója annak a halhatatlan anyagnak, amely örökségkép száll át nemzedékről-nemzedékre.

A csiraplazma folytonosságának e tanával kapcsolatos Weismannak az a felfogása, amely az egyénileg szerzett tulajdonságok átöröklését tagadásba veszi. Azt állítja, hogy az, ami az egyénnel ennek életében történt, nem okoz átszálló módosításokat azon külön álló csirasejtekben, amelyekben az emberi örökség raktározva van.

Az örökletesség tanának további hatalmas ösztönzést azok a felfedezések adtak, amelyeket Mendel György, az augusztinusok brünni zárdájának főnöke tett, aki a zárda kertjében borsót szaporított. Mendel, mikor a borsónak egy nagy méretű változatát annak egy törpe változatával keresztezte, azt találta, hogy az ebből eredett hibrid nemzedék nagyságban nem állott a keresztezett két változat között és nem is az történt, hogy a keletkezett egyedek közül az egyik a nagy, a másik pedig a törpe változatra ütött volna, hanem az történt, hogy az új borsóegyedek mind a nagy változathoz tartoztak. Mikor pedig a hibrideket külön szaporította, még inkább meglepő eredményre jutott. Ekkor az ivadékok egy negyede volt csak fajtisza, vagyis eredményezett a további szaporítás során folyton csakis nagy egyedeket, másik negyede törpe volt és szinte fajtisza, a további szaporítás során mindenkor csak törpe egyedeket hozván létre. A megmaradt félrész — amely a mondottak szerint mind nagy egyedekből állott — a további szaporítás során ugyanazt az eredményt

mutatta, amit közvetlen elődjének szaporításánál láttunk. Vagyis az utódok egy negyedben nagy, egy negyedben törpe egyedekből állott, másik felerészükben pedig ugyanazt az eredményt szolgáltatottak, mint az első nemzedék szaporítása.

Az ebből kiindulólág sok irányban folytatott nagyarányú kísérletek kétségtelenül megállapították, hogy az örökletességben — növénynél, állatnál és embernél egyaránt — hasonló törvényszerűség nyilvánul, vagyis, hogy egyes jellegzetességek hason törvényszerűséggel szállnak át az ősökről az ivadékra. E törvényszerűség alapjának nyitját, a ma uralkodó felfogás szerint, az a feltevés szolgáltatja, hogy az egyéni személyiséget bizonyos egymástól külön álló öly egységi tényezőknek kombinációja alkotja, amelyeknek az utódokra való átszállása törvényszerűséggel megy végbe.

A harmadik befolyást a modern biológiai felfogásra egyrészt azok a statisztikai megfigyelések szolgáltatják, amelyek az ősöknek és leszármazottnak némely fizikai ismérvei tekintetében előforduló hasonlatosságok megállapítására irányultak, másrészt pedig azok a tanulmányok, amelyek egyes hasonszemleli tulajdonságok fennforgására vonatkozólag nagyszámú családok körében tétettek.

Mindez nem egy előkelő tudósban, különösen biológusban, azt a véleményt érlelte meg, hogy minden élő lénynek jellegzetes tulajdonságait az örökletesség állapítja meg, hogy az örökletes tényezőknek a csirasejtekben való módosulásteljes elhelyezkedése, e sejteknek a termékenyítés során való mikénti egyesülése: pecsételik meg minden időkre örökletes természetünket. Ilykép tehát a csirasejtben, amelyből eredünk, bonctani, élettani és lélektani lehetőségeink már előre meg lennének határozva, és személyiségünk főjellegzetességei velünk születnek, aránylag csak szűk keretek között módosulhatnak.

E tudósok és biológusok között sincs azonban egyetértés arra nézve, hogy vajjon az ember szerzett tulajdonságai, jelesül azok a változások, amelyek annak jellegzetességeket az élete folyamán támadt behatások következtében érik: szintén átszállnak-e a következő nemzedékre? Erre nézve

kísérletek folytak, amelyek közt különös feltűnést keltettek azok, amelyeket Pawlow fiziológiai tanár, a Nóbél-díj egyik nyertese, végzett. Ő fehér egereket arra tanított, hogy villamos csengetésre menjenek étkező helyükre. Az első nemzedéknél 300, a másodiknál 100, a harmadiknál 40, a negyediknél 10, az ötödik nemzedéknél pedig csak 5 leckére volt szükség, hogy ezt meg tudják tanulni.

Egészen véve azonban ma napság nincs döntő bizonyíték arra, hogy az ősi jellegnek egyénileg szerzett módosulásai átszállnának az utódra. De, ha erre nincs is bizonyíték, kétségtelen, hogy amit átöröklés útján kapunk, fejlődési lehetőségekben oly gazdag, hogy a lehetőségeket egy élet folyamán nem is tudjuk teljesen kiaknázni. Hogy ezek közül az egyes esetekben melyek nyernek kiaknázást, vagyis mely fejlődési lehetőségek jutnak egy-egy élet folyamán érvényre: mindenkinél azoktól a körülményektől függ, amelyek közé jutott. Tekintélyes vélemények vannak, amelyek szerint a környezetnek ilykép nyilvánuló hatalma az egyéniség fejlődésére túlsúlyban van az öröklött tényezők hatalma fölött s hogy így egy aránylag szegény örökség, kitűnő külső körülmények között, gyakran jobb eredményre vezet, mint egy rossz körülmények közé jutott nagy örökség.

Ezekhez járul, hogy az ember biológiai örökségét illetőleg a többi állatoktól az által is különbözik, hogy a nevelés az emberre óriásilag nagyobb hatással van. Ez úton az emberi fejlődés történetében egy új tényező jut érvényre: a szokás, a hit és a tudás, amit az egyik emberi nemzedék a másiknak átad. Mindez együttvéve az emberiség számára a csiraplazma folytonosságától független, külön új örökséget jelent.

Ezek szerint az öröklés és a környezet együttvéve adnák meg az emberi életnek végső magyarázatát. A vallásos Oldan e tételt így felállítva nem fogadja el. Szerinte e két tényező csak a tehetségeket adja, de az embertől függ, ő felelős azért, hogy miként használja fel e tehetségeket.

Némely író — aki az öröklésre döntő súlyt helyez — azt az uralkodó helyzetet, amelyben a nyugati népek ma tényleg vannak: érvül használja fel annak bizonyítására, hogy

a fehér fajt felsőbbrendűség illeti. Ez érvelés azonban azért jár téves alapon, mert szem elől téveszti a különbséget, ami a különböző fajok és az azokon belül lévő változatteljes leszármazási ágazatoknak örök jellegzetességei között van. Nincs ugyanis igazolt ok annak feltevésére, hogy a leszármazási folyamatok legjobb ágazatai kizárólag egy fajban lennének meg, ami azonban természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a jobb és értékesebb ágazatok az egyik fajnak körében ne legyenek nagyobb számban, mint a másokban. Ahol ez eset fennforog, ott igenis lehet állítani, hogy egyik faj, legalább is ez értelemben, magasabbrendű a másíknál. Sőt, minthogy a faj és a civilizáció, bár teljesen más természetű, a világ életének gyakorlati alakulásában nagyjában együtt jár: bizonyára jogosan állíthatjuk azt is, hogy azt a fajt, amelynek körében az értékesebb ágazatok száma nagyobb, a civilizációnak érdekében igyekezni kell tisztaságában fenntartani. E mellett azonban természetesen az ily ágazatok gyarapodását minden fajnál lehetőleg istápolni kell.

Különben teljesen tiszta faj ma már tulajdonkép nincs is. Mai nap inkább csak népek vannak, amelyek inkább a civilizáció, mint a fajiség révén testvérek.

Az antropológisták az emberiség osztályozására különböző testi ismérveket, így különösen a haját vagy a koponyaméretet, szokták alapul venni. De bármit is vesznek alapul, ismereteink mai állása szerint nem vehetjük biztosra azt, hogy a szellemi vagy erkölcsi tulajdonság a testi ismérvvel együttjárna.

Történetileg a természettől eredő tulajdonságok egyenlőségének feltételezésén alapszik az egyenlőségnek törvénykönyveinkbe iktatott elve.

Másfél százada annak, hogy az Egyesült-Államok abban a nyilatkozatban, amelyben függetlenségük kezdetét közzétették, mint magától értődő igazságot hirdették, hogy minden ember egyenlőnek van teremtve. Nemsokára ezután, a nagy francia forradalom kitörésekor, jelent meg az emberi jogok deklarációja, amely az emberi jogegyenlőséget arra a természeti igazságnak mondott tényezőre alapítja, hogy minden ember egyenlőnek és szabadnak született.

Ettől számítva alig több mint egy század folyt el és ime, azon a sorsdöntő gyűlésen, amelyet a most lezajlott nagy háború győztes nemzetei Versaillesban — ugyanazon a helyen, hol a francia forradalom kezdetét vette — tartottak, midőn Japán képviselője azt javasolta, hogy a nemzetek szövetségének megállapodásai közé az emberi fajok egyenlőségének elismerése is vétessék be: az Egyesült-Államok elnöke nem érezte magát abban a helyzetben, hogy e javaslatot elfogadhassa.

Ez is, miként általában a lefolyt századnak egész története, nyilván mutatja, hogy az egyenlőségnek eszméje még tisztázást igényel.

Ma már köztudatban él, hogy az emberek születésükkor különböző természeti képességeket hoznak magukkal és hogy a természeti egyenlőség a természeti tények igazságának nem felel meg. A köztudat e változása a demokrácia, valamint a nemzeti összmunkálkodás felfogására természetesen forradalmi hatással van. Hisz az egyenlőség alapköve a demokráciának. Az egyenlőség feltételezésére van a teológiának, a nevelésnek, a kormányzatnak ma érvényben levő rendszere is építve. A hitre, hogy az embereket inkább a környezet és a nevelés, mint az örökletesség alakítja, van alapítva legtöbb társadalmi intézményünk, valamint ez intézményeinknek parancsai és tilalmai, jutalmazásai és büntetési, jótekonyságra és javításra célzó elrendezkedései, valamint nevelésre irányuló gondoskodása. Ma ez mind ingásba jött. Ma már a természetnél fogva nem tartjuk magunkat egyenlőknek.

Ugyanez áll a fajokra is. Minden faj magát tartja elsőbbrendőnek. A Németországban, és Nagy-Britanniában is, ma annyira elterjedt azon tétel, hogy a felsőség minden faj fölött a nagy északi fajt, azt a fajt illeti, amely tulajdonképi alkotója mindannak, ami civilizációnak nevére érdemes: szintén ne megyéb, mint az átalakult köztudatnak elméletbe foglалása. Hisz ugyanily véleménynel vannak magukról a zsidók, a japánok, sőt a kínaiak is.

A többi fajok azt, hogy a nyugati nemzetek a világ életében ez időszerint vezér-szerepet visznek, egy-

általán nem fogadják el a fehér fajnak veleszületett felsőségi jogállására döntő érvel. Tény is, hogy e felsőség lényegileg csak azon alapszik, hogy a fehér faj tudományos felfedezései révén a természet erői fölött nagyobb uralomra tett szert. De van-e bizonyosság arra, hogy a nyugati népeknek a tudományban való ez előhaladása és mindaz, ami annak folyománya volt, a nagyobb természeti megajándékozottságból és nem inkább a különlegesen kedvező külkörülményekből eredt? És így van-e bizonyosság, hogy majd ha e fajok a nyugat tudásához asszimilálódnak, nem tudnák helyrehozni azt a hátramaradottságot, amiben ma vannak?

Hogy pártatlanul lehessen megállapítani a különböző néptörzsek velük született természeti képességét : e képesség mérésének módjaira és ezenfelül annak megállapítására lenne szükség, mily standard döntse el a felsőséget?

A képességek mérésére mód látszik kínálkozni abban a munkálatban, amelyet Binet Alfréd tanár szolgáltatott, azon bizottságnak kebelében, amelyet a francia közoktatási miniszter az abnormis gyermekek tanulmányozása érdekében küldött volt ki. E munkálat sok tanulmány s kísérlet után a képességek bizonyos vonatkozásaira skálákat állított fel annak mérésére, hogy mily mérvűek az egyes gyermekek tehetségei. Hogy ezek mennyire képesek a beszédet megérteni? milyen az emlékezőtehetségük? milyen az őket környező dolgokról való ismeretük? mekkora számolási és ítélő-képességük?

Ha e móddal a természeti képességeket akarjuk lemérni, azzal a nehézséggel találkozunk, hogy a születéstől meglévő természeti képességek nyilvánulásait nem lehet elszigetelni azoktól a hatásoktól, amelyek a társadalmi háttérből és a nevelési alkalmakból erednek. Ahol ez alkalmak nem egyenlők — már pedig sehol sem egyenlők — ott e skálával nem lehet megállapítani azt, hogy mi tudható be az öröklésnek és mi a környezet befolyásának. A skála tehát csak a nevelés terén alkothat — bizonyára megbecsülhetetlen értékű — segédeszköz, de nem lehet igazán eszköz azok velükszületett képességeinek mérésére, akiknek gazdasági, társadalmi és nevelési háttere különböző.

Egyébként is, az emberi léleknek — miként az emberi testnek is — oly különböző sokirányú képessége van, hogy a jelölt skála már ez okból is mindenkor csak ezen egyes különleges képességekre szolgáltathat mértéket. Az életrevaló összképességet nem mérheti le.

A szóban levő szempontból ezeken kívül az emberi alaphajlandóságot és vérmérsékletet is számba kell venni. Ezeknek szerepe nem kevésbé fontos, mint azon tulajdonképi értelmi tulajdonságoké, amelyek a skálával megmérhetők. A szellemi képességeknek tényleges nyilvánulása ugyanis nagyrészen vérmérsékletnek kérdése, ami pedig a különböző szövetek változatos váladékaival függ össze és e mellett a környezet behatására is nagyon fogékony. Az égalj, az élelem, a betegség és egyéb tényezők is befolyásolják.

Bármily gondosan legyenek is tehát a skála fokozatai kieszelve és fokozva, az élet változó összes követelményeit bizonyára nem ölelik fel. Nincs mérő eszköz, amely egész népek és fajok értékelésére alkalmas lehetne. Az élet gazdagabb, különbözőségtejjesebb, csodásabb és kimeríthetlenebb, sem-hogy azt bármily mérőpálcával mérni lehetne.

Megállapíthatjuk ezek után, hogy tudásunk mai állásában nincs eszközünk annak meghatározására, hogy az észlelhető különbözőségek mennyire velünk születettek és mennyiben eredményei a körülmények ösztönző és hátráltató hatásának? Csak annyit mondhatunk, hogy a fajok feltehetőleg különböznek természeti képességeikben, de hogy miként és mennyiben, ezt nem tudjuk.

Arra nézve azonban nem lehet kétség, hogy a tapasztalás és a szerzett tulajdonságok tekintetében nagy a különbség az egyes fajok között. És hogy e különbségek nemcsak a faj egyes egyéneire nézve forognak fenn, amit egy-két nemzedék során ki lehetne egyenlíteni, hanem a különböző társadalmi hagyományok tekintetében is, amely téren pedig csak sok nemzedék munkája és tapasztalata emelheti fel megfelelőleg a színvonalat.

Az embereknek egymással szemben való rossz magatartása nagy nehézséget okoz abban, hogy e különbözőségeket egész mívoltuk szerint megismerjük. A magasabbrendűség,

akár természeti, akár szerzett legyen is az, mindenkép uralmat akar gyakorolni, a helyett, hogy az alacsonyrendűnek a kiegyenlítést elősegítő támogatást nyújtani.

Ami a felsőbbrendűséget eldöntő standardot illeti, európaiak és amerikaiak egyaránt azt tartják, hogy ezt a modern nyugati civilizáció politikai és gazdasági rendezésében való hatályos részvételi képesültségben kell keresni. Azt hiszem, ehhez sok szó fér. Egyáltalán nincs bebizonyítva az, hogy a nyugatnak anyagisággal, gyáriparral, erőműviséggel és militarizmussal telített civilizációja az emberi szellemnek végső és legmagasabb nyilvánulása lenne és hogy más népeket is okvetlen e standard szerint kellene megítélni. Mert ha igaz is az, hogy a fehér fajokat a kezdeményezés tehetségében, az energiában, a találékonyságban és a vezetésre való képességben elsőség illeti, másrészt az is igaz, hogy ha e világban ma jól széjjelnézünk, önkéntelenül elénk tolul a kérdés, hogy vajjon azok a tulajdonságok, amelyek a nyugati civilizáció megalkotását eszközölték, nem azzal fogják-e szerepüket végezni, hogy a civilizáció elpusztítói lesznek? Nagyon lehet, hogy az emberi társadalom már ma is oly fokot ért el, amelyen az önérvényesülés ösztönének további fejlesztése végzetesen hátrányos és hogy ha e civilizációt meg akarjuk menteni, azt az emberi alaphajlandóságot kell istápolni, amely a békét keresi és amely azon tulajdonságokat és adományokat igyekszik növelni, amelyek más fajoknál nyilván nagyobb mérvben vannak meg, mint a fehérnél. Minden népnek — épp mert a másiktól természeti megajándékozottság és történeti tapasztalat tekintetében különbözik — megvan a maga különleges látószöge, amelyből a való világot is nézi. És e révén mindeniknek megvan a maga hivatottsága, hogy a világegyetemnek megértéséhez a maga szerepével hozzájáruljon. Ha meggondoljuk, hogy az emberi természetnek fejlődési lehetőségei mekkorák és mily gazdagok: bizonyára egy fajra vonatkozólag sem fogjuk tagadásba vehetni, hogy valamely különleges és elengedhetlen szükséges szerepnek betöltésével nem tudna hozzájárulni az emberiség nagy egészének gyarapodásához és vívmányaihoz.

Ez természetesen nemcsak a fajokra, hanem nem kisebb mérvben az egyes egyénekre is áll, ezek ha nem rendelkeznek is egyenlő tehetséggel arra, hogy a közérdeket egyenlően szolgálják és szükségleteik tekintetében sem egyenlők, mégis — tehetségük szerint való érvényesülésük érdekében — bármely fajhoz tartozzanak is, a törvényelőtti egyenlőség egyenlően megilleti őket. Megilleti, mert a világnak a fizikai tényezőkön felül álló és a keresztény felfogásban oly fényesen kifejezésre jutó magasabb rendje szerint minden embernek — és pedig minden bármily fajú embernek — egyenlően megvan megbecsülésre jogosult személyisége, és így egyenlő joguknak is kell lenni arra, hogy e személyiségüket — a közjó által engedett korlátok között — érvényre juttathassák és fejleszthessék. E mellett annak megállapításánál is, hogy a közjó miben áll, egyenlő joguk van, hogy ügyük meghallgattassék, s hogy az ez irányban hozott ítélet pártatlan és igazságos legyen.

Ami közös az emberi természetben; a világnak rendje ezt az egyes egyének és fajok közt fennforgó érintett különbségeknél mélyebb alapokra helyezte. Az ezen alapokon nyugvó egyenlőségbe vetett hitben rejlik — Oldan szavai szerint — a békének és az összhangnak reménye, a haladásnak tavasza és a civilizációnak lelke.

Érintenünk kell az idegen fajok be- és kivándorlásának kérdését is, ami a nagy háborúnak kitöréséig csaknem akadálytalan volt. Azóta azonban majdnem minden állam figyelmet kezd fordítani arra, hogy népessége mily elemekből alakuljon és ezért is törvényt hoz a be- és kivándorlás szabályozására.

A tapasztalás, különösen az Egyesült-Államokban, annak felismerésére vezetett, hogy a bevándorlók — főleg ott, ahol azok tömegekben és a régi bennlakóknál alacsonyabb gazdasági standardon élnek — lassankint elfoglalják a mindinkább eltűnedező régibb lakók helyét. A bevándorló munkájának olcsóságán kívül: erre főképp bizonyára az a világtapasztalat vet világot, amely szerint az alacsonyabb standard szerint élő népeknél a születési arányszám sokkal nagyobb. De akármi is az ok, kétségtelen, hogy ha a nemzeteknek

joguk van létüket, intézményeiket és gazdasági érdekeiket kívülről jövő erőszakos támadások ellen megvédeni : bizonyára nem kisebb joguk van arra is, hogy ezt belülről alattomban ható támadások ellen is megtegyék. Egy népre az, hogy valamely külső ellenség legyőzze, szolgaságba hajtsa és kipusztítsa : nem nagyobb baj, mint az, ha valamely közége telepedett más nemzet vagy faj tolja ki helyéből és fosztja ki birtokából. A különbség csak az, hogy az előbbi folyamat gyorsabb, az utóbbi lassúbb. Védő rendszabályok azonban az egyik esetben bizonyára épp oly jogosultak, mint a másikkban.

Mikor azonban a védelmi rendszabályok életbeléptetésének jogát a régebben letelepedett nemzedék javára ekkép megállapítjuk : az ellenkező véglet táborának szempontjaira is tekintettel kell lennünk. Ha ugyanis áll az, hogy nemzeti létükért, hagyományaikért, dédelgetett intézményeikért az emberek élet-halálharcot készek folytatni, másrésről bizonyára áll az is, hogy az emberek azért is készek meghalni, hogy ne szenvedjenek helytelen megkülönböztetéseket, hogy egyenlő jogokat élvezzenek és becsületüket fenntarthassák.

Mindenkép igyekeznünk kell, hogy ez ellentétek kiegyenlítésének módját megtaláljuk.

A keleti népeknek el kell ismerniök a nyugati államoknak azt a jogát, hogy arra nézve, hogy népességük mily alkotó elemekből álljon, hatályos rendszabályokat léptethessenek életbe. El kell ismerniök, hogy a nyugati népekre nézve ez életstandardjuknak, intézményeiknek, eltérő élet-típusuknak, integritásuknak, sőt annak a kérdése, hogy mint nemzet fennmaradhatnak-e. A probléma tehát nem lehet megoldva semmi oly móddal, amely nem méltatja a nyugati népeknek ez irányú érdekeit. Amíg ez érdekek veszélyeztettségéből fakadó félelem nincs eloszlatva, addig nyugodt és eredményes vita nem lehetséges. Amíg a nyugati népeknél e félelem fennáll : a jogtalan cselekedetek és kihívó magatartások időnkénti kitörései náluk szinte rendszeresen fognak észleltetni. Ha e kérdés tárgyilagos kezelését akarjuk elérni : első dolgunknak annak kell lenni, hogy a nyugati népeknél, e félelmük eloszlatásával, a biztonság érzését alapozzuk meg. Ez

csak akkor fog sikerülni, ha e népek bizton érzik, hogy aminek megvédését elhatározták, feltétlen meg is lesz védve.

Mikor azonban a nyugati népek e védelmet hatályosan megszervezik: a legnagyobb vigyázatot kell tanúsítaniok, hogy ezt oly módon eszközöljék, amely mód Ázsia népeinek önérzetével összefér. Oly módon, amely minden vonatkozásában fenntartja azt az elvet, hogy a népek viszonylatainak a kölcsönösségen és az előzékenységen, nem pedig a nagyobb erőn kell alapulnia. Egyik főtényező ennek kifejezésre jutására az, hogy — a bevándorlás kapujainak bezárásakor — feltétlen elismerésre találjanak mindazoknak saját életük élhetése érdekében megállapított jogai, akik már korábban bevándoroltak.

A bevándorlás különben nemesak gazdasági és politikai, hanem — a fajok előálló keveredése révén — biológiai kérdés is.

Az ily keveredés gyakran — különösen az első nemzedéknél — az életerő növekvésével jár. Ez azonban, némely biológus szerint, csak a közel-rokon törzsek keveredésénél áll. Az egymástól távolabb álló törzsek keveredésénél e kedvező eredmény, úgy látszik, nem észlelhető. Erre tekintettel vezet vissza Mc Dougall «a tömegek lelkéről» szóló művében Kínának stagnációját népességének nagy egyöntetűségére, Indiában a haladásnak hiányát a faji összetételek túlnagy különbözőségére, Európa helyzetét pedig arra, hogy itt egymástól nem nagyon távol álló népek újra és újra keveredtek. Azonban a faji keveredésnek történeti keveredésére alapított ily ítéletek aligha lehetnek mérvadók, mert a biológiai tényezők hatását nem lehet elválasztani azon hatásoktól, amelyeket a természet és a társadalmi környezet váltott ki.

Kétségtelen, hogy széles e világon nagy idegenkedés áll fenn arra nézve, hogy különböző fájbeliek összeházasodjanak. Bár bizonyos az is, hogy ez idegenkedés mérve a különböző népeknél nem egyenlő. A franciáknál ez alig van meg.

Az is kétségtelen, hogy a házasságkötéssel szemben fennálló idegenkedés a fajok között való pusztán nemi érintkezésre alig terjed ki, mert a nemi ösztön sokkal erősebb a faji előítélet-

nél. Ez ösztön egyes férfiak és egyes nők természeti sajátossága, míg a faji ellenszenv nem az egyesnek, hanem a tömegnek életnyilvánulása. A faji ösztön csak ott játszik szerepet, ahol ugyanegy törzsbeli férfiak, nők és gyermekek községekbe tömörültek. Míg az ily tömörülés meg nem történt: a nemi ösztön szabadon csapong át a faji korlátokon. Ha azonban e tömörülés megtörtént: a faji ösztön felülkerekedik és oly helyzet létre jöttének, hogy különböző fajokból származó ivadékok keletkezzenek.

A különböző fajbeliek közötti összeházasodás ellen való idegenkedés tehát inkább társadalmi okokon nyugszik, amelyeket inkább a közösség tisztaságának és integritásának vágya, mint egyéni érzés támogat. Ez okok közt nem kis szerepe van az uralkodó osztály mindenkori gőgjének. Róma patriciusai, Európa arisztokráciája és India brahmanjai egyaránt féltékenyen igyekeztek fenntartani vérüknek tisztaságát. A kevert házasságok ellen különben nemcsak az uralkodó, hanem a többi osztályok is idegenkedéssel viseltetnek. Ezek csoportos alakulásainál is észlelhető az igyekvés, hogy integritásukat megőrizzék. A zsidók — bár más népek közt élnek — századokon át fenntartották fajuk azonosságát, amiben a valláson kívül a faji közösség érzésének is bizonyára nagy része volt.

A fajilag vegyes házasságok ellen bizonyára sok súlyos érv hozható fel. Minthogy azonban az emberi léleknek alapalkotása minden fajnál ugyanaz: kétségtelen, hogy a házasság azon — bár különböző fajhoz tartozó — egyének közt, akik lélekben és vérmérsékletben összeillenek, sokkal inkább boldog lehet, mint az ugyanazon fajbeliek közt létesült, ámde a feltételeket nélkülöző házasság.

A kevert ily házasságok természetesen hatályosan elmozdítják a különböző fajok között a kölesönös megértést, amire a világ népeinek, ha összhangban akarnak élni, feltétlen szükségük van. Így e házasságok nagy szolgálatot tesznek a fajok közti társadalmi egyenlőség és az ennek megfelelő társadalmi érintkezés ügyének is.

Ez egyenlőséget és társadalmi érintkezést illetőleg általán, a ma fennforgó viszonyok között, az a politika

ajánlható, amely a különböző társadalmi fejlődés folyamatai számára fajok szerint külön utakat igyekszik határolni. Ma ez úgyszólván egyetlen mód a súrlódások és összeütközések megelőzésére. Ámde ez elkülönzés ugyanakkor, amikor ilykép jelentős nehézségeket oszlat el: újakat támaszt azáltal, hogy a kölcsönös megértésnek alkalmait elsáncolja egymástól. Ha a különböző fajok belső élete egymásközt való vonatkozásban lepecsételt könyvként szerepel: akkor semmi sincs, ami a gyanakodást és a bizalmatlanságot ellensúlyozza.

Bármily rendezkedés történik különben arra, hogy a különböző fajoknak tömegei egymással meg tudjanak lenni: feltétlen szükség van még ezen felül arra is, hogy legyenek egyesek, — és pedig minél többen — akik más fajbeliekkel barátságba lépnek. Csakis így létesülhet valódi megértés. A keresztény szellemnek egyik főfeladata, hogy ezt fejlessze.

Gazdasági téren a fajok elkülönzése egyáltalán nem vihető keresztül. Az Egyesült-Államokban politikai téren sem.

E téren az egyenlőség problémájának a földteke mindkét részén, messze terjedő kiágazásai vannak és fölötte különböző népek vannak egy vagy más irányban ezáltal érintve. Hagyományaik, intézményeik, becsületük és önérzetük, sőt esetleg lételük, forog a problémánál kockán. Nemzedékek munkájára lehet szükség, mielőtt egy ily mély és nehéz kérdés megoldásra talál. Az ezzel kapcsolatban felkeltett érzések manapság mélyen érintik azokat a viszonylatokat, amelyekben a britt birodalom, valamint az Egyesült-Államok, Ázsia népeivel szemben állanak. Ez érzések oly erősek, hogy — ha valami megoldást nem tudunk találni — féltő, hogy a támadt feszültség talán majd szétrobbantja a britt birodalmat.

Axiomaként állhat, hogy a szavazati jogosultságot meg lehet, sőt meg kell, tagadni azoktól, akik képtelenek arra, hogy e joggal éljenek. Okvetlen súlyos bajra vezet, ha olyanok kapnak politikai hatalmat, akikben nincs meg a képesség, hogy azzal helyesen bánjanak. A tények való állásának figyelmen kívül hagyása, bármely téren történjék is ez: szükségszerűen megbosszulja magát. Ha az ily figyelmen kívül hagyás megtörtént, azt okvetlen helyre kell hozni.

Amerikában is így történt ez, hol a néger népességnek szavazati joggal való felruházása ma holt betű, mert a jogosítottak nem voltak képesek kormányozni és azok, akiknek megvolt az erre való képességük, — az önfenntartás ösztöne által hajtatra, — mintegy kényszerítve érezték magukat, hogy a kormány gyeplőjét megragadják. Ha ezt nem teszik, bizonyára nem lehetett volna a társadalmi élet gépezetét az előbbutóbb bekövetkező teljes összeomlástól megmenteni, ami pedig erőset és gyengét együttesen temetett volna a romok alá.

A szavazati jog nemcsak jog, hanem felelősség is, amellyel nem lehet olyanokat felruházni, akikben nincs meg az annak gyakorlására szükséges érettség és tapasztalás.

Ámde, a tények mai állása szerint, nemcsak a tudatlanság és általán az e jog helyes gyakorlásának, képességének hiánya, oka a kevert népességű államokban a szavazati jog megvonásának. A japánok, ámbár egyesült hatalom, nem lehetnek polgárai az Egyesült-Államoknak. India pedig nagy és régi civilizációnak fészke, mégis az indiaiak nagy politikai képesültsége a Britt birodalom némely részében jelentős korlátozásoknak van alávetve. Oka ennek tisztán a faji különbözőség. Kérdés, hogy tisztán ez alapon helyes-e, hogy e téren megkülönböztetések történjenek?

A képviseleti intézmények az angol-szász népek találmányai. E népek világán kívül ez intézmények aránylag még nem nagy területen vertek gyökeret és maguk az angol-szász népek sem találják könnyűnek az azzal való boldogulást. Majd csak a jövő fogja megmutatni, hogy más népek egyáltalán boldogulhatnak-e vele, ehhez különleges képesültség kell. Előkelő német írók maguk elismerik, hogy az angol parlamenti rendszer abban az alakban, amelyben az Angliában ma fennáll, német földön nem vezethetne jó eredményre. Természetesen ez írók ezt nem azért ismerik el, mintha az angol fajt a németnél magasabbrendűnek tartanák, hanem azért, mert abban a véleményben vannak, hogy a szóban levő intézmények az övéktől eltérő, különleges angol-szász képességekre vannak megalkotva és azoknak megfelelően fejlesztve. Pedig a németeknek és az angoloknak nemzeti élete a görög és római művelődésnek azonos hagyatékából

és ugyanazon keresztény hagyományokból táplálkozott és így a különbség közöttük nagyon sokkal kisebb, mint a nyugati és a keleti népek közt. Természetesen a nehézségei annak, hogy a parlamenti intézmények jól működjenek, fokozottan megnövekszenek ott, ahol a népek keveredetten élnek. Az ilykép élő fajoknál azonos behatások más következményeket váltanak ki. A nagy tömegek, különösen a nem fehér tömegek, ma még mindenütt gyenge nevelésben részesülnek és e miatt ott, ahol az idegen szavazatok nagy tömegben vannak, az a veszély is felmerül, hogy azokat politikai kalandorok aknázzák ki oly célokból, amelyek az általános társadalmi érdekeket nem földik. Ily helyeken a rendnek és a kormányzás tisztaságának fenntartása fölötte meg van nehezítve. Ehhez járul, hogy a politikai élet parlamenti szervezeténél ügyes vezetés mellett valamely törpének mondható kisebbség is óriási befolyásra tehet szert. Így könnyen megtörténhetik az is, hogy egy idegen fajból álló kisebbség a maga politikai hatalmát az államon kívül lakó fajrokonainak érdekében akarná érvényesíteni és e végből le akarná és talán le is tudná dönteni a bevándorlás ellen felállított korlátokat, amelyeket a fehér faj egyetlen védelmének tekint arra, hogy birtokából végfolyamatban ki ne forgattassék. Semmi féle néptől sem lehet, a világ mai állásában azt várni, hogy ily hatalmat adjon olyanoknak, akiknek természetes és teljesen jogosult rokonszenve inkább irányul egy idegen és esetleg ellenséges nép felé, mint ő feléjük, akik a határaikon belül való letelepedésre annak idején engedélyt adtak. A fehér fajnak kétségtelen joga van, hogy a maga intézményeit a belpolitikai élet terén is korlátozó különleges intézkedésekkel védnie és e téren is biztosítania, hogy a saját életét élhesse.

Ámde ezzel szemben éppoly kétségtelen, hogy az egyéb fajoknak szintén joguk van arra, hogy szabadon fejlődhesse-
nek. Valamint kétségtelen az is, hogy a politikai hatalomban való minden részvételből való teljes kizárás: a fejlődés e jogának megtagadásával egyértelmű. Áll ez annál is inkább, mert soha a világ történetében nem fordult elő, hogy valamely osztály a hatalom gyakorlásának kizárólagos birtokában

lett volna a nélkül, hogy a helyzetet ne a maga javára igyekezett volna kihasználni. Kevés ember tud oly véleményt alkotni, amelyet érdekei nem befolyásolnak, ami nem is annyira a szív rosszaságából, mint inkább abból a természeti hajlandóságunkból ered, hogy könnyen hisszük, hogy valamely oly elrendezkedés, amely nekünk megfelel, másoknak is jó lesz. Annak idején olyanok is, akiknek emelkedett gondolkodását ma is elismerjük, a rabszolgaságot, az őszinteség tudatos hiánya nélkül, oly intézménynek tartották, amely egészében véve a rabszolgákra is jó elrendezés. A szavazati jogot és politikai befolyást nélkülöző osztályoknak nincs módjukban, hogy sérelmeikre orvoslást kapjanak és az igazságtalanságok ellen védekezhessenek. Ezért is állandó alárendeltségre lennének kárhoztatva. Nem lévén részesei a közéletnek: mások érdekeinek szolgálivá lesznek.

Ez okoknál fogva is oly megoldást, amely kizárólag a fehér faj érdekeire és igényére van tekintettel, egyáltalán nem lehetne e téren megoldásnak tekinteni. Az élet ellenállhatatlan erejét nem lehet guzsba kötni. A gyarapodásra és szabadságra irányuló kiirthatlan vágyat nem lehet állandóan lenyügözni. Ha tehát nem akarjuk az egyik fajt kiirtani: csupán oly megoldásról lehet szó, amelyben mindkét faj igényei a körülmények által engedett legteljesebb kielégítést találhatnak. Ezt különben így kívánja az uralkodó osztály magasabb érdeke is. De így kívánják azok az elvek is, amelyeken a fehér demokrácia felépült. Ez elveket nem lehet az egyik körzetben megtagadni a nélkül, hogy azok tekintélye és ereje egyéb körzetekben is meg ne gyöngüljön. Ha a fajok közti viszonylat terén nem fordítunk figyelmet arra az igazságra és méltányosságra, amelyen társadalmunknak rendje nyugszik, ha e téren fölöslegesnek tartjuk azt a társadalmi rokonszenvet és kölcsönös megértést, amelytől az összemunkálkodás és haladás egyáltalán függ: akkor nemcsak azoknak ártottunk, akiknek igényeit megtagadtuk, hanem aláástuk az alapokat, amelyeken az egész nyugati civilizáció fejlődik és eldobtuk magunktól azokat a hagyományokat és eszményképeket, amelyek a nyugati népeknek főbiztosítékai.

Mindez arra mutat, hogy a szóban levő probléma két

kiegyenlíthetetlen és a gyakorlati megvalósulás terén eloszlat-hatatlan ellentétet tartalmaz. Arra mutat, hogy az a demo-kratikus, a parlamenti gépezet, amellyel ma az állam a maga életfolyamatait lebonyolítja és amely ott, hol a népes-ség egyöntetű, többé-kevésbé tűrhetően — bár itt is nagyon dőcögve — működik : lényeges módosítás nélkül egyáltalán nem alkalmas oly népesség politikai szükségleteinek kielégí-tésére, amelynek egyes elemeit a faj, a vallás és a civilizáció nagy válaszfalai tartják egymástól elkülönítve.

Minthogy a szükség a bajból kivezető utaknak meg-találója és minthogy a nehézségek szokták megszülni az azok megoldására hivatott erőket : remélni lehet, hogy reánk boruló zavart helyzetünkből új eszmék és új kísér-letek fognak támadni, amelyek egész politikai gondolko-dásunkat a gazdagság új forrásaiból öntik át. Ez azonban csak akkor áll, ha határozottan elutasítunk magunktól minden oly megoldást, amely csak az egyik rész igényét veszi figyelembe, és ha mindenáron a kérdésnek oly felállítására törekszünk, amelyben mindaz, ami mindkét résznek igényével jogos, közös jóra vezető elrendezésben, együttesen foglal helyet. Ha ily alapon bármilyen rendezésre törekszünk is, mindig üdvös lesz, ha szemeink előtt tartjuk, hogy a politikai szervezést nagyon aggályos fajok szerint való elkülönzésre alapítani és hogy a félreértések, összeütközések felidézésének főtényezőjétől mentesülünk, ha a társadalmi kapcsolódást és az állampolgárhoz való lojalitás biztosítékait nem a faj vagy a szín fizikai kötelékére, hanem egyéb érdekek alapjára építjük.

A fajokra vonatkozó kérdésekben a népesség szaporodásának van még nagy horderejű jelentősége.

1906-tól 1911-ig a világ népessége oly mértékben szapo-rodott, amely mellett körülbelül 60 év alatt megkétszereződ-nék, ha ez idő alatt a természeti tényezőknek szabad folyásuk lenne. Így nemsokára bekövetkeznék, hogy több ember volna a földön, mint amennyit az eltartani képes.

Felmerül a kérdés, hogy mily módokon lehet a népesség szaporodását korlátozni? Ha a születési arányszámot nem tudjuk megapasztani: a halálozási arányszám fog meg-növekedni.

Legmélyebb társadalmi jelentősége van a kérdésnek, hogy e megapasztás mikép történjék? Ha a földön nincs mindenki számára hely: kik azok, akiknek hely jusson? Mily alkotó elemekből álljon a népesség?

A világot mindinkább marcangoló féltékenységgnek és versengésnek alapjában az a főoka, hogy minden állam minél több élelmet akar növekvő népességének számára szerezni. Ezek a nemzeti versengések bizonyára mód nélkül elkeseredetteké lennének, ha a gazdasági érdekekből eredő összeütközések súlyát a fajiság által felkeltett gyanakvás, félelem és ellenszenv is növelné.

A tapasztalat azt mutatja, hogy azok, akiknek megélhetése kétséges és akiknek felelősségérzete ezáltal meg van lazítva, rohamosabban szaporodnak, mint más társadalmi osztályok és hogy azok az okok, amelyek az egyes családokban a szám lehető megszorítására irányulnak, sokkal erősebben hatnak ott, ahol a jólétnek bizonyos standardja megvan. Ezért is az élet standardjának általános megjavítását tekintjük a népességi szaporodás korlátozásának leghatalmasabb eszközül.

Tekintélyek mondják, hogy nagy javulást e téren a fogantatás megelőzésére szolgáló módszerek széleskörű elterjesztésével is lehetne elérni. Ha ez, legalább a magasabbrendűeknél, — akiknél azonban e korlátozásra kevésbé van szükség — bizonyos mérvben áll is: kétségtelennek tartjuk azt is, hogy az emberiség legmélyebb erkölcsi és szellemi problémáit nem lehet alaposan pusztán mechanikus ügyeskedéssel, vagy bármi jelszó vezetése alatt eszközölt útbaigazításokkal megoldani. Erre egyedül a léleknek energiája, ennek kutató szárnyalása alkalmas. Az pedig egészen kétségtelen, hogy a helyzet nem válik kevésbé reménytelenné, ha a jobb törzsek kihalnak, a kevésbé kíváncsiak pedig tovább szaporodnak. Valamint végre áll az is, — amint ez ma különösen észlelhető, — hogy egy számban megállapodott népesség szomszédjai népességének és ezzel járó súlyának megnövekvését saját léte veszélyének tekinti. Az így támadt félelem legyőzhetetlen akadálya lehet annak az összmunkálkodásnak, amelyre problémánk megoldása érdekében okvetlen szükség van.

Csak egy új szellem teremthet oly helyzetet, amelyben a népesség problémáját a siker biztosabb kilátásával lehet kézbe venni.

Szerzőnk e szellemet abban látja, amit keresztényi szellemnek nevez.

Ezt a szellemet Oldan azokra a szempontokra vezeti vissza, amelyekből a keresztény ember az Istent látja. Ebből vonja le a következtetéseket arra, hogy az embernek embertársaival mily viszonylatban kell lennie, hogy a keresztény embernek magatartásában mily elvek által kell magát vezéreltetni? Ez elvek főképp az erkölcsi érdekek mindenek felett való felsőségében, az emberi személyiség tisztelő megbecsülésében és abban állnak, hogy életünket az emberiség szolgálatának szenteljük.

Mindez lényegileg nem egyéb, mint a keresztény szeretetnek nyilvánulása. Arra kell átalakulni, hogy e szellem hasson át bennünket.

A legnagyobb bajok egyike, amely miatt szenvedünk, az, hogy a modern társadalom, növekvő szervezeteivel, mindinkább az emberi csoportoknak ily csoportokkal való viszonylatát lépteti az egyéneknek az egyénekhez való viszonylatai helyébe. Ezáltal meggyengülnek az igazi keresztényi szeretet érvényesülésének feltételei. E szeretet helyett az emberek érintkezésében «általános emberi szeretet» vagy «altruizmus» neve alatt oly módszerek lépnek életbe, amelyek az egyes ember személyiségére tekintettel nincsenek. Az élet ezek folytán mindinkább mechanikussá lesz és kivész annak tudata, hogy épp azért, mert az ember ember kell, hogy az érdeklődésünk tárgya legyen. A civilizáció és az erkölcs a dolgok ily állása által meg van rendítve és csak idő kérdése, hogy az inhumanitás jusson általános uralomra. Mindez fokozottan domborodik ki a fajok közti viszonylatban, amelyek fokozottan nyitnak tért arra, hogy az egyén mind jobban elmerüljön, és végre teljesen eltűnjék, a tömegben.

Bármily súlya legyen is a fajiságnak, nem szabad, hogy fal legyen, amely az embert veleszületett érzésének eltompításával egyes embertársaitól elzárja. A rabszolgaság elleni társaság pecsétje, amelyen láncra vert néger van azzal a

felirattal: «Nem vagyok-e én is ember és testvéréd?» jól fejezi ki ezen mély és örök igazságot. Sohasem szabad megnyugodnunk abban, hogy az embert csak mint valamely osztály tagját tekintjük. Mindenkor mint emberi lényt kell őt tekintenünk és vele a megértés, a rokonszenv, a bajtárság és összemunkálkodás kapcsolatait létesíteni. A helyett, hogy a faji ítéletnek szűk falai közé zárkózva idegenkedésünk, gyűlöletünk és félelmünk fogdájában maradnánk: ki kell lépünk a szélesebb és szabadabb világba és semminek, ami emberi, nem szabad, hogy tőlünk idegen legyen. Az emberi társadalom igazabb felfogásának kell azon hamis eszmék helyébe lépni, amelyek lelkünket ma lekötik. A faji ellenszenv, gyűlöletünk és félelmünk eloszlanék, ha megtanulnánk embertársainkról úgy gondolkodni, hogy azok is résztvevő társaink abban a legnagyobb szabású és legtöbb lelki üdülést nyújtó legnagyobb harci játékban, amelyet a mindenséggel szemben folytatunk. A helyett, hogy erőnket és erőforrásainkat embertársainkkal való, hasznot nem hajtó, összeütközésekben morzsolnók el: egyesítenünk kell erőnket az emberiség közös ellenségeinek — a nélkülözésnek, a betegségnek és a bűnnek — leküzdésére, valamint a környezetünk fölött való uralomra, amely a haladó civilizáló életnek anyagi alapját szolgáltatja.

Ily szempontból minden egyes embernek jóléte és előrehaladása az összemberiség érdekét is szolgálja. A nyugati civilizáció nem oly tökéletes, hogy lemondhatna azokról az értékekről, amelyeket a dolgok azon szempontokból való észlelete és felfogása nyújthat, amelyek megteremtésére és képviselésére a többi népek inkább látszanak alkalmasoknak.

Hogy az egyes különböző népek a világnak életét azzal a hozzájárulással gazdagíthassák, aminek szolgáltatására mindenikük leginkább alkalmasak: minden egyes népnek szabadságának kell lennie, hogy a maga különleges életét fejlessze.

Csakis a világnak ily berendezésében — és sehol másutt nem — található föl az egyenlőségnek kielégítő lehetősége és értelme. Azé az egyenlőségé, amely megvan az emberi testben, hol minden szerv — bármily különböző legyen is

az — egyenlően teljesíti feladatát, azt, amely az egyaránt szükséges sok feladat közt az ő különleges hivatása. Vagy — amint papi írónk magát kifejezi — az Isten országának egyenlőségéé, amelyben minden ember, tehetsége szerint, egyaránt járul az Isten dicsőségéhez, embertársai javához és mindannyian egyeknek ismerik magukat testvéreik szolgálatában.

Különben Oldan, miután ezeket mondja, a biológiára is hivatkozik, amelyet mindinkább jellemez az, hogy az egy-mást kiegészítő és helyettesítő kapcsolódottságot helyezi gondolkodásunk központjába. Semmi sem él, semmi sem hal meg önmagának. Minden, ami a természetben van, vagy történik, más valamely tárgynak is szolgál.

Ez a most jelölt kapcsolódottság bomlott ma meg az emberiség életében. Ezt kell igyekeznünk visszaállítani.

Érdekes, hogy annak a keresztényi szeretetnek értelmezésében, amely Oldan szerint ehhez segít, Oldan találkozik Scheller Miksával, a minden vallási vonatkozástól távol álló modern német etikussal, aki az *Umsturz der Werte* című most megjelent munkájában azt fejti ki, hogy a pozitivisták által bölcséleti alpra fektetett mai általános ember-szeretet vagy altruizmus — ami az emberiségnek, mint általános nagy egésznek szeretetére irányul — máshonnan eredő kevésbbé nemes forrásokból fakad és egészen más jellegű is, mint az egyes embertársainkra, egyes emberi személyekre irányuló keresztényi szeretet.

E szeretet az emberi életnek szervező erővel telített legfőbb szellemi elvét jelenti és az emelkedő életnek kifejezése. Míg az altruizmus csupán az általános jólétnek egy pusztá technikai értékét képviseli és a hanyatló élet jelensége.

CSORBA FERENC.

VILÁGOSTÓL TRIANONIG.

— Második közlemény.¹ —

Nem felel meg a valóságnak a Tisza nemzetiségi politikájáról adott következő jellemzése sem : «Andrássy a nemzetiségekkel szemben a 68-as törvény elveit alkalmazta. Tisza Kálmán, talán azért, hogy elveszett népszerűségét ezen a réven kárpótolja, szigorúbban lépett fel ellenük, becsukatta az egyetlen tót középiskolát, az államhatalom sommás megtorlásával felelt azokra az üzelmekre, amelyek néha az irredenta peremén kóvályogtak ugyan, legtöbbször azonban Deák—Eötvösök nemzetiségi conceptiójának végrehajtása érdekében izgattak». Továbbá Tisza leckéztetése «lassanként háttérbe szorították azt az európai látkörű nemzetiségi politikát, amely a kiegyezés államférfiainak szellemében nagy események és szörnyű tanulságok üllőjén kalapálódott az 1868-i törvénycikkellé. Ez a rendszer Tisza utódainál már odáig tökéletesedett, hogy nem volt hajlandó tudomást venni hivatalosan a nemzetiségi kérdésről olyan államban, amelynek polgárai többségben nem magyar fajúak voltak. Áthatotta az a meggyőződés, hogy a magyar nemzet jövője biztos alapokon nyugszik, ha magyar többségű parlamentje van és ha a kormányzó hatalom chauvinista nemzetiségi politika szolgálatában áll» (91. l.).

Vegyük kissé vizsgálat alá szerző vádpontjait. Előbb, a nemzetiségi törvény tárgyalásánál idéztük Deáknak az egységes, oszthatatlan politikai magyar nemzetről vallott felfogását. Idéztük továbbá az Andrássy-kormány igazságügyminiszterének, Horvát Boldizsárnak szavait, hogy «mindazt, aki az állam egységét megtámadni merészezi,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1926. évi 584. számában.

szintoly ellenségnek tekinti, mint azt, aki fegyveres erővel az ország területi épségét támadja meg». Ezeket az alapelveket követte Tisza Kálmán is, amikor bezáratta a három — és nem egy — tót gymnasiumot 1875 végén Zólyom vármegye törvényhatósági bizottságának fölterjesztésére, a bennük folyt oly mértékű izgatás miatt, hogy pl. az egyikben a tanár a magyar nyelvi óra után tanítványai előtt kimosta a száját, melyet nyilatkozata szerint a magyar nyelv bemocskolt.¹ Természetesen szerző ezt az okot éppúgy elhallgatja, mint azt a körülményt is, hogy «a znióváráljai tót gymnasiumot könnyen meg lehetett volna menteni, ha nem lettek volna olyan szertelenek a turócszentmártoni vezérek; az állam csak azt követelte, hogy állami kezelésbe jöjjön a tót gymnasium», de ebbe amazok nem egyeztek bele.² Ez alapelveket követte akkor is, amikor Miletics Szvetozár képviselőt letartóztatta. Mivel Pethő az okot itt is elhallgatja, röviden megemlítjük, hogy a bűnpör aktái szerint Miletics 1876 június első napjaiban Belgrádban beszédet tartott, melyben kijelentette, hogy magyar területen 20—30,000 szerb önkéntes áll készen Szerbiát a török háborúban megsegíteni. Végső célként pedig a Bánátnak, Bácskának és a Szerémségnek Szerbiával leendő egyesítését jelölte meg. Ellenben semmi akadályt sem gördített az 1881 május 12-én Nagyszebenbe összehívott «román nemzeti értekezlet» megtartása elé, mely többek közt Erdély autonómiáját és a nemzetiségi törvény revízióját követelte s az erdélyi oláhokra továbbra is kimondotta a passivitást.³ Ettől kezdve a nemzetiségi mozgalmak elcsendesedtek, — mint Szekfű írja, — az ország egységének benyomását «a nemzetiségi kérdés sem zavarta, melyet Tisza megoldani nem, de elhallgattatni tudott olyképpen, hogy a nemzetiségeket ingerlő rendszabályoktól tartózkodott, viszont a nemzetiségi törvény rendelkezéseit nem sietett végrehajtani».⁵

¹ L. Jancsó i. m. 87. l.

² Richter János orsz. képviselő beszéde 1914 márc. 14-én. Képviselőházi napló 1910/18. országgyűlés, XXII. köt. 470. l.

³ Jancsó i. m. 94. l.

⁴ Szekfű i. m. 337. l.

Apponyi is foglalkozik Tisza nemzetiségi politikájával, s arról a kortársnak elfogulatlan tárgyilagosságával a következőket mondja: «Tisza Kálmán kormányzata is ragaszkodott hozzájuk — t. i. a nemzetiségi törvény elveihez — ahhoz is, amely az anyanyelv használatának szabadságát mondotta ki; csupán a szabadságnak az állami egység által követelt korlátait vonta némileg szűkebbre. Ezenfelül pedig Tisza Kálmán szívesen ragadott meg minden alkalmat, hogy a nemzetiségi túlzókat a parlamentben ledorongolja és ezzel magának sokak előtt olesó dicsőséget szerezzen». — Továbbá: «A magyar nemzet politikai egysége nemzeti politikánknak olyan alaptétele volt, amely felette állott a pártok versengésének. Tisza Kálmán látta e problémának nehézségeit; látta, hogyan nőttek azok abban a mértékben, amint mindig nagyobb számú értelmiség fejlődött ki a nemzetiségekből, amely többé nem fejlődött bele a magyarságba. Ennek a nemzeti veszélynek ellensúlyozására három főeszközt látott, mint olyat, amely sikert is ígér, rendelkezésünkre is áll. Először egy európai nagyhatalomra való támaszkodást, amiből a feltétlen ragaszkodás következett a Habsburgok monarchiájához. Továbbá: a zavartalan harmóniát a királyi hatalommal, mely különben a nemzetiségekkel való szövetkezés felé szorítottatott volna; ennek a szempontnak tehát fel kellett áldozni mindazon nemzeti követelményeket, amelyek összeütközést idézhettek elő a királlyal. Végül: erős, a jogállam biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig discretionális kormányhatalmat».¹ De tegyük hozzá, hogy ez a discretionális hatalom meg sem közelítette a francia, az orosz vagy az oláh kormány nemzetiségi politikájának módszereit.

A Tisza chauvinista nemzetiségi politikájáról hangoztatott, de a komoly kritika előtt nem igazolható vádjaira felteszi a koronát a következő állításával: «Annak a politikának a bölcsőjét, amely köztudattá és állambölcséleti elvvé tette azt a felfogást, hogy ami nem kérdés az országgyűlésen, az nem kérdés a közéletben sem s amely egyik alapvető

¹ Apponyi i. m. 124. l.

oka lett a történelmi Magyarország összeomlásának : Tisza Kálmán korszakában ringatták» (92. l.).

Ime Tisza Kálmán, mint az ország felnagyításának első felelős bűnöse! Tehát nem a francia revanche-törekvéseknek az oroszok balkáni terjeszkedési politikájával, a szerbek, csehek, oláhok imperialista vágyaival való találkozása és közös nevezőre hozatala Angliának Vilmos német császár szertelen ambíciói által is szított hatalmi féltékenységgel, illetve más oldalról nem a Habsburgok korábbi szerencsétlen magyarellenos telepítései és kormányzati rendszere — melyről találóan mondja Szekfű, hogy «a négyszáz éves magyaroszlák együttélést állandóan jellemzi a magyar államterület csönkasága»¹ — eredményezte a trianoni határokat, hanem Tisza Kálmán!?

Nézzünk csak kissé szemébe ennek a nem is jellemezhető vádnak, amely az összefüggésből kitetszőleg csakis a nemzetiségi kérdés kezelésére vonatkozhatik s amelyről szerző, ha eddig nem tudta, az oláhok, csehek és szerbek által magyar kisebbségeikkel szemben alkalmazott módszerekből megtanulhatta volna, hogy a nemzetiségi politikában oly elemi erők ütköznek össze, melyeket ma még a hatalmasabb jogán s a politikai hegemonia és kizárólagosság jegyében intéznek el. Igaz ugyan, hogy ha Tisza odaadja Délmagyarországot Mileticséknak és ha föderalisálja a megmaradt országterületet, esetleg mindjárt orosz gyámság alá helyezi a megmaradó magyar megyéket, akkor nem lett volna szükség Trianonra, mert ez maga egyet jelentett volna Trianonnal. Helyesen vetette fel a kérdést Wekerle 1892 március 21-én a válaszfelirati vita során ilyenképpen : «És vajjon azt az erőt, amelyet ma a közös védelemre, a nemzeti intézmények védelmére tartunk fenn, nem fogja-e lekötve tartani az a belküzdelem, mely esetleg az állapotokat akkor felváltja s Magyarország, mely ma mint egy nagyhatalomnak döntő tényezője szerepel az európai államok közt saját érdekeinek megvédésében, nem fog-e egy ötödrendű kis keleti állam színvonalára süllyedni?»²

¹ Szekfű i. m. 275. l.

² Képviselőházi napló 1892/97. országgyűlés, I. köt. 298. l.

De vessük össze szerzőnek ezt a gyűlölettől sugallt kijelentését Apponyinak emlékirataiban kifejtett álláspontjával. «A magyar nemzeti egység fenntartása Magyarország történelmi területén legitim, elérhető és elsősorban követendő, a pártok tusája fölé emelkedő célja volt a magyar politikának. A háború gyászos kimenetele azt összetörte, nem lehet hozzá visszatérni, akármennyit mentsünk meg most, vagy nyerjünk vissza később területünkből. De ebből nem következik, hogy helytelen volt az a politika, mely annak megszilárdítására törekedett, amikor az még lehetséges volt. Helytelen akkor volt, ha helytelenül választotta meg az eszközöket ; de magát a kitűzött irányelvet és annak előharcosait azért, mert a világesemények őket is, elvüket is elsodorták, elítélni nem lehet ; ők az akkori viszonyok közt helyesen cselekedtek. Mesebeszéd az is, hogy a magyar nemzet politikai egységének alapján felépült nemzetiségi politika volt a világháború egyik okozója . . . A különböző irredentizmusok, amelyek területünk feldarabolására törekedtek, le nem szerelnék, bárminő nemzetiségi politikát követünk ; csak könnyebben és kényelmesebben boldogulnak, ha magunk teremthetjük meg és szervezzük közjogilag az elszakításra törekvő nemzetiségi csoportokat. Az a politika, amelyet képviseltem, éppúgy, mint Andrássy külpolitikája, a múlté ; el van hantolva ; ebbe belenyugodni bölcsesség, de multunkat gyaláznunk gyávaság!»¹

Szívlelje meg szerző legalább jövőre parlamentünk nesztorának ezeket a gyönyörű szavait.

A fejezet hátralevő részében elég hünen követi Beksicset. Csupán egy megjegyzését kell kijavítanunk. Tisza bukásáról szólván, fölveti a kérdést : «Hogyan eshetett, hogy a vezér levitézlését nem követte a rendszer összeomlása?» E kérdésre egyfelől, Beksicset majdnem szó szerint idézve,² felhossa, hogy Tiszában volt annyi lelki nyugalom és nagyság, hogy nem fordított hátat a cselekvő politikának. De hozzáteszi a következőket is : «A másik tényezője ennek a jelenségnek az, hogy a szabadelvű pártban a hosszas discip-

¹ Apponyi i. m. 101. l.

² Beksics i. m. 758. l.

lina bizonyos nyáj-természetet segített kifejleszteni, azt a durva opportunizmust, amely elvi és személyi áldozatokat szívesen hozott a hatalom megtartása érdekében» (97. l.). Természetesen az igazi ok másutt keresendő. Egy kis fej-töréssel rájött volna a szerző is, de megírta Apponyi is: «Mindkét fél, kománypárt és ellenzék, egészségtelen alapon állott. De az előbbinek legalább megvolt, éppúgy, mint a szélsőbalnak, az az előnye, hogy öröklött chronikus bajban szenvedett, amelyhez a beteg életrendje már hozzá-símult, holott a mérsékelt ellenzék egy bizonytalan lefolyású gyógyulási processusnak kezdetét képviselte, amilyen gyakran új betegségi tüneteket hoz felszínre».¹ Magától értődik, hogy a szélsőbal nem vehette át a kormányt, de nem vehette át a mérsékelt ellenzék sem, amint Apponyi okfejtéséből világos. Így vállalta a kormányt továbbra is a szabadelvű párt, melynek 1886 ősze óta tagja s e minőségben 1893-ban államtitkár, 1894-ben pedig király személye körüli miniszter volt ifj. Andrássy Gyula gróf, melybe nem sokkal előbb lépett át Szilágyi Dezső, majd évekkel utóbb Apponyi és a nemzeti párt is, akik pedig nagy egyéniségükkel bizonyára nem vállalkoztak volna arra a kétes dicsőségű szerepre, hogy egy nyájnak legyenek díszai.

IV.

Szerzőnek az előző fejezetben, főleg Tisza Kálmán kora tárgyalásánál lépten-nyomon megnyilvánuló pártos elfogultsága után szinte üdítően hat az objektivitásra törekvő hangja, melyen az egyházpolitikai küzdelmeket és Bánffy Dezső kormányzatának az ezeréves emlékünnepig terjedő első szakát ismerteti mindaddig, míg bele nem merül a nemzetiségi kérdésnek rá nézve érthetetlen problémájába. Sőt — formailag — azt sem vehetjük tőle rossz néven, hogy itt is a Beksics könyve csaknem az egyedüli forrása, mert — mint fentebb láttuk — ezt e rövid korszakra nézve maga is bevallotta. Beksics azonban mint kortárs, aki különben is ke-

¹ Apponyi i. m. 118. l.

rülni akart lehetőleg a millenniumi ünnepek idejére éppen Apponyi¹ által indítványozott fegyverszünet alkalmából minden disszonáns megjegyzést, az eseményeket inkább csak krónikaszerűleg közli; nyomában persze Pethő is. De míg előbbinél ez érthető, sőt méltánylandó eljárás, addig utóbbinál, ki 30 esztendő távlatából ítélhette meg az eseményeket, ez a körülmény már hibaszámba megy, mert a könyvében mellőzött rugók, melyek az akkori események megindulásában, kifejlődésében és a belőlük folyó következmények előkészítésében szerepet játszottak, főleg Apponyi emlékirataiból teljesen tisztán állanak a megfigyelő előtt.

Kétségtelenül Tisza Kálmán bukása után három tényező, illetve kérdés volt a magyar politika alakulására döntő befolyással. Az első volt a kiegyezési alap nemzeti irányú fejlesztésének vagy változatlan megőrzésének kérdése. A második volt az egyházpolitikai reformok gyűjtőneve alá foglalt és lényegükben az egyházaknak egymáshoz és az államhoz való viszonyát felölelő kérdések anyaga. Végül a harmadik az a teljesen megváltozott helyzet, mely 1893-ban Taaffe gróf tizennégy éves kormányzatának bukásával Ausztriában előállott. Mielőtt szerző adatait a kritika rostájára tennők, az ismétlések elkerülése végett is kénytelenek vagyunk mindhárommal foglalkozni legalább is oly mértékben, amely az események megértéséhez és megítéléséhez szükséges.

Az 1867: XII. t.-c.-ben lefektetett kiegyezés értelmezése és gyakorlati alkalmazása tekintetében két álláspont alakult ki. Egyik volt az orthodox álláspont, mely a kétoldalú szerződésen nyugvó alap változatlanságát hirdette dogmaként, élén magával Ferenc Józseffel, aki főleg a hadsereg kérdésében annál szigorúbban ragaszkodott a kiegyezési törvénybe iktatott jogaihoz, minél inkább látta előrehaladni Ausztria szétesési folyamatát és másfelől a magyar szélsőbal tiszta 48-as irányzatának mély gyökereit a nemzet széles rétegeiben. Ezzel szemben állott az a meggyőződés, hogy a kiegyezés szintén fejlődésnek van alávetve s amily mértékben erősödik a nemzet, ugyanoly mértékben kell módosítani a ki-

¹ Apponyi i. m. 232. l.

egyezésben foglalt alapelveket is. Amint szépen mondja Apponyi, az előbbi álláspont «alaphibája a népelet organikus erőinek mechanisztikus felfogása, mely az azokban rejlő veszélyekkel csupán anyagi hatalmi eszközöket állít szembe, ami bizonyos vereséget jelent. Az én gondolatom ellenkezőleg az volt, hogy a magyar állam belső megerősödésével, minden irányban megóvott presztizsével, a nemzeti élet teljességével (mely egyedül képes a magyar állampolgári minőséget büszkeség tárgyává tenni, holott a csonka nemzeti élethez való tartozás vonzóerőt nem gyakorolhat), a jogállam minden biztosítékának kiépítésével, a kormányzat pártatlan igazságosságával és szociális érzékével és — last not least — az állampolgári nevelés szellemétől telített közoktatással (ami alatt nem a nyelvi magyarosítás chimérája értendő), kell a nemzeti egység organikus feltételeit létesíteni, melyek nélkül az mindenkor csak látszat lehet.»¹

Ígénytelen nézetünk szerint Apponyi álláspontjának két gyöngéje van. Az egyiket elvinek is nevezhetjük, a másik inkább gyakorlati. Elvileg hibás a felfogása azért, mert ha igaza volna, akkor «a nemzeti élet teljességé»-nek hiányában nemcsak a magyar nemzet nem fejlődhetett volna, hanem a monarchia összes nemzetiségeit is megakadályozta volna fejlődésükben a közös hadsereg és az osztrák Landwehr német, illetve a magyar honvédség magyar vezényleti nyelve — hiszen a nemzetiségek az államiságnak még azon mértékével sem rendelkeztek, mely nemzetünket a dualizmusban megillette — és akkor, miután «a csonka nemzeti élethez való tartozás vonzóerőt nem gyakorolhat», se Csehország, se a három darabra szakított Lengyelország soha talpra nem állhatott volna. Gyakorlatilag pedig az Apponyi állásfoglalása abban a hibában leledzett, hogy nem vette figyelembe Magyarország prekárius helyzetét a szláv, germán és latin fajok ütközőpontján, nem a magyarságnak a nemzetiségeihez viszonyított számarányát, nem Ausztria krónikus belső zavarait, melyek közepett Ferenc József és a hadsereg maradt az egyetlen szilárd összetartó erő; hogy számvetéséből hiányzott az

¹ Apponyi i. m. 124. l.

európai Törökország Kossuthtól ¹ megjövendőlt összeomlásának és a monarchia háborús veszedelmének lehetősége, melyre Tisza István a véderővita ² során oly prófétaí lélekkel utalt már. Pedig jól tudta, hogy a kiegyezés fejlesztésének «legalább a legfontosabb kérdésnek, a katonai kérdés tekintetében, útjában állott az uralkodói akarat.»³ Igaz ugyan, hogy — mint írja — «abban az időben (t. i. az egyházpolitikai harcok idején) meg voltam győződve, hogy akkor a király enged; a későbbi fejlemények után ezt már nem merem állítani; sőt azt sem vonhatom kétségbe, hogy a kísérlet kockázatos lett volna.»⁴ Mintha csak hozzá intézte volna Deák, 1868 Ferenc napján, a következő szavakat: «Nekünk is adott Isten élénk fantáziát, mi is láttunk lebegni magunk előtt oly állapotokat, melyeket a vágy legfénylőbb színeivel festett ki: de éppen az a különbség az óhajlás és az akarat között, hogy az óhajlás nem ismer határokat, az akarat pedig mindig a lehetőség határai között marad, mert azon akarat, mely a kivihető számba nem venné, nem volna többé akarat, hanem ábránd . . . Lehet, hogy egy vagy más, nem lényeges, mellékes kérdésben helyesnek és lehetőnek találándjuk valami jobbal cserélni ki a létezőt: de meg vagyok győződve, hogy alkotmányunk jelen alapjait és rendszerét fönnt kell tartanunk, mert eddigelé nem ismerünk még oly kivihető módokat, melyek ezeknél jobbat nyújthatnának hazánk és alkotmányunk biztosítására; egyes főoszlopokat pedig az épületből kivenni, amíg nem tudni, pótolhatjuk-e célszerűbbekkel, az egésznek romlása nélkül nem lehet.»⁵

¹ «A török hatalom napjai számlálva vannak» stb. Iratai VIII köt. 92. l.

² «Hiszen idestova 12 esztendeje annak, hogy hol közelebb, hol távolabb jövőben, de folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme . . . S ha ez a háború kiüt, azt hiszem, mindnyáján egyetértünk abban, hogy az nem lesz gyermekjáték sem a monarchiára, sem a magyar nemzetre nézve s igen könnyen fejlődhet élet-halálharccá a magyar nemzetre nézve.» 1889 január 14. 1887/92. országgyűlési napló VII. köt. 291. l.

³ Apponyi i. m. 178. l.

⁴ U. o. 205. l.

⁵ Kónyi i. m. VI. k. 43. l.

Az utolsó 10 év történetéből kétségtelen, hogy az orthodox 67-es álláspont számolt jobban a reális viszonyokkal és hogy a monarchia fennállása és Magyarország területi épsége szempontjából is ez volt a helyesebb. Mert a kiegyezési alapról lelépve — amint ezt a fejlemények is tanúsították — nem volt többé megállás. A katonai engedmények kérdése után jött az önálló vámterület, majd az önálló bank jelszava, amelyek komolyan, és nem jelszóként felfogva, hozzátartoznak a nemzeti élet teljességéhez, de veszedelem nélkül csak nyugodt viszonyok között, a király beleegyezésével és csupán kellő átmenet és gondos előkészítés után lettek volna megvalósíthatók. Mivel azonban Ferenc József hozzájárulását megnyerni nem lehetett, bizonyos, hogy az ő személyes akaratával és hatalmi eszközeivel szemben a nemzeti álláspont csak forradalom útján érvényesülhetett volna, de ennek sikeréhez még az előfeltételek is hiányoztak, mint Apponyi is megállapítja.

Itt kell megemlítenünk, hogy a 67-es orthodoxia sem zárta ki a Tisza Kálmán és István felfogása és törekvései szerint a nemzeti jogok és érdekek előmozdítását. A végső célt ők sem tévesztették soha szem elől akkor, amikor az utak és eszközök óvatos megválasztásával a magyarság hegemoniáját készítették elő a monarchiában. Maga a nemes ellenfél, Apponyi mondja — mint egyszer már idéztük is — Tisza Kálmánról, hogy ő a magyarságot fenyegető nemzeti veszélyek elhárítására kereste «először egy európai nagyhatalomra való támaszkodást, amiből a feltétlen ragaszkodás következett a Habsburgok monarchiájához. Továbbá : a zavartalan harmóniát a királyi hatalommal, mely különben a nemzetiségekkel való szövetkezés felé szorítottatott volna ; ennek a szempontnak tehát fel kellett áldozni mindazon nemzeti követelményeket, amelyek összeütközést idézhettek elő a királlyal.»¹ Majd szinte folytatólag mondja Tisza Istvánról — amit a két politika összehasonlítása érdekében már itt idézünk — hogy «az ő módszere egyáltalán bizonyos kicsinyességektől mentesebb volt, mint az atyjáé. Közjogi téren

¹ Apponyi i. m. 124. 1.

ő is ragaszkodott a szükséges lemondások elméletéhez, egyedül a közös intézményeknél használt címerek és színek kérdésében (mely az uralkodó számára már meg volt érlelve) akart elérni — és ért is el — bizonyos eredményeket. De amit e nemzeti önmegtagadásért cserébe nyerni kívánt, az nem volt merő negatívum, nem volt pusztán a továbbvegetálás és házi basáskodás megengedése, hanem egyenesen a magyar nemzet politikai túlsúlya a monarchiában.» Továbbá «Tisza István egész nyíltan megmondta, hogy ő ilyen — t. i. katonai — követelményeket, esetleg a címer- és jelvénykérdés kivételével, egyáltalán nem szándékozik fölállítani, mert ezzel az uralkodónál bizalmatlanságot ébresztene és azt a célját kockáztatná, hogy a monarchiában a magyar hegemoniát állapítsa meg.»¹ És hogy a Tiszák célkitűzése² mily reális számvetésen nyugodott, mutatják Tiszának a világháborúban elért sikerei, mikor ország-világ előtt kétségtelenné vált a magyarság vezéruralma a monarchiában. Mintha csak Kossuth és Széchenyi kora újult volna fel a közjogi radikálizmus és orthodoxia e küzdelmeiben és az utánuk bekövetkezett elbukásban.

Igaz ugyan, hogy a katonai engedmények kérdését nem Apponyi vetette fel, hanem az 1889. évi véderőtörvényjavaslat és hogy Apponyi a törvényjavaslat 14. §-a ellen indított harcában a nemzet jogállományát védte elsősorban azokkal az udvari és felsőbb katonai körökkel szemben, melyek már annyiszor és oly konok brutalizmussal gázoltak bele nemzeti eszményeinkbe. Ő azonban nem állott meg ennél az eredménynél, hanem a defenzívából csakhamar offenzívába ment át s a véderő-vita után Jászberényben elmondott beszámolójában már hangoztatja, hogy «csupán belügyi reformokkal a nemzet jelenlegi állapotának sérelmeit orvosolni nem lehet. Nagyobb erély, nagyobb önértzet kell a nemzet elévülhetetlen

¹ U. o. 125. és 126. l.

² «A magyar nemzet általános becsüléstől, tekintélytől és bizalmától övezve foglalhassa el azt az őt megillető helyet, amely nemcsak neki, de a monarchia nagyhatalmi állásának is érdekében áll. Gróf Tisza István összes munkái, 4. sorozat II. köt. Levelek. 392. l.

követelményeinek érvényesítésében a közös ügyek terén és különösen a katonai politikában.»¹

Apponyinak e programja élénk visszhangra talált az egész országban. Az 1892. évi januári választásokon pártja — már akkor nemzeti párt — 70 főre szaporodott s mint Beksics írja : 1892 májusától ugyanezen év novemberéig gróf Apponyi Albert volt a lelkek és szellemek vezére Magyarországon, főleg az egyházpolitikában elfoglalt álláspontja miatt.² Minő fényes fejlődés lehetősége nyílt volna meg nemzetünk előtt, ha Apponyi a királytól óhajtott s a pártja legtekintélyesebb tagjaitól is támogatott³ fuziót tervet legkésőbb az 1895 januári kihallgattatása alkalmával magáévá teszi. Akkor elmarad a Bánffy-korszak, szörnyű választási harcával, mely az obstrukció furciáit szabadította az országra, nyomában az első exlex-állapottal, a szabadelvűpárt válságával abban az időpontban, midőn az 1898 március 29-én a király által a hadsereg fölé a maga helyettesesül kinevezett Ferenc Ferdinánd trónörökös befolyása egyre érezhetőbbé vált a monarchia politikájában.

Sajnos, szerző ezt az egész fejlődést éppúgy elhallgatja, mint Ausztria viszonyainak akkori siralmas változásait, melyek részint egyidejűleg, részint utóbb súlyosan visszahatottak a mi közállapotaink átalakulására is. Így mellőzi itt hallgatással, hogy 1893-ban, 14 évi miniszterelnökség után, megbukik a szláv-klerikális pártokra támaszkodó Taaffe gróf, miután 1891-ben hasztalanul próbálta meg nyélbe ütni a kiegyezést a németek és csehek közt, hogy ugyanazon időben megalakítja Lueger a ker. szociálista pártot, amely Ferenc Ferdinánd patronátusa alatt csakhamar kibontja Gross-österreich lobogóját. (Csak a következő fejezetben foglalkozik Ausztria sorsával, Taaffe lemondásával stb., de évszámra való hivatkozás nélkül.) Pedig főleg az ósztrák belpolitikai helyzet felborulása teszi érthetővé, miért zárkózott el a király annyira a nemzeti párt kívánságai elől és magyarázza meg azt, miért engedte a király, más meggyőződése ellenére, napi-

¹ Apponyi i. m. 180. l.

³ Apponyi i. m. 218. és kk.

² Beksics i. m. 777. l.

rendre tüzetni az egyházpolitikai javaslatokat, amiről Apponyi azt mondja, hogy «a katonai orthodoxia — a király — lelkében győzött a vallási orthodoxia felett».¹

Visszatérve a Pethő könyvére, mindenekelőtt kifogásolnunk kell, hogy az egyházpolitikai kérdések fölmerülésének csak a legközvetlenebb okát jelöli meg, t. i. a Csáky Albin gróf kultuszminister ú. n. elkeresztelési rendeletét (98. l.). Ellenben elhallgatja az igazi okot: a keresztyén felekezetek egymáshoz való viszonyáról szóló 1868: LIII. t.-c.-nek a vegyesházasságokból született gyermekek vallását szabályozó rendelkezései végrehajtása során jelentkezett nehézségeket, visszasságokat, melyeken megelőzőleg már Trefort kultuszminister is hasztalan próbált segíteni 1884 július 11-iki rendeletével.

Súlyosan téved, mikor azt állítja, hogy «Apponyi Albert gróf február 11-én a nemzeti párt értekezletén mint áthidaló formulát a legfelsőbb intenciók, a katolikus egyház, másfelől a kormány hivatalos programmja között, a fakultatív megoldást vetette fel» (101. l.), t. i., a kötelező polgári házassággal szemben a vagylagosat, amely a házasságra lépő felek tetszésére bízza, hogy egyházi vagy polgári hatóságok előtt történjék meg a házasságkötés. Erre nézve ezt olvassuk Apponyi emlékirataiban: «A polgári házasságot csak kiegészítőül engedtem meg olyan esetekre, midőn valamely államilag el nem ismert egyházi házassági akadály forog fenn».² Még világosabban mondja Beksics, a szerző egyetlen forrása, hogy a nemzeti párt többsége Apponyi álláspontjához csatlakozott, «mely hosszabb ingadozás után a szükségbeli polgári házasság azon formájában állapodott meg, mely javított kiadása az osztrák Not-Civilehe-nek».³ Hogyan változott át ez a szükségbeli polgári házasság a szerzőnél fakultatív-vá, azt csak nagyfokú felületességével tudjuk megmagyarázni, mert azt csak nem tételezzük fel róla, hogy nem tudja a kettő közötti különbséget.

Azt a megjegyzését sem engedhetjük el szó nélkül, hogy

¹ Apponyi i. m. 204. l.

³ Beksics i. m. 790. l.

² Apponyi i. m. 211. l.

a király «a feltétlen bizalmát élvező horvát bánt, Khuen-Héderváry Károly grófort bízta meg, hogy a polgári kötés becikkelyezésének elodázásával vagy a szükségbeli formula alapján keresse a kibontakozás útját. A szabadelvűpárt nagy többsége azonban visszautasította a király bizalmi emberének kísérleteit» stb. (102. l.). Tehát mégsem volt meg benne annyira a szerző által főntebb említett (97. l.) «nyáj-természet» és «durva opportunizmus», «amely elvi és személyi áldozatokat szívesen hozott a hatalom megtartása érdekében».

Ugyancsak a 102. lapon elmondja, hogy Bánffy «jóformán szürke emberekből, a kormányzópárt második garnitúrájából állította össze minisztériumát (Wlassics Gyula kultuszminiszter, Darányi Ignác földművelésügyi, Erdély Sándor igazságügyi miniszter)». Itt meg az a baj, hogy e «szürke» emberek közt nem sorolta fel Jósika Samu bárót, a későbbi főrendiházi elnököt, és Lukács Lászlót, ellenben bevette Darányit, aki csak 10 hónap múlva lépett a kormányba. Mellékesen azt is megemlíthetjük, hogy Apponyi nem méri e «szürke» embereket olyan magas szemmértékkel, mint a szerző. Emlékirataiban ugyanis elismeri, hogy Bánffy-nak «minisztériuma megalakításában is szerencsés keze volt, mert általános szkepticizmussal fogadott kabinetjének három olyan tagja volt, aki tárcájában kiváló alkotásokat létesített és elsőrendű politikai tényezővé vált: Lukács László pénzügyminiszter, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi és Darányi Ignác földművelésügyi miniszter».¹

Ez azonban mind semmi ahhoz képest, ahogy Bánffy nemzetiségi politikájának ismertetésében és tárgyalásában elveti a súlykot. Ott kezdi, hogy «nálunk is követőkre talált az a türelmetlen és kiméletlen porosz iskola, amely csupán a számok kétszerkettőjét látta a nemzetiségi kérdés megoldásában s azt hitte, hogy a gazdasági, politikai és kulturális elnyomás kitörli az élők sorából a pozeni lengyelséget és a lotharingiai franciákat» (103. l.). Először is téved, mikor a nemzetiségekkel szemben megnyilvánult túlzó politikáról mint porosz iskoláról beszél, holott hazánk kivételével ezt

¹ Apponyi i. m. 222. l.

csinálták akkor és fokozottan csinálják most is Európaszerte. Franciaországban az iskolákból ma is ki van küszöbölve a breton, sőt a gyönyörű provençal nyelv; Belgiumban a francianyelvű vallonok erős kulturális nyomása alól jóformán csak az utolsó évtizedben szabadult fel a flamand többség, a cári Oroszország vaserővel feküdt rá a lengyelekre, finnekre stb., sőt szomszédságunkban Oláhország is megmutatta még a béke éveiben, hogyan kell könyörtelen iskolapolitikával és magyarul nem tudó olasz katolikus papok alkalmazásával a 100,000-nyi csángót ősi nyelvéből kiforgatni. Másodszor üres ráfogás, hogy nálunk komoly tényező foglalkozott a nemzetiségek gazdasági, politikai és kulturális elnyomásával. Akadtak ugyan álmódózók nálunk is, de ami «erőszakos kormányzati intézkedés» történt, az sohasem volt a nemzetiségek megsemmisítésére alkalmas gazdasági, politikai és kulturális tervek programmszerű végrehajtása, — egyszerűen azért, mert ilyen program nem is volt soha, — hanem olykor egy-egy megfelelő, de nem ritkán szerencsétlen gesztus, részint válaszként a nemzetiségi provokációkra, részint pedig mint a külföldi példák utánzata. Innen van az, hogy szerző sem tud más konkrét tényrt felhozni, mint azt, hogy Bánffy «a miniszterelnökségen új ügyosztályt állított fel a nemzetiségi mozgalmak megfigyelésére és ellensúlyozására» (u. o.). Majd így folytatja egy bárminő magyarellenes pamfletbe beillő sorait: «A nemzetiségek képviselői azzal válaszoltak a Bánffy-féle politikai kurzusra, hogy passzivitásba mentek s kulturális és gazdasági eszközökkel próbálták ellensúlyozni a cselekvő politikától való távolmaradásukat. Szomorú tünet s nem túlságosan dicséri a magyar közvélemény politikai érettségét, hogy a nemzetiségek passzivitásában nagy eredményt látott s azzal áltatta magát, hogy a kormány elszántságán kívül semmi sem áll többé útjában a magyarosító politika sikerének» (u. o.).

Valóban «szomorú tünet» volna ez, ha igaz volna. De, szerencsére, ez állításai homlokegyenest ellenkeznek az igazsággal. Miután azonban itt már egyenesen nemzetünk reputációjáról van szó, fájdalommal bár, melyet egy magyar ember nem bizonyított vádaskodásán éreztünk, Jancsó

Benedek munkái nyomán a következőkben ismertetjük a való tényállást.

A passzivitást nem Bánffy alatt, hanem a nemzetiségek egyenjogusításáról szóló 1868 : XLIV. t.-c. meghozatala után néhány hónappal mondták ki az erdélyi oláhok — mint egyszer már említettük is — az 1869 március 7-én és 8-án tartott szerdahelyi értekezletükön azért, mert a törvény útját állotta annak, hogy az általuk számszerű többségben lakott Erdélyben önálló politikai nemzetként érvényesülhessenek.¹ Az 1877/78. évi orosz-török háború során Románia katonai szereplése s az országnak királysággá alakulása új reményekkel töltötte el a hazai oláhok lelkét. Ezeknek hatása alatt ült össze értekezletre 1881 május 12-én Nagyszebenben az oláh választóktól lakott 80 választókerület 153 megbizottja, kik a nemzetiségi törvény revízióját és Erdély autonómiáját követelték, de az erdélyi oláhokra nézve tovább is fenntartották a passzivitást úgy, amint az 1901 szeptember 5-iki párthatározat is tette.² 1881-ben Magyarországról Romániába vándorolt ifjak megalapítják a Carpatii nevű egyesületet, mely 1885-ben az erdélyi oláhok között a magyarok legvilkolására izgató röpiratokat osztogatott szét.³ 1884-ben megindítja Slavici János a Tribuna c. lapot Nagyszebenben azzal az elgondolással, hogy «a román faj nem végződik ott, ahol a román királyság határai, hanem ott, ahol a román nyelv határai vannak»⁴ és hogy «a románság a maga politikai kívánságait ... ne a magyar nemzettel, illetőleg annak kormányával egyetértve igyekezzék megvalósítani, hanem a magyar állam alkotmányának keretén kívül álló tényezők segítségével».⁵ Így merül fel 1887-ben a Memorandum ügye, melyet az 1890 okt. 27-re Nagyszebenbe összehívott értekezlet határozott el s amelyet 1892 május 28-án küldöttség vitt fel Bécsbe. A magyar kormányt megkerülő küldöttséget ugyan a király nem engedte maga elé, de annál szívesebben fogadta őket a városházán Lueger.⁶

¹ Jancsó: A román irredentista mozgalmak története. 85. l. és kk.

² U. o. 90. l. és kk. 268. l.

³ U. o. 101. l. és kk.

⁴ U. o. 94. l.

⁵ U. o. 98. l.

⁶ U. o. 130. l. és kk.

1890-ben Slavici Bukarestben megszervezi egyetemi ifjakkól a kultúrligát, mely 1891-ben angol, francia, német és olasz nyelven közreadott memorandumával egyenesen Nyugat-Európa népeihez fordult. Ez a memorandum elmondja a dákóromán kontinuitás meséjét, továbbá, hogy az oláhok Erdélyben a magyarokkal az egész középkoron át úgy éltek, mint autonómiával bíró önálló nemzet, hogy Erdély a mohácsi vész után is önálló oláh autonóm tartomány és hogy ezt az autonómiát csak 1848-ban, illetve 1867-ben szüntették meg a magyarok, akik azóta is a legszörnyűbb elnyomást alkalmazzák az oláhokkal szemben a közigazgatás, a közoktatás, egyházi élet és az igazságszolgáltatás terén.¹

Igaz ugyan, hogy a magyar főiskolai ifjúság külföldi nyelveken közreadott válaszában, majd — főleg Bánffy buzdítására — Jókai és Apponyi² az Interparlamentáris Unió 1895. évi brüsszeli konferenciáján fölényesen és nagy hatással verték vissza a rágalmakat és ferdítéseket, de Kálnoky gróf külügy-miniszter és a monarchia külügyi képviselője nem törődött a magyar üggyel s részben ez a magyarázata annak, hogy az ismételt hangoztatott rágalmak oly nemzetek közt is hiteltre találtak, melyekben egykor meleg rokonérzés élt a magyarság iránt. A nagyszebeni memorandum aláíróinak 1894-ben történt elítéltetése alkalmából a bukaresti kultúrliga, melynek az oláh kormány által való mérséklését hiába kérte Kálnoky gróf külügyminisztertől a Wekerle-kormány,³ s a latin testvériség jelszavával megtévesztett francia és olasz írók — köztük Clemenceau — újabb rágalmakat szórtak a magyar nemzetre s már-már európai kérdéssé tették az oláh kérdést, mikor a magyar kormány élére Bánffy Dezső került.

Első cselekedete az volt, hogy az Agliardi-üggyel kapcsolatban, de főleg amaz elnéző magatartása miatt, melyet a hivatalos köröktől is támogatott bukaresti magyarellenés propagandával szemben azért tanusított, hogy Romániát közelebb hozza a hármasszövetséghez s amely cél érdekében

¹ U. o. 114. l. és kk.

³ Jancsó i. m. 215. l.

² Apponyi i. m. 230. l.

mindig inkább a magyar kormányt és közvéleményt igyekezett csillapítani, 1895 május havában megbuktatta Kálnoky gróf külügyminisztert.¹ Majd ugyanazon év szeptemberében kegyelmet eszközölt ki a királynál a memorandum-pör elítélteinek.² 1896-ban tanácsára, Goluchowski külügyminiszter hozzájárulásával, Ferenc József meglátogatta Károly oláh királyt Bukarestben, amely látogatása Romániának a hármas-szövetséghez való csatlakozását Európa előtt a legkorrektebb formában demonstrálta.³ Ezt a látogatást viszonozta Károly király 1897-ben Budapesten, amely alkalommal annak jeléül, hogy «az ő egyéni, sőt kormányának hivatalos politikája sem ért egyet azokkal, akik a nemzeti kérdésben kifejtett igazásaikkal a Románia és a monarchia között való barátságos viszonyt igyekeztek állandóan megzavarni, sőt ellenségessé tenni», Jeszenszky Sándort, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának vezetőjét magasabb oláh rendjellel tüntette ki.⁴ 1898-ban a magyarországi román egyházak és iskolák évenkénti titkos szubvenciója ügyében tárgyalást kezdett az oláh kormánnyal s hogy «ez a dolog megszűnjék tovább is kellemetlen surlódások okozója lenni a két egyébként barátságos viszonyban levő állam között, azt a javaslatot tette, hogy a román állam ezt az összeget váltsa meg egy akkora összeggel, amelynek 4%-os kamata megfelel a román állami költségvetésben szereplő évi 38,500 leunek». Ez alapon jött létre az egyezmény a következő évben, de már a Széll-kormány alatt.⁵

Amily eredményes volt Bánffy nemzetiségi politikájának ez a nagy stílust és mélyebb megfontolást tanúsító néhány részlete, éppen olyan kevésbé volt szerencsés az a módszere, mellyel a föllépő nemzetiségi túlzások egyes eseteit közgazgatási úton igyekezett elintézni s amelynek egyik tipikus példája, ahogy a magyargyűlölő szelleméről hirhedt naszódi oláh főgimnáziumot akként rendszabályozta meg, hogy az épületre magyarnyelvű táblát tétetett e felírással: «Alapít-

¹ I. m. 227. l. — Ezzel szemben Apponyi sajnálattal emlékszik meg Kálnoky bukásáról. I. m. 227. l.

² I. m. 235. l.

³ I. m. 247. l.

⁴ I. m. 245. l.

⁵ I. m. 249. l. és kk.

ványi főgimnázium». Hogy egyébként továbbra is magyar-ellenes maradt az oktatás, az ellen egy lépést sem tett, nem gondolván arra, hogy megfelelő intézkedések nélkül maga a magyar felírás csak olaj volt a gyülőlködő túlzók által szított tűzre. Épp ily hiba volt az a mód, ahogy a fiumei autonómista törekvéseket letörni igyekezett.

Arra nézve pedig, hogy mennyi az igazság a szerző által felhozott «a magyar közvéleményben sohasem szunnyadó sovinizmus» (103. l.) vádjából, közöljük a következő statisztikai adatokat: 1880-ban oláhul is beszélt 171,633 magyar és viszont magyarul is beszélt 137,255 oláh. 1890-ben oláhul is beszélt 208,212 magyar és viszont magyarul is beszélt 179,888 oláh. 1900-ban oláhul is beszélt 257,461 magyar, németül is 1.037,633 és tótul is 326,149 magyar, szemben az egyidejűleg magyarul is beszélő 243,110 oláhhval, 608,812 némettel és 298,387 tóttal.¹ Megemlíthetjük röviden, hogy a 3320 nem magyar anyanyelvű elemi iskola közül 2048 kapott államsegélyt és pedig 1913-ban 2.615,000 aranykoronát, hogy Magyarországnak nem egészen 3 milliónyi oláh lakossága az állam jelentős hozzájárulásával fenntartott 2170 elemi iskolát, holott ugyanakkor Oláhország 7 milliónyi oláh népének mindössze 4453 elemi iskolája volt. Végül megemlítjük a nemzetiségi egyházak hatalmas ingatlan vagyonát, köztük a nagyváradi oláh püspökségnek a magyar államtól kapott 139,657 kat. holdat tevő uradalmait. Valóban jellemző példái ezek a magyar 'sovinizmusnak'!

Hasonló képet mutat erről a «sohasem szunnyadó sovinizmus»-ról — mink ezt inkább magyar élehetetlenségnek hívunk — a Bukarestből és Prágából szubvencionált nemzeti-ségi pénzüzetek fejlődése, ezek céltudatos támogatásával folytatott birtokszerzéseik, dús államsegélyeik (1898: XIV. t.-c. a lelkészi jövedelmek kiegészítéséről), egyházi autonómiájuk, virágzó oktatásügyük. Avagy mutasson fel a szerző egyetlen, kényszermagyarosítás útján nyelvéből kivetkőztetett oláhot, tótot stb., vagy közölje a kiüldöztetésnek, a vagyonek kobzásnak, iskolabezárásnak, bankok, vállalatok

¹ 1900. évi népszámlálás X. része. 136. l.

nacionalizálásának egyetlen olyan esetét, aminőt ezerszámra szenvedtek és szenvednek az ú. n. «utódállamok» magyarjai, értelmisége, földbirtokosai, iparosai, sőt munkásosztálya is! (Sajátságos, hogy szerzőnek ez égbekiáltó gatzettekre a trianoni békemonstrum tárgyalásánál és a legutolsó évek eseményeinek vázolásánál sincsen egyetlen elítélő szava!)

De hogy nemzetiségeink politikai elnyomása sem volt olyan rettenetes, ezt bizonyítja, hogy a legsovénebb magyar miniszterelnök: Bánffy által rendezett 1896. évi választásokról is bejött a parlamentbe 13 száz és 8 oláh származású képviselő (Beles János, Ciocan János, Goldis János, Jovanovich Szilárd, Mihályi Péter, Sierban Miklós, Szerb György és Vuia Péter, akik a képviselői almanachban oláhoknak vallották magukat). Íme, ilyen «erőteljes megtorlással felelt Bánffy az úgynevezett nemzetiségi provokációkra», mondhatjuk a szerzővel (103. l.), ki az «úgynevezett» szóval letagadni látszik minden nemzetiségi túlzást.

Ezek után minden elfogulatlan, nem is magyar, hanem bárminő fajú úriember megítélésére bízunk, mi a véleménye arról a műről, mely netalán idegen nyelvre fordítva, maga szolgáltat 95%-ig hibás vagy valótlan állításaival fegyvert a trianoni békeparancs revízióját sürgető nemzete ellen. Hogy is mondja csak Kisfaludy Károly? «Nem, nem ellenség, önfia vágta sebé!»

Majd így folytatja: «Bánffynak, úgy látszik, az volt a titkolt intenciója, hogy mindenáron megszerzi a legfelsőbb bizalomnak azt a mértékét, amely szükséges volt, hogy a maga sovinizmusát a közigazgatási, a közoktatási, a forgalmi és a kormányzati vonatkozásokban egyaránt érvényesítse az idegenfajú magyar alattvalókkal szemben. Ebben a koncepcióban kétségkívül volt egy eleme a nagyvonaluságnak», mert «ha a magyar állam évtizedekre szabadkezet kaphatott volna a nemzetiségekkel szemben... akkor ez a politika viszonylag igen mutatós eredményeket érhetett volna el. Bánffy és Apponyi között az alapvető különbség abban állott, hogy a nemzeti párt vezére a hadsereg és a diplomácia megmagyarosítása által akarta megsokszorozni a magyar

állam erejét, a miniszterelnök pedig a nemzetiségekkel szemben igyekezett érvényesíteni a magyar államhatalom súlyát» stb. (104. l.).

E fejtegetéssel szemben megállapíthatjuk, hogy szerző közismert igazságot fedezett fel, mikor Bánffy «titkolt intenció»-járól beszél. Akkor ugyanis még Bánffy előtt is tisztán állott az a tétel, hogy a magyarság egyszerre két fronton: az uralkodó és a nemzetiségek ellen nem harcolhat a két malomkő közé kerülés veszedelme nélkül. Amennyiben tehát Apponyi a saját fényes tehetségét és a nemzet idejét és erejét az uralkodó személyes akarata ellen vitte reménytelen és eredménytelen harcba, minden tiszteletünk mellett — melyet közéletünk ez ideális lelkű nagysága iránt érzünk — sem hallgathatjuk el, hogy az adott viszonyok között észszerűbb és több sikerrel kecsegtető politika volt a kiegyezési alapra és az uralkodóra támaszkodva a magyarság belső erejének kifejlesztésével törekedni a nemzeti állam kiépítésére, mint akár a nemzetiségekkel keresni közös frontot Bécs ellen (mert minden engedmény, mint ezt a Jászi Oszkár tárgyalásai is mutatják, egy lépéssel közelebb juttatta volna a nemzetiségeket a határokon túl lakó fajrokonakkal való egyesüléshez), akár pedig, legszerencsétlenebb lehetőségként, egyszerre indítani meg a háborút Bécs ellen a hadsereg és a diplomácia megmagyarosítása érdekében és kezdeni határozott nemzeti politikát a közoktatásban a nemzetiségekre való tekintet nélkül, vagy röviden kifejezve: egyszerre két végén gyujtani meg a gyertyát. Kétségtelen tehát, hogy ezidőben (mert utóbb épp ellenkező álláspontot foglalt el) Bánffy járta inkább a reálpolitika útját, még akkor is, amikor sovinizmusát — *horribile dictu* — «forgalmi vonatkozásban» érvényesítette. Őszintén megvalljuk, hogy el sem tudjuk képzelni, minő újabban felfedezett, még a Millerand-féle kísérőlevélben sem említett, magyar atrocitásra gondol itt a szerző. De, mint a Bánffy megyéjéből való erdélyi embernek, már most meg kell állapítanom, hogy a Bánffy által megteremtett Szamosvölgyi vasúton sem történt meg soha, hogy a Dés helyett Gyezs-t és a Kolozsvár helyett Kluzs-t mondó oláh parasztot a jegypénztártól elkergették volna, sőt minden-

napos eset volt, hogy a külsejükről könnyen felismerhető nehézkes járású oláh parasztokat a magyar kalauz oláh szóval nógatta a gyorsabb be- és kiszállásra. De arra nézve sincs semmi adat, hogy Bánffy a tótok, a rutének, vagy akár a budavidéki svábok rovására csinált volna forgalmi (út- és vasútügyi, hajózási, tutajozási stb.) politikát.

És végül, hogy a sovinszta magyar közigazgatás sem volt olyan kegyetlen, arra tanu a nemrég elhalt Slavici János, kit — bár egyik legkiválóbb apostola volt a minden oláhok egyesülése eszméjének, az a tragédia ért, hogy élete alkonyán meg kellett ismerkednie elítéltként az oláhországi börtönügyi viszonyokkal is, miután valamikor, 1887-ben, a váci államfogháznak is volt lakója. Maga írja meg, hogy ez utóbbiban szép, kertre nyíló szobát kapott, ahol zavartalanul folytathatta irodalmi munkásságát, mely iránt Kovács fogházigazgató is érdeklődött. A fogház közelében lakott a felesége, aki főzött számára s akinek lebetegedése idején a fogházigazgató előterjesztésére, Tisza Kálmán, az akkori belügy-miniszter, táviratilag engedélyezett számára szabadságot. Ezzel szemben a vacaresti-i börtönben összezárták Slavicit, a jeles oláh író, az oláh hatóságok 17 közönséges büntetéssel, egy petróleummal megvilágított, férgekkel telt helyiségbe, ahol fogolytársai arra használták a petróleumot, hogy teljesen levetkőzve, bekenték vele testüket az élsődiék ellen, stb.¹ Így szolgáltat, önkénytelenül is, fajunknak egy esküdt ellensége igazságot a nemzetünkre szórt vádak ügyében egy magyar publicistával szemben.

Miután fentebb részletesen vázoltuk Kálnoky gróf bukásának igazi okait, csak röviden említjük meg azt a nézetét, hogy «Kálnoky különben sem volt már megfelelő reprezentánsa annak az európai politikának, amely II. Vilmos német császár akcióbalépésével kezdett kifőrmálódni» (104. l.). Apponyi szerint ugyanis «a mélyebb belátásúak fájlalták Kálnoky távozását a külügyek vezetésétől, melyben nehéz

¹ Slavici, Joan : Închisorile mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume. (Fogságaim. Egy régi világból való baráthoz intézett levelek.) Bukarest, 1921. Vácról főleg a 39—55. lapokon, Vacarestiről a 152—155. lapokon.

körülmények közt rendkívül nagy okosságot, nyugodt hidegvért és ügyességet mutatott».¹ Továbbá Pethő felhossa ellene az ő passzív balkánpolitikáját is (105. l.). Apponyinak itt megint más a véleménye. Elmondja róla, hogy Andrássy politikai hagyományait követte s hogy «a bolgár-szerb háború, Battenberg Sándor erőszakos eltávolítása, valamint az új fejedelem, Koburg Ferdinánd, bizonytalan helyzete által keletkezett veszedelmes feszültséget monarchiánk érdekeinek sérelme nélkül és a fenyegető háború kikerülésével tudta átevezni». Majd hozzáteszi, hogy bukása Európaszerte megdöbbenést keltett s erre vonatkozólag idézi egy angol államférfi nyilatkozatát is.² Ezek után természetesnek fogja találni a szerző is, hogy forrásainak ismerete nélkül az akkor még monarchiánk iránt baráti érzéssel eltelt angol államférfinak és a kortárs Apponyinak megítélését tesszük magunkévá Kálnokyról, bár szerencsétlen oláhországi politikáját már fentebb hibásnak jelentettük ki.

Végül még egy hiányára kell rámutatnunk ennek a fejezetnek. Ha valahol, úgy itt, az ország ezeréves fennállása alkalmából kellett volna a szerzőnek rövid, összefoglaló képet nyújtania a nemzet erőviszonyairól, lélekszámáról, elhelyezkedéséről, osztályrétegződéséről, gazdasági és közművelődési állapotáról. Ez a kép nemcsak mint ezeréves fejlődés eredménye lett volna igen tanulságos, de figyelemreméltó lett volna abból a szempontból is, hogy a magyarság politikailag és társadalmilag minő felkészültségben érkezik európai léte második ezerévének és egyúttal a XX. századnak küszöbére.

V.

Elérkeztünk 1897-hez. Eddig, helyesebben a millennium évéig adja az eseményeket Beksicsnek felfogásban és feldolgozásban nem éppen hibátlan munkája, melyet inkább kevesebb, mint több szerencséjével az 1850-től 1896-ig terjedő közel félszáz esztendőre nézve főforrásként használt a szerző, amire főntebb nem egyszer rámutattunk már. Valószínűleg

¹ Apponyi i. m. 227. l.

² Apponyi i. m. 163. l.

ennek tulajdonítható, hogy szerző az ezredévi emlékünnepet tekinti határkőnek, mely után «Az osztrák-magyar monarchia és a kiegyezési mű válsága» címen új fejezetet kezd, noha ez a korszak — mint láttuk — tulajdonképpen Tisza Kálmán bukásával kezdődik, melyet 1893-ban nyomon követett Ausztriában is a 14 évig tartott Taaffe-rendszer összeomlása. Ekkor váltak külsőleg is szembeötlőkké a 67-es alap fenntartásának nehézségei, melyeket eddig is csak alig-alig lehetett elleplezni és áthidalni. Ekkor indul meg az a végzetes belső harc, az a bellum omnium contra omnes, mely itthon és a külföldön azt a meggyőződést érlelte meg, hogy Ferenc Józsefnek, a sok vihart látott, de 1867 óta nagy önmérséklettel és Habsburgoknál ritka alkotmányos érzékkel kormányzó uralkodónak halálával az első külpolitikai fergetegre szét fog esni a monarchia.

A millennium tehát nem volt határkő, jelentősége azonban más szempontból rendkívül fontos, amit a szerző nem vesz észre, hogy t. i. a nemzetiségi mozgalmak teljes ellanyhulása mellett a magyar nemzet belső megerősödése és külpolitikai befolyásának ezzel együttjáró szembeötlő emelkedése, melyhez foghatóval Mátyás óta nem találkozunk történelmünkben, mind az 1867 óta eltelt 30 év munkájának eredménye volt, melyet — bár áldozatok árán is — a nemzet királyával összhangban ért el. Erről mondja Apponyi, hogy «a 67-es éra belső betegségei mellett is nagy gazdasági és politikai fejlődés ideje volt, amelyhez hasonlót egész történelmünkben hiába keresünk.»¹

Ám ha szerző nem látja is meg a millennium évének ezt az igazi jelentőségét és ha tévesen keltezi is innen a kiegyezés válságát, mégis ezek csak egyszerű elnézés-számba mernek azokkal az — enyhén szólva — elrajzolásaival szemben, melyekkel az 1896 őszétől 1905 elejéig terjedő nyolc esztendő történetében találkozunk. Amit ugyanis szerző nyújt, az még mint krónika sem megbízható, mert hiányos, egyoldalú és időbeli, valamint tárgyi tévedésektől sem ment. Annál

¹ Apponyi előadása az Országos Nemzeti Klubban. (Magyarság, 1926 márc. 11. szám.)

kevésbé felel meg a magasabb igényeknek. Egyfelől nem kutatja a vezérmotivumokat, másfelől fontos tényeket hallgatással mellőz és az események útvesztőjében, főleg 1903-tól kezdve, oly iránytűt használ, melynek két ellentétes pólusául a tű egyik vége a Tisza elleni gyűlöletnél, másik vége pedig az Andrássy iránti rokonszenvnél állapodik meg.

Fejtegetéseit az osztrák viszonyok festésével kezdi. Mindazt, amit fejezetről-fejezetre néhány mondatban vázolatott volna, most másfél lapon összevonva adja egészen felületes összefoglalásban. Csak két fontosabb tévedését említjük meg. Először is azt állítja, hogy «az osztrák németiség, amely összefogva és minden erejét összeszedve talán fenn tarthatta volna vezetőszeropét¹ az ausztriai népek egyensúlyában, kettészakadt. Egyik részét elkapta és magával sodorta az alldeutsch-áramlat», míg másik részük, az erősen katolikus alpesi törzsek, «inkább a cseh feudális körökkel keresett érintkezést a Hohenzollern túlsúly ellen» (109. l.). Ezzel szemben a valóság az, hogy már 1879-ben a választásokon² 179 szláv és feudális képviselővel szemben csak 174 német képviselő kapott mandátumot, akik pl. az 1888—1889. ülésszakban éppen hét (és nem két) párt között oszlottak meg,³ az alldeutsch-mozgalom pedig majd másfél évtizeddel utóbb vált csak erősebbé. Másik tévedése, hogy Taaffe «felváltva vette igénybe a mérsékelt szlávok és a németek támogatását» (110. l.). Taaffe ugyanis a lengyel-cseh feudális koalícióra támaszkodva, a németek ellenére kormányzott. E koalíciónak azonban nagy ára volt, mert folytonos engedményeket kellett tenni főleg a cseheknek, akik ekként megerősödve, az ifjúcseh-pártban tömörülve, 1891-ben megbuktatják a mérsékelt ócseheket s attól kezdve

¹ Egy pillantás Ausztria népesedési statisztikájára, megóvta volna a szerzőt e tévedésétől. Az 1877. jan. 1-én végzett összeírás szerint ugyanis 10% némettel 55·9% szláv állott szemben (Brachelli: Stat. Skizze der öst.-ung. Monarchie. 6. Aufl. 1878.), viszont 1900-ban a németek arányszáma már csak 35·78% volt, a szlávoké ellenben 60·46%-ra emelkedett. A németiség hanyatlása tehát kétségtelen.

² Szekfü i. m. 387. l.

³ Kohn, Gustav: Parlamentarisches Jahrbuch. Wien, 1888. 116. l.

Kramarz vezetésével céltudatosan dolgoztak radikális-nemzeti programjuk megvalósításán: a monarchia széttobban-tásán s a romokon a cseh állam felépítésén. Erről a fontos mozzanatról azonban épp úgy nem beszél a szerző, amint nem emlékszik meg a cseh feudálisok egyre növekvő befolyásáról sem. Ez utóbbira egyébként Ferenc Ferdinánddal kapcsolatban még visszatérünk.

Majd a magyar pártviszonyokról szólva, a következőket mondja: «Ha a vármegyében és az országgyűlésen a régi középbirtokos-osztály ivadékai figuráltak is, lassankint olyan érdekeltségek hatalmasodtak el rajtuk, amelyeket a mesterséges állami iparfejlesztéssel kitermelt kapitalista társadalom és a szabad versenyben diadalmasan felülkerekedett merkantil-tőke képviselt az állammal és a régi magyar középrend ideológiájával szemben» (111. l.). Miután ez az állítása azt a látszatot kelti, hogy a mesterséges állami iparfejlesztés valami magyar specialitás, Sombart¹ nyomán meg kell állapítanunk, hogy a kapitalisztikus fejlődést mindenütt az államok indították meg. A veszedelmet nálunk — mint erre szerzővel szemben már rámutattunk — az okozta, hogy Bécs gazdasági politikája kiölte nemzetünkől a kereskedő szellemet és így a kapitalista fejlődés minden haszna a magyarsággal csak részben asszimilálódott zsidóság zsebébe vándorolt.

Nem egészen igaz az az állítás sem, hogy «az egyházpolitikai reformokat már ez az új társadalmi erő segítette diadalra.» (U. o.) Ebben a diadalban ugyanis kimagasló része van az akkoriban népszerűsége tetőpontján állott Apponyinak, kinek állásfoglalása «az állami és egyházi hatáskörök elválasztása» mellett, «ami azután nemcsak az állami anyakönyvezést, hanem a házassági jognak pro foro externo állami rendezését és a polgári házasságnak valamely

¹ «Wir wissen, dass er (vagyis der moderne Staat) aus dem Wunsche heraus, die wirtschaftlichen Kräfte im Lande zu möglichst rascher und eindringender Entfaltung zu bringen, selbsttätig als Wirtschaftssubjekt in den Gang der Entwicklung einzugreifen versuchte.» W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. 2. Aufl. II. Bd. I. Halbband 173. l.

formáját foglalta magában»,¹ a kormánynak addig követett halogató magatartásával szemben az egyházpolitikai reformot aktuálissá és a tömegek előtt is rokonszenvessé tette. De jelentős szerepe van annak a reménységnek is, amely akkor többek közt Szilágyi Dezsőt is eltöltötte,² hogy a kezesztyén-zsidó házasságok révén a magyar fajban is ki fog fejlődni a kapitalisztikus korszakban nélkülözhetetlen vállalkozó kedv és üzleti szellem.

Csak a kép egyik oldalát festi akkor, amikor megállapítja, hogy «a kormány pártkasszáját és választási korrupcióját már a tőle — t. i. az új plutokráciától — rendelkezésre bocsátott anyagi eszközökkel hozták mozgásba» (111. l.); mert a kép teljességeért meg kellett volna említenie, hogy a választások költségei igen sok ellenzéki jelöltnek, illetve képviselőnek is anyagi romlását idézték elő.

Nem hagyhatjuk szó nélkül azt a kritikáját sem, mellyel a Bánffy 1896. évi választási hadjáratát kíséri. Magunk is elítéljük ugyan teljes mértékben azt a kemény terrort, melynek nyomában az első sikeres obstrukció támadt, amely utóbbi aztán hol lappangva, hol nyíltan állandó jelensége lett a világháborúig parlamenti tanácskozásainknak. A szerző azonban nem áll meg itt, hanem elmondja, hogy Bánffy a néppártot, «amelynek udvari összeköttetéseitől talán még jobban remegett (!), mint a nemzeti párt népszerűségétől a magyar értelmiség körében» (112. l.), «minden áron gyökerestül» ki akarta szakítani a tót földből, «valószínűleg az egységes magyar nemzeti állam érdekében.» (U. o.) (Az «egységes magyar nemzeti állam» szavakat gúnyos maliciával kecskekörmök közé teszi.) Ime, a nemzetiségek politikai elnyomásának vádja legújabb formájában! Pedig az a tény, hogy Bánffy egyidejűleg az Apponyi és az Ugron ellenzéki pártjait is lehangosította, más oldalról pedig 13 százsz és 8 oláh kormánypárti képviselőt engedett megválasztatni, eléggé megvilágítja Bánffy tervét, hogy t. i. mentül erősebb legyen a kormánypárt.

¹ Apponyi i. m. 193. és 201. l. és képviselőházi beszédei 1890 nov. 22-én és 1892 május 24-én.

² Egy kitűnő publicistánk közlése.

Tévesen állapítja meg az ischli klauzulát is, mely szövege «a monarchia két állama között vitás vám- és kereskedelmi kérdések szabályozását oly módon formulázta, hogy a magyar kormány egyoldalúan rendezi a függő gazdasági kérdéseket, míg a Reichsrat törvénybe iktatja a gazdasági kiegyezést» stb. (U. o.) Ezt t. i. nem az ischli klauzula mondja ki, hanem az 1867 : XII. t.-c. 68. §-a, mely szerint «magában értetődik, hogy ha és amennyiben a fentebbi 58—67. §-okban elsorolt tárgyak fölött az egyezkedés nem sikerülne : az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fenntartja s minden jogai e részben is sértetlenek maradnak.» Ellenkezőleg, az ischli klauzula lényege Apponyi szavaival az volt, hogy «a vámközösség tényleges állapota mindaddig fenntartatik, míg a törvényhozás másképp nem intézkedik.»¹ Ez pedig egészen más, mint amit a szerző állít.

Tévesen nevezi Horánszkyt, a nemzeti párt elnökét, a párt alelnökének (114. l.) ; téved a nemzetiségi ügyosztály felosztatásának időpontjában, mikor azt a Széll-féle választások idejére teszi (115. l.), holott ez két és fél évvel előbb, még 1899 április 5-én történt, Széll miniszterelnökségének szinte első heteiben.² Tévesen mondja, hogy a Széll-féle választások után «az új Ház első tanácskozásai az új Országház ragyogó csarnokában» kezdődtek viharos incidensekkel (116. l.), mert ez az 1901—1906. országgyűlés még egy kerek esztendeig a régi képviselőházban folytatta tanácskozásait s csak második ülésszakát kezdte meg 1902 október 8-án az említett viharokkal az új országházban. Tévesen állítja, hogy Apponyi nemzeti pártja 1904 nyár elején alakult újra (123. l.), holott ez már ugyanazon év március 11-én megtörtént. Tévesen teszi Tisza ugrai levelét 1904 nyár végére (u. o.), mert a levél október 4-én kelt. Tévesen jelenti, hogy ekkor alakította meg Bánffy az újpártot, holott csaknem egy évvel előbb, már 1903 november 10-én, zászlót bontott Kolozsvárt, 1904 május 31-én pedig Szeged egyik kerülete képviselővé is választotta, sőt július 3-án már a Házban is felszólalt. Végül

¹ Apponyi i. m. 244. l.

² L. részletesen megvilágítva : Jancsó : A román irredenta mozgalmak története. 260. l.

tévesen állítja, hogy az 1905 január 26-iki választásokon az egyes pártok közül számszerűleg a szabadelvűpárt kapta a legtöbb mandátumot, mert már akkor a függetlenségi párt került első helyre 166 fővel, szemben a szabadelvűpárt 159 megbízólevelével.

E nagyobb és kisebb tévedései után meg kell említenünk azt a könnyedségét, mellyel egyes fontos epizódok felett átsiklik, a nélkül, hogy egy szót is vesztegetne rájuk. Így elhallgatja a következő nemzetiségi mozgalmakat: 1901 április 12-én a tótok egy csoportja elhatározza az aktivitást; 1903 március 27-én és májusban Zágrábban nagy magyarellenes tüntetések, miután ugyanott 1902 szeptemberben zavargások voltak a szerbek ellen; 1903 június 6-án bejön az első nemzetiségi képviselő kifejezett oláh nacionalista programmal; szeptember 6-án aradi oláh túlzók állást foglalnak a magyar vezényszó ellen, majd 1905 január 10-én az oláhok Nagyszebenben elhatározzák az aktivitásba lépést.

Épp így elhallgatja a katonai kérdésekben a nemzet javára történt intézkedéseket. Így a Ludoviceum katonai akadémia rangjára emelését 1897 júniusában (1897: XXIII. t.-c.), vagy Tisza bejelentését 1904 november 12-ről a honvédtüzérség felállításáról és a kétéves katonai szolgálati időről. Vagy pl. megemlíti, hogy Khuen-Héderváry miniszterelnököt leszavazta a képviselőház, mikor nem utasította vissza Körber osztrák miniszterelnök beavatkozását a magyar ügyekbe, de elhallgatja, hogy Tisza két hónappal utóbb «előkelő idegen»-nek nevezi az osztrák miniszterelnököt.

Kissé hosszasan kell foglalkoznunk az 1903. évi ujonejavaslatok tárgyalása során kitört obstrukcióról írt fejtegetéseivel. Egyetlen szóval sem említi meg, hogy 1889 óta a létszám változatlan maradt, hogy az újabb megállapítással a monarchia csak lépést tartott volna Európa többi államával, hogy a több katona a nemzetnek kellett és nem a hadvezetőségnek, hogy a nemzeti vívmányokért folyó küzdelem újra felszította a horvátok és a nemzetiségek magyargyűlöletét és ismét feltámasztotta Bécs és az aktivitásba lépő nemzetiségek közös frontját. Milyen kár, hogy szerző nem olvasta át saját művét, mert erre a látványra bízvást idézte volna a

Széchenyiről írott következő sorait : «A nagy gróf nemcsak azért riadt vissza a közjogi kérdések feszegetésétől és a nemzetiségek provokálásától, mert nem akarta megosztani a nemzet erőit s apasztani annak az irányzatnak eshetőségeit, amely szerinte a magyarság megizmosodásához vezet. A magyar közjogi politika és a nemzetiségi viszály felszítása nemcsak Magyarország létét vetette kockára, hanem az egész Habsburg-monarchiáét is, holott a saját fajtájának életlehetőségét csupán abban az európai konstellációban bírta elképzelni, amelyet a monarchia nagyhatalmi állása nyújtott.» (29. l.) (Milyen kár, hogy a tárgyilagosságnak ezt a mértékét, melyre Széchenyi iránt fölemelkedik, nem tudja alkalmazni a közelmultra és elsősorban Tisza István szereplésére, aki szintén nem akart mást, mint amit Széchenyiről mond a szerző.)

De elhallgatja a létszámemelési vita két igen fontos mozzanatát is. Az egyik az ellenzék legnagyobb készültségű tagjának, Beöthy Ákosnak felszólalása volt, melyben a törvényjavaslatokat «a legvakmerőbb támadás»-nak és «merénylet»-nek nevezi a «nemzet anyagi érdekei és jóléte ellen.» A monarchia defenzív politikájához ugyanis a létszámot nem fokozni, hanem csökkenteni kell. Támadó háborúk különben sem lesznek s «az olyan műveleteket, mint amilyen volt Lengyelország és Törökország feldarabolása, ma kizártnak» tekinti. Ezért tartja jogosultnak az obstrukciót.¹ Ezekkel. az ellenzéki körökben és az országban gyorsan népszerűvé vált érvekkel szállott szembe, a vita másik kimagasló mozzanataként, gróf Andrássy Gyula. Előbb megvédte a nagyhatalmi állást, mely lehetővé tette, hogy békében művelődhettünk, gazdagodhattunk. Gyöngeségünk csak azt idézné elő, hogy Oroszországban oly áramlatok támadnának fel, melyek «végzetes órákat idézhetnek föl monarchiánkra», majd kérdezi, «talán homogén, fajilag, nemzetileg olyan abszolút egységes-e ez az állam, hogy nem is képzelhető olyan szomszéd, ki a mi rovásunkra akarna terjeszkedni!» Aztán határozottan állást foglal a német vezényszó

¹ 1903 jan. 31. Képviselőházi napló. 1901/906. országgyűlés. XI. köt. 141. l.

mellett, nehogy «a seregből egy babiloni torony váljék» és védi a közös hadsereget, mely nem érinti a magyar érzelme-
ket, hazafiságot. Végül kéri az ellenzéket, hogy ne vigye be
«ebbe a küzdelembe a házszabályokkal való visszaélést.»
Mert «a házszabályoknak célja az, hogy minden kérdés, úgy
a napirenden levő javaslat is, alaposan tárgyalassék, de
nem az, hogy az állam akarata megbénuljon, nem az, hogy
a képviselőház határozatot ne hozhasson, mert ez visszaélés.
A parlamentáris erőszak, a parlamentáris forradalom fegy-
vereihez nyúlni veszélyes, káros és első sorban a parlamen-
tárizmust veszélyezteti.»¹

Ez a két beszéd minden kommentárnál élesebben jel-
lemzi azt a gyászos kort és gyászos szereplőit, Széchenyi
szavaival élve, azt «a mindent sarkaiból kidönteni sóvárgó
felekezetet, mely Kupa ideje óta nyíltan vagy lappangva, de
mindig dúlt a szerencsétlen hazán.»² Szerző azonban elmu-
lasztja megemlékezni e felszólalásokról, még pedig azért,
mert nem tudta volna kedvezően beiktatni fejtegetéseibe,
melyek során egyetlen elítélő szót sem talál az obstrukció
ellen. De más oldalról Tisza elleni gyűlölete odáig ragadja,
hogy a Tisza által «az egyes tárcákban eszközölt miniszter-
cserék»-nél, bár megnevezés nélkül Berzeviczyről, Hiero-
nymiról és Tallián Béláról úgy emlékezzék meg, mint «az or-
todox szabadelvű szellem stigmatizált» (!) képviselőiről, sőt
az első Tisza István-kormány «szervi gyöngéjé»-t látja abban,
hogy Tisza személyét «az ellenzék táborában úgyszólván
egyetemes antipátia vette körül.» (121. l.) Pedig Tisza csak
azt akarta keresztülvinni, amit beszédjében Andrássy,
«a magyar közélet egyik legnagyobb ígérete», vallott.

Bármily hálás feladat volna is szerző előírásaival szemben
hűen vázolni a Tisza rendkívül mérsékelt házszabályreform-
tervezete ellen az ellenzék részéről folytatott harcot, rövidség
okából csupán az utolsó szavakat korrigáljuk ki, melyeket
az 1904 nov. 18-iki ülésről Tisza szájába ad : «legyen vége a
komédiának», holott Tisza így fejezte be beszédét : «Itt egy
marad hátra : vagy sorsára bízni az országot, vagy véget

¹ 1903 febr. 5. u. o. 210. l. ² Hirlapi cikkek. 11. 185. l.

vetni az egész komédiának» s e szavai éppúgy vonatkoztak az ellenzék utolsó szónokának, Lengyel Zoltánnak zárószavaira: «ettől a pillanattól fogva nincsen sem jog, sem törvény, sem elnök, sem házszabály», mint a Lengyel Zoltán felszólalása után a technikai obstrukció egyik eszközeként az ellenzék által kért zártülésre.

Befejezésül megírja, hogy «az ellenzék Apponyi vezetése alatt nagyszerű energiával dobta magát az 1905-i téli választás küzdelmeibe, amelyekből derekasan kivette a részét a szabadelvű disszidensek táborá is Andrássy Gyulával» és hogy Apponyi belépett a függetlenségi pártba, «miután meggyőződött arról, hogy a 67-es törvényeknek nemzeti irányban való végrehajtása csaknem több áldozattal és energiátékozlással jár, mint ha a nemzet a tiszta perszonális unió alapján állva, harcolna jogaiért.» (124. l.) Kétségtelenül szerző nincs tisztában e szörnű pártharcnak és lépésnek végzetes következményeivel. Apponyi emlékirataiban olvasuk, hogy mikor 1897 október havában beszédet ¹ mondott a közös vámterület mellett, «az angol nagykövet is felkereste szerencsekívánataival azért a nagy szolgálatért, melyet a monarchia szilárdságának és ezzel Európának» tett.² Vajjon mit jelentett az angol nagykövet hazájába 1905 januárjában a monarchiáról és a magyar politikában beállott változásról? Ezt ugyan ma még nem tudjuk, de talán nem véletlenül jelentkeznek a koalíció idejéből az első szíréhangok Angliából a monarchia föderalizálása mellett, holott addig az egész brit közvélemény európai szükségletnek, érdeknek tekintette a habsburgi birodalom egységét.

NAGY MIKLÓS.

¹ 1897 okt. 21. Képviselőházi napló, 1896-1901. országgyűlés. X. köt. 87. l.

² Apponyi i. m. 212. l.

VIRRASZTÓK.

— Elbeszélés. —

Két fiatalember ül a szoba sarkában egy árva gyertya mellett. A láng nagyokat lobbanva küzködik a homállyal, hogy félig-meddig megvilágítsa a gyér és olesó butorzatot, minő a bérelt szobáké. Ruhadarabok, ujságok, felszakított és felbontatlan levelek szanaszét, mint ahonnan hirtelen elutazott a lakás gazdája. Az asztalon a pislákoló szál mellett még egész kis halom gyertya fekszik: itt az éjtszaka át-
virrasztására készülnek.

A szomszéd szobából a tárt ajtón különös vörhenyes világosság szűrődik át: viaszgyertyák fénye, melyet elnyel odabent a falak fekete posztója. Fülledt virágillat is áramlik ki, fojtóvá téve a meleg nyáréji levegőt.

A két fiatal ember a gyertya mellett ül, az asztal két oldalán. Egyikük magába roskad, lehorgasztott fővel a földre néz, kezét ölébe ejti; a másik hátradől székén, szemét a szoba mennyezetén jártatja, kinyújtott félkeze öntudatlanul babrál az asztalon; féllábát előre nyújtja, a másikat a szék alá húzva rezegteti. Miko a gyertya egyet-egyet sercen, oda-pillant; gyakran az előszoba betett ajtajára tekint.

Az ablak felől egyszerre élénk hangok hallatszanak be az utcáról a kis kerten át: gyalogjárók lépteinek kopogása, arra menők hangos beszéde, egy-két kocsigördülés.

A nyugtalanabb virrasztó halkán megszólal:

— Most van vége a *Tristánnak*.

S mutató-ujjával a levegőben rajzolgat, mintha az utolsó ütemeket dirigálná.

Társa szó nélkül pillant fel rá.

Amaz idegesen megrázza fejét, végigborzolja haját kezével, arcának vonásai meg-megrándulnak s mint aki nem bírja magába fojtani indulatát, fojtott hangon újra megszólal:

— Szégyen, szégyen, hogy Bayreuthban nem hallgat a zene, mikor Liszt Ferenc a terítón fekszik!

A másik tovább hallgat; a beszélő odafordul hozzá:

— Azt mondja Cosima asszony: a sok idegen, aki idejött Wagnert hallgatni, nem lebzselhet itt napokon át. A fogadók későbbre megint másoknak adták ki a szobákat. Hja, az idegenek, a Wagner-imádók! De hát az apja? Hát Liszt Ferenc?

— Mind a ketten tudjuk, hogy az utolsó éjszakákat itt virrasztotta át az előszobában.

— Jó, jó, tudom. Csakhogy nappal meg este a színházban volt dolga. — A kis Schmalhausen Lina folyvást itt akart lenni, — de azt elküldte.

— A nagy emberek családjá rendesen nem szereti azokat, akik odafurakodnak. Ez természetes.

— Á, á, — a nagy emberek családjá, — ez külön típus. Ismerem. Ha a nagy ember szível valakit, aki áhitattal dédelgeti, felolvas neki, vele van, kísérgeti: az ő szerintök mind érdekből történik, — magok pedig édes-keveset törődnek vele. — Kik virrasztanak mellette sorra most is? Mink, a tanítványai, míg Cosima Tristánt hallgatja.

— Az uráért teszi.

— Úgy van. Feláldozza Wagnernek a halott Lisztet, amint képes lett volna feláldozni az élet.

Szembe fordítja székét a másikkal s egy pillanatnyi szünet multán így kezdi újra:

— Hát nem éppen Wagner tartozik Lisztnek legtöbbel? A zenében is, nem igaz? És nem Liszt emelte a vállaira? Hiszen mindenki tudja, hosszú éveken át még pénzzel is segítette.

Most megszólal a társa:

— Eh, a pénz! Ő öntött Wagnerbe önbizalmat, az ő hangos elismerése szerezte meg neki az elismertetést. Mit, pénz! Az ő újjai közül aranyfolyó eredt s ő hagyta szerteszéjjel ömleni. Emlékezzék csak vissza: lassan gyűl a pénz a Beethoven-émlékre? Ezt nem lehet tűrni, — tessék! Nem bírják betetőzni a kölni dóm tornyát? Szégyen; mennyi hiányzik még? Ő a Wagner művét éppen ilyen kézzelfoghatón, éppen ilyen nagy művészi alkotásnak látta. Arra

áldozott, nem neki. Maga pedig úgy élt világeletében, olyan keveset törődött magával, mint egy diák. Csak egy érdekelte a világon: a művészet.

A másik most felemelkedik ültéből, az asztalra dőlve egészen áthajlik társához s ujjaival kopog az asztalon, miközben suttogva, félhangon beszél:

— Liszt most is azért lett ilyen beteg, abba halt bele, mert félbeteg is eljött, Wagner dicsőségére, hogy itt legyen az előadásokon. És itt ma játszanak, döbög a dob, sikít a kürt, mikor ő kiterítve fekszik!

— Nem baj az, Stavenhagen. Ma Wagnert játszá, holnap a trónörökös bevonulásán éljenek. Mindegy. Liszt Ferenc nem ezé az egypár napé. Odabent egy zsémbes öreg ember fekszik, — Liszt már régóta halhatatlan.

A másik elgondolkozik és csendesülten néz fel:

— Igaza van, Thoman, így van. Én magam is most egyszerre elevenebben látom, jobban ismerem, mint amíg élt. Eszembe jutnak a mondásai. Milyen szellemes tudott lenni! Akár egy született francia! «A megbocsátásban van valami kis megvetés». Ez nagyon igaz, ha meggondolja az ember. Hát a sokszor hallott bírálat a népszerű gyatra munkákról: «Mundus vult Schundus».

És elmosolyodik.

A másik önmagának beszél tovább.

— Az élet eltakarta alakját. Utazott, kis hótél-szobákban, kiadó szállásokban lakott, amilyen ez itt, türelmetlen volt, zsörtölt, — most kiemelkedett közülünk. Más ilyenkor elmulik, — ő megmarad, ezt érezni.

Néhány pernyi csend után újra a másik szólal meg:

— Szerencsés ember volt. Sohasem fognak többé művészekért úgy lelkesülni, mint az ő fiatal korában. Kincseket szórtak elébe; amerre csak ment Európában, fáklyák gyúltak ki az útján...

— És most két szál gyertya ég a fejénél és Frölichné sürgeti a temetést, mert a villa többi lakói miatt fél, hogy ebben a hőségben...

Stavenhagen összerázkódik.

— Borzalmas valami a halál. Ez a sok csúnya szenvedés!

Mért nem tud az ember úgy eltűnni, észrevétlenül, mint a madarak? Ki látja azokat holtan, oszlásukat, csontvázukat? Semmi; eltűntek; végők.

A másik a maga gondolatait folytatja:

— A művészet is más volt régen. Nem a technika virtuózaie volt a világ. Ő belőle lélek szólt, lélek! Meglássá, sokáig, nagyon sokáig mindenkit ő hozzá fognak mérni.

Kis idő múlva újra Stavenhagen szólal meg.

— Mégis szerencsés ember volt. Fiatal korában a szép grófnő, azután a nagyeszű hercegnő, most a jóságos, ápolgató báróné...

— Én azt hiszem, egész életében egyedül volt. Az ilyen nagy szellemeknek nagyobb vágyaik vannak, mint aminőket az élet be tud tölteni. Ez a sóvárgás szólal meg bennök, — és ez a művészet.

— Ez szép, Thoman, és van benne igazság.

— Azért szerette úgy a zenét; az betöltötte a lelkét, akkor nem volt magában. Szerencsés volt? Nem gondolnám. Minden, minden eltűnt mellőle: boldogság, szeretet, család, minden. Fiát elvitte a halál, leányait a férjeik, Cosimát egészen elvette tőle Wagner, most Wagnert vette el tőle magának Cosima. Csak a zene maradt vele.

— Igaz, én is hallottam tőle a Kempis Tamás mondását, hogy fájdalom nélkül nincs szeretet.

— Nem emlékszik rá, mikor azt mondta, hogy munkáiban lelke könnyeit sírta el? Azóta mindig végtelen fájdalmat érzek műveiben. Azóta értem. Egyszer hosszan magyarázta nekem Wagner mondását, hogy a művészet elegikus, amit úgy értett, hogy átélt szenvedések emléke szól belőle. Meg hogy a művészet rokon a vallással. Ezt ő hitte. Ő a zenében a hit felé kereste az utat. Ez szép, de nem a boldog ember útja.

A másik bólongat rá, azután hosszan hallgatnak.

Stavenhagen szólal meg újra.

— Igaz, hallotta, hogy Meyendorff báróné megérkezett? Semmit se sejtett, szegény. A vasúttól a városba jövet a kocsiban feltűnt neki, hogy annyi koszorút visznek az utcán; megkérdezte, hová. A kocsis azt mondta rá: — Meghalt a Wagner apósa. — A Wagner apósa!

A másik szomorúan felnéz és megszólal :

— Ez a legszörnyűbb a halálban, ez a közömbösség. Hogy a halott mindenkitől elszakad, mindenki közömbös neki. Ez elviselhetetlen.

— Nem gondolja, hogy a halált sokszor nem egy nagy betegség okozza, hanem sok apró véletlen, ami összegyűl?

— Hogy érti ezt?

— Hát például a Mester esetében. Betegen indult ide, — ez egy. A vasúton még jobban meghűlt, mert a mellette ülők egész éjszaka nyitva hagyták a fülke ablakát és ő nem szólt. Hiszen tudja, ez rá vall.

— Igen, ezt tudom.

— Itt pedig megérkezése napján mindjárt elment az előadásra.

— Azt hitte, tartozik vele Wagner emlékének.

— Na és aztán, mikor éjszaka hazajött, vizet akart inni; az üveget az ablak párkányára tette; rosszul lát, a keze is reszket, szóval kiütötte az ablak üvegét. És úgy hált, kitört ablak mellett, kezdődő tüdőgyulladással.

— Keveset gondolt magával. Évekkel ezelőtt, mikor még egészen jól birta magát, egyszer azt mondta: Jól vagyok, semmi bajom, de elviselhetetlen az a gondolat, hogy még mindig élek.

— Bámulatosan szívós volt. Alig tudom elhinni, hogy nem él.

Ebben a pillanathban a szomszéd szobából mély sóhajtás hallatszik.

A két férfi hátrahökken és összenéz. Tágranyílt szemmel és nyitott szájjal merednek az ajtó felé. A rémület ül arcukon.

Hallga! Nem tévedtek. Megint valami nesz hallatszik, csendes, óvatos mozgolódás, mintha fát tapogatna, szöveten babrálna valaki.

Meghül bennök a vér. Egyszerre állnak fel, egymás előtt •szégyelve ijedségöket és vontatva, lábújjhegyen oldalognak az ajtónyílás felé.

Odabent egyik gyertya nagyot lobban, az egész kép megremben tőle; egy pillanatilag nem látnak tisztán. Azután látják, hogy a halott mereven a helyén fekszik; csak sűrű

fehér hajából emelkedik fel a levegő lengésére egy-két kósza szál s egyenest kinyulva föllebeg. Félelmes mozgás a mozdulatlan testen. Aztán a hajszálak lassan leereszkednek az atlasz fejevére. Az arc kemény, az ajkak összeszorítvák, mintegy nagy titkot zárva maguk közé. A lezárt szemhéj alatt a szeme rémületesen semmitmondó, mint az ókori szobrokon. A két férfinak is az jut eszébe, hogy az egész élettelen fej olyan hideg, mint egy szobor; de az arc vörös-sárga színe eltörli ezt a megszokott hasonlatot, s idegenkedve azt gondolják: inkább olyan, mint a panoptikumok viaszfigurái, aminőket a mesterről már életében mutogattak.

A lángok lobognak a tepedt levegő megmozdulásától; a gyertyaszálak oldalán nagy könnyecseppek futnak le s alább fehéren megkövülnek. A bejövők lépése megrántja a fekete szőnyeget, egy koszorú zizegve csúszik meg rajta.

Az ablak táján meglebben a fal fekete kárpitja, mint a vitorla. Onnan jött a nesz. Ott csakugyan mozog valami. A bizonytalan világításban alig lehet rájönni: micsoda. Két zölden villogó szem, igen, s valami kis pirosság: egy ki-kiöltő nyelv. Egy fekete macska áll az ablak hídján, a kárpit ráncai közt. A kitört ablakon jött be, amelyet úgy feledtek. Négy lába egy ponton, a háta sarlóvá görbül, farka mozgása surolja a kárpítot. Meg van ijedve; s lábait emelgetve, körmével a fekete posztót tépdese, kényelmetlen helyéről félve néz a gyertyalángba.

Thoman odalép. Az állat szinte elébe nyújtja testét, hogy megfogja. Girhes, borzas szőrű macska.

Thoman átmegy vele a másik szobába, társa a nyomában; kinyitják az ablakot, a macska leszökik a kézből.

Egyik szomszéd kertés házban valaki, akinek szíve csordultig van a ma este hallott zenével, Tristán halálát játsza zongorán; a hangok becsapnak a nyíló ablakon s halkán megbúvnak odabent a fekete leplek redői közt.

Az előszobában léptek kopognak; zörren a kilincs; két tanítvány jön, felváltani a virrasztókat.

KÉZAI SIMON MESTER.

Kézai Simon mester, a derék
Királyi jegyző s jámbor krónikás,
Elöregedve, fáradtan, Bakonybél
Kolostorába vont a magát.
Csak nézte ott a végtelen vadont,
Hallgatta zúgását, s azt képzelé,
A vén idő nagy óceánja zúg.
Lemorzsolgatva megszokott imáit,
Egész nap tétlen, álmodozva ült.
Az emberektől félt, csupán a szomszéd
Ifjú baráthoz ballagott be néha.
Nem egyszer óraszámra nézte azt,
Amint ecsetjét sárga, kék, piros
S fehér festékbe mártva, pergamenre
S hárttyára finom képeket lehelt.
Urunkat, a Jézus Krisztust s tizenkét
Apostolát és sok más szenteket,
Arany tányérral a fejük körül.

Simon mester csak nézte szótlanul,
De mégis egyszer megszólalt : «Fiam,
Vannak nekünk tulajdon szentjeink is,
István, dicső királyunk, Imre herceg,
S a szent királyok fényes tükre, László.
Szent asszonyink is, Árpád vériből,
Erzsébet és a Nyulak szigetén
A liljomtiszta szűz királyleány.
Vannak, kiket szentnek tisztelhetünk
Pápai bulla nélkül is. Teszem

Atila, Árpád . . . Mit csudálkozol?
 A bömbölő német s a csácsogó
 Ledér olasz gonosznak tartja őket,
 De szentek ők, mivel hazát szereztek . . .
 Milyen jó lenne, ily szép színesen
 Ha pergamenre írnád őket is.

Én összeböngészgettem őseink
 Emlékezetre méltó tetteit,
 És krónikámban egybefoglalám.
 Meglátod ott királyaink sorát,
 Hunor s Magyartól kezdve, boldogult
 Ifjú László királyig. (Bűneit
 Isten bocsássa meg kegyelmesen).
 Elég, ha krónikámat olvasod,
 Mert a nem a mi vérünkből való
 Olasz, cseh, német s lengyel krónikás
 Tódítja mind, ha balszerencse ért ;
 De elhallgatja győzödelmeinket.
 Én úgy írák, ahogy' volt, őseink
 Szerencsés és szerencsétlen csatáit.
 Adassék annak tisztelet, dicsőség,
 Ki volt, van és örökké lesz, s ki mindent
 A hold alatt s a csillagok fölött
 Teremtett, megtart és igazgat. Ámen.

A bölcs Isten végzéseit ki tudná
 Nyomon követni. Hányszor nem fakad
 A rosszból is jó. Nálunk, tudja Isten,
 A jóból is mindig csak rossz fakadt.
 Mi sok bününk okozza ezt bizony.
 Viszály, versengés, pártos gyűlölet.
 Mit megnyerünk ma, holnap elveszítjük,
 Örömeink közé nagyon hamar
 Üröm vegyül. Van példa rá elég.

A Babenbergi osztrák Fridriket,
 Ki a tatár elől futó királyt,

Bélát kirablá, Újhelynél levertük,
 A rossz szomszéd a harcmezőn maradt.
 Szép győzelem volt. De mi haszna lett?
 Fridrik helyébe a cseh Ottokár ült,
 Hatalmasabb, irigyebb, álnokabb,
 Sok bajt, veszélyt, vizsályt okozva nekünk.

Ujjongott a szívünk, hogy ifju Mársunk,
 László, leverte a galád csehet.
 Lászlót Rudolf császár alássan és
 Örök barátságot fogadva kérte,
 Vigyen segílyt a pártütő cseh ellen.
 Morva vizénél volt az ütközet,
 De tenger népétől cseh Ottokárnak
 Úgy megrémült Rudolf császár hada,
 Moccanni sem mert. Nézte tétlenül,
 Mint támad a kun és magyar sereg,
 S mint szórja szélyel Ottokár hadát.
 A véres harcmezőn maradt tizenhét
 Halálos sebbel maga Ottokár is.
 Úr lett a császár, s hittel esküdött
 Örök háláját úgy mutatta meg,
 Hogy Lászlót szép szóval fizette ki,
 Míg Ausztriát, Krajnát és Stiriát
 Fiának adta, Albertnek, ki époly
 Gonosz szomszéd lett, mint cseh Ottokár.

Nehéz idők fordultak a magyarra.
 László király, a hős, kit úgy szerettem,
 A bűnök fertőjében elmerülve
 A versengő nagyok s a céda szomszéd
 Szabad zsákmányaul hagyá a hont.
 A szívem elszorult, nem bírtam én
 Folytatni krónikám e gyász napokról...
 De hát az Úr kegyelme végtelen,
 Rosszat jóvá tehet. László helyén,
 Kit meggyilkoltak kedves kunjai,
 András király ül, a bölcs és szelíd.

Árpád zöld fája újra él, virul,
Hazánkra tán már jobb napok derülnek...
Megírom hát azt a sötét időt is,
Okuljanak belőle a hazát
S egymást emésztő, rontó pártosok».

Simon mester, hamiskásan mosolygva,
Kéblébe nyult s egy frissen faragott
Lúdtollat vont ki onnan. «Nézd fiam,
Magam metszettem. Nézd milyen remek,
Öreg kezemben is vígan szalad,
Ezzel fogom megírni krónikám...»

De künn mi zaj? A cella ajtaját
Egy dúlt arcú barát szakítja föl:
«Jaj, Árpád-törzsünk büszke sudarának
Utolsó aranyága is letört,
Király urunk, András király, halott!»

Kézai mester, mintha homlokon
Tagló találta volna, úgy leroskadt.
Könnyek görögtek ősz pilláiról,
S remegni kezdtek hervadt ajkai.
Majd felnyögött: «Mindennek vége, vége!
Ne írné te képet. Én se folytatom
Kis krónikám...» És összetörte tollát.

VARGHA GYULA.

TUDOMÁNY.

A szatmári béke.

Dr. Lukinich Imre: *A szatmári béke története és okirattára*. Történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Budapest, 1925. Egyetemi nyomda. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 8° VII+633 l.

Újabbkori történelmünknek korszakos kérdése a II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát nehéz viszonyok között kielégítő befejezéshez juttató és a magyar nemzetet uralkodóházával hosszú időre kiegyeztető szatmári béke. Ezt a jelentőségteljes eseményt, mely a XVIII. századi magyar politika irányát és jellegét döntően meg szabta, a kurucvilág történetirodalma aránylag kevés figyelemre méltatta. Azáltal, hogy a szatmári békéről egyik főszereplőjének, Károlyi Sándornak titkára, Pulay János, terjedelmes egykorú emlékiratot hagyott hátra, mintegy felmentve érezte magát a szakirodalom az alól a kötelezettség alól, hogy a kérdést kritikai vizsgálat alá vegye és mélyreható okait és diplomáciai fejlődéstörténetét Pulay kétszáz év előtt készült, Szalay László, illetőleg Thaly Kálmán kiadásában több, mint félszázad óta közkezen forgó emlékiratának ellenőrzéséül, eredeti levéltári források alapján részletesen felkutassa. A Rákóczi-kor lelkes történetbúvára, Thaly Kálmán, idestova négy évtized előtt ugyan szükségét érezte annak, hogy Pulay emlékiratának hiányaira és helyenkinti megbízhatatlanságára általánosságban felhívja a közfigyelmet, (*Századok*, 1887. évf.) de szavai nem találtak nagyobb visszhangra már csak azért sem, mert a békekötés egykorú hivatalos aktái akkortájt nagyrészt hozzáférhetetlenül feküdtek a bécsi levéltárakban. A Magyar Történelmi Társulat elnökének, gróf Klebelsberg Kunonak az érdeme, hogy Pulay emlékiratának revízióját halaszthatatlannak felismerve, a szatmári béke kritikai története megírásának gondolatát felvetette s a magyar történelmi nézőpontból megbecsülhetetlen értékű és immár hozzáférhető bécsi levéltárak anyagának felkutatása és feldolgozása végett általa létesí-

tett Bécsi Magyar Történelmi Intézetben a Magyar Történelmi Társulat főtítkára, dr. Lukinich Imre útján a békére vonatkozó egykorú hivatalos leveleket és iratokat hónapokon keresztül tartó fáradságos kutatómunkával feldolgoztatta és a Magyar Történelmi Társulat kiadásában a *Magyarország Újabbkori Történelmének Forrásai* c. kútfőgyűjtemény köteteként közrebocsátotta.

A negyven ívre terjedő hatalmas mű a szatmári béketárgyalásoknak úgyszólván teljes anyagát magában foglalja. Szerzőnek egyedül a gróf Károlyi-család központi és a gróf Pálffy-család Pozsonyban lévő szeniorátusi levéltára idevágó anyagának áttekintése nem állott módjában, de a Károlyi Sándor, illetőleg Komáromi Csipkés György debreceni főbíró között folyt levelezés ismerete csak a Károlyi személyének és a béketárgyalásokon játszott szerepének több oldalú megvilágításához járulhatott volna hozzá, azonban tudományos megállapításait egészben véve már nem módosíthatta volna, így maga a mű teljesnek, kritikai megállapításai pedig véglegeseknek tekinthetők.

Az oklevéltár forrásanyaga nemcsak magyar történeti szempontból valóságos kincsebányója a szatmári békét előkészítő hosszas diplomáciai tárgyalásoknak, hanem világtörténeti vonatkozásaiban is tetemes értéket képvisel és a XVIII. század második évtizedének fordulátán lezajló európai eseményeknek nem egy epizódjára élénk világosságot vet. Tartalmilag a császári főparancsnoknak, gr. Pálffy Jánosnak irattára és levelezése, a birodalom politikáját irányító bécsi minisztérium tanácskozásainak jegyzőkönyvei, I. József, Eleonóra régens-királyné, III. Károly és egyes minisztereinek levelezése, továbbá a változatos követjelentések rendkívül sok új és nagybecsű anyagot hordanak össze a szatmári békére és ezzel kapcsolatos eseményekre vonatkozólag.

Szerző a bécsi Staatsarchiv, vagyis a háború előtti Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a Kriegsarchiv, az egykori k. u. k. Kriegsarchiv és a Kammerarchiv, a volt Hofkammerarchiv gyűjteményeiből, továbbá a budapesti levéltárakból száztíz eredeti oklevelet állított egybe az 1710/11. évek történeti mozzanataira. Ezek az oklevelek mély bepillantást engednek a bécsi udvar politikai és hadi szervezetébe, az udvari élet többirányú magán és hivatalos ügyfolyamatába, megáfolthatatlan adatokat tartalmaznak az udvar politikai és erkölcsi felfogására, az uralkodók személyiségére és a császárság diplomáciai testületének működésére. Teljessen tisztázzák a magyarországi katonai és diplomáciai helyzetet, a vezető politikusok magatartását,

Rákóczi orosz alkudozásait s érdekesen jellemzik a bécsi és orosz udvar között fennálló viszonyt, általában Ausztria orosz, lengyel és török külpolitikáját.

Erre az oklevéltárra támaszkodva, a megfelelő magyar történeti irodalom felhasználása mellett a német, francia, oláh és szláv történeti forrásokat is megszólaltatva, szerző hosszabb bevezető tanulmányban fejtegeti a szatmári béke létrejövetelét és megállapítja, hogy Pulay János «Emlékirat»-a nagyjában elavult, adatkészlete hézagos, történeti beállítása sok tekintetben téves és irányzatos, tehát a szatmári béke eddigi politikai értékelését revízió alá kell venni.

Lukinich művének nagy irodalmi eredménye, hogy Thaly Kálmán Pulay-ellenes, részben szubjektív kétségeinek igazságát tudományosan bebizonyította és ezáltal Pulay emlékiratának történeti értékét meghatározta. Kimutatja, hogy a Rákóczi «Emlékiratai»-hoz hasonlóan a Pulay «Emlékirat»-ának chronológiája is sok helyen téves, még pedig úgy a közölt békeokmányokra, mint a levelezésekre, különösen pedig Rákóczi leveleire nézve. Közlései helyenkint értelmetlenek, Rákóczinak tulajdonított kijelentései itt-ott valószínűtlenek, amint azok egy részét már Márki is fenntartással fogadta. Sokszor bőbeszédű apró jelenetek leírásában és azoknak túlzott jelentőséget tulajdonít, máskor pedig adatainak éppen a fejedelem levelezése mond ellent. Viszont objektív kritikai alapon azt is megállapítja Lukinich, hogy Pulay emlékiratának kisebb töredéke egyezik a bécsi levéltárak forrásanyagával. Tehát Lukinich művének megjelenése után megdőlt az az eddigi felfogásunk, hogy a szatmári békekötésre nézve Pulay emlékirata az egyedüli legfontosabb forrásmunka, azonban hitelét véglegesen nem veszítette el és egyes részletkérdésekre nézve kellő óvatossággal továbbra is használható marad.

De Pulay emlékirata forrásértékének a meghatározása Lukinich művének csak egyik, közvetett eredménye. Fő érdeme a szatmári béke történetének genetikus felépítése, a rendelkezésére álló új történeti anyagnak szakirodalmunkba való kritikai beillesztése. Ezt az úttörő munkát Lukinich az igazi tudós tárgyszeretetével és gondosságával, valóban elismerésreméltó eredménnyel végezte el monográfiájában, melynek úgyszólván minden fejezetében régi, többnyire Pulay emlékirata után napvilágot látott hibás nézetet és véleményt igazít ki s ezáltal a szatmári béke epochális eseményét általános politikai történeti tekintetben gyökeresen átértékeli.

Kritikai fejtegetéseiből megismerjük, hogy a Romhány-Vadkert között vívott kuruc vereség után a császári haderő állapota sokkal rosszabb volt, mint azt eddig hittük. A főparancsnok a szó szoros értelmében krajcár nélkül állott, nem volt pénze a pékek fizetésére és egyéb kiadások fedezésére, még főhadbiztos sem állott rendelkezésére. A zsoldhiány és az élelmezés fogyatékosága miatt katonái tömegesen szöktek török területre, részint egyenesen kuruc zászlók alá, vagyis a császári zsoldos hadsereg fegyelme is erősen meglazult a kuruc haderő bomlásával egyidejűleg. Az érsekújvári erőd megszállását vezető Pálffy János gróf tábornagy ismételtlen jelentette Bécsbe, hogy az élelem és fuvarszközök hiánya miatt számolni kell a körülzárolás megszüntetésével.

Ez a megállapítás egészen más színben tünteti fel előttünk a közvetlen alkudozások felvételét, mint azt Pulay után Katona és Szalay írják, hogy a békés közeledés egyidejűleg történt mindkét fél részéről, mert Rákóczi megbízta Károlyit levélben még az 1710. év novemberében, hogy menjen Pálffyhoz és «bővebben beszéljessen» vele. Rákóczi levelezésében ugyanis nyoma sincs annak, hogy a fejedelem ilyen tartalmú levelet intézett volna Károlyihoz, sőt Érsekújvár bukása után Rákóczi leveleiben világosan megjelölte jövő politikája feladatát: egyfelől a császári hadakkal szemben való defenzívát, másfelől a Nagy Péter orosz cárral való szövetség létesítését. Tehát ilyenformán a magánjellegű alkudozásokat egyenesen a császári fővezér gróf Pálffy vezette be saját elhatározásából és felelősségére, azért, hogy nehéz helyzetéből szabaduljon, mert világosan látta hadserege belső bajait, melyek következtében nem számíthatott gyors, győzelmes előnyomulásra, még a bomladozó és békére vágyakozó kuruc hadakkal szemben sem.

A nyugati harctér győzelmei a bécsi hadi tanács pénzügyi nehézségeit nem szüntették meg, a császári hadsereg lassú előnyomulása pedig csak ügyesen leplezte nagy belső válságát. Ez a körülmény a II. Rákóczi Ferenc dicsőséges szabadságharcának még bukásában is fokozott jelentőséget tulajdonít és szétosztatja azt a romantikát, mely Pálffy János alakja köré fonódva, jó magyarságával indokolta a békére való készségét. Lukinich a nélkül, hogy kétségbe vonná Pálffy labanc szellemű jó magyarságát, rámutat főparancsnoki megbízatásának igazi okaira, melyekből láthatjuk, hogy I. József nem azért állított magyar embert hadai élére, mert a kiengesztelődés gondolata vezette és a fáradt kurucságnak békevágját megértette, nint ezt Rákóczi leveleiből vont hibás következtetések alapján sok történeti

kézikönyvünkben olvashatjuk, hanem azért, mert erre közelebbi okai voltak. Savoyai Jenő herceg ugyanis elhárította magától a felajánlott főparancsnokságot, a politikai érzékkel és külföldi összeköttetésekkel nem dicsekedhető Heistert a haditanács mellőzte, utána pedig a rangban legidősebb tábornok gróf Pálffy volt, aki már tiszteletreméltó haretéri pályára tekintett vissza és főképpen leánya, Pálffy Mária Anna révén az uralkodónak, I. Józsefnek a pártfogását is sikerült megnyernie.

Nég középiskolai tankönyveinkben is kísért az a hibás vélemény, hogy I. József király az angol kormány ösztönzésére bízta meg Pálffyt az alkudozások vezetésével, pedig az erre vonatkozó eredeti okiratot már Thaly Kálmán is kiadta. (*Századok*, 1887. 465. l.) Lukinich megfelelően redukálja az oudenardei és malplaqueti győzelmek utáni angol diplomáciai lépések értékét és Pálffy Bécsbe küldött leveleinek, illetőleg jelentéseinek a hatásában találja meg a minisztertanács elhatározásának az okát, mely az uralkodót a Károlyira vonatkozó amnesztia és a Pálffynak szóló felhatalmazás kiadására előkészítette.

Károlyit tulajdonképpen meglepte Pálffynak nov. 14-én hozzátartozott magánjellegű levele, mert a császári haderő válságos helyzetét nem ismerte és ellentmondást látott a győzelmes fél békeajánlatában. De miután a fejedelem a neki bemutatott levelet a maga részéről is megfontolás tárgyává tette és utasította őt a válaszadásra, biztosította Pálffyt, hogy az óhajtott békesség «kimunkálkodásában» tehetsége szerint fáradozni fog. A diplomáciai tárgyalások súlypontja most a Komáromi Csipkés Györgynek adott szóbeli utasításra esett, mely Pálffy célzására adott feleletül magában foglalta Károlyi személyes meghódolásának kérdését is, amelynek lélektani motivumait szerző új megvilágításban tárja elénk. Károlyi politikájára nézve kétségtelen tény, hogy Pálffy feltételeit, vagyis, hogy a fejedelem lemond Erdélyről, nem óhajlja a tárgyalást az országgyűlésre bízni és alázatos levelet ír a királynak, Károlyi még a császári kegyelemlevél elnyerése előtt elfogadhatóknak találta, így későbbi álláspontja elvileg igazolható.

A bécsi udvar Rákóczi békekészségét gyöngesége bizonyítékának tartotta s Pálffyt a fegyveres döntés kierőszakolása végett küldte Magyarországra. Miután pedig ennek a feladatnak végrehajtása egyelőre lehetetlen volt, akkor sem békekötés, hanem a szabadságharc főembereinek elcsábítása által igyekezett a magyar kérdést rendezni. E felfogásnak megfelelően Pálffy törekvése is kezdetben,

Károlyi megnyerése mellett, Rákóczi elszigetelésére irányult. De midőn Károlyi és Komáromi közléseiből a fejedelem őszinte békekészségét megismerte, akkor Rákóczi személyét is iparkodott a tárgyalásokba bekapcsolni. A Rákóczival való közvetlen tárgyalások eszméje tehát nem Károlyitól, hanem Pálffytól származik s e tekintetben a császári fővezér ellentétbe került a bécsi udvar felfogásával. De a későbbi fejlemények Pálffy-t teljesen igazolták és az udvart politikai állásfoglalásának megváltoztatására bírták. Az 1711 január 29-én tartott miniszteri értekezlet döntése ugyanis nem egyezett a január 19-iki határozattal, mely elvetette a Rákóczival való formális tárgyalások gondolatát, hanem Pálffy-t felhatalmazta arra, hogy Rákóczival találkozhat és megígérheti neki a *gratia vitæ et bonorum*-ot, Kassa, Munkács és más kuruc várak átadása fejében. Ennek az engedékenységnak az oka a febr. 14-i nagy minisztertanács iratai szerint a fenyegető külpolitikai helyzet, a török háború veszedelme és a vajai találkozás után a tengeri hatalmak beavatkozása volt. Az udvar azonban így is megtalálta a módját annak, hogy Pálffy iránti bizalmatlanságát kifejezze és Locher megbízatásának különös súlyt adott azáltal, hogy utasításához Pálffynak is alkalmazkodni kellett.

A szatmári béke néven ismert egyesség diplomáciai szálai Lukinich kutatásai alapján a január 29-iki minisztertanácsig vihetők vissza, mely Pálffy gróf felterjesztésére Savoyai Jenő herceg és Wratisláv gróf nézeteinek elfogadása által a kérdést a febr. 14-iki nagy minisztertanács számára előkészítette. Locher utasítása, vagyis ennek bővebb kifejtése, a későbbi egyességnek tárgyalási alapjául szolgált és vezető gondolata Rákóczi meghódolásának feltételezésével a további kezdeményezések egyoldalú fenntartása.

Rákóczi Károlyi hatása alatt nagy lelki tusa után határozta el magát a császárnak szóló, számára megalázkodást jelentő levél megírására, mihelyt pedig Bercsényitől kedvezőbb külpolitikai hírekről értesült, a salánki értekezlet megbízásából örömmel sietett Lengyelországba a cárral való személyes találkozásra. XII. Károly pultavai veresége után Péter cár váratlanul nagyjelentőségű politikai tényező lett Kelet-Európában, aki a bécsi udvartól is mereven megkövetelte a császár címzést. A küszöbön lévő török háború előtt Rákóczi törekvései, mint Lukinich megállapítja, nem voltak kilátástalanok, ami a fejedelem sokat kifogásolt diplomáciai érzékének rehabilitását jelenti. Annál elítélendőbb volt azonban, hogy a bécsi udvar ellen-

súlyozásul Rákóczi és Bercsényi alattomos módon való ártalmatlanná tételére igyekezett.

Károlyi saját személyére nézve hűséges híve maradt a fejedelemnek. A szerinte feltétlenül szükséges béke érdekében Pálffy kezére játszotta ugyan az ecsedi várat, de viszont Sólyomkő átadását már halogatta, tehát Pálffyval szemben tartózkodó politikát követett és nem volt vak eszköze. Pálffy Debrecenbe érkezése után, midőn a végsőnek tekintett császári elhatározás (finális resolútió) tartalmáról értesült, nagy csalódást okozott neki Rákóczi levele, mely lehetetlen-ségnek tartotta, hogy magyar jó békességet remélhessen «az honyi tracta» által és akkor arra határozta el magát, hogy a fejedelem akarata ellenére is tovább folytatja a tárgyalásokat. Erkölcseileg menthetetlen szerepet játszott, midőn a tracta következő forgatagában három hét leforgása alatt kétszer a fejedelemnek, egyszer pedig a császárnak tett hűségesküit, de tagadhatatlan, hogy Károlyi álláspontja a leverte kuruc tábor feltétlen békevágyának reális kifejezése volt és a fejedelem már akkor csak egy kisebbségben lévő párt vezérének volt tekinthető.

A finális resolútió alapjait eddigi történetirodalmi tudásunk szerint Károlyi és Pálffy debreceni tárgyalásai rakták le. Ezt a téves nézetet Lukinich végérvényesen helyeshíti, midőn kimutatja, hogy annak lényegét már Locher utasítása magában foglalta, de egyúttal elismeri, hogy a finális resolútió tovább fejlesztése elválaszthatatlanul nevükhöz fűződik. Így a Locherrel együtt megbeszélt *declaratio* fogalmazványa, mely a finális resolútió kevésbbé szabatos és félreértésekre alkalmat szolgáltató pontjainak megvilágítása, amelyet Károlyi Strijben a fejedelemnek bemutatott. Ugyanese a Károlyi-féle finális resolútió mely a Rákóczival együtt készített *dilucidatio* ellenvetéseinek figyelembevételével a finális resolútió és *declaratio* összes vitatható pontjait írásba foglalta és Károlyi szerint alkalmas volt minden igény kielégítésére.

Pálffy nem zárkozott el az eredeti finális resolútió módosítása elől, így a *foederátusok* szatmári összejövetelén a rendek reménységen felülinek látták a király kegyelmét és a békés megegyezés elvben létrejött. A megegyezés létrejövetelében Pálffynak, sőt Lochernek a jóindulata is nyilvánvaló volt. Pálffy még Rákóczinak a *declaratióra* tett észrevételei között is alig talált olyan pontot, amely szerinte teljesíthető nem lett volna, viszont Károlyi teljes erővel arra törekedett, hogy Rákóczit megnyerje a békeség ügyének, de a fejedelem állhatatosan kitartott politikája mellett. Sze-

mélyének mellőzése határozottan forradalmi tény volt és azzal magyarázható, hogy Károlyi elhatározásában a többségi pártra támaszkodhatott.

A diplomáciai tárgyalások menetét rövid időre hátravetette az I. József váratlan halálával bekövetkezett belső és külső politikai helyzet, amelynek rajzát Lukinich kitűnő képben foglalta össze. Idevonatkozó széles látkörű történeti fejtegetéseit az osztrák tudósok is megszívlelhetik. Helyesbíti a Pálffy gróf megbízatásának felfüggesztéséről alkotott eddigi hibás felfogásunkat, mely szerint az udvari tanácsosok rosszindulata és a régens királynének tájékoztatlan-sága miatt történt volna Cusani megbízatása. Utal arra, hogy egyenesen Eleonora régens királyné műve volt Pálffy Mária Anna, az elhunyt I. József bizalmas barátnője ellen és Pálffy főparancsnokot éppen a haditanács, illetve Savoyai Jenő támogatta az újabb megbízatás elnyerésében a régenskirályné előtt.

Pálffy állásának a megszilárdulása után a békemű gyorsan közeledett a befejezéshez. Rákóczi ápr. 18-iki manifestuma hatástalan maradt s a szatmári gyűlés előértekezletén Locher fogalmazásában a finális resolútió április 26-i szövege, mely főképpen a declaratió, az április 4-iki finális resolútió és Ráday ápr. 17-iki válasza alapján készült, befejező részében még több engedményt biztosított a kurucoknak. Így jött létre Pálffyték ismételt jelentékeny engedménye után a végleges finális resolútió április 29-én, amelyet május 1-én Károlyban aláírtak. Pálffy egy nappal később kelt, a régenskirálynéhez intézett jelentésének igen lényeges része az a pont, mely megállapítja, hogy a fegyverletétel április 30-án történt és nem «pünkösöd havának első napján», ahogyan Pulay írja s ahogyan utána általában történetíróink eddig irogatták.

Rákóczi a békét, melyről Károlyi ápr. 28-án értesítette, végzetes szerencsétlenségnek tartotta és még kevéssel annak megkötése előtt azt hitte, hogy a béketörekvések leszerelésére elegendő lesz a kuruc főparancsnok személyének megváltoztatása. De ebben, valamint a cárral való találkozáshoz fűzött reményeiben is csalódott és külpolitikai jelentősége fokozatosan csökkent, bár az ellenőrzésére küldött császári követnek, Wilzeknek irataiból arra következtethetünk, hogy Rákóczi még közvetlenül a béke megkötése előtt is aktív politikai tényező volt. Mindez azonban teljesen megváltozott, mihelyt a szatmári béke megkötésének híre Péter cár tudomására jutott. A bécsi udvar azonban Rákóczi személyére ezután is nagy súlyt vetett és az élesen felújuló címkérdéssel kapcsolatban ismét

bérenceket küldött ki Rákóczi és Beresényi meggyilkolására. A haditanács a fejedelem elfogatását és megöletését — amelyre vonatkozó egykori eredeti rendeletet Lukinich sikerült hasonmásokban közli. — saját közegei által akarta véghezvinni, abból minden idegen tényezőt ki akart rekeszteni, hogy az udvar részességét letagadhassa. Aljas terve azonban meghiusult és mint szerző leszögezi, kétségtelen, hogy a Rákóczi-problémának a haditanács által tervezett megoldása nem tartozik a császári külpolitika történetének dicső lapjaihoz.

A haditanács május 27-én értesítette Pálffy gróf főparancsnokot, hogy a régenskirályné a békét ratifikálta. Utóbbi előterjesztésére III. Károly, az új uralkodó, július 20-án Barcelónában kelt iratával erősítette meg véglegesen a békekötést, egyben pedig élesen elítélte azt az eljárást, amellyel az udvar a tárgyaló felek által aláírt ápr. 29-iki okiraton önhatalmúlág lényeges módosításokat eszközölt, mert ezek szerinte nemcsak a Pálffynak adott teljhatalmat, hanem egyúttal az udvar méltóságát is megsértették.

A szatmári béke által biztosított restitutio in integrum legnehezebb pontja a konfiskált birtokok visszaadása volt. Szerző erre a fontos kérdésre vonatkozó tárgyalásokat körültekintő figyelemmel elemezte és a kormánysszervek intézkedéseiből arra következtet, hogy Bécsben a béke végrehajtását birtokügyi tekintetben is őszintén óhajtották politikai okokból és a lelkek megnyugtatása végett. Pálffynak így nem maradt egyéb dolga, mint hogy a béke pontjait minden vonalon végrehajtsa. Az udvar eljárása nagy hatást gyakorolt Rákóczi környezetére, a lengyelországi emigráció tagjaira is, kik egymásután haza vágyakoztak. Az emigráció részletes elintézése Lukinich művében kapja a szakirodalom az első kritikai összefoglalást. Wilzek adataiból valószínűnek látszik, hogy a bizonytalanság napjaiban Rákóczi is komolyan foglalkozott az amnesztia elfogadásának gondolatával. De ezt a kérdést hamar elintézte és a cárral, majd a lengyel királlyal folytatott tárgyalások, különösen előbbivel kötött szerződése, a meg nem alkuvás álláspontjára terelték. Az emigrációra nézve döntő elvi jelentőségű volt a július 18-iki minisztertanács határozata, mely a gratia vitae et honorum-ot mindazoknak megadta, akik Wilzeknél jelentkeznek és igazolni tudják, hogy a békeszöveg tartalmáról későn értesültek. A gyakorlati kivitelt a Wilzek jelentése után Pleyernek adott utasítás szerint végezték el, amely az emigránsokat három csoportba sorozta, még pedig az elsőbe azokat osztotta be, akik idejében jelentkeztek és minden további

nélkül hazamehetnek, a másodikba, akik késedelmüket igazolni tudják és a harmadikba a «lázas» fejeit, akik időközben ellenséges magatartást tanúsítottak s akikre az amnesztia nem vonatkozott.

A békére vonatkozó politikai felelősség kérdésében Lukinich igazoltnak találta Csereynek azt az állítását, hogy «használt» Károlynak a rebellis volta, mert forrásaiban adatokat lelt Károlyi anyagi rekompenzációjára nézve. Ezek az adatok azonban csak a felkelés előtt bírt és a kuruc mozgalom alatt szerzett Károlyi-birtokok visszaadására és kártalanítására vonatkoztak és mint Acsády is megjegyezte, Károlyi meghódolására külön jutalom, bér s kegyek kikötése, aminőket egykor Teleki Mihály biztosított magának, árnyat nem vetettek. Azért méltán kérdi Lukinich, vajjon «lehet-e Károlyit feltétlenül elítélni azért, hogy az adott körülmények között menteni igyekezett, amit menthetőnek tartott s elfordult az emigracionális politikától, melynek kilátástalanságáról meg volt győződve». Károlyi mellett vagy ellen csaknem egyforma súlyú történeti érveket lehet felsorakoztatni és így Lukinich valóban tudományos tartalmat adott Thaly Káhnán egykori szavainak, melyek szerint a szatmári békeszerződés, mint Károlyi sajátos, egyéni műve, a magyar nemzet alapjogait, az ősi alkotmányt biztosította, megerősítette és nagyobb szerű önkényes intézkedéseknek elejét vette. Károlyi magatartása erkölcsileg kifogásolható, de elvi jóhiszeműsége kétségen felül áll, hiszen a tárgyalások alatt Rákóczy is több ízben, így különösen a császárnak küldendő levél ügyében érezte, hogy Károlyi érvelésében sok az igazság és február elsején az Olcsvára rendelt hívei előtt egyenesen megvédelmezte Károlyit az árulás vádja ellen, mely a vajai találkozás kapcsán elterjedt róla. Más oldalról viszont elhatározásaiban a fejedelem is nem egyszer ingadozott, de mint az európai politika aktív diplomáciai tényezője, Károlyi szűk látköre fölött állott és hazájától távol nem érezte olyan közéről az ezernyi bajt, mint a hadműveleti területen élő Károlyi. De feltétlenül jogos annak is a megállapítása, hogy a vezérlő fejedelem tündöklő jelleme diplomáciai babérok nélkül sem szűkölködött. Éppen azért a szabadságharcnak igazi tragikuma abban rejlett, hogy a fejedelemnek és fővezérének elvi útjai egymást keresztelték. A békére szüksége volt a magyar nemzetnek, de csaknem olyan mértékben szüksége volt a bécsi udvarnak is, amely voltaképpen Pyrrhusi győzelmet aratott és erkölcsileg még Károlyi eljárásánál is alacsonyabb eszközökkel kereste céljának elérését.

Lukinich pontos név- és tárgymutatóval, továbbá becses oklevél-tári jegyzetekkel ellátott műve, mint a szatnári béke történetének első rendszeres kritikai feldolgozása, tagadhatatlanul nagy hézagot töltött be szakirodalmunkban. Azok a függő kérdések, amelyek eddig részint eredeti források hiánya, részint egymással szembenálló és ellenőrizhetetlen adatok alapján, vagy sokszor szubjektív, érzelmi következtetések által indokolva, erről a határjelző eseményről irodalmunkban szétszórtan heverték, Lukinich művében modern történelmi vizsgálódások útján tudományos megoldást találtak.

Arday Pál.

IRODALOM.

Képek a magyar diákéletből.

Komáromi János: *Pataki diákok*. Regény a század elejéből. 8r. 239 l. Budapest, Stádium, 1926. — Dr. Ikafalvi Diénes Jenő: *Nagyenyesi diákélet a XIX. század végén*. Emlékezések a Bethlen kollégiumi diákszokásokra. 8r. 199 l. Cluj—Kolozsvár, Minerva, 1924. Budapesten: Studium.

Színtelenedik, fakúl az élet; egyre menthetlenebbül veszendőbe mennek azok a hosszúéletű hagyományok s azok az eredeti szokások is, melyek egy-egy nagymultú iskolánk diákéletét oly színessé tették s erős szálakkal fűzték egymáshoz s iskolájukhoz diákjaikat. A tovatűnő mozgalmas élet ködbevesző jeleneteit, a gyorsan fakuló kép színeit igyekeznek még mintegy sebtiben felvázolni annak a nemzedéknek írói, amely a századfordulón még élte nagynevű kollégiumaink diákéletét s hallomás útján még elevenen kapcsolódott hozzá a mult hagyományaihoz.

Így rajzolta meg a debreceni kollégiumnak Jókai romantikus színeit vesztő életét Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regényében; így írta meg több e körből vett elbeszélése után a pataki diákélet regényét Komáromi János; így foglalta kötetbe egy erdélyi erős magyar érzésű ügyvéd, I. Diénes Jenő, az erdélyi magyarság egyik legkimagaslóbb, most keményen ostromolt fellegráának, a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak diákéletére vonatkozó emlékezéseit.

Komáromi János regénye koncepciójában Móricz Zsigmondéra emlékeztet. Nála is egy szegény sorsú kis diák, Barla Jóska, kerül be faluról a pataki híres kollégiumba s a regény azt rajzolja, mint tükörződik e naiv lélekben a kollégium világa s ennek hatása alatt mint kezd szárnyakat bontani az életre a buksi fejű, félénk kis «konyadiák». Magát rajzolja ő is hősében, éppúgy, mint Móricz Zsigmond. De míg Móricz gyűlölettel gondol a debreceni kollégiumra, Komáromi meleg szeretettel emlékezik az alma materre s hozzá való ragaszkodással tölti el kis hősének a lelkét is. Megértéssel érezteti a kollégium nevelő hatását, amint rajzolja, mint kezd kapaszkodni fölfelé, a

nagyobbak után, két gyenge karja erejéből a kis ügyefogyott diák, kit édesanyja húsz krajcárral tett le a kollégium kapujában, az Isten meg a kollégium irgalmára bízva.

Komáromi nemcsak megértéssel és szeretettel gondol a pataki kollégiumra, hanem hálával s a frissen megőrzött kedves emlékek egész özönével is. Míg Móricznál a szegény kis diák küzködése csaknem lázító élt nyer, Komárominál szinte a természet rendjének tesszik, hogy aki szegény, annak bizony keservesen kell kiküzdenie magát, de nagy áldás az is, ha erre lehetősége nyílik. Ennek megfelelően míg Móricz hőset valami állandó belső nyugtalanság fűti, addig Komáromié csupa egyensúlyozottság.

Móricznál a gond fellegei árnyalják ezt a vidám világot, Komárominál most torzító, majd komolykodva mókázó, de mindig hangozan, egészségesen kacagó humor ragyogja be. A csendes, szerény kis diákot az író a falusi vályogházból egyszerre egy neki egészen idegen világba helyezi: a pataki kollégium nyüzsgésébe, egy csomó eredeti, nyers, vidám és szájas figura közé. A kollégium egész társadalmával, sok jóízű alakjával megismerkedik lassanként s előttünk is élénk, színes mozaik tárul fel az iskola életéről, ennek aprólékos eseményeiben, melyek szinte naplószerű pontossággal peregnék le előttünk. Egymást kergeti a sok tréfa, pajzánság, játékos torzítás, a sok kötődés, ugratás, a sok apró csíny, pech és szomorúság. De a sok bohóság mellett a kollégium nagy hagyományai, multjának felemelő eseményei és kiváló alakjai is elevenen élnek az ódon falak közt s mint dicső és lelkesítő emlékek töltik el a diákok lelkét.

Így alakul ki a sajátosság, egészséges pataki diákszellem, melyet az író nagyon jól ismer s velünk is meg tud kedveltetni. Mindennek megvan nála a maga helyi színe s jellemző az a hang is, amelyen elmondja történetét. A diáktanyák jóízű szövivőjének a hangja ez: kedves, derűs, itt-ott komolyságot mímelő humorizálás, mely azonban elhumorizálja még a komoly dolgokat is s nem riad vissza még az ízléstelenségtől sem, mint amilyen a kániszmerda tréfa (32. l.), Korpa János köpése (58. l.) s a Cziczu-kaland (123. l.). Mélyebbre nem igen hatol, az egész diákéletet inkább csak külsőségekben rajzolja, alakjait is többnyire csak anekdotikus megvilágításban: egy-egy esetük vagy csínyük által, amely révén hírhedtekké válnak s amelyben szinte egész lényüket kifejezve látja az író. Hőse lelkének rajzában sem próbál oly mélyre hatolni, mint Móricz, hőse inkább csak arra szolgál, hogy legyen ki köré csoportosítania a sok tarka képet. Mindezek ellenére is a pataki diákélet jőszemű s jóízű krónikására talált Komáromiban.

A Jókai elbeszéléséből feledhetetlen nagyenyedi diákéletet rajzolja Diénes Jenő. Könyve szerény igényekkel lép fel: le akarja írni a diákéletet és diákszakásokat, ahogy ezek még éltek az ő iskolázása idején, egy emberöltővel ezelőtt, a Bethlen-főiskola legszebb, legvirágzóbb korszakában. Igyekszik azokat a vonásokat emelni ki, amelyek megkülönböztették az enyedi diákok életét másokétól. Egy örökre eltűnt érdekes világ az, melyet a hála ébresztget ezekben a különösebb írói készség nélkül, de szeretettel írt emlékezőekben. Egypár jelentéktelen elbeszélés is csatlakozik hozzájuk, melyeknek tárgyát szintén az enyedi diákéletből vette szerzőjük.

Nem is írói cél lebegett a szerző előtt, hanem inkább meg akarta menteni a feledéstől kedves iskolája életének eltűnt képeit s ragaszkodásának akart kifejezést adni alma matere iránt. Ott lenn nagyon megváltozott a világ s az ősi iskola fölött nagyon megnehezült az idők járása. Talán lesznek, akiket hozzá való hűségükben erősít ez a könyv is, mely a megpróbáltatások idején annak az iskolának munkás életét rajzolja, mely ezeket nevelt «a magyarságnak, a hazaszeretetnek, a kötelességtudásnak és az életnek» s Erdély csüggedt magyarságát eszméltetően hivatkozik arra, hogy «annak a szellemnek, mely onnan kiáradt, szerteszét érezzük jótékony hatását, hol magyar ember és magyar művelődés van».

GYULAI PÁL EMLÉKE.

Elnöki megnyitó-beszéd a M. T. Akadémia Gyulai Pál emlékének szentelt ünnepi közgyűlésén, 1926 május hó 9-én.

A jelen század második évtizede óta nálunk sűrűn sorakozó születési centennáriumok megtanítottak a nagy különbségre, mely érezhetővé lesz oly író emlékének évszázados ünneplése közt, ki rövid életű volt és az olyané közt, ki hosszú életet élt.

A rövid életűek alakja akkor, amikor születésük után az évszázad letelik, már annyira eltávolodott tőlünk, hogy az irodalomtörténet adatainak segítségével s esetleg a legöregebbek visszaemlékezésének pislogó mécsesét kérve kölcsön, tudjuk csak némileg elevenen állítani őket képzeletünk elé. Ellenben azok, akiket a gondviselés hosszú élettel áldott meg, még belévegyülvén a mai nemzedék életébe, ők mint az ifjabb korúak tiszteletétől, szeretetétől környezett kedves, jó öregek szinte ma is közöttünk járni látszanak, mintha még el sem költöztek volna körünkből.

Az első sorba helyezhetjük Petőfit, Madáchot s a tőlünk szintén aránylag már távoli időben megvált Keményt, Eötvöst, Aranyt ; ellenben a másik sorba, tehát napjainkhoz közelebb kerültek hosszú életükkel Jókai, Lévy és Gyulai Pál.

Akadémiánk életében és halálában mindig megbecsülni igyekezett Gyulait, érezvén, hogy ezzel csak önmagát tiszteli meg. Ő is ragaszkodóan hű maradt mindvégig Akadémiánkhoz ; az I. osztály titkári tisztjét, melynek 36 éven át díszl kölcsönzött személye s melynek teendőit késő aggkoráig példás pontossággal látta el, nem akarta mással fölcserélni. Mikor öt nyolcvanadik születésnapja alkalmából testületileg üdvözlöttük, lemondott az osztálytitkári állásról ; de mindvégig semmi jelét nem adta annak, mintha az Akadémia

— amivel néhányan vádolni szokták — eltért volna az ő irányától, ellenkezésbe jutott volna az ő szellemével.

Egyébiránt Gyulai működését Akadémiánk körében főtitkárunk mai jelentése fogja érdeme szerint méltatni.

Gyulait, az író, méltatói rendesen mint költőt *vagy* mint kritikust szokták megítélni és értékelni. A súly rendesen írói működése egyik *vagy* másik ágán szokott nyugodni. Valóban, mindkettő eléggé tartalmas és értékes arra, hogy az irodalomtörténészt vagy æsthetikust külön-külön is foglalkoztassa. De nézetem szerint a kettő között nemcsak, hogy ellentét nincs, hanem e kettő Gyulainál egészen külön sem választható, mert egyik sem érthető meg egészen a másik nélkül; az egyik a másikat magyarázza, sőt sokban elhatározó a másiknak megítélésére nézve.

Mint közös szempont, mely Gyulai mindkétnemű írói tevékenységére nézve döntő, soha szem elől nem téveszthető az, hogy Gyulainak költészete úgy, mint kritikája, lelke mélyéből fakadt. Nem volt sohasem erőltetett, mellékteteket szolgáló; soha szenvedés nem fért hozzá, sem alkalmi pose, sem szívdesség vagy bosszú célzata. Őszinte volt és igaz, szinte kényszerű, mert éppen a Gyulai lelkéből csak ez a költészet s csak ilyen kritika fakadhatott.

Ez a közös szempont adja azután kezünkbe a vezérfonalat a többi vonatkozások és érintkezési pontok megtalálására is. Ő gyakran a kiméletlenségig szigorú kritikus volt, de nemcsak mások, hanem önmaga iránt is; ez magyarázza meg azt, hogy mint költő, tekintve hosszú, munkás életpályáját s bár 16 éves korában már költött és 82 éves korában még költött, tulajdonképen nem volt termékeny; költői műveinek sem száma, sem terjedelme nem nagy, bár egészök kétségkívül gazdag és változatos.

A szigorú mérték, melyet önmagára alkalmazott, magyarázója tehát szigorának az irodalmi kritikában. Kritikusi tollát az a gondolat látszik vezetni: ti ilyet is írtok, mikor én ennél sokkal különbet megíratlanul hagyok! Szigora sohasem vált ártalmára az irodalomnak; nem mutathatunk rá egyetlen valódi tehetségre, amelyet ő elnyomni segített volna; ellenben alig volt és van kritikusunk, aki irodal-

munkat valóban annyira megjavította volna, mint ő, kiről elmondhatjuk, hogy prózai műveiben megreformálta a magyar prózát. Őt a kritikában a jó ízlés és a hagyományok tisztelete, a műveltség és tanulmány megkövetelése vezetik. Kritikája egy szinten áll irodalomtörténeti értékeléseivel, melyek legtöbbje maradandóan jelölte ki helyét irodalmunk ama jeleseinek, akikkel foglalkozott.

Hogy a kritikában, bár mindig lelkiismeretesen igyekezett igazságos lenni, nem maradt mindig ment a túlzástól, sőt az elfogultságtól sem, annak magyarázatát én szintén költői és kritikus egyéniségének szétválaszthatatlan egységében keresem. Egészen téves utakon jár az, aki makacs doktrinarizmust, pedantériát keres kritikájában; ő abban is elsősorban költő, tehát művész volt. A művészi ideál volt, kétségkívül, néha túl magas mértéke; az ő művészi ideáljának megsértése volt az, ami nyugalmaiból kihozta, néha csípőssé, majd keserűvé tette. Ezt a csípős vagy keserű alaphangot költészete számára is az élet adta meg, mely kegyetlen csapásokkal sujtotta nemes és jó szívét. Maga mondja önmagáról: «a gúny gyakran csak a könnyek árja, a szívbe fojtva s ott méregre válva».

De visszatérek a főpontra, hogy koronkinti kritikus túlzása vagy elfogultsága költői, művészi lényéből ered. Delacroix, a művész azt mondja: «L'art, c'est l'exagération à propos», s egy másik nagy francia szerint: «l'art vie de grands partis-pris». Bizonyára igaz, hogy a művészetnek túlzásokra szüksége van, hogy a művészet nagy, megrögzött véleményekből, vagyis elfogultságból táplálkozik. A mindig elfogulatlan tárgyilagosság, a mindig józan mérséklet gyönyörű erények, de ezeknek az erényeknek a virága a művészet mezején nem virít; a művésznek, aki igazán az, le kell mondania a teljes elfogulatlanság érdeméről.

Gyulai Pál elsősorban és főképp költő, tehát művész volt; igazi, vérbeli művész, aki e természetét soha és sehol meg nem tagadhatta. Ez fejt meg elfogultságát, mely kritikájában néha megnyilvánult; bírálói szigora egyenes arányban állott művészi ideáljához való hűségéhez; a kritikus hév nála csak a ki-kitörő sértődött művészi rajongás hangja volt.

Nem érdektelen jelenség Gyulainak ma észlelhető posthumus népszerűsége. Neki, aki megvetette a népszerűséget, tulajdonképen bármennyire is igyekezett, életében sem sikerült egészen népszerűtlenné lennie. Függetlensége, részrehajlatlansága, kiméletlensége mindenki iránt, tiszteletet parancsoltak; tekintélyét lehetetlen volt el nem ismerni, vele szembeszállni veszedelmes lett volna és mindig ajánlatosnak látszott a nyugvó oroszlánt nem ingerelni. Így tulajdonképen való támadói, ellenfelei, kivált pályája második részében, alig voltak, hangos barátai sem, mert hiszen azokat ő maga rázta volna le magáról. Most, hogy a múlté, a magasztalás már bátrabban hozzáférhet, az olyanok magasztalása is, akiket, ha élne, valószínűleg letorkolna. Minduntalan halljuk az intelmeket, hogy az Akadémia, a Kisfaludy-Társaság térjenek vissza a Gyulai irányához, amely helyes volt és amelyet állítólag elhagytak.

Mi csak örülhetünk a Gyulai minden, bár elkésett dicséretének is, de egy kissé óvatosan kell ezzel a legújabb keletű Gyulai-kultusszal szembenéznünk. Először azért, mert nálunk általános jelenség, hogy a holtakat csak azért dicsérik, hogy velök az élőket üssék; minél nagyobbaknak tünnetik fel azokat, annál könnyebben kisebbsíthetik emezeket. Másodszor nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ma a leghangosabban szól gyakran a Gyulai dicsőítése olyanok ajkáról, akik mindig egyenes ellenkezőjét hirdették és tették s hirdetik és teszik most is annak, amit Gyulai hirdetett és tett.

Az ő emléke, érdeme az egész nemzeté s mi, kik életében talán valamivel közelebb állottunk hozzá, mint mások, nem akarunk belőle semmi egyedáruságot formálni. De éket sem hagyunk veretni közénk és az ő emléke közé. Lelkiismeretünk szava azt mondja, hogy nem távolodtunk el tőle, sőt híven igyekszünk követni nyomdokait. Gyulai új magyarázókra nem szorul; megmondta ő világosan, mit akar; az Akadémia s az ő másik irodalmi otthona, a Kisfaludy-Társaság, gondoskodott róla, hogy főleg kritikai munkái összegyűjtve a magyar olvasó és megértő közönség kezeibe jussanak.

Más emléket eddig nem állítottunk neki, márvány

mellszobra, mely a Kisfaludy-Társaság tulajdona, a mostani centenárium alkalmából nyert helyet Akadémiánk heti üléstermében. Halála után mozgalom indult meg szobrának nyilvános helyen való felállítására. A begyűlt pénz időközben elvesztette értékét s mostani nyomorúságunkban alig gondolhatunk rá, hogy e tervet egyhamar újra felkaroljuk. A Kisfaludy-Társaság legutóbbi, szintén a Gyulai emlékének szentelt ünnepi közülésén az ő kritikusi munkásságának leghivatottabb méltatója megpendítette összes művei kiadásának eszméjét; az eszme megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, amire bizonyly az Akadémia is készségesen lesz hajlandó.

Más, nagyobb, boldogabb Magyarország volt az, amelynek számára Gyulai, kivált élete utolsó szakában, dolgozott. Fiatal korában súlyos gondba merült a haza sorsa miatt ő is; inkább a dicső halált kívánta neki, mint a gyalázatos életet; de a nagy nemzeti ébredés idejében már az ő szívében is föltámadt a remény:

Ha ijeszt is a kétség rémes árnya.

Szenvedj, remélj, higj, lelkesülj te szív.

És a szebb kor beköszöntött; a szebb kor azonban elmúlt. Most, minden eddiginél súlyosabb nemzeti válságunk közepett sem akarjuk megtagadni a költő bizakodó reményének szavát. És ha — amint hisszük — lesz még feltámadás, lesz még jövő Magyarországa, azt, amit Gyulai egész írói tevékenységének gyümölcseként nekünk hátrahagyott, azok közé az értékek közé fogjuk sorolni, amelyeket híven és épen akarunk átmenteni ama jövő Magyarországa számára.

Ezzel megnyitom az Akadémia LXXXVI. ünnepi közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

DEÁK EGY ISMERETLEN FELIRATA.

Wesselényi egy helyt bejegyezte naplójába, hogy a bécsi kormányban és magában Ferencben s egész környezetében 1830 óta meggyökerezett a juliusi francia forradalom s a lengyel fölkelés hatása alatt az a kiirthatatlan meggyőződés, hogy Magyarországon forradalmi szellem van elterjedve, sőt minden pillanatban kitörhetőfélben. E szerencsétlen hit magyarázza meg mindazokat az elnyomó kísérleteket, melyek 1831—1840-ig a kormánypolitika irányzatát mutatják, melyeket Reviczky s más jobb meggyőződésűek nem bírtak mérsékelni. Ez magyarázza meg az 1832/36-iki országgyűlés minden szabadabbelvű mozgalmával szemben elfoglalt reakcionárius eljárást, mely különben érthetetlen volna.

De ennél sokkal erősebb módszerhez is nyúlt a kormány : a megfélemlítés szokott erőszakos eszközéhez. Ennek első, országosan feltűnt jelensége volt báró Wesselényi Miklós kettős főbenjáró bűnperbe fogatása N.-Károlyban a megyegyűlésen 1834 december 9-én az örökváltság mellett tartott beszédéért s Erdélyben legkivált azért, hogy 1835 január 29-én engedély nélkül kinyomatta kőszajton az erdélyi országgyűlési napló egy ívét. Ebből az ügyből származott a szólásszabadsági sérelem, mely következményeivel együtt 1840 május 1-ig foglalkoztatta az ez idő alatt lefolyt két országgyűlést, az összes meggyeket s az egész közvéleményt.

A Wesselényi személyében a notaper indításával megsértett szólásszabadsági sérelmet 1835 június 15-ikén kerületi ülésen Beöthy Ödön adta elő s feliratot indítványozott miatta. Deák Ferenc, ki szokása szerint a későbbi felszólalók egyike volt, azonnal felállította azt a két tételt, melyek a szólásszabadságnak elidegeníthetetlen nemzeti alkotmányos

jogában az egész ország elfogadott jelszavai lettek. Ezek a következők: a kormány és a fejedelem nem egy s ha Wesselényi tehát a kormány ellen szólt, nem követhetett el hűtlenséget a fejedelem ellen; és a második, hogy közgyűlésen mondott beszédért törvényeink szerint széksértési eljárásnak van helye, de hűtlenségi pernek soha. Ezzel szemben állt a főrendi álláspont, mely mindkettőt tagadta; maga a nádor is kimondta azt, hogy a kormány és fejedelem egy, 1835 július 16-ikán a főrendi ülésben; mert különben pert indítani csakugyan nem lehetett volna. E két előbbi elv győzelmétől függött tehát a győzelem e kérdésben. Az egész ország méltán feszült figyelemmel várta, hogy mi fog történni s Deák, mint menti meg az elvet. E kérdést 1835 június 22-ikén az tette bonyolultabbá, hogy Bars tüzes követe, Balogh János, magáévá tévén Wesselényi szavait, a kormányt is notaperbe fogta; továbbá, hogy Békés megyébe, mert az örökváltság ügyében körlevelet mert intézni a megyékhez, királyi biztos küldetett. Utóbb a kormány Balogh perét megszüntette ugyan; de a másik két ügyben a két tábla 17, illetve 9 ízetet váltván, a kérdést megoldatlanul tette le áldatlan örökségül a jövő országgyűlés kezébe.

Ámde ebben az irányban további áldozatokról is gondoskodott a kormány az országgyűlést követő gyászos eljárásai által, melyekkel, mint Metternich mondta, «a bolond» szellemet el akarta nyomni. Ennek legelső áldozatai a szerencsétlen ifjak, Lovassy Szakál László és Ferenc s Tormássy János lettek, kiket Lapsánszky János feladására fogtak el 1836 május havában, továbbá Kossuth Lajosé 1837 május 4—5 közti éjen a *Törvényhatósági Tudósítások* c. írott lap kiadásáért s általában az általa terjesztett veszélyes elvek miatt, melyeket követtek a megyékben egyesek ellen indított bűnperek, a megyék megfélemezésére irányzott parancsok, feddések s a levelezés sok más korlátozásai.

Deák világosan megmondta az országgyűlésen, meg utóbb követjelentésében, hogy ez a nemzet elsőrendű kérdése, melyben engedni nem szabad és nem lehet; különösen előre megmondta, hogy e tárggyal jövőre úgy kell összekapcsolni valamely fontos tárgyat, hogy a kormány és király kénytelenek

legyenek elismerni a nemzet e jogát. E határozottság, férfias szilárdság, melyet Deák ez ügyben tanusított, volt az, mi a közvéleményt vezette s ezek az elvek diktáltatták a meggyékkel az 1839/40-iki országgyűlési utasításokat.

De Deák más módon is részt vett ebben az ügyben. Az első időben ő vállalta el Wesselényi perét, a beadványok egy részét egyenesen ő írta; azután is mindenik az ő tudtával készült. Utóbb is a Kölcsény szerkesztésében ismert védőíratban két főrészt, határozottan tudjuk, hogy az ő fogalmazása szerint írtak meg: t. i. hogy notapörnek csak tetteleges fölkelésben van helye és hogy kormány és fejedelem nem egy s a végső simítás is tőle származik 1839 január elején. E mellett állandó összeköttetést tartott fenn Wesselényivel és Kossuthal, ügyeiket állandó figyelemmel kísérve, folyvást jelentést tett róluk meggyének; továbbá két ízben eszközölte ki utóbb az elítélés után Wesselényi büntetésének elhalasztását Bécsben, hogy szeme gyógyítása végett Græfenbergben maradhasson.

Deák mindezekon kívül két feliratot is írt Zala megye közgyűléseinek megbízásából e kérdésekben. Az elsőt írta az ifjak pereiben és a meghozott ítéletek ellen, azt bizonyítva be, hogy a kúria úgy a per folytatásában, mint a hozott ítéletekben túlmént a törvény határain. Ezért eljárása megsemmisítését s az országgyűlés összehívását kéri Zala rendei; továbbá ugyanebben Kossuth Lajos törvényelleni elfogatásának részleteit fejt ki. Ez kelt 1837 május 29-ikén s Papp Miklós kiadta a *Történeti Lapokban* (I. 700. l.), de Kónyi fontos gyűjteményében Deákról, mellőzte. A másik, mely maig teljes egészében ismeretlen, 1839-ből való, midőn már Wesselényi elítéltetése is megtörtént. A fontosabbik, a nagyszabású, az utolsó, mely valóságos korrajz ez idők történetére nézve, valóságos emlékirat a kort mozgató és ezt szerencsétlenné tevő kormányi felfogásról.

Ezt a feliratot Zala megye rendei 1839 április 15-iki közgyűlésükön 1245. sz. a. határozták el a «Br. Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos ellen hozott ítéletre tett végzésről» c. a. Röviden elsorolván a sérelmeket, hozzáteszi a jegyzőkönyv, hogy ezek «fájdalmas aggodalmaikat a legfőbb fokra emel-

ték». Tiszteletben tartják ugyan a megye rendei a bíróságok függetlenségét ; de azt oly kiterjedtnek «mégsem vélik, hogy azok a törvényes rendszert, perfolytatási rendet elkerüljék s a törvények elmagyarázásába bocsátkozva, olyas tetteket. miket a törvény bűnné nem tesz, azzá bélyegezhessenek s így mintegy visszaható erejű törvényt alkotva, az egyes polgárok személyes s értéki biztosságát veszedelmeztethessék». Hivatkozva tehát arra, hogy az ítéletek olyasmit bélyegeznek meg hűtlenségi bűnnek, mi az 1723 : IX. t.-c. alá nem vonható s ilyen a Wesselényi és Kossuth esete ; ezért feliratot határoznak az ezen ítéletekből eredt sérelmek tettleges orvoslása végett. Ugyancsak kimondják, hogy a királyi tábla által felállított azt az elvet, mely szerint a király és kormánya ugyanegy, kivált az Ulászló VI. törvénye 7-ik ágazatára hivatkozva, egyenesen tagadniok kell s ezért a következő országgyűlésre szóló követutasításokba fölveszik és e sérelem orvoslását követeik által szorgalmazni fogják.

Természetes, hogy e fontos felirat, melynek azokat az elveket kellett kifejtetni, melyeket röviden a jegyzőkönyvi határozat is magában foglal és e jegyzőkönyvi határozatban is könnyű felismerni Deák felfogását, csak Deák fogalmazhatta meg. Ez így is történt. Ez a fontos és következményeiben nagysúlyú felirat, melynek először sikerült a kormány politikájában fordulatot előidézni, még pedig az 1839/40-iki országgyűlés küszöbén, a következően szól :

«Őszinteség mindig illő, gyakran szent kötelesség, de sehol sem illőbb és sehol nem szentebb kötelesség, mint a nemzet s fejedelem között és soha nem természetesebb és nem szükségesebb, mint a szenvedések megsokasultsága közt s a veszély óráiban. Ezen okokért van jelen most azon pillanat, mely nem javallja csak, de parancsolja azon őszinteséget, miszerint már nemcsak a kapott sebek s azoknak égető fájdalma rajzoltassék Felséged szent színe előtt, hanem azon sebek ejtésének okai fedeztessenek fel s vonattassék le azokról ama lepel, mely azt eddig a fejedelem s nemzet közti nyilatkozásokban fedezte. Minden, ki látni tud s akar, már rég ismeri azon okot ; de nemzetül s törvényhatóságul részint tartózkodás, részint jobb jövőendő reménye miatt ki nem

mondatott. Most sem egyik-, sem másiknak többé helye, s azért hallgatni szégyen is, véték is. Ki kell tehát Felséged s az ország előtt mondanunk s tudtára adnunk jelen s jövő kornak, miszerint már több évekkel ezelőtt tudva nem lévő s meg nem fogható körülmény vagy emberek mesterkedései azon képzetet idézték elő, miszerint hazánkban uralkodó házunk elleni törekvés s az annak uralkodása alatt lévő többi tartományoktól elszakadásra célzás létez ; és hogy e végre nemcsak készültek történtek s történnek ; sőt kész terv van, s titkos társaságok s szövetkezések bel- és külföldre terjedve, csak kitörésre s cselekvés alkalmára várva munkálnak. E szerencsétlen képzet elfogadásra s hitre talált s meggyőződés erejére nőtt azoknál, kik Felséged boldog emlékezetű atyja s később Felséged királyi székét körülvelték. E tévedett hit s meggyőződés szerint tekintettek minden esetet, erre magyaráztak mindent, mi az országban történt vagy mondatott.

Az ország s a törvényhatóságok nyilván s királyi leiratokban is törvénytelenység s féktelenség vádjával illettettek ; egyszersmind nem nyilván ugyan, de elég láthatólag tápláltatott a forrongásra törekvésnek hite és gyanúja. És nemcsak tápláltatott ezen hit és gyanú, hanem a teendők zsinór-mértékévé lettek.

Ez országot s törvényhatóságainkat mennyire nem érheti a féktelenség s fennálló rend és törvénytapodásrólí vád, több törvényhatóságokkal együtt már elégszer s elég világosan kifejtettük ; most csak történetileg légyen a dolog állása kifejtve, bebizonyításául annak, hogy a nemzet részéről semmi újjítási vágy tette s törvényelleni törekvésre egy törvényhatóságot sem bírt.

Miután 823-ban akkori tanácsosok káros befolyása következtében törvényelleni újjítások s törvényes rend és csend felháborítása történt s az által polgári alkotmányunkat végveszély fenyegette, néhai nagy emlékezetű királyunk a kormánynak azon cselekvéseit szomorú s szívét sebző eseteknek nevezte ; 825-ben e szomorú esetek orvoslására s hasonló s mindennemű erőszakok eltávolztatására polgári alkotmányunk új biztosító törvénnyel sáncoltatott körül.

Nyugodtan s reménnyel teljesen várta a nemzet ezen régen óhajtott s hosszúra nyúlt országgyűlésének végét. Törvényesebb s következőleg boldogabb jövődjő hajnalának hasadtát képzelte látni. Történt is azon országgyűlés alatt sok olyan s hozatott azon több oly törvény, mi szép reményeket nyujtott.

Ezen remények teljesülését biztosítva ígérte a kinevezett országos küldöttségek munkálata. Ettől várta s remélte a nemzet, hogy majd célirányos törvények a létező bajokat orvosolni s hiányukat pótolni fogják és hogy az értelmesség kifejlését s ebből származó ipar gyarapodását gátoló akadályokat törvényesen elhárítván, a nemzetiség s Hazánk értéki s erkölcsi előhaladása eszközölve leend.

Ezen várakozás s ezen célokrai készülés közt telt el nyugodtan a közbeneső törvényes három év.

A 830-iki országgyűlésen ez országos munkálatok szőnyegre nem kerülhettek ; de mind Felségednek azon országgyűlésen történt megkoronázása, mind azon országgyűlésnek folyta s azon hozott törvények nemcsak nem zavarták az előbbi reményeket, sőt azoknak több alapot adtak s újabb kinézéseket nyitottak. Egyike ezen reményeknek volt az, miszerint az országos munkálatoknak még a 831-iki év folytatában leendő elővétele biztosítva volt a közelebbi országgyűlés egybejövetele idejének előre történt meghatározása által.

Ezen év első felében az egész világ figyelmét egy szerencsétlen nemzetnek léte s szabadságaérti véres küzdése vonta magára. Ezen szomszédnak — mely történetileg nemzetünkkel annyi összeköttetésben s rokonsági érintésekben állott — szerencsétlen sorsa Hazánkban is résztvevő keblekre tanált. Az országszerte elterjedt részvét számos feliratban nyilatkozott és ezek Felséged boldog emlékezetű atyját, ama szerencsétlen nemzetnek diplomatikai útoni pártfogására és arra kérték, hogy e végre a történetek mérlegébe befolyásának tetemes súlyát helyezze. Meggyőződésünk szerint az, miszerint amaz esetek s az azokszülte világszertei részvét minálunk így s épen így mutatkozott, csálhatlan jele azon bizodalomnak, mellyel a nemzet királyának mind kegyessége, mind hatalma iránt viseltetett.

Még ugyanezen esztendő közepén látogatta meg hazánkat az epemirígy keserű csapása. Sok történt az által s az alatt, minek emléke gyászos ; sok, mi szokatlan s törvénnyel vagy ellenkező vagy azonkívüli volt. Mindezek helyenként élénk, de csak törvényes közgyűlési vitatásokra adtak alkalmat, de sehol is ezen vitatások következtében törvényelleni határozatok s törvénnyel nem egyező újítások nem tétettek.

Eltölt az országgyűlés egybejövetelének előre megállapított határideje ; sőt eltölt azon túl egy egész év, s ha országszerte ezen halasztást törvényhatóságok vették is kedvetlenséggel, de véleményök tisztelettel teljes kinyilatkoztatásán kívül annak semmi tetteges következtése nem lőn. A közelebbi országgyűlés meghatározott idejéig rendelt adó azon meghatározott időn túl is rendesen szedetett s a közdolgok folyta mindenben csendes és nyugodt maradott.

Ily körülmények közt kezdődék a 832-iki országgyűlés. Annak mindjárt kezdetén élénk részvétet gerjesztő tárgyak fordultak elő. Az országgyűlésének előre határozott s törvénybe iktatott határidejére nem történt összehívása nem kevés e tárgybani utasításra adott vala alkalmat s azon tárgy ezen utasítások következtében érdekes vitatás alá jött ; de mind azon utasítások, mind ezen vitatások csak a fennálló törvények védlését s azok biztosításának óhajtatását leheltették.

Szintezen színe volt a felveendő tárgyak sorozása iránti vitatkozásoknak is ; és ámbár az iránt különböző utasítások különböző kívánatokat fejtettek ki, s ámbár a sorozásnak előbbi országgyűlésen történt s a Felséged által is helyben hagyott elhatározása már egy zsinórmértéket szabott volt, melyet követni legalább illőnek tetszhetett ; — mégis mind ennek, mind ama sokféle utasításoknak ellenére készek voltak az ország Rendei a királyi előadásoknak engedni, melyek azt kívánták, miszerint mindenekelőtt az úrbér vétessék fel s a szegény pór nép sorsa biztosíttassék és javíttassék. — Nemis kötelességöknek érzették az ország Rendei ezt tenni s hogy áldozni is kész igyekezetök a kormány által is pártoltatván, sikeres leend, annak zálogául tekintették azon atyai gondoskodást, mire mutatott az, hogy az előbbeni sort meg-

változtatván, a királyi előadásokban épen az úrbér tétetett minden más tárgyak elébe.

Valamint e tárgyban nyílt kebelre tanált az ország Rendeinél a számos milliókat tevő parasztság sorsa, szintoly nyílt kebelrel s rokonérzéssel fogadták a vallási helyzetökben terhelt három millió honfiainak szenvedő állapotjokat. A követi utasítások nagy többsége vont a tárgyat országgyűlési vitatás alá. Folyt és élénken folyt ezen vitatás. Számtalanok sóhajtsái s forró kívánságuk ellenére — habár a törvényhatóságok nagy többsége elhatározottan s élénken kívánta is — mégsem juthatott e tárgy csak mint kérés is, a trón fokaihoz. Az ezt okozó átalkodott ellenzés bárminő sértő volt, s bárminő éles az azáltal okozott fájdalom ; mérséklet uralkodott mind az országgyűlésen, mind a törvényhatóságokban az e tárgy iránti vitatkozások közt. Szent tiszteletben maradt mindenütt a törvény és a rend és ezen rend sértetlen ott is, hol annak jelen létezése nem is törvényen volt alapulva. E háborítatlan maradott rend s nyugodtság is nagy bizonyossága annak, miszerint Hazánkban nyugtalanságnak elemei nem léteznek, mert ahol azoknak csak gyenge csirái is vannak, azokat vallás iránti vitatások, az ingerültségek ezen legnagyobb tárgya, bizonyosan láthatóvá teszi.

A nemzeti nyelv vala azon országgyűlés kezdetének egy másik érdekes tárgya. Azon tárgy, mely termékenyítő folyamként halad ott, hol ápolást nyer, — vagy legalább ellenszegülésre nem tanál ; de amely gátak által hömpölygő árrá szokott nőni. Nem kevés akadályokat tettek e tárgynak, s az e tárgyban nemzetileg kifejlődött s kimondott közkívánságnak ; s mégis a kedvezések legkisebbikével is megelégedve, e folyam nyugodt maradott, partjai szűk határai közé szorítva.

Ezen tárgyakon keresztül haladva az urbér kidolgozása kerüle szőnyegre. Soha vagy ritkán volt még kiváltságos kar hajlandó kiváltságaiból mások hasznára engedni a nélkül, hogy arra felső hatalom, alólról jövő erőszak vagy külső körülmény ne kényszerítette volna. Ez ország Rendeit semmi ilyesmi, hanem csak a helyesség érzete s a kor szükségének elismerése bírta arra, hogy engedélyeket adni, áldozatokat tenni készek legyenek. E pályán voltak még s haladtak aka-

dályoktól körülvéve hol kevesebb, hol több sikerrel, midőn az V-ik t.-c. cím alatt eléggé ismeretes törvényjavallat a KK. és RR. által elfogadtaték. A szabad egyezkedés útján lehető magamegváltása azon jótétét, mely az ország több részeiben a parasztság oly nagy hasznára divatoz, az egész országra kívánták az ország rendei kiterjeszteni s törvényben kimondani. Ezen törvényjavallat a felső táblától visszaautasítottatott. Ekkor, még mielőtt az a Rendeknél újra elővételnek, praëdidiális parancsok küldetének országszerte. Főispánok s azoknak helyettesei széledének a törvényhatóságokba avégre : hogy ellenkező utasítások kieszközlése által ama törvényjavallatnak magoknál a Rendeknél eléstét eszközöljék. Ezen igyekezet helyenként sikerült is s ennek következtében ama törvényjavallat ott tanálta sírját, hol létre hozatott vala. Az utasításokban ezen felső vagy főispáni avatkozás s az, mire ezen igyekezet mutatott, mind országgyűlésen, mind a törvényhatóságoknál szomorodást okozott s feles aggodalmat szült.

Ezen aggodalmak következtében s ama törvényjavallat létesítése eszközzésére és nem létesüléséből eredhető veszélyek kikerülésére tartott beszédje egy hazánkfiának titkos feladás tárgyává lön. Ezen feladás után történt az, minek példája hallatlan volt, — miszerint nota rémítő s szokatlan keresete alá vétete valaki azért, hogy közgyűlésen — hol szólnia jussa is, kötelessége is hozta magával — szólott ; még pedig utasítás tárgyában (mely felsőbb bírálat alá vetve nem lehet) szólott s szólott nem valami törvényteleniséget, annyival kevésbbé törvénytelen tettet, hanem éppen ennek ellenkezőjét, t. i. egy törvény létesítését javallván s javallván azt főként következtető törvényteleniségek s rendtelenségek elkerülése s megelőzése céljából.

E nota-kereset alá vetés leve kezdete s gyászos előpostája azon fájdalmas csapásoknak, melyek már csaknem három év óta Hazánkat — nyugalmaát feldulva, egymást követve s szakadatlan — érték. Igenis, Felséges urunk, megrázkódtatta ezen eset Hazánkat, mert amit szabadnak véltünk és alkotmányunk szerint szabadnak kellettett vélnünk ; az, ami közgyűléseken századok óta szabadon gyakoroltatott, s ami-

nek gyakorlata nélkül alkotmányos szabad nemzet nem létezhet, t. i. a szabadszólás üldözés tárgyává leve. Rémülve kellett látni, hogy a szólási jus gyakorlatáért fejvesztési pör létesítettén, közgyűlések tagjait, mindazokat, kik azon jussukkal élni akarnak, s kiknek az kötelességek is, hasonló veszély fenyegeti. Ezen eset fájdalom, e rémülés s ezen aggodalom megzavarta az országgyűlésnek csendes folyamát. Szokatlan élénkséget és ingerültséget szült a törvényhatóságokban, mert kiki magát látta fenyegetve.

Ugyanekkor egy törvényhatóság ellen tétettek hasonlólag szokatlan lépések, s ez is csak azért, mit azon törvényhatóság hasonlólag amaz V-ik t.-c. létesítésére törvényhatósági jussával élve tett. Amazzal egyesülve kettős volt az ezen megtámadásszülte keserv s nyugtalanság. Amint abban a személyek jussát, úgy ebben a törvényhatóságok törvényes szabad létezését (polgári alkotmányunk ezen egyik legfőbb kincsét) kelle veszedelemben forogva látni. Ezen eset is számtalan élénk vitatásokat okozott s kellett okoznia.

A szólásszabadságán ejtett seb fájdalmait panaszláknak éppen az ország Rendei, midőn egy törvényhatóság követje csakugyan szabadszólásért hasonlólag nota-pör alá vetteték. Hogy ezen követ emián törvényhatósága által vissza hivatassék, a végre annak főispánja — habár süker nélkül is — pénz és csábítás által mindent elkövetett. Ezen cselekvésmódnak egész árnyéka — fájdalom — a kormányra esett s részint ingerültséget szülve, részint rossz példát adva, káros hatású volt.

Az országgyűlésnek vége felé mind az, hogy ezen követ ellen indított kereset visszavonatott, mind pedig az, miszerint báró Wesselényi Miklósnak nota-pörét minden kérései és sürgetései ellenére csaknem esztendeig nem folytatták, és hogy a Békés vármegye ellen intézett lépések is következés nélkül maradtak; arra látszott mutatni, hogy a keménységnek ezen szokatlan útján tovább lépni nem fognak s hogy az országnak keservét, rémülését s aggodalmát Felséged atyai kegyességgel meg fogja szüntetni.

Azonban alig vala az országgyűlésének vége, midőn néhány ifiaknak véletlen s katonai hatalom általi elfogatások

új rémülésre ada alkalmat. Bátran merjük Felséged szentelt személye előtt állítani, hogy ezen elfogatások, az elfogottak-kali bánásmód, a szabadvédelem tölöki megtagadása s elítél-tetésök Hazánkra több veszélyt hozott, több nyugtalanságot okozott, mint amennyit néhány ifjúnak — bárminő gonosz szándék vezetné is lépteiket s bárminő szabadon eszközöl-hetnék terveiket — tenni képesek lennének.

Ez eset óta valóban zajos közgyűlések voltak ország-szerte s az elkeseredés a panasznak hangját néhol talán kel-letén felül gyászossá vagy élessé tette. Bár ne lettünk volna kéntelenek belső meggyőződésünk s fájdalmas érzésünk sze-rint sértettnék tapasztalt törvényeink mellett emelni fel annyiszor védő s könyörgő szavunkat. Bár lehete vala időnk s eléggé nyugodt keblünk belső dolgainkra s szükségünkre — melyek oly sokak és sürgetők — fordítani figyelmünket s munkásságunkat.

De még alig volt időnk ama helytelenségek s azok által okozott sérelmünk temérdekségét egész kiterjedésében fel-fogni ; midőn egy új bebörtönzés új sebbel lepett meg. El-fogatott ugyanis Kossuth Lajos azért, hogy a nyilván tör-ténő törvényhatósági tanácskozásokat levelezőivel közölte. Hogy közgyűlések vitatását és határozatit kiki hallhatja s következőleg a hallottat másnak is elbeszélheti vagy meg-írhatja, ki azt hasonlólag mással vagy másokkal szintoly úton tudathatja, ez előttünk oly tiszta igazság volt és marad, mit józan ész kétségbe nem hozhat. Hogy a levelezés szabad, azt is tudtuk s annak törvény által biztosított jussát elidegenít-hetetlen tulajdonunknak ismertük. Hogy pedig mindenkinek lehet ezt gyakorlani s éppen oly tárgyban gyakorlani, mely — mint a feljebbi — szabad, azt is kétségbe nem vonhatónak tartottuk. Tudtuk továbbá, miszerint nem lehet senkit is eltiltani olyasminek gyakorlásától, mit részint a törvény nem tilt, sőt annak szelleme megenged, u. m. a közgyűlések foly-tának másokkali tudatását ; más részére pedig, t. i. a levele-zésre, a törvény nyilvános just ad. Ezeket tudván, sérelmes-nek kelle vélnünk azt, hogy Kossuth Lajos ily tárgyú leve-lezésétől eltiltatott ; mert e tilalom vagy azt tette, hogy a közgyűlések folytát azoknak, kik jelen nincsenek, tudniok

nem szabad, mi a közgyűlések nyilvánosságával szintoly merőben ellenkezik, mint azon mindenkivel közös emberi jussal, miszerint azt, mi nem titok, megtudni szabad ; — vagy pedig az volt azon tilalomnak értelme, hogy a levelezés tilalmas, mi nem kevesebbé képtelenség, mint törvényelleni s helytelen. Ezen tilalom tehát meggyőződésünk szerint túlmenvén a megtiltható tárgyak körén, annak tartalmát is nem létezőnek kellett ismernünk. Különben is ezen tilalomnak eredetije se velünk, se Kossuth Lajossal sohasem közöltetett.

Ezen ismételt tilalom országszerte a törvényhatóságokban több s élénkebb mozgalmat s ingerültséget okozott, mint amennyit éveken által ama levelezés maga okozhatott volna, mely nagyára csak a törvényhatóságok belső dolgai s egyes érdekeik tárgyára szorítva, igen kevés részvétet nyert volna, hogyha a feljebb említett egyik a másikat követő csapások, a közérdekűvé lett sérelmes tárgyak annak élénk érdekességet nem adnak.

Velünk együtt az országnak számos törvényhatóságai tették ez ügyet magokévá ; s miután Kossuth Lajos levelezését azok által részint pártolva, részint felszólítva folytatta, úgy állottak mindezen törvényhatóságok, mint e tárgyban megannyi szavatosai.

A dolognak ily állásában történt az ő elfogatása. Nem lehetett azért ezen esetet a legérzékenyebb fájdalom nélkül vennünk, mert ha helytelenség egyesek tettéért egész erkölcsi testületeket büntetni ; 'nem kisebb igazságtalanság s nem kevesebbé sértő egész testületek tettéért egyeseket lakoltatni. Ez a mellett, hogy helytelen, lealacsonyító is ; mert nincs azon kéntelenségnél gyótróbb s szégyenítőbb, mint öntettért mást látni szenvedni s annak ártatlansági tudása mellett is, azon nem segíthetni. Kossuth Lajost azért látván elfogva, bebörtönözve s hivtelenségi per alá vetve, mit mi oly számos törvényhatóságokkal együtt helyeslettünk s pártoltunk, s mit ő ezen helyeslés s pártolás nélkül nem is tesz vala ; magunkon s mindazon törvényhatóságokon elkövetettnek kelle az ellene elkövetett lépéseket tekintenünk.

E keserű és sértő érzésnek égő kínjai még első elevenségökben marcangolták kebleinket, midőn hasonlólag törvény-

hatóságok ellen intézett, azok méltóságát meggyalázó s jussaikat csorbító új eseteket kelle szemlélnünk abban, miszerint több megyék ellen királyi biztosi vizsgálat, határozataik megsemmisítése s törvény melletti felszólamlásuk kárhoztatása intéztetett. Törvényhatósági lételünket részint kisebbítő, részint fenyegető ezen történetekhez, azokat súlyosítva járula újra egyes hazafiaknak szólásbeli jussokkal élések s határozattá vált beszédeikérti s így az egésznek tettéért egyeseknek üldözések s perbevonattatásuk. Ez történt jelesen most közlelebről önnön keblünkől oly hazánkfiain, kik csak annak voltak tolmácsai, mi a nagy többségnek volt eredménye s mit annak következésében, mint önnön nézetünket, határozatul ki is mondottunk.

És ez, Felséges urunk! szomorú képe a közelébb lefolyt, reánk nézve veszélyteljes három éveknek. Ez képe mostani szomorú állásunknak. Az Istennek szent színe előtt — ki a nemzetek s uralkodók nagy bírāja — hivatkozunk az örök igazságra annak elítéléséért, hogy ezen eseményekre nézve lehet-e e nemzetet valamiről alaposan vádolni? Követett-e el e nemzet egyéb bünt, minthogy rajta ejtett sebek égő fájdalomában jaj-szavát hallatta? De ezen panaszát nem törvényes fejedelméhez intézte-e s nem kérő szavakkal járult-e ahhoz. kinek sérelmeket orvosolni felséges jussa s szent kötelessége?

Miként lehet a törvényhatóságok eddigi s mostani magaviseletére a törvénytelenység, rendbontás, féketlenség s törvénytelen ujításokra törekvés vádjait ruházni? ezek voltak pedig azok, mikkel mi s több törvényhatóságok már annyi leiratok által a legkikeresettebb éles és szíveinket marcangoló kitételekben illettettünk.

Az országos küldöttségek kirendelésétől, tehát 827-től egész a közlebbi országgyűlés végéig, addig t. i., míg a keménység már egy évvel azelőtt megkezdett útján kettőztetett lépésekkel kezdetek haladni s midőn a keménység szigorú példái országszerte keseredést s rémulést okoztak, — Hazánk-nak nemzeti élete mind országgyűlésen, mind azon kívül — a törvényhatóságokban nem volt egyéb, mint készülés s munkálat azon törvények létesítésére, melyek hogy a polgári élet s igazgatás minden ágaiban javítva létre jőjjenek, mind a

létező szükség kényszerítve parancsolta, mind pedig a nemzet színtoly elevenen óhajtotta, mint amily nyilván kijelentette a koronás fejedelem abbéli szándékát. És éppen ezen időszakról, mely törvénylétesítés törvényes készüllete s munkálata közt tölt el, nem átalották azt fogni rá, mi a magyar nemzettől örökké távol volt s mi éppen jelen élete s munkássága által képzeletben is lehetetlenné lőn; mert ugyanis törvénynek törvényes hozatalára készülő s abban törvényesen munkálódó nemzet, ha minden egyébről vádoltathatnék is, de törvény elleni törekvés bünéről nem. (Ez logikai ellenmondás. A mult országgyűlése alatt pedig az ország Rendei egyedül törvényhozásbeil és sérelmek orvoslása megkivánását tárgyazó jussukat s kötelességöket gyakorolták. s ugyanezt gyakorolták a törvényhatóságok azon alkotmányos állásuknál fogva, miszerint az utasítások adása által ama jus és kötelesség velök közös.)¹

Ezen országgyűlés vége óta pedig az egymást érő csapás és sérelem oly véletlen és sűrűn ért bennünket törvényhatóságokat, hogy keblünkbeni törvényes javításokra, sőt közdolgaink folytatására is igen kevés időnk maradt. Mind a szólásszabadság. mind a személyes bátorság ügyében, valamint a törvényhatóságok jussai tárgyában s a törvénykezés előfordult sérelmes eseteiben egyedül csak ezeréves alkotmányunkat kívántuk védeni s fennálló törvényeink oltalmára s az azokon ejtett sebek orvoslására törekedtünk. Mindezen cselekvések mindenhez inkább hasonlíthatnak, mint törvénytelenységhez, rendbontáshoz, féketlenséghez s törvény mellőzése vagy tapodása szándékához; mert éppen ezekkel vannak legmerőbb ellentételben.

A törvénytelen újítások vádja színtoly kevéssé terhelheti hazánk törvényhatóságait. Lehet-e azokról mondani, hogy újítani, törvény ellen újítani akarnak, kik a régít, a századok által megszentelt törvényeket védik s akarják épességben tartani? De újítás egyébként nem is létezhet s arra törekvés magát egyébben nem is mutathatja, mint azt tárgyazó indítványokban vagy azoknak tettleges megkezdésében. — Minő, törvényeinkkel nem egyező vagy azokban nem alapult újítás hozatott valamely törvényhatóság által indít-

¹ Ez a rész a feliratból kimaradt.

ványba? létesített-e ilyesmi valahol? Valóban sehol és semmi; mert a közgyűlésekről naplóvitelét s azoknak más megyékkeli közlését tárgyazó határozatot ilyennek talán csak nem lehet nevezni. Ez a közgyűlések törvényes nyilvánosságából, jegyzőkönyvek vitelének természetes és törvényes gyakorlatából s ennek, valamint a szabad levelezésnek jussából önként és nyilván következnek.

Más nemzeteknél létezhet s tettekben is nyilvánul ujítási vágy s a meglévő felforgatásának szándéka. De mi egész biztosságunkat csak a régi s fennálló törvényekhez hív s rendíthetlen ragaszkodásunkban tanálhatjuk s tanáljuk. Újításokat csak a meglévőre alapítva, csak abból származtatva s csak törvényhozás útján óhajtunk. (Ennek pedig szükséges volta s ezen óhajítás Felséged elhunyt atyja által s Felségednek magának uralkodása alatt is kimondatott.)¹ De ily törvényszerű ujításokra vagy azokra készülésre is sem időt, sem kedvet nem hagytak a közelebbi történet sérelmek, mert akinek meglévő házáat kezdik bontani, nincs annak további építésre sem kedve, sem módja.

Tisztelő hódolással, de nyíltan kimondjuk, miszerint nálunk e közelebbi időkben és most tetteges és törvénnyel ellenkező újítások és az új s eddig szokatlan erőhatalmi lépések felülről jöttek. És ezen felülről jött lépéseknek s cselekvésmódnak csak visszahatása mindaz, mi a törvényhatóságok részéről mondatott és iratott. Igenis mondatott és iratott, mert mindaz, mi a közelebbi esetek által előkészített ingerültség következtében történt, egyedül csak beszédre s írásra, határozatokra s felírásokra terjedt. Ha amaz előszámlált s több más erőhatalmi lépések nem történnek, nem következik e jelen ingerültség, azon számtalan keserűségszülte beszédek elmaradnak s nem történnek sem az ezekből eredő határozatok, sem azon sok feliratok, melyekkel önszívöket s szíveinket sebezve Felségednek annyiszor voltak és voltunk kéntelenek alkalmatlankodni.

Valamint a törvényhatóságok ellen szórt, feljebb előfordult vádak azok nem érdemelték s nem érdemlik, szintoly méltatlan az egész nemzetet érdeklő azon már kifejezett

¹ Ez a rész a feliratból kimaradt.

vád s gyanú, miszerint hiszik : hogy e hazában a Felséged törvényszentelte kir. széke s uralkodó háza elleni törekvés létez ; hogy itt titkos társaságok űzik veszélyes mesterségöket s vétkes célokra a külfölddel szövetségben állanak és hogy zendülési tervek forraltatnak vagy talán ki is főzettek. — Ezen vádló gyanú a törvényhatóságok ellen intézett vádakhoz, — melyeket nagy részint szült is — méltatlanságában hasonló, de azoknál még sokkal képtelenebb s következéseinben veszedelmesebb.

Képtelenség igenis, Felséges urunk! vétkes képtelenség lázadási törekvést s Felséged s uralkodó háza iránti hívtelenséget tenni fel a magyar nemzetről, mely ezen dicső uralkodó ház iránti hívséget tűrve és cselekve és áldozva oly gyakran s hűzamosan bebizonyította s azt vérével s értékével pecsételte ; azon nemzetről, melyet felséges uralkodóitól sem szenvedések s érzékeny sérelmek, sem hosszas háborúk terhei elidegeníteni nem tudtak s mely a 741-iki s 809-iki kétes időszakban éppen úgy megmutatta rendíthetetlen hívségét, mint a legnyugodtabb béke idejében. A magyar nemzet forrón óhajt, mint nemzet, az értelmi s értéki kifejlődés magas fokára jutni ; de tudja, hogy ezt csak felséges uralkodó háza alatt s annak kormányja alatt lévő tartományokkai összeköttetésben érheti el. Midőn nemzetiségét akarja kifejteni, midőn polgári alkotmányát kívánja épen tartani s célirányos új törvényekkel öregbíteni ; akkor csak a Felséged kir. széke fényét s hatalmát öregbíti, mert csak hatalmas s boldog nemzet királya lehet igazán dicső s valóban hatalmas.

De ha nem létezne is azon erkölcsi lehetetlenség, mi hívtelenség tette nézve a magyar nemzetről vele született türelemében, hívségében áll ; olyan mind alkotmányi, mind társasági helyzete, mi zendülés vagy forrongás létesülését merő s physikai lehetetlenséggé teszi. Valóban a föld kerekiségén talán minden országban, minden nemzetről inkább lehet ilyesmitől tartani, mint éppen e hazában. Nem létez itt forrongásnak semmi igazi eleme, semmi valódi eszköze. Hol katonai talentumok hibáznak, hol pénz nincs s nincs érdekes rokonság által egyesített néptömeg, — ott álmodni is képtelenség revolútiót. Nálunk az annyiféle vallások, ajkak s

nemzetségek, a polgári helyzet oly különböző és soknemű állása minden rosszra törekvő pontosulást is teljes lehetlenné tészen. És e szegény, legkisebbé sem vérengző, számtalan helyzetek s érdekek által apróra darabolt nemzet, katonai határőrségek által körülkarolva áll önparányiságában s tehetetlenségében, ellenében pedig a világnak egyik legszámosabb s leggyakorlottabb hadserege. Ily helyzetben zendüléstől s forrongástól tartani csak annyi, mintha egy óriás valami gyerkőce erejétől rettegne.

Éppen amilyen képtelen ezen szerencsétlen gyanú, szintoly veszedelmes az következéseiben. Egyes ember is tévedésében kártékony s rémítő teremtéssé válik; egész népet tévedés borzalmak útjára vezet, de tévedésben létező s annak következtetésében cselekvő kormány, hogyha tévedéséből vissza nem tér, talán legtöbb bajt okozhat, mert leghatalmasabb.

Ha ama gyanú alapos lenne, úgy a tett erőhatalmi lépések menthetők lennének; de midőn az ok nem létezik, melyért cselekvések történnek, akkor a cselekvések bizonynyal célra vezetőik nem lehetnek. Ha éjszaki tű, miután egy hajó vezéreltetik, hibásan mutat, a legbölcsebb kormányzás mellett is eltéved utjában.

Ama gyanúk szerencsétlen hitelében mind egyeseknek, mind az egész nemzetnek legtermészetesebb s ártatlanabb nyilatkozásait s irányát rosszra magyarázták. A nemzetiség előmozdítását úgy tekintették, mint különválásra s elszakadásra vezető eszközt; s azért annak mindennemű akadályokat tettek, mi ingerültséget szült a nemzet boldogságára ható csendes előhaladás helyett. Ártatlan s nyilvános társalkodást rosszat forraló titkos társaságnak néztek. Lázító törekvésnek tekintették a közgyűlések szabad vitárait, melyeknek tárgya is, célja is egyedül törvényfenntartása volt; s azoknak közlését ingerlő szándéknak, törvény oltalmára s jussuk védelmére hozott határozatukat ellenszegülésnek s szándékos huzalkodásnak magyarázták; holott nincs e széles világon nemzet, mely a magyarnál készebb lenne köszönni ott, hol arra okot adnak s szívesség és kegyesség bármi kis jelére is az elragadtatásig hálára lelkesülni.

Ama gyászos gyanúok következtetésében szükségesnek vél-

ték hatalommal lépni fel ; szükségesnek — eddig szokatlan keménységet fejtven ki — erőt bizonyítani. De, Felséges urunk! az erőnek legbizonyosabb jele s legszebb tulajdona kegyelem s szelidség. Az erős nyugtató önérzetében nem szorul kemény eszközre. Mind régi, mind mostani példák azt mutatják, hogy gyenge kormányok csekély gyanúra vagy szintoly csekély mozgalmak alkalmával véres áldozatokkal akarták az ingatag trónt erősíteni s leütött fejekkel körülámogatni ; míg erős uralkodások megvetéssel tekintették a nyugtalanok nem sikerülhető bősziútségét vagy szelidséggel vezették a tévedteket kötelességök útjára.

Erős és rágó orvosi szer ott, hol a betegség csak gyaníttatik, de valóban nem létez, az életerőt dűlja fel s halált okoz. Így minálunk nem létezvén az, mit letiprani szükségesnek véltek, a tipró lépések törvényeinket s társasági létünk biztosságát gázolták össze ; s most személyes bátorságunkat, legszentebb jussainkat, törvényhatósági létezésünket s így egész polgári alkotmányunkat végveszéllyel fenyegetettnek, sőt csaknem már rommá válnak vagyunk kéntelenek szemlélni.

Könyörgünk Felséged előtt, könyörgünk az ártatlanul szenvedőknek egekig ható hangján s könyörgünk azon ünnepestésséggel, mely egyes személy, annyival inkább nemzet halálveszedelme közti felszólamlásának kettőztetett súlyt ad : győződjék meg Felséged ama szerencsétlen s borzasztó gyanú alaptalan voltáról s képtelenségéről. Higgyen minekünk, higgyen hív magyar nemzetének, melynek — ezen állításunkban s könyörgésünkben, meg vagyunk győződve, hogy mint hív tolmácsi szólunk. Nemzet (mely nyíltan szólt fejedelméhez) még sohasem csalta meg fejedelmét. Adja nekünk vissza Felséged bizodalrát.

Részünkről készek vagyunk mindazt, mi történt, a multa nézve örökre elfelejteni, készek szeretett királyunk bizodalra s ebből származó kegyelme visszatérését, mint ég ajándékát, buzgó hálával fogadni.

Méltóztassék Felséged is a multakat kegyesen felejteni, méltóztassék a már szenvedőknek szenvedései megsziúntetésével, a perbe idéztetteknek az alóli felmentésével s minden erőhatalmi lépések elenyésztetésével a multakra sűrű fátyolt vonni.

Dicső emléke lesz ez keblünkben s késő maradékaink szíveikben s az egész világ előtt a Felséged törvényességének s kegyelmének. — Új időszaka fog ez által a kölcsönös bizodalomnak kezdődni s ezen bizodalom olajágának árnyékában képesek leszünk nyugodt elmével munkálni azon nagy míven, mely a Haza boldogítását, biztosítását s a törvények javítását célozván, a közelebbi országgyűlések tárgya leend.

Bízunk a mindenható nagy Istenben, kinek kezei közt van a népek sorsa s a fejedelmek szíve, miszerint nem lesz sikertelen ezen őszinte nyilatkozásunk s buzgó fohászuk. Ezen biztató sugár egy szebb jövő reményét deríti keblünkben.

Hogyha pedig még most sem hajolna kegyelemmel hozzánk Felségednek szíve, s ha jelen könyörgésünk célt nem érve hangzana el; ezen gyászos esetre ezennel mostanra s jövőre, jelen s jövő kor előtt nemzeti törvényes jussaink hív érzetében ellene mondunk mindannak, mi akárhogy s akár mikor törvényeink s jussaink ellen tétetnék; mindazokat erőnlkülieknek, nem kötelezőknek s erőszak szüleményének nyilatkoztatjuk.

Egyszersmind azt is ünnepélyesen jelentjük ki, miszerint minden felirataink hasztalanok maradván, sőt a reánk mért csapásokat még kettőztetvén; bármi történéjék is, fentebbi ellenmondásunkra hivatkozva s elidegeníthetetlen jussaink. igazságunk s ártatlanságunk érzetébe burkolva, néma hallgatással fogjuk a jövőt várni annak tudatában, hogy erőszak boldogságot felgázolhat ugyan, de just meg nem semmisíthet, s azon meggyőződéssel, hogy bármi súly alatt is csak vállaink, de lelkeink soha is roskadni nem fognak.»

Eddig s így szól a nevezetes felirat, mely hangjában és hatásában is méltó párja Deák későbbi híres feliratainak, a melynek hangján és okkifejtésein ezek vonásai felismerhetők. E felirat hatása, mint a későbbieké, a nemzet és királya közti politikai viszonyban, korszakot alkotó lett. Deák itt is a kormány feje felett nyújtja a béke olajágát az uralkodónak s úgy ezzel, mint bécsi útjával, melyről Deákról írt munkákban beszámoltunk már, sikerült elérni a nemzet és uralkodó kibékülését; úgy, hogy ezt, némi korlátozással, lehet Deák első kiegyezési művének mondani.

FERENCZI ZOLTÁN.

HÁBORÚ ÉS NÉPSZAPORODÁS.

— Tanulmány. —

I.

Az 1914—18. évi világháború végeláthatatlan mozgások és eltolódások forrásává lett a világ népeinek életében. Különösen nagyok és közvetlenek ezek a hatások a magyar népvilágban. Nekünk, a nagy háborúnak magukbanvéve is súlyos megpróbáltatásain kívül, népünk és országterületünk természetellenes négyfelé tépésének minden következményeivel is meg kell birkóznunk. Egymás sarkára lépő nehéz életproblémákat kell különbeni elpusztulás terhe alatt még pedig jól és minél hamarabb megoldanunk. Azok a kérdések tehát, amelyekre nemzeti életünkben késedelem nélkül válaszolnunk kell, nemcsak terjedelmesek és számosak, hanem igen sokfélék is. És hozzá népveszteségeink miatt még bonyolódottabbak is, mint világrészünk bármelyik országában.

Vannak e kérdések közt mindenekelőtt olyanok is, amelyek egészen általános természetűek. Ezek a háború elméleti kérdései. Tudjuk, hogy a történelmileg ismert nagy gondolkozók tetemes része a háborút a népek életétől elválaszthatlan életküzdelemnek — és ami ennél is különösebb — hatásában jónak, szükségesnek, elkerülhetlen fejlődési tüneménynek, szinte Isten által az emberiség boldogítására rendelt társadalom-természeti törvénynek vallják. Hogy csak a legnagyobbakat érintsük, *Herakleitos* (Kr. e. 500 körül) a háborút «minden dolgok nemzőjének» nevezi. *Aristoteles* a békét tartja ugyan a lét legfőbb céljának, de a háborút a béke elleni támadás elhárítása, sőt a rabszolgaszerzés végett is szükségesnek tartja. Az ő korában t. i. az elért boldogsági fok megtartása valóban a rabszolgák munkájától függött. *Platon* szerint a végcél szintén a béke, de a háború mégis állandóan lappangó állapot. A szicíliai *Empedokles* az életet a szeretet és a gyűlö-

let váltakozó ritmusának tartja s így a háborúban ő szintén az egyetemes természeti élet ritmusát látja. Általában az ókori gondolkozásban, mint nálunk is, csak a kozmopolita jellegű iskolák utasították el feltétlenül a háború gondolatát, tehát a kynikusok, stoikusok és epikureusok felekezete ; velük a hellén *Sokrates* és a római *Seneca*.

A vallásos könyvekben, nevezetesen az Ószövetségben, mint tudva van, Isten olykor a legkegyetlenebb háborút rendeli.¹ Jézus csodás békeszeretete mellett is kijelenti, hogy háborúért jött és kardot hozott a világra.² Ennek felel meg *Szt. Ambrus* tanítása is a Kr. u. IV. században, aki csak a rabló-hadjáratot tartja bűnnek. *Szt. Ágoston* a gonosztevők megbüntetése végett egyenesen Isten parancsának tartja. A kereszténység aquinói *Szt. Tamás* szerint sem tiltja a gonoszok elleni harcot, de azt megkívánja, hogy a harcot a béke felé tereljük. Általában az egész középkor ilyen a világfelfogásban.

Az újkort *Luther* nyitja meg. A háborút kereszténytelennek vallja, de szintén nem feltétlenül. A jámborok, gyengébbek és a békés javak, avagy a haza és becsület védelme végett a háború eltűrhető, mivel kisebb baj ama becses javak elpusztulásánál. *Grotius* szerint a háború velejár az egészséges társadalmi élettel. *Spinoza* szerint is el kell tűrni. *Nagy Frigyes* csak a védelmi háborút mondja jogosnak, de ehhez elővigyázatosan hozzáteszi az elhárításra szükséges «megelőző» háborút is. A jelenkor döntő felfogása azonban *Hegel* fiozófiájából származik, aki sokban valóságos előfutárja volt *Darwin*-nak és a «létért való küzdelemből» kimagyarázott háborúpártolásnak. A háborút e két nagy tudósra támaszkodva az életképesebb, tehát jobb nemzetek kiválogatódási útjának kezdték tekinteni, ami nagyban hozzájárult az általános védkötelesség megvalósításához és a több milliós néphadseregek keletkezésének is egyik lényeges motívumá volt a «jogegyenlőség» nagy modern elve mellett. Vannak, akik úgy vélik, hogy a lefolyt borzasztó világháború ki sem tört volna, vagy legalább mérhetetlen kártevése maradt volna el, ha a francia

¹ L. Mózes II. 15., 3. és V. 7., valamint a 137. és 149. Zsoltárokat és Példabeszédek 21., 31.

² L. Máté 10., 34., 35. Lukács 12., 51—53. és 14., 31.

forradalom egyenlőségi vívmányait e két gyakran félreértett tudós szellemi indítása nem vitte volna a végletekig. Hegel szellemi irányában különben nagy, tudós elmék és gyakorlati államférfiak véleménye igazolta még az «életképesebb» nemzetek támadó háborúját is. Ezek közül elég *Fichtét*, *Schleiermachert*, *Cousin Victort*, *Renant*, *Zieglert*, *Theobaldot* s nálunk *Concha* Győzöt említeni. Azonkívül *Rüstov* és *Bismarck* tett sokat a háborús szellem emelésére. *Bismarck* annyira ment, hogy a háborút tartotta normálisnak az állam életében, a béke-időszakokat pedig a háborúk megszakításának mondta. Azt a nagy elvet pedig, hogy a béke a társadalmakat elpuhítja és erkölcsileg megrontja, a háború ellenben megjavítja és megújítja, eredetileg *Bacon* állította fel és *Moltke* tábornok vitte a végletekig azzal a formával, hogy a háború az isteni világrend törvénye, ami az emberiséget az elaljasodástól megóvjaa és a legnagyobb emberi erényeket untalan feltámasztja halottaiból. *Kant* az újkori eszmék sodrában az örökbékét tűzte ki eszményi célul híres művében (*Zum ewigen Frieden*), de az embert korunkban még mindig vad és kegyetlen természetűnek, a háborút tehát elkerülhetetlennek hirdetve, a valóságban a francia forradalomtól a világháborúig terjedő korszak háborús világfelfogását nem is csillapította. Ugyanígy *Marx* elmélete is, mely a pacifizmus tételét politikai eszközül használta a polgári rend ellen, azonban az 1871. évi párizsi commune, az 1917. évi orosz és 1919. évi magyar szovjeturalom embertelen vérengzései ellen sem neki, sem követőinek kifogása nem volt. A háború korunkbeli elvi ellenzői közül végre *Ostwald*, *Colojanni*, *Tolsztoj*, és *Nitti* nevét elég kiemelni. Az utóbbi a *Kant*-féle örökbéke eszméjét szerinte megvalósító Európai-Egyesült-Államok gondolatkörében mozog. Nincs benne kétség, hogy a győztes nagyhatalmak, bár halvány formában, szintén egy ilyenforma államszövetségre gondoltak a genfi Nemzet-Szövetség megalkotásakor.

II.

E világtörténelmi vitába a statisztika komolyan először voltaképpen az 1870—71. évi német-francia háború adatai

alapján szólott bele. Németország népének rendkívüli szaporodása,¹ gazdasági jólétének és katonai hatalmának ehhez fogható gyarapodása, viszont Franciaország népérének szembetűnő pangása, de ugyanakkor a civilizáció káprázatos kifejlése sokban igazolni látszott a Bacon-Hegel-Darwin vallotta megállapításokat. Az azóta lezajlott világháború gigantikus arányai, szinte felbecsülhetetlen pusztításai és végig nem látható következményei azonban a háborúról alkotott korábbi kedvező elméleteket alapjukban megrendítették. Mint már annyiszor, most is mutatkozik az a jelenség, hogy a tudományos általánosítások és tantételek éppen a lezajlott nagy események zavaró hatása alatt, tehát sok mindenben tévesen szoktak megalakulni. A komoly számvetésekben tehát ma sokkal nagyobb szükség van a statisztika pozitív adataira és az azokból kielemezett igazságokra, mint bármikor azelőtt.

A már ismeretes legáltalánosabb adatokból szükséges előrebocsátani, hogy a háború előtt (1909-ben) a párizsi *Bureau des Longitudes* adatai szerint az egész földkerekségén akkor 1626 millió lélek élt. Ebből a hadüzenetek által érdekelve és a gyarmatokat is beleértve, résztvett a világháborúban nem kevesebb, mint *1390 millió lélek*, tehát a Föld népességének 86 %-a még pedig olyképpen, hogy ebből 1230 millió a szövetségesek, 160 millió pedig a középeurópai államok oldalán harcolt, vagyis 88 : 12 arányban, helyesebben aránytalanságban.

De még sötétebben festik alá e képet Chiozza adatai ott, hol a «sárga veszedelemről» szólva, a két nagy emberfaj szaporodását és az ebből előállható veszedelmeket méri fel.² A gyarmatokon élő fehérek és színesek szaporodási quótája

¹ A Németbirodalom népereje 1871-től 1914-ig 26·7 millióval, vagyis 65 %-kal szaporodott.

² *Chiozza-Money: The Peril of the White*, London, 1925. Az angol egészségügyi hivatal újabb megállapítása. — Az 1920—21. évi adatok szerint a Földön 520 millió fehér, 620 millió sárga, 620 millió indián, 370 millió barna (maláj, délázsiai, ausztráliai) és 190 millió néger ember él együtt, tehát 1700 millió. Ebből kitűnik, hogy a világ népessége faj szerint úgy oszlik meg: $\frac{3}{5}$ színes és $\frac{2}{5}$ fehér ember.

mindenütt a fehérek rovására és a színesek javára esik. Ime az ezer lélekre számított születési kép az utolsó tíz évben :

	Fehér	Színes		Fehér	Színes
Ausztráliában ...	23·8	28·7	Kanadában ..	22·3	25·3
Új-Zeelandban...	21·6	26·5	Délafrikában .	18·0	21·9

E számok elég világosan beszélnek. *India* egymaga 10 év alatt 25 millió lélekkel gyarapszik, *Japán* pedig 1950-ben már 80 millió lakost fog számítani. Igaz, hogy e számok szorosan angol vonatkozásúak és a halálozásokat nem is mutatják, azonban Anglia az európai sorrendben is igen elől van. Különben a fehér angol fajnak a színes fajokkal szemben való hanyatlását eléggé mutatja az, hogy Angliában 1881-ben 26·1 millió embernek 883,000 gyermeke született, de már 1883-ban 36·6 millió embernek is csak 882,000 gyermeke.

Az Egyesült-Államokról már jó ideje tudva van, hogy a megállapodott lakosságnak csekély és egyre hanyatló belső szaporodása mellett számerejét csakis a bevándorlás tudta emelni, vagy legalább fenntartani. A mellett 106 milliónyi lakosságából ma már 12 millió a néger, vagyis az egész lakosságának 11·3 %-a. Hogy ennek az óriási államszövetségnek a népessége válságban van, eléggé mutatja az a számadat, hogy 1914-ben még 1.218,180 ember vándorolt be, de amikor a háború miatt ez megszűnt, a háború folyása alatt a déli államok sűrűbb népességéből, a könnyebb megélhetés által csábítva mintegy 800 ezer fekete vándorolt fel az iparosabb északi államokba. Ez megint fokozta a fekete faj iránt úgyis meglevő régi ellenszenvet és 1919-ben jelentékeny négerellenes zavargásokra vezetett. Hogy ezt az ellenszenvet a színes fajok (néger, kínai, japán) lassú túlszaporodásától való sejtelmes félelem fűti, azt nemcsak a fehérek különélése és rideg elzárkózása, hanem az is mutatja, hogy a kiirthatatlan népigazságszolgáltatási (lincselési) esetekben majdnem mindig olyan feketét végeznek ki, aki valamelyik fehér nőbe «beletévedt».

Ázsiában is szélteében észrevehető e színes népfajok forradalmi erjedése a fehérek ellen. Ez kivált Indiában erős, hol Gandhi és Das függetlenségi törekvése már az angol ipart is boycottal támadta meg s a nép szélteében bizonyos vallásos

áhítattal maga fonja és szövöi a maga ruháját, hogy angol szövettet ne kelljen használnia. Ugyanez illik *Afrikára* is, amelynek színes népe már a világháború alatt nagy izgatottságot mutatott. E két világrész óriási népessége pedig 95 századrészben színes és csak 5%-ot tesz ki ott az uralkodó fehér faj számereje. A szövetséges hatalmaktól a háborúba vitt színes katonák a fegyverrel való bánást megtanulták és a gépek kezelését is jórészen elsajátították. Mindezek a háborúval összefüggő tényezők a színes népek erősebb születési számával karöltve bizonyosan siettetni fogják a színesek nemzeti és talán állami öntudatra ébredését s a világháború következtéségyánánt új válságot hozhatnak a fehér Európa fájó fejére.

A világháborúban résztvett népek teljes embervesztéséről azonban maig sincsen biztos nemzetközi kimutatásunk. Különféle forrásokból vett adatok ¹ szerint a hadviselésben meghalt, vagyis elesett, sebeikben és betegségekben meghalt katonák száma valamennyi hadrakelt államban együtt 9·5 millió volt. Ebbe a számba nincsenek belevéve az eltűntek és foglyok kategóriájában elhaltak valószínű számai. Ha már most ezt az elég jól ismert számot valamelyik közepes állam, pl. Olaszország ² legújabb és hiteles számaival arányba vetve, a veszteségek többi ágait is kiszámítjuk, akkor *az egész katonai világvészteség* megközelítő mérlege a következő:

Halottakban	9.500,000	Foglyokban ..	7.600,000
Rokkantakban ...	6.600,000	Betegekben ..	35.160.000

¹ A volt Osztrák-Magyar Monarchia háborús veszteségeire nézve ma is legjobb forrásunk az osztrák volt hadügyi statisztikai hivatal adatait feldolgozó következő munka: Dr. W. Winkler: *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie*. Wien, 1919. Adatai azonban csak körülbelül 1918 szept. végéig terjednek. Az alábbiakban többnyire ezek vannak alapul véve.

² *Olaszország* veszteség-mérlege Volpi miniszter 1925. évi kiigazításai szerint a következő:

Hadihalottakban	652,000
Csonkákban (rokkantak) .	458,000
Sebesültekben	900,000
Foglyokban	520,000
Betegekben.....	2.400,000

Tehát a foglyokat és eltűnteket is számítva, mindössze legalább is 58·9 millió ember életét és testépségét kívánta áldozatul a világháború, ami csaknem felér a német birodalom akkori egész lakosságával.

Ami már most a foglyokat illeti, ezekből az idegen országokban éveken át elhalt katonák számát 20%-ra tehetjük, az eltűntek (ismeretlenek, elesettek és szökevények) számának pedig legalább is 50%-a esik a halottak számlájára. Az így kiszámított másfél millió hadi halottal együtt tehát nem is 9·5, hanem *11 millió az elhullott hadihalottak száma.*

A háborúban résztvett nagyobb szövetséges nyugoti államok (entente) különben, népük számához arányítva, a következő veszteségeket mutatják tisztán hadihalottakban, az eltűntek és a fogságban elhaltak nélkül :

	Lakosra	Halott	%
Franciaország és gyarmatai	87 millió	1.071,300	1·2
Nagy-Britannia és gyarmatai ...	438 «	650,000	0·15
Itália és gyarmatai	38 «	652,000	2·5
Egyesült-Államok és gyarmatai ..	106 «	58,478	0·05
Németország gyarmatai nélkül vesztett.....	65 «	2.000,000	3·1

Az áldozatok súlya tehát itt a győztesek közt a két európai latin nemzeten, az olaszon és a francián feküdt és fekszik.¹

¹ Franciaországnak, mint Németországon kívül népéből legtöbbet veszített államnak vesztesége bizonyos külön érdekekkel is bír. Veszített 1918 november 1-ig hivatalos jelentés szerint :

<i>Halott:</i>	tisztekben .	31.300	
	katonákban	1.040.000 =	1.071.300
<i>Eltűnt:</i>	tiszt	3,000	
	katona....	311,000 =	314.000
<i>Fogoly:</i>	tiszt	8,300	
	katona....	438.000 =	446,300

Hieriot volt miniszterelnök e nagy vérvesztésről írva azt hiszi, hogy Franciaország csak bevándorlások által lesz képes néperezéjé, sőt életének gazdasági feltételeit is fenntartani.

A népszám arányában azonban a kisebb országokat is számba véve, voltaképen Szerbia veszített legtöbbet. A belgrádi joguszláv sajtóiroda közzétett adatai szerint Szerbia mindent összevéve 1 millió halottat veszített, tehát az egész szerbiai lakosságnak 20%-át.

E számok eddig nem hallott szertelen nagyságát és a párizsi békeokmányokkal teremtett zilált viszonyokat szemmel tartva, elég világos előttünk, hogy a statisztika ma, az adatgyűjtéseknek szinte a kezdetén, megállapított véleményekkel vagy éppen ítéletekkel nem állhat elő. Ellenben a népmozgalmak, házasságok, születések, halálozások és vándorlások már eddig ismert változásaiból és arányaiból, valamint a gazdasági, műveltségi és erkölcsi életmozgalmakból igenis adhat oly figyelmeztetéseket és útbaigazításokat, amelyek kivált az államvezetésre, de az élet más viszonyaira is becsekesek lehetnek.

Itt azonban csak a *népmozgalmi* jelenségekről van szó.

III.

A néperő fejlődési energiájának és minőségi jeleinek egyre nagyobb figyelmet szentelnek a gyakorlati politikában. Most ezt a figyelmet fokozza a lefolyt háború hatásainak tanulmányozása is, mely új meg új, olykor meglepő népmozgalmi adatokat vet az élet fölszínére. Átfogóbb ítéletekre a korábbi háborúk tapasztalatai után igazodva csakis az első *tíz év* leforgása után juthatunk; részben azonban már most is észlelhetjük, hogy a háborúviselt nemzetek miképpen kezdenek fizikailag is magukhoz térni háborús kábultságukból. Nevezetesen élénk figyelemmel kísérhető, hogy az egyes nemzetek népereje milyen arányokban képes ujjaébredni s veszteségeit kiheverni?

E szempontból nézve a háború utáni problémákat, a népenergiánál mindenekelőtt a *házasságok kérdése* áll előtérben. Mivel pedig a háború elsősorban a férfilakosságot, még pedig annak is a propagatív korban álló részét fogyasztotta meg, a háború hatása is elsősorban a *házasságok csökkenésében* állott. A kép tisztasága végett azonban meg kell állapítanunk, hogy a házasságok száma a civilizált országokban, csaknem a műveltség haladásával egyenlő arányban, már előbb is egyre csökkent. Itt tehát folyton ható csökkentő okok vannak háború nélkül is, amelyek alighanem vissza fognak térni az egyensúlybaverődés éveitől. E részben tehát a

férjhezmenendő nőknek a statisztikai számok alig fognak vizsgáztatást nyújtani.

E szinte szabályszerű csökkenésnek a főoka az életnek a nagyobb vagyoni jóléttel és nagyobb műveltség által előidézett túlságai, helyesebben szólva talán a természet rendjétől való elrugaszkodásai. Ilyenek például a túltáplálkozás; az igények és élvezetek szertelen emelkedése, a városok nyújtotta nagyobb kényelmek és elpuhulások, de egyben a lakások és más első életszükségletek árának drágasága és effélék. Szóval az egyre emelkedő *életstandard*, ami a házasságot és családalapítást háború nélkül is fölötte megnehezíti. Kétségtelen azonban, hogy a részben a nemi erkölcsök fegyelmének meglazulása is igen sok nőt elvon és még több férfit elriaszt a házaselettől.

E rendszeres hanyatlás utolsó képét a reánk nézve tanulságosabb országokban a háború előtt a következő összeállításban látjuk. Esett ezer lakosra házasság:

	1907.	1913.
<i>Magyarországon</i> (birod.)	9·8	9·2
Romániában	10·7	9·2
Franciaországban	8·0	7·5
Németországban	8·0	7·7
Ausztriában	7·9	6·7

Kitetszik ebből, hogy a háború előtt házasságok dolgában hazánk még Romániának is alig engedett, pedig a román nemzet a propagálás dolgában a sor legelején szokott járni.

E szemlét a korábbi magyar birodalom háborús statisztikájával kezdve és a trianoni béke után folytatva, ezer lakosra esett házasság:

1915—17. átlag	3·6	1922.....	10·5
1918	6·9	1923.....	9·8
1919	19·3	1924.....	9·0
1920	11·2	1925.....	8·8
1921	10·5		

Eszerint 1913-tól 1925-ig, tehát 12 év alatt, de most már csak Csonka-Magyarországban (*Cs. M. O.*) e korábbi egyensúly kevés híján helyreállott. Közben az 1919. év rendkívül magas száma részben a hadból hazatértek rendkívüli háza-

sulási kedvét és a szükséges pótlásokat, részben a szovjet-köz-társaság idejének rendkívül könnyű házasságkötését mutatja. Egyebekben az 1920. év volt az ebben is, mint sok másban a háború után hirtelen fellendült házassulási kedv legmagasabb pontja.¹ Az azóta beállott lassú visszaesés a trianoni béke gazdasági hatásának visszatükrözése volt s valószínűleg ilyenül meg is marad, mivel a nemzetre nehezedő rendkívül súlyos közterhek, gazdasági forrásaink megapadása, az élet rendkívüli drágasága, a lakáshiány s a gyermekek felnevelésének igen költséges volta a házassági kedvet bizonyosan nem gyarapította.

Fájdalom azonban, ezzel szemben az *elválások* egyre szaporodó száma élénken mutatja, hogy a háború előtti rosszabbodást a háború épúgy nem mosta el, mint sok minden rossz-szat sem, mit pedig a bölcsek jóslatai után megvártunk volna tőle.

Az elválások arányos száma nálunk az utóbbi években a békés éveknek aránylag nem kevesebb, mint *négyszeresét* teszi ki, sőt ezt meg is haladja. Ez részben a hadi évek ismeretes hűtlenségeire, részben a megrosszabbodott gazdasági és erkölcsi viszonyokra vezethető vissza. És nincsen vigasztalásunk abból sem, hogy e részben Franciaország és Németország sőt Anglia is majdnem utólér bennünket.

De kedvezőtlen körülménynek kell vennünk azt is, hogy a háború a házassulandó korban levő férfiak tetemes részét elvitte s ezáltal a *férfiak és nők korábban még elég kedvező aránya* természetesen a házasságok rovására megváltozott. Az 1890. évi népszámlálás szerint 1000 férfi lakosra még 1015 nő esett és 1900-ban már csak 1009, de már 1920-ban 1062. A háború után az 1920. évi népszámlálás már 238,335 *nőfölösleget* mutat. Ez a szám nagyjából meg is felel a hadihalottak számának. Mindez a férjhez jutási esélyeknek valóban komoly megrossza-

¹ Saile Tivadar: *Az európai államok népmozgalma* című könyvének adatai. Ugyanő kimutatja, hogy az 1919—21. átlag szerint Csonka-Magyarország nemcsak az 1908—13. évi átlagot hagyta el, hanem még a győztes államok elé is került, sőt Románia elé is. 1924-ig csak egyes balkánbeli államok házassági mozgalma volt kedvezőbb a mienknél a háború utáni első három évben.

bodása a mellett a közerkölcsökre is bajosan hat vissza kedvezően, ami egyek között az öngyilkossági statisztika sötét számai között is aránytalanul sok nő meddő elpusztulását jelenti.

A városokban, s kivált a fővárosban, természetesen sokkal nagyobb a nőfölösleg. Budapesten például 1000 férfi után 1030 nő élt, de a háború után ez a szám már 1154-re szökkent fel.

Hogy e kedvezőtlen ható okok ellenére is visszaszerezte házassági statisztikánk legalább háború előtti képét, azt fölülte kedvező jelnek kell tekinteni népvilágunk energiájára nézve. Az újjászületés és az élet kedve a sors szörnyű csapásai után sem rendült meg népünkben. És bár a népfejlődés egyéb tényezői távolról sem olyan kedvezőek, mint ez, mégis azt kell megállapítanunk, hogy népeletünknek ez az ősforrása biztos reményt támaszt arra, hogy balvégzetünkkel népünk ezúttal is meg fog küzdeni, mint a történelemben már kétszer megküzdött. Legyen ez élénk figyelmeztetés államférfiaink számára abban a tekintetben, hogy népszaporodásunkat ennél a pontnál lehet legjobban előmozdítaniok.

IV.

Általánosan tudva van, hogy a háború előtt a legtermékenyebb béke évtizedeiben, bizonyos törvényszerűséggel hat nyatlott a művelt államokban a házasságokkal együtt a *születések* száma is. (Mindenkor csak az élveszületésekről van szó.) E tünemény kétségtelenül összefüggött a haladó civilizációval, még pedig nemcsak úgy, hogy a nagyobb jóléttel és műveltséggel járó még nagyobb igények a házasságok számát, amint láttuk, csökkentik, hanem úgy is, hogy a házasságok számának csökkenése nélkül is csökken a megkötött házasságok gyermekáldása.¹ Ezt az összefüggést Párizsra és Ber-

¹ Spencer Herbert szerint (*A system of philosophy. Principle of biology.* II. k.) a kultúra haladása a szaporodás csökkenését idézi elő, a szaporodás gyorsulása viszont a kultúrhaladást tartóztatja fel. Okát abban keresi, hogy a kultúra fejlődése az egyén testében is elváltozásokat okoz. Az agymunka és az idegmegfeszítés a fajfenn-

linre, a francia *Bertillon* már a háború előtt számokban is kimutatta. Az 1886—95. évek adatainak felhasználásával a 15—50 éves nőkre vonatkozólag a vagyoni osztályok szerint ezer nőre talált évenként születést :

	Párizsban	Berlinben
A leggazdagabbaknál.....	35·3	45·8
A legszegényebbeknél	107·8	158·8

Az arány Londonban 63 : 147, Bécsben 71 : 200 volt.¹

A gazdagok közt is a magasabb értelmiségre esett a legkevesebb gyermek, amit nálunk Kovács Gábor a 20—39 éves nőkre számítva szintén kimutatott.

E szerint esett ilyen korú nőre születés a R. M. O.-on évenként :

Egészben átlag ...	325·1
A polgárságnál ...	252·0
Az értelmiségnél .	154·3

ami nálunk is a vagyonosabb és műveltebb osztályok kisebb gyermekbőségét mutatja. Helyesen jegyzi meg Bernát István, hogy úgy tetszik, inkább a vagyon az ellensége a szaporodásnak, mint a szűkös életviszonyok.

Általában meg lehet állapítanunk, hogy a társadalmi életnek van olyan törvénye, mely e felsőbb osztályokat, hogy úgy szóljunk, a maguk bűneivel kényszeríti a megritkulásra, majd pedig a lassú kihalásra, hogy így az alsóbb rétegekből felfelé

tartási energiák egy részét felemészti s ez okozza a szaporodás hanyatlását. Egyik bizonyítéka ennek az is, hogy az agy nagyobb fejlettségével a nemi érettség elkésése szokott járni. Talán ez az oka annak is, hogy a kiváló nagy emberek után jóval kevesebb utód marad, mint az átlagemberek után.

¹ Bertillon ugyancsak 1909-ben a különböző osztályok előkelő családjairól külön följegyzéseket is tett és a következőket találta. Volt :

133 irodalmi férfúnak	127	gyermek
94 művésznak	104	«
111 politikusnak	193	«
23 nagyiparosnak és kereskedőnek	39	«
33 tisztviselőnek és katonának	54	«
51 egyéb kitűnőségnek	56	«

Tehát 445 kiválóságnak 573 gyermeke.

Egyetlen egy csoport sem volt tehát köztük, amelyik halála után gyermekeivel a maga helyét pótolni bírta volna.

terjedő nyomás az arra érdemeseket az ő helyükre juttassa. Ez az ú. n. *kapillaritás*, vagyis a hajcsövesség törvénye a társadalmi életben; egymagában is teljes érv Marx engesztelhetetlen forradalmi tanításai ellen.

Népességi politikáknak mindenesetre nagy segítségére lenne a hivatalos statisztika, ha a következő népszámlálásnál, — úgy mint ez tudtommal az 1910. évinél a választási reformra való figyelemmel már elkezdődött, — legalább az adótételek nagysága alapján vagyonossági, sőt értelmiségi kategóriák is készülnének a már meglevőkön kívül.

Nálunk a következő számadatokra kell még különös figyelmet fordítanunk. Ezer lélekre számítva volt évi születés:

<i>Régi Magyarország</i>	<i>Csonka-Magyarország</i>
1881—85. átlag .. 44·16	1920..... 26·9
1901—05. „ .. 37·4	1921..... 28·0
1906—10. „ .. 36·7	1922..... 29·4
1915 33·7	1923..... 28·4
1916—18. átlag .. 16·9	1924..... 26·3
1919 27·4	1925..... 27·7

Noha Cs. M. O. az utolsó békeéveknek különben hanyatló színvonalát még távolról sem nyerte vissza a háború óta, mégis az a tény, hogy népünk születési arányszámát a reánk tört katasztrófa sem abszolúte, sem a győztes nagy államokhoz képest nem volt képes lényegesen elbágyasztani, a magyarság fizikai életenergiájának megtöretlen állapotáról tanuskodik. Háború multával propagatív erőnk szemlátomást kezd visszatérni, s noha Románia méreteit, mint a békében sem érte el, most sem éri utól, mégis a háború után nemesak Németországot, hanem a három győztes európai nagyhatalom születési energiáját is jelentékenyen meghaladta. Ez már magában véve is sok jót ígér nekünk a jövőre.

A javulásnál kezünkre járhat az is, hogy a trianoni béke hazánkban az általános védkötelezettséget legalább megszüntette, de maga a fölfogadott hadsereg is oly kicsiny (az engedélyezett 35 ezer katonának a valóságban csak fele), hogy az egykori szigorú hadkötelezettség visszatartó egyensúlya alól is megszabadultak házasságaink, a korábbi életévekben kötött házasságok pedig köztudomás szerint is ter-

mékenyebbek szoktak lenni. Mindez önmagában véve nyomatékos figyelmeztetésnek is beillik, mivel mint látni fogjuk, az 1870—71. évi francia-német és 1904—905. évi japán-orosz háború után szerzett tapasztalatok szerint a háborúokozta népveszteségek pótlásánál a születések szaporodása, ha nem is elsőrendű, de mégis igen nyomatékos tényező. Bár e részben sem szorulunk — hála Istennek — egyelőre olyan ösztönzésekre, amilyenekkel Franciaországban akarják a születések számát szaporítani, vagy amilyenvel II. Frigyes porosz király szerette volna a házasségeket a katonai «népanyag» nagyobb gyarapítására ösztönözni. A harcias fejedelem ugyanis helyesen vette észre a városi házasságok terméketlenségét és ezen úgy akart segíteni, hogy ezredeinek zenekarait minden hajnalban 4—5 óra tájban hangos és vidám zeneszóval járatta végig Berlin utcáin. Csakis sajnálhatjuk, hogy ennek az érdekes lelkesítésnek eredményeit nem vette számba az akkori kezdetleges statisztika.

Egyébiránt pedig az eddigi háború utáni statisztika vajmi kevésbé igazolja azt a korábbi erős hitet, hogy a háborúban meghalt férfiak sokaságát a természet a békében azonnal siet a születéseknél jóval *több fiúgyermek születésével* kipótolni. A természet ezzel sem siet, mivel a számoszlopok a háborús években (de akkor sem azok *után*) a korábbi háborúkban is csak néhány tizedszázalékkal emelkedett a fiú-szülöttek száma, de már a béke első évében is mutatkozott a normálisra való visszaesés. Ez pedig szinte számításra sem érdemes csekély pótlást jelent. A R. M. O. statisztikája szerint pl. száz élveszülött gyermek közt 1913-ban 51·4. és 1918-ban maximuman csak 52·1 % volt fiú, ami 1919-ben már megint 51·9-re s azontúl a normálisra esett vissza. A bölcsek ezt a csekélyke emelkedést sem valamely természeti törvénynek, hanem az otthon maradt *idősb* apák befolyásának tulajdonítják.

V.

Korábbi időben is a civilizáció egyik legnagyobb vívmányának tekintették a *halálozások fokozatos csökkentését*. Ennek értéke az 1870—71 évi háború után is kitetszett,

különösen Németországra nézve, ahol a rákövetkező tíz évben a kedvező születési számon fölül a halálozások csökkenése nem kevesebb mint 1.506,923 főnyi «megtakarítást» adott. Kivált ennek köszönhatték a németek, hogy az ezzel szemben álló aránylag csekély 48,597 hadi halottjukat egészen könnyen helyreépíttették a születési fogyatéknak a háború utáni születési többlettel nem fődözött részét is csaknem egészen fődözötték. Franciaországban is emelkedett ugyan az akkori háború után is a születések száma, de távolról sem úgy mint a németeknél. Mivel pedig ott a párizsi commune, az éhség és a beállott járványok következtében a halálozások száma a tíz éves végeredményben nem hogy pótlást adott volna, hanem maga is 72,853 főre rugó további deficitet támasztott: a mérleg fölötte kedvezőtlenül végződött. Végeredményben tehát itt a halálozási viszonyok mostoha alakulása volt az, ami a rákövetkező ötven esztendő alatt a francia nép kedvezőtlen fejlődési viszonyait, sőt egyik békés esztendőben a francia nép fogyását is előidézte. Amiből következtetésül lehet levonni, vonni, hogy a világháború borzalmai után micsoda áldás volt az a népekre, hogy helyes higiéniaiával a régi háborúk rendes kísérőjét, a kórházi üszköt, a kolerát és a pestist ki lehetett zárni a háború gonosz szellemei közül.

Lényegesen mást mutat azonban az 1904—5. évi japán-orosz háború emberveszteség-mérlege. Oroszországban a háborús születés-veszteség a következő évben is folytatódott; ezt azután igen kedvezőtlen halálozási viszonyok is megtoldták, úgy, hogy a háború teljes embervesztesége a következő 10 év alatt 572,038-ról nemhogy csökkent volna, hanem 992,614-re emelkedett. Japánban pedig a születések a háború után jelentékenyen emelkedtek ugyan, de még ez sem volt elég arra, hogy a háború alatt keletkezett igen jelentékeny születés-hiányt fődözze, a háború utáni halálozási viszonyok pedig szintén oly kedvezőtlenek voltak, hogy az előbbinek a maradványát és a valóságos hadiveszteséget egyáltalán nem fedezte. A 24,609 hadiveszteséghez tehát még 131,610 főnyi új halálozási többlet járult, amit a kivándorlók visszatartásával bírtak csak fődözni.

E szerint tehát maga a győzelem a nép fizikai erejére

nézve lényegében nem jelent sokat ; még az sem bizonyos, hogy a győzelmes nép, bár a legrendezettebb állami élet védelme alatt is helyre bírja pótolni mindazt, amit törzsének épségéből vesztett. Igaz, hogy az újabb háborúk után nem húzódik többé a ragadós tömegbetegségek borzasztó uszálya, azonban a népbetegségek, a születések hanyatló sora és a halálozások esetleg kedvezőtlen fordulata a művelt és nagy jólétnek örvendő győztes népnél is könnyen megakadályozza a háborút kiállott néperő helyrepótlását. Ellenben a halálozások nagyobb csökkenése könnyen döntő tényezője lehet a hadi veszteségek helyrepótlásának. Különös súly fekszik tehát azon, hogy mind az állami életben, mind a magánéletben a halálozási viszonyokon való javításokat, tehát *a higienia javítását elsőrendű kötelességünknek tekintsük* a háború után. Itt pedig mindenekelőtt a gümőkór és csecsemőhalandóság kérdése az, amiről meg kell emlékezni.

A *gümőkór* kérdéseiről minden tekintetben kiváló statisztikai munkát bírnak dr. Laky Dezső egyetemi tanár újabb könyvében.¹ Megállapításaiból e helyre Cs. M. O. legújabb számadatai tartoznak. A gümőkórban elhaltak száma index-számban is kifejezve volt :

	Ezer lélekre :		Ezer lélekre :
1920-ban	3·0	1923-ban	3·1
1921-ben	2·0	1924-ben	3·2
1922-ben	3·1		

Ezek a háború utáni számok megfelelnek a háború előtti Magyarország kedvezőtlen arányszámainak, sőt bizonyos emelkedési irány is megnyilatkozik bennük. A valóságban természetesen az abszolút számok még jóval nagyobbak, mivel a lueszen és az elmebajokon kívül éppen a gümőkór az, amit az életben az érdekeltek legjobban eltitkolnak s így a statisztikai halálozási szám is mindig jóval kisebb a valóságnál. Ha Laky adatait szembeállítjuk az ugyanazon évekbeli összhálaozási index-számokkal, kitetszik, hogy a halálozások teljes *egy-hatod* része esik a gümőkóros halálesetekre, ami valóban félelmes arány. Még rosszabb ennél, hogy a háború utáni

¹ Dr. Laky Dezső : *A gümőkórhalandóság Magyarországon a XX. század elején.* A szerző kiadása. 1925.

években a béke éveikhez mérve még minteny 10 százalékos rosszabbodást is mutat.

A halálokok közt lehetetlen átugrani az *öngyilkosságok* egyre növekvő nagy számán, ami kivált Budapesten járvány-szerű mértéket kezd elérni. Maga a szaporodás egyébiránt nem új jelenség, de a háború utáni számok nálunk már a németek öngyilkossági számarányát is meghaladták, pedig Németország volt e részben a legkedvezőtlenebb európai ország. Volt pedig százezer lakosra számítva öngyilkosság :

	Francia	Angol	Belga
1881—5.	19·62	7·65	9·10
1911—5.	24·76	9·65	10·31
1916—20.	17·81	8·26	13·34

Ellenben szintén százezerre :

	Magyar- országon	Német- országon
1913.	20·0	23·2
1917.	13·0	16·4
1919.	24·5	18·4
1920.	23·7	21·7

Budapest öngyilkossági statisztikája a háború után, kivált pedig az utolsó évben két irányban is kedvezőtlen számokat mutat. Nemcsak az öngyilkosok abszolút száma emelkedett szertelenül, hanem ezek közt külön még a nők, kivált az anyaság korában élő nők száma. Gyakorlati megfigyelés, hogy a középosztály elszerencsétlenedett existenciái is szaporítják ezt a számot. Budapesten, a kísérleteket nem számítva, az 1925. évben nem kevesebb mint 561 öngyilkossági haláleset van följegyezve, vagyis havonként átlag 42. Az évi 561-ből volt férfi 362, nő pedig 199, ami az egésznek 35%-a. E szokatlan arányban tükröződik vissza a nagyvárosi drága élet, a lakásinség, az erkölcsök hanyatlása és mindenekfölött a trianoni béke.

Az *általános halandósági számokat* nézve első háborús éveink halálozási index-számai, békebeli igen kedvezőtlen számainkkal összemérve, nem mondhatók nyugtalanítóknak, bár a többi művelt államokkal szemben való hátrányaink most is szembeszökők voltak. Ez a helyzet csak az utolsó, 1925. évben javult meg. Az arányokat a következő kép mutatja. Ezer lélekre számított haláleset volt :

	1902/13.	1914/17.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.
Angliában.....	14·1	14·8	12·4	12·1	12·9	—	—	—
Franciaországban	18·3	18·7	17·2	17·7	17·5	—	—	—
Németországban	16·4	20·2	15·9	13·9	15·1	—	—	—
Romániában ..	21·4	24·5	25·9	20·1	20·8	—	—	—
Magyarországon	24·4	22·4	22·—	21·2	21·1	19·2	20·1	16·9

Hazánk helyzete e számsorban, Romániát kivéve, mindezenesetre a legrosszabb, azonban sokat jelent az, hogy az utolsó békebeli éveknél világosan jobb, sőt általában is fokozódó javulást mutat.

Azonban van halálozási statisztikáknak egy régi, ma-kacs és minden másnál rosszabb tényezője is, t. i. a *csecsemő-halandóság* az egy évi életkor betöltése előtt, amin éppen oly kevésbé birtunk eddig segíteni, mint az *egyke* csapásán. E részben háború utáni állásunk következő. Volt egyéven aluli csecsemő-halálozás az élveszülettek közül százból :

	1913.	1920.	1925.
Angliában.....	10·8	8·0	—
Franciaországban ...	10·9	9·9	—
Németországban	15·1	13·1	—
Magyarországon ...	20·1	19·3	16·7

Mindent összefoglalva tehát népességi politikánk a halálozás kérdésében két fontos ponton kell, hogy minden gátló erejét megfeszítse. Ez a kettő : a gümőkór meg a csecsemő-halandóság.

VI.

A *népzsaporodás vagy foggyás* kérdése hazánkban ezidő-szerint csupa probléma. Kérdés még az is, hogy Cs. M. O. lakosainak nagyobb mérvű szaporodása mostani inséges nap-jainkban egyáltalán kívánatos-e vagy ha kívánatos, meddig a határig az? De maga a tények vizsgálata is tele van nehézséggel. A régi monarchiának *nyolc* államterület közt szétesett néptömegeiből pusztán csak háborús halottakban való veszteségeink megállapítása is csaknem lehetetlen föladat. Belát-hatatlan ideig nem számíthatunk még arra sem, hogy e négy felé szakított magyar népvilág teljes erejét és összetételét, bárha csak megközelítőleg is, számontarthassuk. Végül Csonka-Magyarország népszaporodási problémái, a talán még évekig

tartó *kényszerbevándorlás* miatt is elég ingadozók és bizonytalanok maradnak. Csakis születési és halálozási, tehát természetes szaporodási statisztikánk eddigi aktív mértéke lehet tehát az, amiből némi kiegészítéssel tanulságokat meríthetünk, legközelebbi tennivalóink tekintetében.

A mai Cs. M. O.-ra eső háborús emberveszteséget Buday László megközelítőleg 250 ezer hadi halottra teszi.¹ E szám természetesen nem pozitív forrásokból, hanem lényegében a R. M. O. és Cs. M. O. néparányából van véve. Lehet azonban megközelítő számítással a bécsi Staatsamt für Heerwesen 1918 szeptember végéig terjedő adataiból is következtetéseket vonni.² E forrás szerint a mondott időpontig az egész monarchia hadi halottjainak száma 687,534. Ha ehhez a számhoz az eltűnt katonák (ismeretlen elesettek és szökevények) számának felét és a hadifoglyokból idegen országokban elhaltak fejében a foglyok 20%-át számítjuk, inkább a valóság mögött maradunk, ha a monarchia hadi halottjainak végső számát 1.400,000 főre tesszük. Ha ebből kivesszük a magyar állam 41·2% népquotájára eső számot s e számból ismét a trianoni területvesztés után Cs. M. O.-ra eső 41·6% népquotát, a *mai* Magyarországra 239,616 háborús halottat kell számítanunk. Mivel pedig ez a számítás legszűkebbre van szabva, Buday László 250,000-res számát e forrás szerint is bátran el lehet fogadni kerek számul.³ A tényleges népvesztéseget keresve ehhez az *elmaradt születések* fejében szintén bátran hozzá lehet tenni Buday László szerint kerek 580,000 főnyi népfogyatékot. *Az egész fogyatéék tehát együtt 830,000 lélek*, amit a természetes szaporodás mérlegével helyre kell pótolnunk, vagyis törleszteniünk kell, de természetesen csak akkor, ha háború *utáni* népenergiánk előbb eléri a háború *előtti*

¹ Buday László: *Magyarország küzdelmes évei.* (1923.) 34. l.

² L. W. Winkler idézett műve bevezetését.

³ Buday László id. m. 34. l. — Megjegyzendő, hogy ezer lakosra a háború alatt Magyarországból 25, Horvátországból 20·2, Ausztriából 23·3 halott esett, tehát emberéletben a magyar anyaország veszített legtöbbet. Ezzel a tétellel számítva a mai Csonka-Magyarországra csak 200,000 hadi halott esne. Valószínűbb ennél, hogy a hadi halottak számából mai országterületünkre ezrenként 25-nél is jóval több esik, mivel a magyarság zöme e területen él.

természetes szaporodás 1908—13. évi index-számát, vagyis évenként és ezer lélek után számítva a 11·6 főnyi szaporodást. Mivel pedig a 830,000 főnyi deficit háború utáni nyolc milliós népünknek 10·4%-át teszi, ezt kerekszámban szintén kevesebbnek, vagyis 10%-nak véve, a 10 évi törlesztésen évenként Cs. M. O. népének 10%-kal, vagyis *ezerre* számítva 10 *fejjel* kellene meghaladni a háború előtti 11·6 főnyi szaporodást, ami tehát együtt és tíz éven keresztül népünknek ezerre számítva 21·6 fővel való szaporodást igényelné, föltéve, hogy az 1914. év óta folyó néptengést nem vesszük külön számításba. de a törlesztési 10 év alatt sem áll be új fogyaték a régihez. Hogy elő bírja-e teremteni Cs. M. O. népe bevándorlások nélkül ezt a valóban rendkívüli nagy természetes szaporodási számot, arra bizonyosan leghatározottabb *nem*-mel fognak felelni még a legnagyobb ábrándozók is. Annál inkább *nem*-mel válaszolnak a háború utáni statisztika számai.

Magyarország, illetőleg 1921-től Cs. M. O. természetes szaporodása volt ezerre számítva évenként átlag:

1908—13-ban átlag ..	11·6	1921-ben	10·7
1918-ban	4·9	1922-ben	9·1
1919-ben	7·7	1923-ban	9·2
1920-ban	9·4	1924-ben	6·2

Látnivaló ebből, hogy népünk a háború óta mind maig még csak nyomába sem lépett, nemhogy a 21·6%-os törlesztési népszaporodásnak, de még a legkedvezőbb 1921. évben sem érte el még csak az 1908. évi 11·6%-os szaporodási index-számot sem. Emberi számítás szerint tehát beláthatatlan ideig nem számíthatunk 830 ezer főre rúgó háborús népvesztésünk természetes úton való fedezésére még azután sem. Marad tehát az, amivel Franciaország is jól-rosszul fedezhette 1871. után tátongó veszteségeit: a *bevándorlás*. Véreinknek a lekapcsolt részekről való nagyobb *visszavándorlása* volna tehát a veszteségek- és az itt fel nem számított elmaradások fedezésének egyetlen, reálisan elgondolható módja. Azonban mostani szűkölködő helyzetünkben, gazdasági ősi kincseinkből és erőforrásaink javarészből kifosztva, egyelőre komolyan erre is alig gondolhatunk. A fenti számokban azonban élesen ki vannak fejezve nemzetünk szakadat-

lan nyugtalanságának okai és ama kegyetlenségek követke-
zései, amiket országunk és egész népvilágunk ellen Trianon-
ban 1920-ban elkövettek.

E veszteségek nevezetesen pedig a háborús évek szüle-
tési kimaradásának következéseit érzik már 1921. óta *elemi
iskoláink* is tanulóiik szembetűnő megfogyatkozásában és
fogják érezni erősebben 1927-ig az első osztályokban, azon-
túl pedig felfelé a felsőbb osztályokban. Viszont ha a 20 éves
korba lépő munkaképes és produktív korosztályokra gon-
dolunk (természetesen most már nem a katonai szolgálat
érdekéből), akkor a munkás kezek és a vőlegények nagyobb
hiánya 1934-ben kezdődik és 1939-ben Buday László szerint
már 931,000 főnyi lesz a csökkenés.

A háború demografiai következéseinek sorából nem hagy-
hatjuk ki végül a jelentékenyen nagyobb *népsűrűséget* sem.
A R. M. O. utolsó éveinek népsűrűsége négyzetkilométeren-
kint 64·6 lélek volt, de ez a szám már a trianoni békekötéssel
82·1-re emelkedett, azóta pedig a népszám emelkedésével
1923-ban már *86-ra*. Az emelkedés azóta is folyik a haza-
vándorlás arányában. A megyék közt legsűrűbb népessége
van Esztergomnak, négyzetkilométerenkint 104·6 lélekkel.
Népsűrűségünk ma már nemcsak mind a négy utódállamot,
Ausztriát is beleértve, meghaladja, de meghaladja Spanyol-
ország, Portugál, Dánia, Franciaország és a két Skandináv
ország népsűrűségét is, amiben nyomatékosan okunk van arra,
hogy földművelésünkben a többtermelésért évtizedeken át
hallható áhítozásokat végre minél előbb valóságra váltsuk.

A népsűrűséggel függ össze a városokba, nevezetesen
pedig *Budapestre* való beköltözési hajlam szembetűnő emel-
kedése. Ezt a jelenséget más országokban, sőt még Ameriká-
ban is már régebben észlelik (urbanizmus) és az ipari köz-
pontok vonzó erejének tulajdonítják. Azonban e városokba
tódulás újabb rohamos emelkedését, ezekkel a tapasztalatok-
kal sokkal kevésbé lehet indokolni, mint a gazdasági fontos-
ságában sokat nyert *földművelés* felé való tódulást lehetne.
Magyarországon ez mindenesetre hátrányos aránytalansá-
gokra és károkra fog vezetni, sőt vezetett máris, mivel a vá-
rosokban, de kivált Budapesten felidézett lakás-inség és

magánjogi viszonyainknak ezzel járó súlyos korlátozásai az egész gazdasági életforgalmat éveken át hátráltatták és hátráltatják ma is, amellet pedig makacs pereskedések és gyűlölködések forrásaivá lettek. De károsan hatott nálunk ez az urbanizmus azért is, mivel a tisztviselők tömeges nyugdíjazásánál a városi élethez való makacs ragaszkodás jóformán megakadályozta egy egészséges *földbérlő osztály* vagy *intenzív kisgazdaság* keletkezését, holott annak feltételei a földbirtokrendezés útján megvoltak. Városlakó népességünk egyébiránt az 1910. évi számlálás alkalmával az egész népességnek 29·7 %-a volt s ez 1920-ban csak 30·9 %-ig emelkedett, de szemben az ország agrikultúr jellegével, iparunk pangásával, ellenben földművelésünk fontosságának emelkedésével, már ez a szám is szertelenül nagynak mutatkozik. Érdekes különben, hogy Budapest népessége 1910-től 1920-ig *csak* 5·5%-kal emelkedett, amit azzal lehet magyarázni, hogy a betóduló, jobbára proletár népességnek tetemes része, éppen a rossz lakásviszonyok és az élet drágasága miatt a Budapestet környező falvakoan és telepeken szállott meg és onnan jár be a fővárosba munkára. Így jutott például *Soroksár* ugyanezen idő alatt 21·8%-os, *Pesterzsébet* 30·9%-os, *Gödöllő* 35·6%, *Pestszentlőrinc* meg éppen 50·5% népszaporodáshoz. Egyébiránt szabályellenességnek kell tekintenünk azt is, hogy ma már az ország lakosságának teljes 15 %-a lakik Budapesten. Az urbanizmusnak ezeket a szertelenségeit azonban nálunk némileg ellensúlyozza az a körülmény, hogy jobb időkben épült nagy és fényes fővárosunk a maga kényelmeivel, kultúrájával és eleven üzleti forgalmával jobban bekapcsolja kis országunkat a világforgalom műveltségi és gazdasági előnyeibe, mint azt például egy lefogyó főváros tehetné. Vagyis, amint némelyek mondják: Budapest kirakatul szolgál Cs. M. O.-nak.

A most megrajzolt képet azonban némileg felderíti egy régebb statisztikai összehasonlítás. Visszatérve 1869-re, az onnan számított 40 év alatt, vagyis 1910-ig és R. M. O. népessége teljes 34·5 %-kal szaporodott. Ha ebből a számból a mai Cs. M. O. képét kivesszük és külön vizsgáljuk, mai területünk népe ugyanezen 40 év alatt jóval nagyobb arányban,

vagyis 51·8% erejéig szaporodott. Ennélfogva igaz okkal remélhetjük, hogy jobb napok beálltával megmaradt országunk népe ezt a kiváltságot szintén visszanyeri.

VII.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy azok a nagy újjászületési, erkölcs-megújhodási és kiválogatódási ígéretek, melyekkel a háborúkat az elméletben annyi bölcs elme törekedett igazolni, vagy legalább mentegetni: az 1914—18. évi katasztrófális világháború következései közt a statisztika pozitív számaiban eddig egyáltalán nem mutatkoznak. Nem mutatkozik még az sem, hogy a háború a hadviselt nemzetre nézve valamely közös, — győztesre-vesztesre egyaránt előnyös — magasabb eredetű törvényszerűséget hordozna magában. *Asquith* volt angol miniszterelnök még a háború első szakában bizonyos jóslatszerűséggel jelentette ki az alsóházban, hogy a borzasztó világvérengzés majdan új és a réginél szebb korszakot nyit meg az emberiség fejlődésében, de hozzá tette azt is, hogy mi, akik most élünk, jó ha annak bár első sugarait megérhetjük. — Mind maig azonban ezeket az első sugarakat nem látjuk sehol és másképp sem hallottuk, hogy akármelyik hadviselt nemzet, a győzteseket sem véve ki, e várt nagyobb boldogság hajnalát valamivel köszöntötte volna.

A népek törzsökében a legnagyobb károkat úgy látszik nem is annyira a hadihalottaknak nagy száma, mint inkább a *születések elért számában* bekövetkezett óriási háborús visszasamaradás okozta. A népek életének történeti fejlődésében és örökké tartó versenyében a sikert és igazi győzelmet végre is a *születésekben* megnyilatkozó életenergia dönti el, gyakran a múltó háborús sikerek ellen is. Nagy, diadalmas nemzetek tűntek el ezen az úton; pl. a húnok. És kis, maroknyi nemzetek szereztek általa világuralmat; pl. a latinok.

A számok egyelőre arra vallanak, hogy a győzők közt az *angolok*, a legyőzöttek köz a *németek* bírnak a legnagyobb visszaszerző energiával. E kettő közt is németeké a nagyobb, mivel aránytalanul nagyobb veszteségekkel és károkkal, össze sem hasonlítható módon kedvezőtlenebb körülmények

közt, máris megbirkóztak. Ellenben Franciaországról bizonyos, hogy néperejében szenvedett roppant szenvedéseit természetes szaporodásával sem lesz képes kipótolni. Tehát bevándorlásokra fog szorulni megint, hogy a versenyző népek homlokvonalába visszajusson. Sajnos, a magyarság éppen megcsonkítása és szétदारaboltsága következtében, megmaradt országában nagyjából ugyanebbe a helyzetbe jutott. A mi helyzetünk éppen csak azzal a kevéssel jobb a franciák helyzeténél, hogy amíg a franciák helyreépítési munkáikat kénytelenek *idegen nemzeteknél* keresni, nekünk mégis meg van az az előnyünk, — ha ugyan előnynek lehet ezt is nevezni, — hogy kevesebb bevándorlóra szorulunk és azt is tőlünk elszakított fajtestvéreinkből vehetjük.

A háború által nekünk feladott súlyos problémák közt mindenesetre első helyen áll a házasságok és születések számának lehető szaporítása és a halálozások számának lefogyasztása. Az általánosan helyes és népies politika keretében tehát a *higiénikus* intézkedéseknek kell első helyen állani. Egyebekben adataink arra mutatnak, hogy népességi politikánk alapját, *földművelésünket*, minden megérdemlett méltányossági tekintetben kell részesítenünk. A nép törzsén ejtett nagy háborús sebek a nemzet agrikultúr, vagyis falusi oldalán forradnak be leghamarabb. E végből a faluról a városokba való tódulásnak alkalmas eszközökkel való visszafordítása, s földünk művelésében egy egészséges és jól művelt, az angol zsentrihez hasonló *bérlőosztály* kiképzése népességi viszonyainkban is nagy javulásokat ígérne.

Lábraállításunk ősforrását: *népünk propagatív erejét* az eddigi adatok, hála Istennek, érintetlennek mutatják. E részben szinte szerencsésebbek vagyunk a győző nemzetek legtöbbjénél. Ha a politikai bölcsesség, a vallásos hit, az irodalmi, tudományos, művészeti és gazdasági komoly tevékenység ezen a ponton a nagy népjóléti célokban egyesülni képes és a háború előtt elért magasabb erkölcsi fokra — kivált a családi életben — megint fel tudjuk magunkat küzdeni: oly öröndetes meglepetésekre virradhatunk, amelyek ma még valószínűségi számításainkban sem fordulnak elő.

VILÁGOSTÓL TRIANONIG.¹

— Harmadik és utolsó közlemény.² —

VI.

Azon pártos elfogultság után, mellyel szerző a Tisza Kálmán kormányra jutásától Tisza István első bukásáig terjedő utolsó 30 esztendő történetét tárgyalta, valamivel kellemesebb anyagot nyújt az elbírálásra most sorra kerülő fejezete, melyben a kiegyezés válságának okaival, a zsidóság, a polgári radikálisok, a szociáldemokraták, a nemzetiségek szerepével és a monarchia három fenntartó tényezőjével: Ferenc Józseffel, a hadsereggel és az osztrák-magyar bankkal foglalkozik, bár itt is ki-kiönti epéjét a szabadelvű párt ellen, itt sem tud tekintetével magasabb szempontokig emelkedni, a személyi kultusztól és a tárgyi tévedésektől megszabadulni.

Érdekes a probléma is, melyet felvet annak a kérdésnek vizsgálatában, hogyan, minő társadalmi eltolódások folytán jutott 1905 januárjában túlsúlyra a politikai radikalizmus a konzervativizmus fölé. Felületessége azonban lehetetlenné teszi, hogy a problémát helyesen meg is oldja. Bevezetésül elmondja, hogy az 1905. évi választásokon letört «az a rendszer, amely Magyarországon egy akolban tudta tartani a nyáját és amely csaknem a pretorianizmus határáig szolgálta azt a művet, amely annyi földi jóval fizetett híveinek s amelyek keretei megfeleltek a magyar nemzet objektív életérdekeinek is. Olyan politikai irányzat kerekedett túlsúlyra, amely végső célgondolatával a szétrepezteség akarta tágítani azokat az államjogi kapcsolatokat, amelyekben éltünk. És ha ez a szélső irány fékezhető és kormányképesé szabályozható volt is, mindig akadhattak a jövőben új, becsvágyó

¹ Pethő Sándor könyve.

² Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1926. évi 584. és 585. számában.

egyének, akik a megalkuvásra hajló férfiak és csoportok mögött fenntartják a hódító intranzigenciát és megint konfliktust kezdenek azokkal az erőkkal, amelyekkel való viszonytól függött századok óta sorsunk egy része.» (125. l.) A szerző nagyszerű materialista felfogása szerint a 67-es rendszer mögött állott tehát a nyáj, a pretoriánus gárda és a földi jóval fizetett hívek; — jellemző, hogy a hűséget sem tudja másként, mint zsold vagy húsfafazék mellett elképzelni, — viszont vele szemben helyezkedett el a kormányképesse szabályozható szélső irány s a hódító intranzigenciát képviselő új, ambiciózus egyének csoportja; vagyis amott a lepénzelt tömeg, emitt pedig az önzetlen, hivatott vezérek. És mégis, milyen furcsa: az előbbi szolgálta «a nemzet objektív életérdekeit», utóbbiak meg «konfliktust» kezdtek azokkal az erőkkal, amelyekkel való viszonytól függött sorsunk egy része századok óta!

E bölcs kezdet után vázolja a régi középnemesség pusztulását s a közbelépő új elemek alkalmatlan voltát hivatásuk betöltésére. (U. o.) Majd a zsidóság gazdasági és politikai előnyomulását ismerteti, kapcsolatban a mammut-birtokok mellett fellépő egyke-rendszerrel, a kivándorlással, a mezőgazdasági és ipari proletáriátus elszaporodásával és a nemzetiségek erős fejlődésével. Szekfű mélyreható — bár nem egy módosításra szoruló — kutatásai után sikeresebben kellett volna megoldania feladatát. Így azonban összeállítása csak publicisztikai kísérlet, melynél sokkal többet nyújtanak, minden magyarázat nélkül is, a birtokmegosztásról, a foglalkozási ágakról, az ipari és kereskedelmi pályákon működő keresőkről és az értelmiség alkotó elemeiről a központi statisztikai hivatal által kiadott közlemények. Ez utóbbiakból nemcsak a magyar társadalom tagozódását állapíthatjuk meg, hanem társadalmunk legnagyobb gyöngeségeit is: az erős nemzeti érzéstől áthatott, művelt, anyagilag független középosztályunk hiányát, a nemzettel még mindig nem eléggé összeforrott mágnásaink és zsidó földesuraink kezén levő nagybirtok túltengését, végül a mezőgazdasági, ipari és főleg értelmiségi proletáriátus aránytalanul nagy számát.

Lapokat töltene meg tévedéseinek részletes cáfolata és

a fejlődési folyamat főbb mozzanatainak vázolása. Épp ezért csak néhány ellenmondására, néhány bántó hibájára mutatunk rá. Így állítja, hogy a «Darányi-féle telepítési kísérletek nem annyira földbirtokpolitikai, mint inkább magyarosító célt szolgáltak.» (127. l.) E megjegyzésével azt a hiedelmet ébreszti az avatatlan olvasóban, hogy a magyar kormányok éppúgy nemzetiségellenes telepítési politikát folytattak, mint a kisentente államai folytatnak ma a magyarság rovására. Pedig a telepítésről szóló 1894 : V. t.-c. I. §-a megengedi a telepítést nemcsak az államnak, hanem községeknek és magánbirtokosoknak is s a magyarság javára mindössze azt köti ki a 3. §. utolsó bekezdése, hogy «amennyiben az állam a telepítő, köteles a népoktatás olyan berendezéséről gondoskodni, mely a nemzeti iránynak megfelel.» Gyakorlatilag e törvény értelmében egy telepes község, egy nagyközség létesült és 14 hozzátelepítés összesen 41,654 kat. holdon 1590 telepessel s ezek közt is pl. Szilágyi telepes községben «magyarok, németek, bunyevácok, sokácok és tótok egymás mellett és elvegyülve élnek.»¹ Ez a másfélezer telepes szolgálta volna szerző szerint a magyarosító célt azokkal a hatalmas német, szerb, oláh, tót stb. telepestömegekkel szemben, akiknek tízezreivel igyekezett a török kiűzése után Bécs céltudatosan kiforgatni az országot magyar jellegéből!

Igen tanulságosak azok az ellenmondásai, melyekkel korábbi álláspontjával teljesen szembehelyezkedve, a nemzetiségek erős gyarapodását tárgyalja. Miután ugyanis fentebb (103., 104. l.) részletesen elmondta, hogy nálunk is lábra kapott az a kíméletlen porosz iskola, mely gazdasági, politikai és kulturális elnyomással akarta a nemzetiségeket kitörölni az élők sorából, itt (129. l.) rámutat azokra a sikerekre, «amelyeket a nemzetiségek egyházi, kulturális és gazdasági birtokállományuk gyarapításában értek el.» Rámutat arra, hogy «sem az államhatalom, sem az úgynevezett magyar kapitalizmus nem törődött a román pénzüzeteknek szívós aknamunkájával, amellyel annyi magyar földet vont el régi

¹ L. Lovas Sándor : A legújabb állami telepítések Magyarországon. 1908.

tulajdonosaik lába alól és parcellázott fel fajrokonai között.» Nem eszmélt az erdélyi és a romániai oláhok, a tótok és csehek egyre erősödő kapcsolatának veszélyeire és sorsára hagyta a szerencsétlen rutén népet. Amott korholja a magyar kormányokat a nemzetiségek elnyomása miatt, itt pedig azért, mert «ritkán riadt fel azokra a vészkiáltásokra, amelyek a végek aggódó magyarsága részéről érkeztek a főváros felé.» (U. o.) Így fúj a szerző egy lyukból hideget és meleget, ahogy a szükség magával hozza, miközben megfelejtkezik a hegyvidéki akcióról is, mintha Egan Ede nemes alakja csak a mesében élt volna. Hasonló ellenmondással állítja a magyar radikálisokról, hogy «az olimpusi istenek szenvtelen közönyével és tudományos részrehajlatlanságával figyelték a fajok élet-halálharcát a Kárpátok aljában.» (130. l.) Majd nyolc sorral alább elmondja, hogy «pártos elvakultságukban némelyikük a külföldön is bevádolta a magyar nemzetiségi politikát.» Legalább a naiv mitológiai hivatkozást hagyta volna el «az olimpusi istenek tudományos (!) részrehajlatlanságáról», amellyel még szembeötlőbbé teszi a radikálisaink «szenvtelen közönye» és «pártos elvakultsága» közötti ellentétet.

Majd a külpolitikai vizekre evez át. Felfogására jellemző, hogy szerinte «Andrássy tehetetlen utódainak felelősségét terheli, hogy nem álltak résen s nem léptek fel a kellő súllyal, amikor Németország és Anglia között a fajrokonságnak és a hagyományos barátságnak kötelékei meglazultak a német ipar és a német gyarmatosítás terjeszkedése folytán. A monarchia külügyi vezetőségének sohasem lett volna szabad megengednie, hogy a két germán világhatalom között a viszony a konfliktus lehetőségének fokáig élesedjék ki s ezzel a monarchia elveszítse annak a birodalomnak az erkölcsi támogatását, amely néha oly nehéz időkben, de mindig kitartott a Habsburgok birtokállományának fenntartása mellett.» (131. l.) Ezek szerint tehát Bismarck elbocsátásáért, a német flottaprogrammért, a Drang nach Osten-ért, Vilmos császár személyes ambícióiért és más oldalról a VII. Edvárd bekerítő politikájáért mind a mi volt külügyminisztereinket terheli a felelősség, úgyszintén azért is, hogy Anglia szakított

Habsburg-barát politikájával, mintha bizony lehetne tartósan sikeres külpolitikát folytatnia annak az államnak, amely belülről rothadásnak indult.

Hasonló tájékozottsággal írja, hogy «a szerb viszony különben is nagymértékben megromlott az osztrák és magyar nagyagráriusok által provokált vámháború következtében.» (131. l.) Ez állításával megint sikerült szembehelyezkednie nemzetének érdekeivel és az igazsággal, de viszont egy táborba került azokkal a nagyosztrák publicistákkal, akik Magyarország nyakába varrják a vámháborút is, mint a világháború egyik okát. Mindenekelőtt nem tudja, hogy a nyugateurópai államok fokozott agrárvámokkal kezdték védelmezni belföldi termelésüket, így a német birodalom is 1902 decemberében elfogadott vámtarifájával. Amilyen mértékben lezárultak a monarchia, főleg hazánk agrártermékei előtt a vámsorompók, ugyanolyan mértékben kellett a monarchiának és benne hazánknak is védekeznie a balkáni behozattal szemben. Másodszor, ami a nagyagráriusokat illeti, tény, hogy az 1911. évi állatszámhlálási statisztika szerint a 100 holdnál kisebb birtokkal rendelkező gazdáinkra esett a szarvasmarhák 82 és a sertések 83%-a. Harmadszor tudnia kellene, hogy 1906-ban már csak azért sem lehetett megkötni a szerződést, mert az 1903-ban meggyilkolt Sándor szerb király trónjára Karagyorgyevics Péter ült, akinek Oroszországtól irányított nagyszerb politikájához tartozott felszítani a gyűlöletet a monarchia ellen. Negyedszer illenék tudnia, hogy — amennyiben Magyarországon az agráriusok túlzásairól lehet beszélni — a túlzó iránynak a szerző által annyi megértéssel tárgyalt gróf Károlyi Mihály volt leghangosabb szószólója,¹ viszont Tisza volt az, aki a balkáni népekről beszélve, hangoztatta, hogy «a mi érdekünk szolidáris az ő érdekeikkel, mert mi ott, hacsak saját érdekeinket félre nem ismerjük, agresszív, terjeszkedő politikát nem követhetünk; biztosítékunkat, erőnket, nagyhatalmi állásunkat és presztizsünket nem találjuk másban, mint az ott létező független népek bizalmában, ragaszkodásában, az

¹ Főrendiház 1910 jan. 24-iki ülése. Főrendiház Naplója III. köt. 171. l.

azokkal való barátságos jó viszonyban.»¹ Végül tudnia kellene, hogy a monarchiának a szerb kékkönyvben összeállított bűnlajstromából is hiányzik a vámháború.²

Kedves naivitással tárgyalja a német külpolitika kudarcát az algecirasi konferencián, melynek ellensúlyozásaképpen «Németország sürgette a monarchia véderejének emberanyagban és technikában való tökéletesítését, ami természetesen nem történhetett másképp, csak a magyar nemzettel való megegyezés útján. Ez volt a világpolitikai háttere annak a válságnak, amely a magyarság katonai követeléséből származott.» (132. l.) A poétikában vagy a logikában az ilyen sorrend-cserét «hysteron-proteron»-nak hívják. A valóságban ugyanis pontosan három évvel az 1906 január 16-tól április 7-ig tartott algecirasi konferencia előtt — 1903 január 26-tól április 4-ig — obstruálta a magyar ellenzék a katonai javaslatokat.

Azt is megírja, hogy a magyar szabadelvű-párttal egyidejűleg Horvátországban is összeomlott a Khuen-Héderváry által nagy erőszakkal megteremtett és fenntartott horvát nemzeti párt, mely a magyar-horvát kiegyezés alapján állott (132. l.). De arról már bölcsen hallgat, hogy e fordulatban az oroszlanrész a koalíciót illette meg.

Nem tudja helyesen megrajzolni Ferenc József alakját sem, pedig palettájának majd minden színét előveszi. Egy pár találó vonás még rikítóbbá teszi az ilyen megjegyzéseit, mint: «A hivatalnok szenttelen gépiességével végezte uralkodói kötelességét» (t. i. Ferenc József). Vagy: «Bárki ajánlotta neki a monarchia átszervezését»³ s bárki kísérletezett

¹ Főrendiház 1909 márc. 1-i ülése. U. o. 106. l.

² L. Magyarország felelőssége a világháborúért c. füzetben Bajza József: A magyar agrárpolitika mint a világháború oka c. tanulmányát.

³ Czernin írja a következő sorokat: «Emlékszem egy audienciámra, amelyen az öreg császárnak referáltam a monarchiához való szorosabb csatlakozás oláh terveiről... hogyan képzelik el az oláhok ezt a kapcsolódást Magyarországhoz, illetve minő változtatások szükségesek ehhez a magyar alkotmány szerkezetén. A császár félbeszakította a beszélgetést, arra utalva, hogy az magyar belpolitika.» *Im Weltkrieg*, 61. l.

a Habsburg-birodalom organikus erőinek kifejtésével, félénksége és gyanakvó bizalmatlansága a folytonos odázásokban keresett menekülést a kapacitálások és a sürgetések elől. Inkább mulasztásával, semmint cselekedeteivel követett el hibákat.» (134—135. l.) Hogy is tudná észrevenni, hogy a király gyanakvó bizalmatlansága az új prófétákkal szemben gazdag élettapasztalatból leszűrt bölcsesség volt, mely a világháború első, nagyobbik felében rendkívül súlyos viszonyok között is megőrizte a monarchia területi épségét!

Ugyanilyen értékű az a megjegyzése is, hogy «Ferenc József nem szívesen tűrt meg maga mellett olyan férfiakat, akiknek erkölcsi függetlensége vagy személyes tehetsége zavarba hozhatták az ő középszerűségekhez szokott mentalitását. Olyan kiváló emberek, mint az id. Andrássy Gyula, csak a kényszerűség parancsolta kivételek voltak abban a juste milieu-ben, melyet Ferenc József rendszerének lehet nevezni. Egészséges államok felhasználják, beteg szervezetek kivetik magukból a lángelméket vagy az olyan providenciális rendkívüliségeket, akik nem akarnak a régi csapásokon járni.» (135. l.) Ennek tulajdonítja, hogy olyan kiváló egyéniségeknek, mint Apponyi Albert gróf, Szilágyi Dezső, az ifjabb Andrássy Gyula életük legnagyobb részét a fennálló rendszer tagadásának és oppozíciójának sivatagában kellett, eltölteniök stb. (U. o.) Szerző tehát a Ferenc József félszázadot betöltő alkotmányos uralkodása alatt csak négy igazi nagyságot talált a magyar közéletben: a két Andrássy Gyulát, Apponyit és Szilágyit. A többi: a két Eötvös, a két Tisza, Széll, Wekerle, Baross, Plósz stb. — hogy a ma is élő, miniszterséget viselt kiválóságainkat ne is említsük — már csak a középszerű tehetségek közé tartoznak!

Ami viszont az oppozíció sivatagjába sodort három államférfiunkat illeti, Szilágyi borotvaéles elméje és páratlan vitatkozó ereje ellenére egyike volt legterméketlenebb politikusainknak, aki meteorként fénylett egy időben a magyar égbolton, hogy később, halála után, a neve is feledésbe merüljön. Apponyi és Andrássy (ez utóbbi főleg 1904 decemberétől) — minden tiszteletünk mellett, melyet e két fényes

tehetség iránt érzünk, sem hallgathatjuk el szerény véleményünket — abban tévedtek, hogy mérsékelt politikus létükre, kik a megfontolt haladás útjára óhajtották volna vinni az országot, inkább a túlzókkal haladtak együtt, mint a felfogásban és célkitűzésben hozzájuk elég közel álló Tiszával. Egyébként mindhárman voltak miniszterek, Apponyi és Andrássy ismételten is. Sőt arra is volt eset, hogy visszautasították a király által nekik felkínált hatalmat.

Egészen másként gondolkozott Széchenyi, ki az 1847 dec. 31-iki titkos jelentés szerint arra az áldozatra is hajlandó lett volna hazájáért, hogy a meggyűlölt Apponyi György gróf kancellár helyét elfoglalja. Csupán egy kikötése lett volna, hogy a belügyminiszteri hatáskör biztosíttassék számára.¹ Sőt 1848 március 8-án a sokkal veszedelmesebb királyi biztosságot is elvállalta volna teljes diktátori hatáskörrel.² Pedig akkor már 20 évi, alkotásokban és eredményekben gazdag közszereplés állott a háta mögött, kitűnő cáfolataként a szerző ama tételének, hogy «arisztokratikus rendszerű államokban az államfő személyisége a központ: hozzá nivellálódik a politika, sőt a politikus színvonala is» (u. o.), mert azt talán maga a szerző sem hiszi, hogy I. Ferenc vagy V. Ferdinánd lángelméje termékenyítette meg Széchenyi elkét és tette őt képessé küldetésszerű pályafutására.

Nem egy megjegyzésünk volna a közös hadseregről és az osztrák-magyar bankról írt fejtegetéseire is, de a még előttünk álló anyag terjedelme sietésre int.

¹ «Graf Széchenyi sagte nun: er würde im Notfalle auch dies Opfer dem Lande bringen und die Stelle eines Kanzlers annehmen, obschon er seiner Individualität nach nicht einmal die Palatins Würde zu erhalten wünschte. Sein Stolz wären seine Handlungen, die ihm einen europäischen Ruf sicherten etc. Würde er also, wie gesagt, das Opfer bringen und die Kanzlerstelle annehmen, so würde er dies nur unter gewissen Bedingungen tun, deren Erfüllung ihm von Seite der Regierung garantiert würde. Er wünschte nämlich frei als quasi Minister des Innern zu schalten.» Titkos rendőri jelentések a képviselőház levéltárában.

² L. id. Szögyény-Marich László emlékiratai. I. köt. 50. l. és Széchenyi Naplói (kiadta Zichy Antal). 547. l.

VII.

Az 1905 januári választások eredménye ország-világ előtt nyilvánvalóvá tette, hogy az 1867. évi kiegyezés nemcsak Ausztriában bukott meg, de nem kellett a magyar nemzet többségének sem, mely pedig a kiegyezés óta gyors fejlődésében évtizedek alatt szinte századok mulasztásait pótolta és amely fejlődésnek páratlan lendülete és le nem tagadható eredményei — főleg Apponyinak a függetlenségi pártba történt belépése után — a nemzet nagy tömegeiben azt a reményt ébresztették, hogy egy új, vértelen kuruc-labanc háború most már meghozza a külön magyar hadsereget, a nemzeti bankot, az önálló vámterületet és a tiszta perszonális uniót. A monarchia belső szétesésének ez a fázisa ad alkalmat szerzőnek arra, hogy mielőtt a koalíció választási győzelme folytán előállott helyzetet ismertetné, foglalkozzék a monarchia megmentésére irányuló tervekkel.

Három tervről tesz említést: a Ferenc Ferdinánd trónörökös, a Tisza István és az Andrássy Gyula grófok terveiről. Ez a felsorolás azonban nem tökéletes, először, mert figyelmen kívül hagyja a függetlenségi párt szándékát, másodszor, mert külön tervnek minősíti Andrássy Gyula nézetét, mely pedig lényegileg szerinte is egy volt a Tiszáéval. A függetlenségi párt elgondolását annál inkább ismertetnie kellett volna, mert Apponyi belépése a pártba, országszerte szárnyakat adott a függetlenségi eszmének és így mindenképen megérdemelte volna, hogy gyakorlati lehetőségként foglalkozzék vele a szerző. Tudvalevőleg Kossuth és nyomában a függetlenségi párt a perszonális unió álláspontjára helyezkedve, Ausztriára nézve elfogadta a föderalizmust, viszont itthon annál inkább törekedett a nemzeti állam teljes kiépítésére. Ez volna tehát a monarchia átszervezésének első terve.

Második a trónörökösé, ki az egész monarchiát föderalistikus alapon akarta újra építeni. Itt ismét két körülményt kellett volna szerzőnek előrebocsátani. Az egyik az, hogy a monarchia föderalizálását Palacky, a csehek híres történetírója indítványozta először 1848-ban, a kremsieri osztrák

parlamentben.¹ A másik pedig, hogy valami bekerült e tervből a koronatartományok autonómiáját hirdető 1849 március 4-iki alkotmányba is, amely ilyenformán az alapot szolgáltatta bizonyos mértékben a Ferenc Ferdinánd elgondolásához. Szívesen vettük volna továbbá, ha szerző kissé részletesebben ismerteti azt a feudális érzelmű cseh arisztokráciát, mely ettől a Palacky—Ferenc Ferdinánd-féle programtól várta, hogy újra kezeibe veheti a monarchia sorsának intézését, mint egykor, Ferenc József uralkodásának első éveiben. «E rendkívül csekély politikai belátással bíró, fanatikus korlátolt egyének — írja róluk Szekfű — soha nem követték Ferenc József magyarbarát politikáját és ellenségei voltak mind a dualizmusnak, mind a magyaroktól inaugurált új külpolitikának. Poroszországban Ausztria ősi ellenét és a protestáns nagyhatalmat gyűlölték, az olasz szövetséget pedig a pápa világi uralmát illető tekintetek tették előttük ellen-szenvessé. Hármasszövetség, dualizmus, magyar és német szupremácia ellen ők kutatták fel a monarchiában található szövetségeseiket s ők egyesítették az elszigetelt, egymásközt marakodó csoportokat szilárd magyar- és németellenes tömeggé. A bécsi ker.-szociálisták vezére, Lueger a cseh feudálisok hatása alatt rendez magyarelles tüntetéseket és követeli a népszerű jelige alatt: le a magyar zsidókkal! — a dualizmus, Ferenc József és Deák műve helyébe az összmonarchiát . . . Az osztrák közvéleményben mind hatalmasabb lesz a vágy, az összmonarchiában új szláv területek be-

¹ Palacky terve szerint az osztrák császárság a következő nyolc autonóm nemzeti állam föderációjából állott volna: Németausztria, Csehország (Cseh- és Morvaországból és a magyar Felvidék tót többségű vármegyéiből), Lengyelország, Ruthén állam (Galicia és Magyarország ruthén területeiből, Illír állam (a monarchia összes délszlávoklakta területeiből), Oláh állam (Erdélyből és Magyarország oláhoktól lakott területeiből), Olasz állam és végül Magyarország, azon területekből, melyeken a magyarság összefüggő, kompakt többségben él. L. Jancsó: i. m. 325. l. — Ezzel szemben a trónörökös terve szerint a horvátok és szlovénok külön-külön autonóm területet kaptak volna. L. Eichhoff báró cikkét a Reichspost 1926 márc. 28. számában, mely közli egyúttal a trónörökösnek a Ferenc József halála esetére elkészített trónfoglaló manifestumát is.

csatolása által a magyar elemet végkép majorizálni, s ezzel a föderalizmus államát Bécsnek egyedüli, vetélytárs nélküli vezetése alatt megvalósítani. Így lesz a magyarság és a dualizmus vadgyűlöletéből háborús politika, annexiós hajlandóság, ami a nagyosztrák feudálisok és körükbe tartozó magasrangú katonák vágyaiban, működésében a világháborút megelőzőleg kimutatható. Ez az új irány az udvari és magánaspirációk homályából egyszerre napvilágra kerül és aktuálissá lesz, midőn élére lép az új trónörökösnek, Ferenc Ferdinánd főhercegnek tragikus sorsú, sötét egyénisége. A propaganda száalai az ő főudvarmesteri hivatalában futnak össze» stb.¹ Itt volt tehát a háborús pártnak s a magyargyűlölettől fűtött nagyosztrák politikusoknak a tanyája, kikről oly találóan írja Tisza 1914 október 6-iki levelében: «a nagyosztrákok tábora . . . lucus a non lucendo, ezek a szerencsétlen emberek mily kicsinnyé tennék Ausztriát, ha hozzáláthatnának eszméik megvalósításához».²

Szerző Ferenc Ferdinánd alakját elég találóan rajzolja meg, de terveiről már nem tud hibátlan, összefüggő képet nyújtani. Egyfelől azt hiszi, hogy «talán a magyarokkal is inkább megfért volna, ha katonai követeléseikkel nem nyugtalanítják a hadsereg egységét» (142. l.), noha Margutti megírta, hogy már 1895 júliusában kész volt a monarchia föderalizálására és benne Magyarország földarabolására irányuló terve,³ amikor a katonai kívánságokat csak Apponyi hozta még igen óvatosan szóba. Másfelől a föderalizmusban csak azt a mentőövet látja, «amelynek segítségével a nagybeteg és fáradt szervezet a szárazra vergődhetik» (141. l.), holott a trónörökös megértő munkatársa, Czernin közli emlékirataiban, hogy Ferenc Ferdinánd magáévá tette az ő gondolatát Erdélynek Oláhországhoz való átcsatolásáról, azzal a feltétellel, hogy az így megteremtett Nagyoláhország a Habsburgok birodalmába illeszkedjék be.⁴ További terve volt a trónörökösnek, hogy a monarchia délszláv alattvalói révén

¹ Szekfű i. m. 391. l. és kk.

² Tisza István gróf összes munkái. Levelek. II. köt. 198. l.

³ Margutti: Vom alten Kaiser. 126., 129. l.

⁴ Czernin i. m. 64. l.

Szerbiát is jogara alá vonja és ezzel utat nyit birodalmának Szaloniki felé is.¹ Más szóval szerző nem vesz tudomást Ferenc Ferdinánd nagyszabású imperialista törekvéseiről, melyek érdekében felépítette Grossösterreich légvárát. Végül nem veszi észre, hogy a nemzetiségeknek és az alsó társadalmi rétegeknek megígért jogok tulajdonképpen a birodalmi egységet lettek volna hivatva szolgálni.² És erről mondja naivul a szerző, hogy «Ferenc Ferdinánd tervei és révedezései kétségkívül a monarchia életképes érdekeinek bordájában szövődtek, ha a magyar államiság további megcsonkításával jártak volna is, mert a föderalizáció gondolata aligha (!) állott volna meg Magyarország politikai határainál.» Ehhez hozzáteszi még, hogy «a történetírásnak nincs módjában végső verdiktumot mondani Ferenc Ferdinánd eszméiről és kísérleteiről, miután sohasem juthattak el a megvalósítás állomásáig» (142. l.).

Szerencsére, a cáfolatért nem kell messze menni, mert közvetlenül következő mondatában maga a szerző állapítja meg, hogy «Ferenc Ferdinánd koncepciója . . . nem a centripetális erők tevékenységét fokozta, hanem éppen az ellenkező hatást váltotta ki» és hogy a forradalmi szociáldemokráciával való kézfogása szintén a destrukciót szolgálta «s ezzel még inkább szétroncsolta és szerteatomizálta azt a nagy egységet, amelynek föntartása életének központi gondolata volt» (143. l.).

Hogy szerző első feltevésével szemben az utóbbi a helyes,

¹ «Ha bármely pillanatban bekövetkeznék az a végzetes szerencsétlenség hogy ez a monarchia föderalisztikus tendenciák karmai közé juthatna, akkor a szlávságra alapított föderalizmus magával hozná az expanzív törekvéseknek végzetes csiráit is. Végzeteseknek nevezem ezeket a csirákat, mert nézetem szerint magának ennek a monarchiának sírját ásnák meg vele. Ezek az expanzív törekvések ugyanis együtt járnának oly centrifugális erők túlsúlyra vergődésével is, melyek több-kevesebb idő után éreztetnék a maguk diruptív hatását, tönkretennék, züllésnek vinnék magát a monarchiát.» Tisza beszéde 1910 július 12. Képviselőházi napló, 1910—1918. Országgyűlés. I. kötet. 127. lap.

² L. a trónörökös manifesztum-tervezetét a Reichspost említett számában.

mutatja az a körülmény, hogy a föderalizálást sürgették a monarchia összes ellenségei, így Scotus Viator, aki bezzeg az ú. n. utódállamok iránt türelemre inti Európát és az új nemzetiségeket, míg ez országok belső rendje megszilárdul. Ahhoz ugyanis igazán nem fér kétség, hogy ha egyszer a trónörökös megvalósíthatja programját: leigázza¹ és feldarabolja Magyarországot s hazánk rovására békében megteremti Nagyoláhországot, Cseh-szlovákiát és Nagyszerbiát, a Habsburg-birodalomnak éppen azt a nemzetét veri békóba, melyet leginkább kellett volna erősítenie, szemben a Berlin felé tájékozódó osztrák nagynémetekkel, az orosz politikát követő csehekkel s a határokon túl élő fajrokonaikhoz csatlakozni kívánó olaszokkal, szerbekkel és oláhokkal, kiknek egyesülési törekvéseihez az első lehetőséget a föderalizmus szolgáltatta volna.²

Majd a Tisza és Andrássy megoldási tervére térve át — annak előrebocsátása után, hogy «nem érkezett el az idő történelmi teljessége» a kettőjük között folyt «személyeskedésig elfajuló párosviadal» megvizsgálásához és leméréséhez — elmondja, hogy mindketten «egyformán a kiegyezés megóvására, megszilárdítására és a létező kereteken belül való reorganizálására fordították tehetségük és energiájuk legnemesebb alkotórészeit» (144. l.). Megállapítja, hogy «a magyar szigetet sohasem fenyegette oly mindent elborító áradattal a szláv szolidaritás óceánja, mint akkor, midőn a kiegyezés területén már kiütköztek a sorvadás halálrózsái»

¹ Schönaich báró volt közös hadügyminiszter mondja a következőket: «Előadást tartottam (1907-ben) a trónörökösnek a katonai kérdésről és érintettem a magyar parlament állásfoglalását a hadügyi kiadások szükséges emeléséhez. Egy programot fejtettem ki, amelynek alapján Magyarország hozzájárulása a véderő fejlesztéséhez elérhető volna. A trónörökös azonban félbeszakított és felkiáltott: «Magyarország számára rövid a programom és egy mondatból áll: Egy második Haynaura van szükségem». A Neues Wiener Journal után közli a Pester Lloyd 1923 márc. 19-iki esti lapja.

² «A föderalizált Ausztriától vártuk népünk konszolidációját s az egység felé való törekvést», — mondja 1920 márc. hó végén Vajda-Voevod, akkori oláh miniszterelnök, az összeomlás előtt magyar országgyűlési képviselő. Idézi Jancsó: i. m. 306. l.

és hogy «a magyar államiság ezeréves léte óta nem sodródott akkora megpróbáltatások elé, mint most, amikor a nemzeti-ségi eszme és a szociális forradalom egyszerre követelt magának életjogot Szent István birodalmának napja alatt» (u. o.). Csak arról felejtkezik meg, hogy e veszedelmek felidézésében, illetve fokozásában nem csekély része van azoknak a politikusainknak is, akik — bár jóhiszeműleg, de kevés előrelátással — a katonai engedményeket erőltették, mire Bécs ősi szokás szerint a nemzetiségek és az alsó néprétegek mozgósításával felelt.

E veszedelmek ellen Tisza nemzetvédelmi eszközei közt felsorolja az «erős és szilárd parlamenti többséget», az «egységes akaratra mozduló kiméretlen erő»-t, «az uralkodóval való viszony minden népszerűtlen konzekvenciáját», melyre való tekintettel «ellenezte oly csökönyszerűen az ellenzék katonai követeléseit» (144. l.). «A futó hangulatoknak . . . és az alsó tömegek lázadó vágyainak» megfékezésére pedig szerinte «Tisza azt a megoldást találta ki, hogy az erő jogán rendet teremtsen és erőszakosan távolítsa el a társadalom beteg testéből azokat az idegen elemeket, amelyek egyik bajból a másikba sodorják.» Tisza egyrészt kész volt tehát erőszakkal letörni a szerinte fakciózus, lármás és békahorizontú ellenzéket, hogy a parlament békéjét és munkaképességét a nagy válság órájára biztosítsa, másrészt visszautasította a «jogkiterjesztések» radikális mértékét (145. l.). Külpolitikájáról pedig elmondja, hogy Tisza «a Berlin pórázán járó ballhausplatzi irányzatot helyeselte és kifelé és befelé támogatta» és hogy Tisza előtt «a ballhausplatzi külpolitika neántsávirág volt» (148. l.).

Mindezek kiegészítéséül a következő jellemzést adja róla : «Küldetéses embernek tartotta magát, aki Cromwell bibliai kerekfejeinek merev komorságával ment célja felé. A maga csálhatatlanságának és árnyalattalan lelkiségének tartozott vele, hogy nem törődött eszközeinek erkölcsi tartalmával. Azt hitte, hogy helytelen utakon is lehet jó állomást, etikai szempontból aggályos és elítélendő fegyverekkel is lehet diadalmas, a percek életén túlterjedő eredményeket elérni. Azt hitte, hogy bizonyos tekintetben a magyart keleti módon

szabad, sőt kell kormányozni. A nyugateurópai formák mellett, e felfogás szerint, a korrupció, az erőszak és a párt-abszolutizmus nélkülözhetetlen elemek a magyar kormányzat gépezetében és életszükségletei annak a politikának, amely az értelmiség felsőbbbségének jogcímén egy jól megszervezett osztályuralom fenntartását és biztosítását célozta. Tiszában megvolt a személyes fontosság érzete, a külső kenetesség, a providenciális szerepre való titkos hajlandóság... De a világ sokat megbocsát a fejedelmi fellépésnek s Tisza gyakran mély hangokat tudott megütni» (145. l.).

Kétséggkívül külsőségeiben eltalálta Tisza egyik-másik vonását. De a Tisza nemes lelkét, erkölcsi nagyságát éppúgy nem látja meg, mint a színvak nem képes észrevenni, megkülönböztetni bizonyos színeket. Az ő Tiszája egy szűk látókörű, kenetes szemforgató, fölfelé alázatos, lefelé zsarnok, akinek a korrupció és minden erkölcstelen eszköz jó, hogy fenntartsa egy osztály uralmát, még pedig a személyes fontosság érzeténél fogva úgy, hogy maga élvezhesse a hatalmat.

Egészben ez egy török basának a jellemzése. Csak Tiszából van benne mentül kevesebb. Szinte csodálatos, hogy jóformán egyetlen egyet sem említ meg Tisza harmonikus lelkének elemeiből, melyeknek mindegyikéről külön fejezetet lehetne írni. Így hallgatja el izzó faj- és hazaszeretetét, mely őt kora ifjúságától nemzetének szolgálatára készítette elő; mély, türelmetlenséget nem ismerő vallásosságát, mely őt a kálvinizmus legnagyobb történeti alakjai (Coligny, Cromwell, De Witt, Bocskay, Bethlen Gábor) sorába emelte. Így hallgatja el szemérmes, tiszta erkölcsi felfogását,¹ családját, barátait, katonáit s a nép egyszerű gyermekét is² melegen

¹ «Tisza István legodaadóbb hívével szemben is felállította a legszigorúbb erkölcsi szabályokat. Így Ertsey Péter, aki, mivel egy ügyvédi eljárásában az összeférhetlenségi törvény rendelkezéseit nem tartotta szem előtt, csakugyan levonta a konzekvenciákat és lemondott mandátumáról». Nadányi Emil: Parlamenti küzdelmeink. 1904—1913. 199. l.

² «Bele kell a hatóságokat abba nevelni, hogy nincs szentebb és magasabb hivatás, mint az, hogy az elhagyatottak érdekeinek gondozói legyenek s hogy éppen ez az ügykör megérdemli és megkívánja a felettes hatóságok intenzív felügyeletét és éppen azt a

szerető szívét, hűségét, egyenességét, önzetlenségét, a népszerűséggel nem törődő, férfias keménységét, áldozatkészségét idejével, tehetségével, erejével, vagyonával, életével. Így hallgatja el acélos tetterejét, kötelességtudását, felelősségérzetét és nagyságát a miniszterelnöki polcon és a harctéren, bukásában, félreállításában és hallgatásában, itthon maradásában (mikor mások menekültek) és halálában.

Ezek elhallgatása mellett hogyan is tudná szerző belátni, hogy «a providenciális szerepre való titkos hajlandóság» mögött mély államférfíui belátás állott, mely számot tudott vetni a történelem mozgó erőivel és ezért igyekezett a próféták szavával felrázni vesztébe rohanó nemzetét? Tisza elgondolása, végső célja a maroknyi magyarság jövőjének biztosítása volt. Ezért iparkodott helyreállítani a harmóniát itthon és fenntartani a békét Európában. Ez okból igyekezett a belpolitikában az uralkodóra támaszkodva, az ellenzék korlátok közé szorításával lehetetlenné tenni a nemzetet belső harcba sodró túlzó irányokat, a szélsőséges választójogi törekvésekkel szemben biztosítani a politikai jogok kiterjesztésében az állandó, megfontolt haladást¹ és megnyugtatóni a nemzetiségeket, hogy — mint arra fentebb Apponyi szavai-

fáradtságot nem szabad senkinek sajnálnia, amit ennek az ügykörnek ellátása okoz». Gr. Ráday Gedeon főispánhoz 1915 február 24-én intézett leveléből.

«Kedves Barátom, ne vedd kicsinyeskedésnek, hogy ezekkel a kérdésekkel annyit foglalkozom, de eltekintve attól, hogy a magyar hatóságok becsületbeli kötelességének tartom a hadrakeltek családtagjairól való lelkiismeretes gondoskodást, általában az a meggyőződés vezet, hogy a közigazgatási hatóságoknak első dolga, hogy igaz barátja, tanácsadója, gondviselője legyen a szegény embernek és sokkal elnézőbb szemmel nézem az ügyiratok és nyilvántartások ellátása körüli kisebb hanyagságokat és mulasztásokat, mint azt, ha közönyösséget látok a hatóságok ezen legnemesebb és legfontosabb hivatása iránt.» Kovács Sebestyén Endre főispánhoz, 1916 március 6-án intézett leveléből. (Tisza István gróf sajtó alatt levő levelezéséből.)

¹ Az ipari munkásságot már az 1910 jan. 24-iki főrendiházi beszédében felruházandónak vélte a választójoggal, csak ahhoz nem járult hozzá, hogy «a nemzeti akarat kifejezése feletti döntés» a nagy néptömegek kezébe kerüljön, amely «csak a terrorisztikus demagógia vagy a cézárizmus eszköze lehet».

val is rámutattunk — a magyarság mentül szilárdabb, vezető helyzetet foglalhasson el a monarchiában. És ez okból törekedett a német szövetségessel egyetértésben erős hadsereggel és fokozott diplomáciai tevékenységgel ellensúlyozni a francia-orosz politika titkos munkáját, mely végveszéllyel fenyegette az európai békét, s a monarchia és benne hazánk területi épségét.

Ennek a szent célnak érdekében vette igénybe Tisza az úgynevezett keleti módon való kormányzásnak eszközeit és módszereit, melyeket részben Szent Istvántól Széchenyi Istvánig legnagyobb királyaink és államférfiaink is kénytelenek voltak felhasználni. De különben is terveinek megvalósításához Tisza voltaképpen csak a parlament munkaképességét akarta biztosítani. És mégis — bár az obstrukció elítélésében egy nézeten volt vele Apponyi és Andrássy is, — kivétel nélkül ellene fordult az egész ellenzék.¹

Egyébként a mohácsi vést megelőző korról szemben a szerző is tud még tárgyilagos lenni. Könyve 13. lapján olvassuk a következő sorait: «A magyarság dolga azonban a vész felhőinek e halmozódásakor nem jogi szubtilitások szövögetése volt, nem is a politikai hatalomért való szilaj dula-kodás ... hanem az, hogy erejét a végsőkig megfeszítse arra a küzdelemre ... amelyről nem lehetett többé, struccpolitikát űzve, tudomással nem bírni». Továbbá Salamon Ferencre hivatkozva írja ugyanott, «hogy a XVI. század második évtizedében a magyarság számára a következő dilemma állott elő: vagy beletéved az alkotmányosság és a jogi formulák útvesztőibe, amelyek menthetetlenül kataszt-

¹ Széchenyi 1848 március 8-án hajlandó lett volna akár mint kancellár, akár mint teljhatalmú kir. biztos az ügyek élére állani s a mozgalmat egészen más irányba terelni, mint amelybe Kossuth terelte volt. Feltételei ezek lettek volna: 10,000 frt azonnal kifizetve, 5000 frt havonként. Folyó számítások megtérítése felszámítás szerint. Szt. István-rend nagykeresztje. Legfelsőbb kézirat Sz. tollbamondása szerint. Teljhatalom (!). Minden kinevezés tőle függjön, minden hivatalnok neki fogadjon szót. Minden segédeszköz, a katonaság is rendelkezésére álljon. Ellenparancs ne jőjjön, míg vissza nem hívják őt magát. Titoktartás. Hat hónap alatt országgyűlés. L. Széchenyi naplói. 546. 1.

rófába vezetnek, vagy Hekubának tekinti a nemesi szabadságot és az alkotmányos finesszeket s erős központi hatalmat szervez, hogy önmagát megmentse a török veszedelemmel szemben. A magyarság az elsőt választotta, következésképp elbukott. Megmaradt a nemesi szabadság, de elveszett az ország».

Ami igaz volt a mohácsi vész idejében, szomorú igazság maradt a világháború előtt és alatt is. Elfogadjuk tehát szerző érvelését. Hisz Tisza sem akart mást, mint rendet, erős központi hatalmat teremteni a külső veszély elhárítására. A nemzetnek azonban az obstrukció szabadsága, majd később a hősök választójoga kellett, de elveszett az ország.

Most még három véleményt idézünk Tiszáról. Az első kettőt a hatalmas német nemzet két nagy fiától: Hindenburgtól és Tirpitztól, a germán őserő e jellegzetes alakjaitól, kik világok számára csináltak politikát. Az előbbi így ír: '«A politikusok közül különös szeretettel gondolok Tisza grófra, aki engem 1916/17 telén Pless-ben fölkeresett. Lényéből töretlen akaraterő, izzó hazafias érzés sugárzott».¹ Az utóbbi pedig ekként emlékszik meg Tiszáról: «Tisza gróf jelentős benyomást tett rám, míg Berchtold grófnak, akit Berlinben ismertem meg, homlokáról a jelentéktelenség olvasható le».² Végül a harmadik ítéletet egy angol történétíró mondja, akinek gondolkozása világméretekhez szokott az angol történelem tanulmányozása során, a következő fenkölt szavakban: «Mint acélkemény ember, hajthatatlan kálvinista, menten a hiúságtól és közömbösen a gyűlölködéssel szemben, mély és hideg szenvedéllyel haladt Tisza azon a szűk ösvényen, melyet az állásával járó kényszerhelyzet jelölt ki számára. Megőrizni és megerősíteni a magyarság föltétlen uralmát Magyarország csorbitatlan történeti határai között, volt az ő szent célja, amely fölülállott minden kétségen vagy megalkuváson. Megértette, hogy a magyaroknak, ennek a maga nemzetiségeivel fajrokon népektől körülvett, kicsiny nemzetnek, saját uralmuk megőrzése végett fenn kell tartaniok a Habsburg-

¹ Hindenburg: Aus meinem Leben. 173. l.

² Tirpitz: Erinnerungen. 429. l.

monarchia bonyolult szerkezetét és a szövetséget Németországgal; más oldalról azonban tulzó létére is visszautasította és lenézte a magyar függetlenségi pártok üresfejű, ordító sovinizmusát. Sohasem válaszolt azokra a vádakra, hogy ő felelős a háborúért, holott valójában 1914 júliusában egyedül ő ellenezte Ausztria-Magyarországon a háborút.¹

Tucatszámra idézhetnők még magyar és külföldi nagy embereknek véleményét Tiszáról. De ezt nem bírná meg amúgy is hosszúra nyult kritikánk kerete. Viszont az is igaz, hogy Pethő sem áll egymagában. Az övéhez hasonló nézete van Tiszáról Jászi Oszkárnak² s a bel- és külföldi radikálizmus többi kiválóságának. Ez urakkal való lelki rokonsága nyilvánul meg egyébként abban a megértő megítélésben is, melyben Károlyi Mihály hazaárulását részesíti.

Szerző szerint sorrendben a harmadik terv az Andrássy Gyula grófé, melyről — mint említettük — külön csak azért nem beszélünk, mert szerző is azt vallja, hogy «Andrássy Gyula gróf ugyanazt akarta, de másképpen, mint Tisza». Majd így folytatja: «Nem vallotta a közjogi alap fejlesztésének elméletét, az elvi jogoknak azt a tanát, mint a régi nemzeti párt. Hatvanhetes ortodoxiája ellen kétség nem lehetett. Nem folytatott vivmánpolitikát, s mikor utóbb a királynak azt a tanácsot adta, hogy engedjen, nem jogi érvekkel indokolta, hanem a politikai célszerűség és okosság szempontjaival. Érezte, hogy a kiegyezés alatt megreccsent az alap, s finom, nemes elméje csak szánakozva tudott azokra a kísérletekre gondolni, amelyek egy álparlamenti szerkezet mechanikus működésének biztosításában látták a kérdés megoldásának lényegét» (146. l.).

Szerző tanárember volt s mint ilyen, tudhatná, hogy qui bene distinguit, bene docet. Andrássy pályafutásában ugyanis élesen el kell különíteni az első 18 évet az utána következőktől. 1904 végéig valóban mint ortodox hatvanhetes szállott sikra — a már idézett 1903 február 5-iki kép-

¹ A «Times» 1925 április 16-án megjelent számához csatolt irodalmi melléklet (Literary Supplement) Rulers of Austria c. cikkéből.

² Jászi Oszkár: Magyar kálvária. magyar feltámadás című művében. a 9., 25., 51., 102. lapokon.

viselőházi beszédében — a létszámemelés és a német vezényleti nyelv mellett, valamint az obstrukció ellen. *Az 1867-iki kiegyezésről* cím alatt 1896-ban megjelent nagy munkája pedig a kiegyezésnek egyik leghatalmasabb védőirata főleg a nemzeti párt programja ellen. Alapgondolata, hogy «holmi szépen kigondolt elméleti igazságok kedvéért, melyek sajnos, gyakran illúzióknak bizonyulnak, könnyelműen odahagyni oly alapot, amelyen megélhetünk és fejlődhetünk: ez oly frivol eljárás volna, amelynek párját a világ története ritkán mutatja».¹ Nem tesz tehát jó szolgálatot szerző sem az igazságnak, sem Andrásynak, mikor azt írja, hogy «nem hitt egy olyan uralom tartósságában, amelynek pillérjei a korrupció iszapjába s az opportunizmus futóhomokjába mélyedtek. Semmi jót sem várt attól a rendszertől, amely az emberek gyengeségére és rossz tulajdonságaira spekulált» (u. o.), holott köztudomású, hogy Andrassy közel két évtizeden át egyik oszlopa volt a szabadelvűpártnak, melynek célkitűzését ekként határozza meg: «Politikánk vezető motivumának . . . a kiegyezés föntartásának és megerősítésének kell lennie. E célhoz szilárdan kell ragaszkodnunk. Nemzetünk üdve így követeli. Ha nehéz küzdelmet is kell érte vívnunk; ha miatta népszerűtlenek is leszünk; ha néha erőt kell vennünk önmagunk érzelmén is, amikor magunkban is érezzük vérünk felpezsdülését; ha mindenütt félreismernének bennünket és itt magyartalanoknak, ott sovínisztáknak tartának: mindezt könnyen elviselhetővé teszi az a tudatunk, hogy kötelességünket teljesítjük, hogy használunk hazánknak és azoknak is, kik kövel dobálnak».²

Így szerző Andrassy pályafutásának voltaképpen csak második felét írja meg ódai lendületben. Ebből megtudjuk, hogy Andrassy a legnagyobb magyar államférfiak egyike, aki bel- és külpolitikai elgondolásaiban, célkitűzéseiben, módszereiben, eszközeiben és harcaiban eszményi magasságban állott Tisza fölött és aki csak azért nem írhatta be nevét a magyar történelem évkönyveibe három és féléves belügy-minisztersége idején, mert «közjogi politikája az uralkodó

¹ 101. l.² I. m. 294. l.

bizalmát, társadalompolitikai girondizmusa pedig a magyar történelmi osztályok megértését és támogatását feltételezte. Egyiket sem bírván megnyerni, másrészt lefelé mérsékelt programjával nem tudván versenyt futni a közjogi és társadalompolitikai demagógiával: el kellett buknia» (149. l.).

1911-ben megjelent munkájában ugyan kissé más nézetten volt a szerző. Akkor ugyanis azt írta, hogy Andrássynak «a választói jog kérdésében tanúsított ingadozása — sugáregyenességű politikai működésének ez az egyetlen taktikázása — vagy talán annak csak hosszas érlelése lett a szövetséges pártok uralmának megerjesztési fermentumává. Az idő eljárt s az elvesztegetett idő a politikában nagyon megbosszúlja magát. A nemzeti tábor kompakt tömege alkotó részeire bomlott s egyik részét a gazdasági, másikat a katonai kérdések foglalkoztatták... Így vált a katonai reform a bécsiek szerint Andrássy fixa idea-jává. Hogy semmit el nem ért, éppoly természetes, mint hogy a bank hivei sem nyertek keserves tanulságoknál egyebet».¹

De nem foglalkozunk tovább ez ellenmondásokkal, mert nem Andrássyt bíráljuk, hanem a Pethő könyvét.

VIII.

Senki sem születik tudósnak. Sőt, mint kortársak is a napi események időpontjának, sorrendjének, okozati összefüggésének megállapításánál saját följegyzéseinkre vagy mások adataira vagyunk folyton utalva. Épp ezért természetesnek találjuk, hogy az 1905 januárjától 1910 tavaszáig terjedő öt esztendő történetéhez szerző is használ idegen forrásokat, sőt örömmel látjuk, hogy a vele ellentétes politikai álláspontot elfoglaló Nadányi Emil: *Parlamenti küzdelmeink, 1904—1913* címen 1914-ben megjelent munkáját is figyelmére méltatta. Csak azt nem helyeselhetjük, hogy a tőle átvett gondolatokat majdnem szó szerint közli, de idézőjel nélkül. Ránk hárul tehát az a kellemetlen kötelesség, hogy erre a mulasztására figyelmeztessük a szerzőt. Könnyebb össze-

¹ Politikai arcképek. 29. l.

hasonlítás és saját állításunk ellenőrzése végett hasábosan szembeállítva, itt közlünk egy pár mondatot a két műből:

Pethőnél:

... «67-es kooperációra vagy a szabadelvűpárt bármilyen formában való elhelyezkedésére a hatalomban, egyelőre gondolni sem lehetett». (149. l.)

«A király a belkormányzat és a közgazdasági reformok terén szabadkezet akart engedni a képviselőház többségének s az imparlamentáris Fejérváry-kabinetnek azt a feladatot szánta, hogy az ellenzéki pártokkal való érintkezéssel a megegyezést munkálja és a többségből való kormány kinevezését készítse elő». (150. l.)

«Apponyi Albert gr. ... Békéscsabán az osztrák rabszolgaság tekintetében fölvetette a quo usque tandem kérdését». (151. l.)

Nadányinál:

... «Hatvanhetes kooperációra vagy a szabadelvű pártnak bármilyen más egységes alakban való elhelyezkedésére gondolni sem lehetett». (5. l.)

«Hogy a király belkormányzati és közgazdasági reformok terén szabad kezet akart adni a képviselőház többségének s hogy Fejérváryéknak kifejezetten azt a szerepet adta, miszerint a politikai pártokkal való érintkezés folytán a megegyezést s azután a többségből való kormány kinevezését előkészítse» stb. (7. l.)

«Apponyi Albert gr. pedig Békéscsabán felvetette a quo usque tandem kérdését az osztrák rabszolgaság tekintetében». (9. l.)

Nem szívesen végeztük ezt az irodalmi szembesítést. Miután azonban következetesen mellőzi a használt művekre való hivatkozást, nem térhettünk ki e feladat elől, remélve, hogy szerző legalább jövőre forrásait akár jegyzetben fogja idézni, akár a könyve végén fogja felsorolni és hogy máskor óvatosabb lesz az idegen művek felhasználásában.

Visszatérve magára a munkára, az 1904 decemberében megalakult koalíció története tisztán áll előttünk, magasabb szempontból éppúgy, mint egyes mozzanataiban. Annál sajnálatosabb, hogy a szerző erről az öt esztendőről sem tud hú képet festeni. Nincs róla összefoglaló ítélete és nem megbízható részleteiben sem. Pedig 1911-ben megjelent. már idézett művében helyesen állapította meg, hogy a koalíció «miután a nemzeti aktivitás politikáját minden következményével egyetemben nem merészelte tovább propagálni, a passzív ellenállás harcmódorába vetette magát, amely a mult század huszas és hatvanas éveinek példája nyomán — most már anakronisztikussá válva, — alapjában véve teljes

sikertelenséget aratott . . . E küzdelemnek, jobban mondva a vis inertiae-n alapuló ellenállásnak pedig már lélektana is hibás volt : nyilvánvaló lehetetlenség ugyanis, hogy egy támadó fél defenzív taktikával döntő eredményt érjen el».¹ Szerzőnek ezt az igazságot azért kellett itt elhallgatnia, mert ha összefoglaló történet keretében megírja, akarva, nem akarva, meg kellett volna írnia ez igazság konzekvenciáját is, hogy t. i. a koalícióval szemben Tisza politikája volt a helyes. Mert hiába nem érintették a koalíció által kívánt katonai reformok a hadsereg harcképességét, mihelyt olyasmit akartak Tiszával szembenálló politikusaink elérni, aminek kierőszakolásához nem volt meg a kellő erejük vagy elszántságuk, letértek a reális politika útjáról s nemcsak a zavartalan fejlődés lehetőségét akadályozták meg, hanem veszedelembé sodorták a nemzet és a király közti összhanggal nagynehezen elért eredményeket is. Majdnem bekövetkezett az, amitől Andrássy 10 évvel előbb óvta már nemzetét. «A magyar nemzet elszánt akarata, hogy viszonyát Ausztriához új alapra fekteti, — úgymond — meggyőződéseim szerint oly krízisre vezetne, mely a monarchiát alkotó elemeire bontaná föl, talán fegyverre is szólítaná őket egymás ellen, s e szerint a végromlás veszélyének tenné ki hazánkat, a monarchiát, a dinasztíát».²

Így köszöntött a nemzetre a koalíció hibás számvetése folytán 1905 június 18-án a Fejérváry Géza báró parlamenten kívüli kormányzása, amelyre egykor, miniszterelnöksége idején, Bánffy is készülődött és amelytől Tisza éppen a parlament munkaképességének biztosításával igyekezett megőrizni a nemzetet. Bármily csábító volna is a polemia, szerző egyik-másik kellően át nem gondolt állításával, rövidség kedvéért csak jelentősebb tévedéseit igazítjuk helyre, illetve kiáltóbb mulasztásait pótoljuk.

Először is tévesen állítja, hogy «a parlament Kossuth Ferenc indítványára egyhangú bizalmatlanságot szavazott a darabont-kormánynak s kijelentette, hogy semminemű adót vagy ujoncot neki meg nem szavaz» (150. l.), mert ez utóbbira

¹ Politikai arcképek. 15. l.

² I. m. 109. l.

vonatkozó indítványt Bánffy Dezső báró terjesztette elő.¹ Tévesen írja továbbá, hogy «a törvényhatóságok legnagyobb része a koalíció július 21-iki figyelmeztetése szerint tagadta meg az önkéntes adó- és ujoncállítást» (u. o.). A képviselőház ugyanis július 21-én tartott ülésében hozta határozatait, a passzív ellenállás folytatása tárgyában pedig a vezérőlbizottság augusztus 10-én adta meg útmutatásait. Azt is tévesen állítja, hogy «Fejérváry a magyar vezényszó feladása ellenében legfelsőbb helyről oly engedményeket helyezett kilátásba, amelyek az ország gazdasági önállóságának úgyszólván összes feltételeit felölelték» (150. l.), mert önálló bankot és külön vámterületet nem igényeltek Bécsből soha. Viszont, ha már megemlíti, hogy «a modern állami igazgatás körülményes és pedáns adminisztrációjával (!) szemben ez az ellenállás vonagló anakronizmus volt» (152. l.), rá kellett volna mutatnia arra is, mekkora hiba volt belevinni a nemzetet az ellenállásba a szervezett hatalommal szemben, mert nemcsak a nemzet lett szegényebb egy addig érintetlen illúzióval, hanem azt is meg kellett érnie, hogy a kormány olyan választójogi programmal állott elő, mely a nemzetközi és a nemzetiségi tömegekkel egyszer s mindenkorra lehetetlenné akart tenni minden nemzeti megmozdulást. Nem egészen hibátlanul ismerteti az országgyűlés 1906 február 19-iki erőszakos feloszlátását sem. Szerinte «Fabricius honvédezredes ... megszállotta az országházat s karhatalommal távolította el azokat a képviselőket, akik Rakovszky István alelnök tiltakozása után még az ülésteremben tartózkodtak». (153. l.) Rakovszky alelnök ugyanis a beteg Justh Gyula helyett mint elnök funkcionált. A feloszlátást elrendelő királyi kéziratokat nem olvastatta fel, hanem visszaküldte, tiltakozván a királyi biztos ellen. Majd Bolgár Ferenc alelnök, a következő ülést 21-re tűzte ki s az ülést bezárta.² Ekkor szintén mint elnök, jött Fabricius, aki az elnöki emelvényről felolvasta a kéziratokat, majd pedig kiüríttette az országházat.

¹ Képviselőházi napló. 1905—10. Országgyűlés. I. köt. 470. l.

² U. o. II. köt. 32. l. és kk.

Elhallgatja azt a fontos tényt is, hogy a kormány március 16-án feloszlatta a vezérőrbizottságot s hogy március 20-án a nemzetiségi képviselők manifesztumban foglaltak állást a nemzeti törekvések és «a monarchia két állama közötti viszony további főtartására alkalmatlanná vált» kiegyezés ellen, egyidejűleg felkínálkozva Bécsnek. «A nemzetiségeknek tehát — írja találóan Andrássy — a magyar offenzíva Bécs ellen nem imponál. Nem imponálnak nekik az ezen úton talán kiküzdhető nemzeti vívmányok sem. Ha valami képes nekik imponálni, ez csakis a harmónia a monarchia irányadó tényezői között. A viszálynak már pusztja lehetősége is fokozza ellenségeink vakmerőségét. Ez egyenes arányban növekszik azon surlódásokkal, amelyek közöttünk és szövetségeseink között, vagy még inkább a nemzet és királya között támadnak».¹ Majd ismertette a koalíciós kormány által kiírt választások eredményeit, elhallgatja, hogy a nemzetiségi képviselők száma 24-re szaporodott, mint inter duos litigantes tertius gaudens. Arról is hallgat, hogy 1867 óta nem volt még ily silány összetételű parlamentje az országnak, hogy százszámra jutottak mandátumhoz névtelen és fegyelmetlen homo novus-ok, akik sem azelőtt, sem azóta nem játszottak szerepet a közéletben, kész eszközeiül az egymás közt torzsalkodó vezéreknek és a túlzó irányoknak.

Marasztaló ítéletet mond Apponyi «népoktatási törvényéről» (156. l.). Valóságban nem egy, hanem két népoktatási törvénye volt Apponyinak (az 1907: XXVI. t.-c. az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról stb. és az 1907: XXVII. t.-c. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól). Továbbá ha már «gyökerében elhibázott nemzetiségi politika» megnyilvánulását látja bennük, rá kellett volna mutatnia az «utódállamok» ezerszer szigorúbb, a kisebbségek teljes kiirtását célzó iskolapolitikájára.

Ellenben jóformán elítélő szó nélkül ismerteti a vasúti pragmatikáról szóló törvényjavaslatot és annak obstrukciós vitáját, mely után pedig «a Dráván túl a magyar uralom

¹ 1. m. 393. l.

csupán királyi biztossal és leplezetlen abszolutizmussal volt biztosítható» (u. o.). De meg kellett volna rónia a koalíciós kormányt azért is, hogy az 1906 májusi horvátországi választásokon viszonylag legtöbb mandátumot nyert magyarbarát nemzeti pártot sorsára hagyta s ezzel maga segítette nyeregbe a magyarellenes horvát-szerb koalíciót.

Némi módosításra, illetve kiegészítésre szorulnak a koalíció házszabály-reformjáról írott sorai is. Szerinte «a koalíció látszólag önmagával jutott következetlenségbe, amikor a volt obstruktorok megszorították a szólás jogát, hogy a parlament munkaképességét biztosítsák» (157. l.). Itt azt kellett volna megemlítenie, hogy a koalíció azt csinálta meg, amire irányuló nagyon is szerény kísérlete miatt Tiszának buknia kellett, továbbá azt, hogy míg Tisza minden többség számára érvényes reformot akart, addig a koalíció revíziója csak házi használatra, az 1906—1911-es ciklus tartamára szólt.

Egy betűt sem ír e fejezetben a külpolitika eseményeiről, VII. Edvárd angol király híres látogatásairól, melyekkel épp a koalíciós kormányzat idején szinte teljessé tette Németország elszigetelését, de még azokról a látogatásairól¹ sem melyekkel Ferenc Józsefet igyekezett a német szövetségtől eltántorítani. Távol áll tőlünk a szándék, hogy Ferenc József személyi politikájáért koalíciós államférfiainkat tegyük felelőssé, sőt Ferenc József szövetségi hűségét sem ítéldhetjük el, mert ki biztosíthatta volna angol orientáció esetén a monarchiát a német-orosz szövetség megsemmisítő túlsúlyával szemben?

Elhallgatja itt a szerb vámháborút, az annexiót, az annexió nyomán támadt nagy külpolitikai feszültséget, melyből már akkor majdnem kirobbant a háború, a monarchiabeli szláv népek előretörését, nyílt szimpátia-megnyilvánulásait a szerbek mellett, Luegerék ismételt magyarellenes kirohanásait és kardcsörtetését, csak hogy a koalíció felelősségét és gyöngeségét ezekkel kapcsolatban meg ne kelljen állapítania.

Végül — bár töredékesen meg is említ egyet-mást —

¹ VII. Edvárd látogatásairól lásd részletesen Margutti id. művét. 350. l. és kk.

nem csinálja meg a koalíciós kormányzat teljes mérlegét. Pedig már csak azért is megcsinálhatta volna, hogy a tanulságokat levonhassa. A koalíció harcba vitte a nemzeti gondolatot Béccsel, a nemzetiségekkel és a horvátokkal szemben. Igért magyar vezényleti nyelvet, önálló vámterületet, magyar nemzeti bankot, korszerű választójogi reformot. Mindebből nem tudott megvalósítani semmit. Kudarccal végződött a nemzeti ellenállás. Ennek következményeként fásult közöny fogta el a középosztályt, a nemzeti értelmiséget. Ez idő óta lett úr a főváros utcáin és tényező a magyar politikában a nemzetköziség. Így jutott a nemzet erkölcsi felkészültségében, politikai és gazdasági téren olyan súlyos helyzetbe, aminőben talán a Bach-korszak óta nem volt. Ebben a helyzetben fogadta el szinte ellenmondás nélkül a kvóta fölemelését, Bosznia annexióját, tűrte az osztrákok kirohanásait, a bukaresti kultúrliga 1906-ban rendezett, Magyarország ellen irányuló kiállítását, s a Ferenc Ferdinánd 1909. évi sinaiai látogatása alkalmából osztrák és oláh részről történt magyarellenes inzultusokat. Olyan mélypont ez történelmünkben, melyhez hasonlót Mohács előtt is megállapíthatunk. Akkor is Belgrádban volt már az ellenség s az országgyűlés akkor sem gondolt arra, hogy a nemzet politikai egységben és teljes hadirendben álljon a nagy megpróbáltatások elé.

IX.

Nem egyszer kifogásoltuk már szerzőnek azt az egyéni módszerét, mellyel az időbeli sorrendre és az okozati összefüggésre való tekintet nélkül az eseményeket akként csoportosítja, ahogy az a levonandó következtetések szempontjából előtte legkívánatosabbnak tűnik fel. Ennek a módszerének tanulságos példája az 1910 juniustól 1914 júliusig terjedő négy esztendő tárgyaló fejezete, melynek címei közt mindjárt az első három: «a nemzeti munkapárt győzelme, a külpolitikai helyzet, Bosznia annexiója», abba a téves hitbe ringathatják a nem eléggé figyelmes olvasót, mintha a külpolitikai helyzet elromlása és Bosznia annexiója a munkapárt győzelme után következett volna be.

Nem szerencsésebbek a következő bevezető sorai sem : «A junius 10-én lezajlott képviselőválasztásokon a nemzeti munkapárt . . . döntő győzelmet aratott» (162. l.). A választások zöme ugyanis junius első napján zajlott le, holott 10-én már csak két kerület (Kézdivásárhely és Szentés) választotta meg képviselőjét. Helyesen tehát így kellett volna mondatát fogalmaznia : «A junius első 10 napján» stb.

Nagyjából helyesen állapítja meg a koalíció kudarcának okait, köztük az igazi politikai ellenzék hiányát is (162. l.). Alább azonban hozzáteszi, hogy a szabadelvű pártnak a parlamentben úgy sem volt sok keresnivalója, mint «amelyek léte arra van alapítva, hogy odafenn úgysem adnak semmit, de nem is kell adniok, mert a magyar politikai társadalomban fölös számmal akadnak olyan önkéntes vállalkozók, olyan olcsójánosok, akik a kevesebbel, sőt a legkevesebbel is beérik. Az ortodox szabadelvűpárt magatartása állandó gyenge pontja volt a nemzeti küzdelemnek».

A tárgyilagosság és a rövidség kedvéért szerzővel szemben egyszerűen csak Andrássy Gyula grófot idézzük, ki 1896-ban a következő politikai prognosztikont állította fel : «Akár győzedelmeskednék a nemzeti párt programmja, akár nem, a vérmes reményeket keserű kiábrándulás váltaná föl. Ha a párt győzedelmeskednék, az országban hamar belátnák, hogy az annyira magasztalt vívmányok nem sokat lendítenek a helyzeten s hogy ott vagyunk, ahol a mádi zsidó volt hosszú bolyongása után».¹ Továbbá : «Egyoldalú kívánságok erőszakolásának megkísérlésével magunkat biztos kudarcnak tennők ki. Előre tudhatjuk, hogy összeütközés esetében nem a mi akaratunk, hanem Ausztria akaratá fog érvényesülni. Ennek a tudatában nyílt szemmel szabad-e nekimenni a falnak? Az eredményt ismerve, szabad-e előidézni a vereséget? Kétségtelen, hogy nem szabad».²

Andrássynak e fölényes okfejtése után csak egy megjegyzést teszünk a szerző idézett mondatára. Józan ésszel senki sem hallgathatja el a szabadelvűpárt hibáit, gyöngeségét és mulasztásait, de más oldalról úgy állítani oda ezt a pártot,

¹ I. m. 388. l.

² I. m. 350. l.

mint amelynek programja volt, hogy a nemzetnek odafenn nem kell adniok semmit, mégsem lehet, mikor köztudomású, hogy e párt 30 éves uralma alatt érte el a nemzet a fejlődésnek azt a fokát, mely mellett egyes vezérei elérkezettnek látták az időt az ország «teljes» függetlenségének kivívására.

Ugyanilyen pártos elvakultsággal állítja, hogy «a munkapárt győzelmében az imént felsorolt tényezők mellett döntő szerep jutott a kormányzati túlkapásoknak és vesztegetéseknek, a pártkasszáknak... hogy szétrombolja a politikai erkölcsöknek ama nyomorult maradványait is, melyeket a régi szabadelvűpárti rendszer még meghagyott» stb. (166. l.) Nem szólva itt arról, hogy «az imént felsorolt tényezők» között maga a szerző említi meg, hogy «1910 elején Tisza az ország egyik legnépszerűbb embere lett» (164. l.), hogy «mindenki torkig volt már az obstrukcióval és a politikai válságokkal» (165. l.) és hogy «a szabadelvűpárt restaurációja pszichológiailag és politikailag egyformán érett időpontban következett be» (166. l.), meg kell állapítanunk, hogy a vesztegetés útján űzött lélekvásár súlyosan elítélendő dolog, de még súlyosabban ítéendő el a be nem váltható ígéretekkel s a jelszavakkal űzött lélekvásár, amely kiöli a felelősségérzetet, a higgadt józanságot s az alkohol-okozta márnál is veszedelmesebb, mert huzamosabb ideig tartó zsibbadságba meríti a lelket.

Szó nélkül siklanánk át azon fejtegetéseink, melyeken az 1911 július havában megindult ádáz parlamenti harc lefolyását adja elő, ha e dolgozata még 1914 előtt jelent volna meg. Akkor ugyanis még meg tudnók érteni azt az ellenszenvet, melyet a szerinte is «a lengyelek liberum vétójára emlékeztető országgyűlési anarchia» (168. l.) letörésére vállalkozó Tisza iránt a tárgyilagosság látszata mellett is tanúsít. Akkor legalább is vitatható vélemény volna az abszolút ellenzékiiség nézőpontjából kiinduló állásfoglalása a «házzsabálycsiny» ellen, amint vitatható volna annak a panaszának jogosultsága is, hogy «Tiszát ebben az elhatározásában nem akadályozta meg sem a szocialisták május 23-iki nagy tüntetése, sem az általános sztrájkjal járó véres zavargások, amelyeknek hét halottja és kétszázhatvan sebesültje (valóságban 8 halott és

133 sebesült) volt, sem Désy Zoltán, aki először május 21-én vágta a többség arcába azt a vádat, hogy mandátumainak nagyrészt «defraudált pénzekon vásárolta» (u. o.). Azóta azonban ránk szakadt a világháború, sok százezernyi magyar halottjával, nyomorékjával és ránk szakadt a trianoni gonosztett, mely újabb százezreket juttatott testvéreink közül koldusbotra. E két esemény kérelmelhetlen tanuságtétele után még szerzőnek is észre kellett volna vennie, hogy mikor Tisza «Cromwell bibliás kerekfejűeinek merev komorságával ment célja felé», nem a «gaudium certaminis» «szilaj gyönyöre» kapta el (145. l.), hanem a történelem ható erőinek és a várható következményeknek olyan tisztánlátása vezérelte, mely kortársai között senkinek sem adatott meg. Ő látta egyedül, hogy az európai helyzet számunkra új Mohácsot készít elő. Amikor tehát «a házszabályok flagrális megsértésével nem engedte felszólalni a jelentkező ellenzékieket» (168. l.), a valóságban azt a 11 hónapos obstrukciót törte le, mely az olasz-török háború alatt és közvetlenül a balkán-háború előtt megakadályozta majd egy éven át, hogy a monarchia teljes katonai felkészültséggel álljon az események elé. Egyszer már idéztük szerzőnek véleményét a Mohács előtti Magyarország helyzetéről. Az ő szavaival élve, Tisza nem tett egyebet, mint «az alkotmányosság és a jogi formulák útvesztőibe, amelyek menthetetlenül katasztrófába vezetnek», tévedő ellenzékkel szemben «Hekubának tekintette... az alkotmányos finesszeket» (13. l.), hogy megmentse az országot. Hogy el-
törpül a világháború borzalmai mellett a szocialisták tüntetése, a sajnálatos vérontás, sőt még a Désy Zoltán vádja is! Képzeljük el, hogy győz az obstrukció ismét! Miután a háború már útban volt, mily könnyű feladat lett volna külső és belső ellenségeinknek a monarchia feldarabolása, esetleg hazánknak orosz provinciává való alakítása!

A Désy Zoltán vádjáról szólva, szerzőnek meg kellett volna említenie a Désy Zoltán és Lukács László közötti ellentétnek kiinduló pontját, nevezetesen Lukácsnak 1911 február 9-én elmondott képviselőházi beszédét, melyben maró szatirával tárgyalta a volt koalíciós kormánynak szerencsétlen gazdasági politikáját, azt ajánlván Désynek, mint volt pénz-

ügyi államtitkárnak, hogy «ne méltóztassék a multat nagyon bolygatni és feszegetni, mert nem lehet tudni, hogy a multnak romjai között hol vannak még egyes bombák elhelyezve és ha az ember azokat nagyon bolygatja, azok felrobbannak és akkor nemcsak a közelállókat terítik földre, de megsértik esetleg még a távolabb állókat is.»¹

Itt kezdődik tehát a szomorú Désy—Lukács-pör, melynek nemcsak Lukács miniszterelnöksége esett áldozatul, hanem utóbb maga Désy is, ki jóval férfikora delén túl, törekeny testtel, de erős, ideális lélekkel ment önként a harctérre, magára is alkalmazva a politikai erkölcsről felállított tételét. Hősi halála, mellyel a mártírságban megelőzte nagy ellenfelét: Tisza Istvánt, az egész nemzetnek volt fájdalmas vesztesége.

Pár szóval ki kell egészítenünk a Tisza ellen elkövetett merényletről szóló megemlékezését is. Kovács Gyula ugyanis nem kisgazdapárti, hanem 48-as gazdapárti képviselő volt, nagybérli családból, kinek ágyához, melybe önmaga ellen fordított fegyvere juttatta, igen előkelő látogatók vittek virágot részvétük jeléül és aki előbb mandátumáról való lemondásával, utóbb pedig, az 1918 októberi összeomlás idején, Tisza életének tervbe vett megmentésével szerette volna expiálni szerencsétlen cselekedetét.²

Helyesen írja, hogy «a következő napon, a munkapárt megbízásából, Vadász Lipót a házszabályok szigorítására terjesztett elő javaslatot, amelyet a többség egyhangúan elfogadott» (169. l.). Ehhez azonban hozzá kellett volna tennie, hogy ezt a szigorítást szóról-szóra készen vette át a koalíció házszabályreformjából, mely mellett gróf Andrássy Gyula mondta annak idején e kitűnő szavakat: «A képviselőházban él a nemzet. Csodálatos dolog, hogy Magyarországon azok, akik minduntalan szabadságról beszélnek, nem sietnek azon parlament segítségére és nem akarnak annak a parlamentnek jobb szabályokat adni, amely parlament Magyarországnak állami önállóságát és önkormányzatát a legerősebben bizto-

¹ Képviselőházi napló, 1910—1918. országgyűlés. V. köt. 51. l.

² L. visszaemlékezését az Újság 1925 december 25-iki számában.

síthatja. Ha ezt a szervet is cserben hagyjuk, melyben élünk, ha ezt is tehetetlennek hagyjuk meg, akkor nem lesz képes a magyar állam magát fenntartani».¹

Visszataszító színjátéknak nevezi a képviselők erőszakos kivezetését (170. l.), de nem minősíti az ellenzék harcmodorát, mellyel a delegáció ülései alkalmából Bécsbe is kivitte a parlamenti küzdelmet és amellyel fiókparlamentet rendezett be akkor, mikor a részben megindult balkán-háború lángja már-már átsapott a monarchia területére is. «Gyorstalpalás»-nak nevezi (170. l.) a képviselőház törvényhozó munkáját, mert az ellenzék egyharmadának kitiltására az egész ellenzék kivonult a parlamentből, s így a törvényeket csak a magára maradt munkapárt tárgyalta és szavazta meg. A jámbor olvasó el sem tudja képzelni, mily nagyfontosságú törvények kerültek be a Corpus Juris-ba, mint a tisztviselek családi pótlékáról, nyugdíjáról, a vármegyei alkalmazottak, az állami elemi, valamint a községi és felekezeti népiskolai tanítók, a községi és közigazgatók illetményeinek szabályozásáról, a lelkészi illetmények rendezéséről, a polgári perrendtartás életbeléptetéséről, a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről, az országgyűlési képviselőválasztásról, a magyar görög-katolikus püspökség felállításáról stb. szóló törvények, melyek belső értékét ma sem lehet elvitatni, holott pl. a koalíció adótörvényei, noha ugyancsak részletes tárgyalás után szavaztattak meg, nem mehetek át az életbe.

Közben a külpolitikára is kiterjeszkedve, megírja, hogy «előrelátó elméket valósággal megszállás alatt tartott a monarchia szétmállásának réme, különösen azóta, hogy Anglia nyíltan csatlakozott a közép-európai szövetség ellenségeihez» (173. l.), de elhallgatja, hogy az állandó obstrukciók nálunk és Ausztriában mit ártottak a monarchia tekintélyének. Ez elmfuttatása keretében hivatkozik Andrássynak az 1913-as őszi delegáció ülései alkalmával mondott két beszédére, amelyekben megjelölte a monarchia új külpolitikájának irányait . . . hogy a közép-európai szövetség számára csupán egy

¹ 1908 febr. 25. Képviselőházi napló. 1906—1911. országgyűlés XVI. kötet. 90. l.

lehetőség van a diplomáciai elszigeteltségből való békés és tisztességes kibontakozásra, ha a monarchia teljesíti a maga történelmi feladatát és közvetít Anglia és Németország világversenyében olymódon, hogy a maga befolyásával igyekszik a német flottaépítést korlátozni s az angol közvéleményt meggyőzni a monarchia szétbomlásának reá háruló válságos következményeiről» (173. l.).

Kár, hogy a szerző nem jelölte meg közelebbről azt a helyet, ahonnan a beszédek tartalmát merítette. Részünkről ugyanis figyelmesen végigolvastuk Andrássynak az 1913 november 18-ra összehívott delegáció folyamán (1913 december 9-én és 17-én) elmondott nagyérdekű felszólalásait. A flottaépítésről és a monarchia szétbomlásának Angliára háruló következményeiről azonban halvány vonatkozást sem találtunk bennük. E hiányok ugyan mit sem vonnak le a beszédek értékéből, mert a békét akarta szolgálni Andrássy akkor, amikor rámutatott arra, hogy «a mi szerepünk ebben a szövetségben (t. i. a hármasszövetségben) az legyen, hogy mi enyhítsük azokat az ellentéteket, melyek a hármasszövetség és az ántánt között vannak. Én hiszem, — úgymond — hogy ebben nagy hasznára lehetünk a hármasszövetségnek és nagy hasznára Európa békéjének. Európa békéje mindaddig biztosítva van, míg a francia-német ellentéthez nem járul egy akut ellentét. Továbbá: «nagyon hasznos, hogyha mi Angliával egy belső, bizalmasabb viszonyba lépünk, mert Anglia érdekei tradicionálisan azonosak a miénkkel, főleg a keleten».¹ Ez a gondolatmenet is arra vall azonban, hogy Andrássy a monarchia szétbomlásával nem ijeszthette Angliát, amellyel való bizalmasabb viszonyt mindkét félre hasznosnak jelentette ki.

E kis külpolitikai elmefuttatás után megállapítja, hogy «az emberek nem bírják ki sokáig, hogy alulmaradjanak s büszkén kitartsanak amaz ügy mellett, amelyet lélekben igaznak tartanak. Az ambíciók és vágyak vad csatájában a tisztességes emberek elképedve nézték azt a poklok tivornyáját, amely a régi magyar erkölcsöktől és szokásoktól annyira ide-

¹ 1913 nov. 18-ra összehívott delegáció naplója. 70. l.

gen befolyás hullámaival csapkodta, pusztította a magyar eszme régi pilléreit. Mintha az egész társadalom született jobbágyává süllyedt volna a kormányhatalomnak. Hogyan bírja hát anyagilag ellensúlyozni az ellenzék azt a pártkasszát, amelyet — akárhányszor kellett kiüríteni — mindig megtöltött az osztrák-magyar-német kapitalizmus jótékony tündére? Mintha egészen hasztalanná vált volna erkölcsi fölényük, vezéreinek európai látköre, higgadtsága, a monarchia életérdekei iránt tanúsított fogékonysága és megértése, oda-fönt elsőbbséget adnak a snájdig megoldásnak s Tisza István híre-neve Berlinben a hurráh-hazafiak (!) között majdnem bismarcki méretekre tágult» (174. l.). Szerző itt nem vette észre, hogy e soraiban igazságtalanul állította pellengérre az egész háborúelőtti magyar közéletet, amely, ha nagyot süllyedt is a régi tisztos magyar erkölcsi felfogáshoz képest, de bizonyára rosszabb sem volt a nyugateurópai erkölcsöknél. Az sem igaz, hogy a társadalom annyira jobbágyává lett a kormányhatalomnak. Megmutatta ezt az 1905. évi januári választásokon, vagy a Kovács Gyula esetében, kit a Tisza ellen elkövetett merénylete után az esküdtek, elég szerencsétlenül, nem bűnösnek nyilvánítottak és fölmentettek tettenek következményei alól. De hogy a bíróság sem volt a kormány eszköze, mutatja a Désy—Lukács-pörben hozott ítélet. Ellenben igaz, hogy volt pártkassza, de azért a felelőség részben azt az ellenzékot terheli, amelynek soha be nem váltható ígéreteivel szemben a kormánypárt nehéz, népszerűtlen helyzetében nem tudta a harcot felvenni pusztán a józan érvek fegyvereivel. Az ellenzéki vezérekről adott képe sem helyes, mert Apponyi, Andrássy és Kossuth Ferenc mellett köztük volt, mint a koalíciós országgyűlés egyik legnagyobb frakciójának vezére, Justh Gyula is, kiről Andrássy írta kassai választóihoz intézett levelében, hogy «a politikai forradalom eszközével fogja egy esetleges többség ellenében is saját akaratát keresztülerőszakolni». Ezért kéri a választókat, hogy «ne csatlakozzanak ahhoz a párthoz, amelynek elnöke és sok tagja oly heves, szenvedélyes harcmodort honosított meg, amely a politikai élet objektivitását s a politikai harcokban is szükséges méltányosságát lehetetlenné teszi» (165. l.).

De ott volt már ekkor köztük «az új, fiatal, sóvár, féktelen ambíciókkal csontjavelejük telített «demokrata mágus», Károlyi Mihály, aki Kossuth Lajos régi kerületében, Cegléden kihirdette az új függetlenségi párt evangéliumát: «jogot a népnek, kenyeret a népnek, földet a népnek» (175. l.). Egy kis hiba azonban itt is van a kréta körül. Károlyi Mihály ugyanis konzervatív, szabadelvűpárti programmal próbált először szerencsét 1901-ben, de a zilahi kerületben Lengyel Zoltánnal szemben kisebbségben maradt. 1909-ben az O. M. G. E. elnökévé választotta s e minőségben ő mondta ugyanazon évben a legridegebb beszédet a balkáni állapotbehozatal kérdésében a főrendiházban. Sőt még 1910-ben is, a választások előtt, az általános választójog ellen foglalt állást. Egyébként az 1910. évi választásokon a kápolnai kerulettől kapott mandátumot és csak Kossuth Ferenc halála után tisztelte meg őt Cegléd a megbízólevéllel.

Súlyosan téved a Tisza nemzetiségi békeakciójának indoka és kezdőpontja tekintetében is. Szerinte «Tisza a berlini és bécsi nyomásnak engedve, alkudozik a hazai románság vezéreivel» (177. l.) már a második balkánháború után. Ezzel szemben tény az, hogy Tisza már Biharmegyének 1893 szeptember 20-án megtartott közgyűlésén a legteljesebb megértést hirdeti a magyar nemzet és az oláhság között. «Első helyen el kell mindenkinek fogadni azt — úgymond — hogy alapigazság az, hogy a magyar állam nemzeti állam. A másik alapigazság, hogy a magyar állam erejének kifejtését nem a nemzetiségek elnyomásában, hanem azok kielégítésében, tehát abban keresi, hogy jogtisztelő, méltányos és nagylelkű magatartása által vívja ki tiszteletüket és biztosítsa ragaszkodásukat... E politikának sikert kell aratnia. Mert saját jól felfogott érdekük is ez. Az Osztrák-magyar monarchia fennállása egyetlen biztosítéka Romániának is, mely elveszne és a kancsuka uralma alá kerülne... A közigazgatás rendezése, a műveltség és felvilágosítás terjesztése a feladat, mert ily hazugsággal elámitani csak műveletlen népet lehet. Társadalmi és politikai téren keressük a békét. Ne azt kívánjuk, hogy renegát legyen, hanem legyen jó román és legyen jó magyar hazafi. Minden oly lépés, mely a hazafiatlanság gya-

nujával sujtja a románt csak azért, mert nemzetiségéhez ragaszkodik, az egyszerűen a haza ellenségeinek tesz szolgálatot, mert karjukba kergeti ezeket».¹ 1899-ben elmondott aradi pohárköszöntőjében is hangoztatja a magyarság és oláhság egymásra utaltságát a nagy szláv tengerben.

Szóval Tisza éppen húsz évvel a szerző által megjelölt időpont előtt hirdette már a nemzetiségek kielégítését a magyar nemzeti állam keretein belül és az oláhokra nézve hirdette egyúttal a magyarságra való utaltságukat a közös szláv veszély ellen. Hasonló méltányos álláspontot foglalt el a horvátok iránt, akikkel való barátságosabb viszonyt — melyet a koalíció rontott el — ő állította újból helyre. Erről mondja Hreljanovics Guido horvát képviselő 1915 május 3-án a magyar képviselőházban a következőket: «Gróf Tisza István miniszterelnök úr oly időben vette át a kormányelnöki széket, amikor a viszonyok Magyarország és Horvátország között nagyon zavarosak voltak és az alkotmány meg volt szüntetve. Gróf Tisza István miniszterelnök úr azonnal meghallgatta e tekintetben nemzetünk képviselőinek jogos panaszait és így visszahelyezettett hazánkban az alkotmányos állapot. A miniszterelnök úr ezáltal kezdeményezte a magyar és horvát nemzet közötti megegyezést a jogos horvát érdekek védelme és kölcsönös megbecsülése alapján és ezáltal lehetővé tette további együttműködését Horvát-Szlavonországok törvényes tényezőivel».² Hasonlítsuk össze e szép szavakkal a horvátok vad obstrukcióját a koalíció idején és a horvát alkotmányos élet felfüggesztését.

Igaz ugyan, hogy Tiszának az oláhok vezetőivel folytatott tárgyalásai nem vezettek megegyezésre, részint mert Bécsből, a trónörökös környezetéből, részint pedig Bukarestből, főleg a második balkán-háború nem várt eredményeinek hatása alatt minden egyezkedési kísérletet megghiúsítottak, de bizonyára a Tisza mérsékelt nemzetiségi politikájának is jelentős része volt abban, hogy nemzetiségeink és a horvátok nagy tömegeikben a háború alatt és után is hívek maradtak

¹ L. a nagyváradi Szabadság 1893 szeptember 21-iki számát.

² Képviselőházi napló. 1910—1918. országgyűlés. XXVI. köt. 420. lap.

a magyar nemzethez. Sehol az országban nem történt meg, hogy nemzetiségi katonáink szembeszállottak volna a magyar katonákkal vagy a magyar néppel s külföldi oláh, szerb és cseh katonáknak kellett ide betörniök, hogy az általuk igényelt területeket birtokba vegyék.

Tiszának az oláhok egyes vezetőivel folytatott tanácskozásaival kapcsolatban, fölveti szerző azt a kérdést, «miért nem törekedett kibékíteni a magyar ellenzéki pártokat» (177. l.). Elismeri ugyan, hogy Tisza «személyes helyzete nem volt könnyű azzal az ellenzékkel szemben, amely az ő fejét követelte» (u. o.) s hogy «a magyar politikai pártok vezérei, kivétel nélkül, történelmi hivatásuk színvonalán alul aradtak, amikor nem tették kölcsönös engedelkenység árán lehetővé a pártközi békét» (178. l.), de azért mégis azt a következtetést vonja le, hogy «Tiszát terheli elsősorban annak a végzetes mulasztásnak a felelőssége, hogy nem kereste a megegyezést az ellenzéknek azon férfaiival, akik a harcoló tábor legnagyobb erkölcsi és szellemei értékei voltak» (177 l.), még pedig azért is, mert győzelme és hatalmi állása is kötelezte őt a béke útjainak egyengetésére. Végül fölveti azt a kérdést is, miért nem alakult nálunk is koncentrációs kormány s utána mindjárt a következő állítást fűzi: «Tisza elfogadta ugyan az ellenzék hazafias áldozatkészségét, de a nemzeti egység bázisát nem igyekezett kimélyíteni azzal, hogy az ellenzék férfait meghívja kormányába s ily módon felfokozza a nemzet morális erőteljesítményét» (181. l.).

Ha már a szerző itt hozza szóba ezt a kérdést, részünkről is itt emlékszünk meg azokról a tárgyalásokról, melyek az olasz hadüzenet idején Tisza és az ellenzék vezérei között folytak. Szerző állításával teljes ellentétben Tisza és kabinete örömmel vettek tudomást az ellenzék vezéreinek hajlandóságáról, hogy a homályba lépjenek, sőt valamennyien szívesen bocsátották volna tárcáikat rendelkezésre, csak ahhoz ragaszkodtak, hogy Tisza maradjon helyén.¹ Ezzel szemben az ellenzéki vezérek feltétele az volt, hogy a miniszterelnöki méltóság neutrális államférfival töltsék be. Ezen

¹ Tisza István sajtó alatt levő levelezéséből. III. kötet. 309. l.

a ponton bukott meg a koncentrációs kormány terve.¹ Tiszát ugyanis nem engedte a király, a pártja és saját lelkiismerete, mely a maga vasmarkában érezte legjobb helyen a hatalmat a legnagyobb megpróbáltatások idején. És valóban, bár ellemezte a végsőkéig a háborút, mikor belesodortattunk, ő volt az, aki megakadályozta, hogy 1914 őszén az oláhok kard-

¹ 1915 május 21-én Tisza a következő levelet intézte Apponyihoz: «Ő Felségének bejelentettem, hogy az ellenzéki vezéreknek bizalmas tanácskozásában nyert megbízatás folytán gr. Zichy Aladárrel felkerestetek s közöltétek velem az említett tanácskozmánynak azon álláspontját, hogy a jelen időpont az ellenzéknek a kormányzásba való bevonását, tehát koncentrációs kabinet alakítását kívánna meg. Azon beszélgetés során pedig, amelyet a kérdés részletei körül előbb kettőtökkel, majd délután külön veled folytatni szerencsém volt, azt az álláspontot méltóztattatok elfoglalni, miszerint e koncentrációs kabinetben helyet foglalhatnának a jelenlegi kabinet egyes tagjai, annak fejét is beleértve, az új kabinet élére azonban az utolsó pártharcokon kívül állott neutrális államférfinak kellene helyeztetnie. Ő Felsége felhatalmazása és a kabinet tagjaival folytatott megbeszélés alapján van szerencsém kijelenteni, hogy a kormány örömmel vett azon tényről tudomást, hogy az ellenzék a kormányzás munkájában és felelősségében a világháború veszélyei között részt venni hajlandó, miért is készek vagyunk a jelenlegi kormány összeállításának olyan módosításába belemenni, amely lehetővé tegye az ellenzéknek a kormányban való részvételét. Ezen az alapon készséggel vállalkozunk az ellenzékkel a kormányzat terén való közreműködésre, ezen túl azonban felelősségünk érzetében legnagyobb sajnálatunkra nem mehetünk, mert akkor kitérnénk azon kötelességteljesítés elől, amely, mint Ő Felsége és a képviselőház többsége bizalmának letéteményesére, elsősorban a jelenlegi kormányra vár. Ami különösen saját személyemet illeti, meggyőződésem az, hogy arról a hatáskorról, amely a külügyek és hadügyek terén, valamint az államélet mindazon vonatkozásaiban, amelyek a közös és osztrák kormánnyal való érintkezést kívánják, a magyar miniszterelnököt illeti meg, hazánk és a monarchia érdekeinek sérelme nélkül a jelen pillanatban le nem mondhatok, mindaddig tehát, amíg ez a felfogásom meg nem változik, Ő Felsége mást nem parancsol, vagy a magyar képviselőház meg nem vonja bizalmát, jelenlegi állásomat el nem hagyhatom. Amidőn mielőbbi szíves értesítéset kérném aziránt, hogy az ellenzék az általam felajánlott alapot elfogadja-e, egyúttal közlöm, hogy tagadó válasz esetében is Ő Felsége, általam előtte tolmácsolt óhajátásokhoz képest, az ellenzék egyes vezéreit magánkihallgatáson legkegyelmesebben fogadni hajlandó».

A következő napon már megtörtént az ellenzék döntése, melyről

csapásnélkül megkapják Erdélyt;¹ ő volt az, aki Bulgária és Törökország beavatkozásának előkészítése tekintetében gyors és erélyes cselekvésre sürgette a fejét vesztett Berchtoldot;² ő volt az, aki egyes magasrangú katonák túlkapásait korlátok közé szorította,³ balfogásait kiméletlenül föltárta⁴ és végül ő volt az, aki az 1914 szeptemberi galíciai vereségünk, majd a decemberi szerbiai kudarc után a hadvezetőséget óvja a csüggedéstől.⁵ Viszont, hogy hova jutott az ország Tisza nélkül, megismerte az ország a testileg-lelkileg gyöngye gróf Esterházy Móric, majd utóbb Wekerle miniszterelnöksége idején, akik alatt előbb a fejetlenség kapott lábra, azután jött a teljes összeomlás. Ezek a tények magukban is eléggé bizonyítják, hogy ha a koncentrációs kormány meghiusulásaért valakit felelősség terhel, az legkevésbé Tisza lehet.

Bezárja szerző e fejezetét a szerajevói merényletnek és közvetlen következményeinek vázolásával. Az ívek egész

Tisza ugyanazon napi kelettel többek közt ezeket írja Apponyinak: «Mai napon kelt nagybecsű soraidból sajnálattal veszem tudomásul, hogy az ellenzék vezérei nem fogadták el a kormányba való belépésükre vonatkozó ajánlatomat. Magától értetődik, hogy azt a körülményt, miszerint az én elnökletem alatt álló kormányba való belépést megtagadtátok, kizárólag közérdekű indokoknak tulajdonítom, mint a hogy bízvást remélem, hogy ugyancsak közérdekű indokoknak méltóztattok tulajdonítani azt az elhatározásomat, amely szerint a jelen pillanatban állásomtól megválni vonakodom». Levele e sorokkal végződik: «Jövőre is köszönettel fogadok az ellenzék vezérei részéről jövő minden megjegyzést vagy tanácsot, készséggel adok meg minden felvilágosítást és teljes bizalommal számítok a külellenség elleni élethalálharcban az ellenzék hazafias támogatására». Tisza István sajtó alatt levő levelezéséből. III. köt.

¹ Tisza 1914 szept. 7-iki, 13-iki, 26-iki és okt. 2-iki levelei Czerninhez, szept. 26-iki levele Berchtoldhoz, nov. 5-iki levele Tschirschkyhez és nov. 27-iki levele Frigyes főherceghez.

² 1914 nov. 26-iki levele Berchtoldhoz.

³ Szept. 13-iki levele Frigyes főherceghez, okt. 29-iki panasza a hadsereg főparancsnoksághoz stb.

⁴ Aug. 23-iki fölterjesztése a királyhoz és több levele.

⁵ Szept. 2-iki irata Bolfras útján a királyhoz és a hadvezetőséghez; dec. 22-iki levele Stürgkh osztrák miniszterelnökhöz. (Valamennyi összes munkái. 4. sorozat. II. kötetében.)

során át cáfoltuk már felületességéből folyó tévedéseit és igazítottuk helyre pártos elfogultságából származó féligazságait. De amit itt nyujt, az minden eddigi hibáját felülmulja. Ez már nem pusztá felületesség többé, hanem — enyhén szólva — megdöbbentő tájékoztatlanság. Így megírni a háború kitörését és az érte való felelősség kérdését ma már egy szerbiai önképzőköri dolgozatban sem szabad. Ezekről a kérdésekről írva, szinte úgy érezzük magunkat, mint Vergilius Aeneasa, aki, mikor az elpusztított Trójából menekülve, Tráciában új város alapításához kezd s az áldozati oltárra galyakat akar gyűjteni, ahányat kihúz a földből, vértől csepeg mindenik, mígnem így szól hozzá egy hang a föld alól: «Mért szaggatsz engem, szerencsétlent? Kiméld a bűntől ártatlan kezedet. Mert Polydorus vagyok», (akit orvul gyilkoltak le).¹ Szerzőnek itt következő állításai is vértől csepegnek, melyek a Trianonban fölnégyelt magyar nemzet sebeiből fakadnak fel újra, mikor kétségbeejtő tájékoztatlanságában és elvakultságában úgy állítja oda nemzetét, mintha Tisza révén kénytelen volna részt vállalni a háborús felelősségből.

Fejtegetéseit három részben tárgyaljuk. Az elsőben megírja, hogy «Ferenc Ferdinánd főherceg trónörökös és hitvese, Hohenberg Zsófia hercegnő junius 28-án Szerajevóban egy Gavriló Princip nevű szerb diák revolvermerényletének estek áldozatul» (178. l.). Egyetlen szó megjegyzése sem lévén hozzá, a gyanútlan olvasó azt kénytelen hinni, hogy egy szerb diák magában álló gonosztettével állunk csupán szemben, holott tudvalevőleg a szerajevói gyilkosságot a merényletek egész sora előzte meg² s a nagyszerb propaganda már nemcsak Boszniát és Hercegovinát³, valamint Horvát-,

¹ Vergilius: Aeneis. III. ének eleje.

² 1912 július 8-án merénylet Cuvaj horvát kir. biztos ellen, 1913 augusztus 18-án merénylet Skerlec horvát kir. biztos ellen, 1914 február 23-án merénylet az első magyar gör. kath. püspök ellen, március 2-án a fiumei bombamerénylet, május 20-án újabb merénylet Skerlec horvát bán ellen stb.

³ Tisza levele Bilinski közös pénzügyminiszterhez 1914 július 2-án. Tisza összes munkái. 4. sor. II. köt. Levelek. 10. l. — Wiesner osztályfőnök vizsgálatának eredményei a monarchia ultimátumában.

Szlavonorságokat¹ hálózta be, hanem Délmagyarországot is.² Éppígy elhallgatja a merénylet egész külpolitikai hátterét is, a szerb kormánynak ma már kétségtelen bűnrészes-ségét a szerajevói gyilkosság előkészítésében, úgyszintén a francia-orosz diplomácia aknamunkáját, mellyel a Balkán felől teljessé akarta tenni a monarchiát és Németországot körülzáró ellenséges gyűrűt.

Ezekre nézve idézzük Tiszának 1914 március 15-én kelt emlékiratát, melyben a király előtt részletesen feltárja a keleti és déli határainkon a balkánháborúk és a bukaresti béke nyomán előállott új, nyugtalanító helyzetet. «A hosszú kéznek messze előretekintő politikájára van szükségünk — úgymond többek közt, — amely elsímítja az ellentéteket, elhárítja az útból az akadályokat és számunkra az erőknél megfelelő csoportosítását hozza létre Délkelet-Európában». Ehhez azonban Németország teljes támogatására van szükség, mert a balkáni kérdés Németországra is döntő fontosságú. Erre int Oroszország kardcsörtetése, mellyel harci kedvét és harcra felkészültségét akarja a balkáni népek előtt tanusítani. E tekintetben éppúgy az orosz politika segítségére van az oláhok és szerbek nagyzási hóbortja, mint Bulgária veszélyeztetett helyzete. «Egy olyan kombináció, mely Bulgáriát a többi keresztyén országgal kiengeszteli és a monarchia ellen irányított szerencsés hódító háború következményeként Macedóniát Bulgáriának biztosítja, teljessé kívácsolná a minket körülvevő vasgyűrűt, melyen Oroszország oly szívósan és céltudatosan dolgozik és megvalósítaná a kontinensen az entente katonai túlsúlyát. Ezzel eljönne a

¹ Krobotin közös hadügyminiszter értesítése a horvátországi helyzetről július 14-én. Tisza összes munkái idézett kötet 25. l.

² 1912-ben Lakovics Szlavko szerb tanító, Severy Szilárd mérnök és társaik Nagyikindán megszervezik a Narodna Odbrana helyi szerveként az ottani Szokol-Egyesületet, azzal a kifejezett szándékkal, hogy Délmagyarország elszakíttassék. A bíróság a szervezőket 2—3 évi fegyházra ítélte. — 1913 nyarán Sztaity Vazul zombori szerb tanítóképző-intézeti igazgató növendékeinek egy részével. tilalom ellenére átment Szerbiába, ahol megismertette őket a nagyszerb törekvésekkel s a komitácik magasztos hivatásával, hangoztatván előttük, hogy az összes szerbeknek egy államot kell alkotniok. A bíróság ezért négy és fél évi fegyházra ítélte Sztaityot stb.

régóta várt pillanat, mikor Oroszország és Franciaország a világháborút a siker kilátásával kezdhették meg és Németországot túlerővel támadhatnák meg. Németország két szomszédja a katonai előkészületeket gondosan fogja folytatni, de addig mégsem kezdi meg a háborút, míg a balkáni népek ellenünk irányuló csoportosulását el nem éri. Tehát az európai politika súlypontja a Balkánon van és éppúgy német, mint osztrák-magyar érdek, hogy a Franciaországra támaszkodó céltudatos orosz balkáni politikával egy éppoly céltudatos német-osztrák-magyar harmónikus politika állíttassék szembe. Végül előadja, minő diplomáciai feladat vár a monarchiára, hogy Oláhország és Görögország elválasztassanak Szerbiától, kiengeszteltetessenek Bulgáriával, ez utóbbinak Szerbia rovasára leendő megnagyobbításával.¹

Ezt a diplomáciai tevékenységet, 1918 október 22-én ismerteti a képviselőházban. «Folyt ez az előkészítő munka — úgymond — s a dolog természeténél fogva csak egy bizonyos idő alatt számolhatott be pozitív eredménnyel. Ez a pozitív eredmény bekövetkezett éppen, majdnem azt mondhatnám, napra pontosan, a szerajevói merénylettel egyidőben, úgy, hogy éppen, amikor a szerajevói merénylet új helyzet elé állította a világot, jutottunk abba a helyzetbe, hogy megszereztük a sikerrel biztató aktív balkán-politika előfeltételeit.»²

A merényletnek tehát két célja volt : egyik a monarchiát diplomáciai sikerétől épp a pozitív eredmények bekövetkezésének napján megfosztani, a másik pedig a háborúnak mindenáron való kierőszakolása, még pedig úgy, hogy az európai béke megzavarójául a monarchia állíttassék oda. Egyébként a szerb kormány 1919-ben a merénylet színhelyén és évfordulóján egyházi ünnepet rendezett s ezzel a gyilkosokat nemzeti hőökké avatta.³ A múlt évben pedig a belgrádi cseh követ koszorút helyezett Princip sírjára.

Fejtegetéseinek második része az ultimátumra vonatko-

¹ Fraknoi: Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges. 7. 1. és kk.

² Képviselőházi napló. 1900—1918. országgyűlés. XLI. köt. 400. l.

³ Herre, Paul: Weltgeschichte der neuesten Zeit. 1890—1925. II. Teil. 611. l.

zik, amely szerinte a monarchia és Németország terveiről föllebentette «a titok fátyolát». Majd így folytatja: «Bármennyire szépítették is a hivatalos magyarázatok és sajtónyilatkozatok a monarchia jegyzékét, azt az Európaszerte felhangzott vádat, hogy Ausztria-Magyarország minden áron leszámolni készül a balkáni háborúban önérzetében és hatalmában megduzzadt szomszédjával, nehezen lehetett kivédeni. A jegyzék megfogalmazása, a szigorú és lealázó föltételek s azok a rugalmas definíciók és megállapítások, melyek a mindent teljesítő szerb engedékenységgel szemben is hátsó kapukat hagytak nyitva, elárulta, hogy a monarchia nem elégszik meg diplomáciai győzelemmel, a kérdést végre sommásan és gyökeresen akarja elintézni és egyszersmindenkorra végetvetni déli és keleti (!) határain a nagyszerb üzelmeknek» (179. l.). E soraiban tehát szerző, bár nem is nyíltan, a monarchia ultimátumában állapítja meg a háború egyik legfőbb okát. Szóval nem a merényletek egész sorától megelőzött szerajevói gyilkosság robbantotta ki a világkatasztrófát, hanem a jegyzék szigorú és lealázó föltételei, rugalmas definíciói és nyitva hagyott hátsó kapui! Kétséggkívül, az ultimátum hangja szigorú és határozott volt, de rugalmas definíciókat és hátsó kapukat, ma, annyi idő múltán sem találunk benne. Ellenben benne van oly tények megállapítása, melyek már akkor minden kétségen felül helyezték azt a körülményt, hogy a monarchiához tartozó területek elszakítására irányuló és gyilkosságokra is vetemedő mozgalmakat a szerb kormány «bűnös toleranciája» mellett szerb tiszték és hivatalnokok szervezték, készítették elő és juttatták a megvalósuláshoz. Csak természetes, hogy a monarchia jegyzéke ezek ellen határozatos intézkedéseket követelt, többek közt, hogy a szerajevói gonosztett bűnösei s főleg felbujtói elvegyék méltó büntetésüket, továbbá, hogy a nagyszerb üzelmeknek egyszersmindenkorra vége vessék. Élni akaró állam nem is tehetett volna egyebet. Ami pedig most a monarchiának azt a követelését illeti, hogy «a vizsgálatban a császári és királyi kormány által kiküldött hatósági szervek is részt fognak venni» — bizonyára ezt tekinti a szerző «lealázó feltétel»-nek — erre nézve meg kell jegyeznünk, hogy az 1899 decem-

ber 22-én (amikor tehát Magyarország még nagyhatalomnak volt része) kiadott 1899. évi 130,000. sz. belügyminiszteri rendelet 19. §-a maga intézkedik arra az esetre, ha valami bűnügy kinyomozásához külföldi hatósági közeg küldetnék ki.¹ És hogy Magyarország hasonló kérdésben az igazság kideríthetése végett a legmesszebbmenő méltányosság álláspontjára helyezkedett, arra nézve bizonyosság az a mód, mellyel éppen a szerb hatóságok számára lehetővé tette a nyomozást az Obrenovics Mihály szerb fejedelem ellen Belgrád mellett 1868 június 10-én elkövetett gyilkos merénylet Magyarországra nyúló szálainak földerítése ügyében.² Amit megtett a magyar kormány, ugyanazt megtehetette volna a szerb kormány is, ha nem kellett volna attól tartania, hogy a vizsgálat megállapítja a hivatalos Szerbia bűnrészségét is.³

Maga az ultimátum azonban még nem volt hadüzenet. Erre vonatkozólag semmi adat sincs sem a Gooss könyvében,⁴ ki az összes okmányok alapján legrészletesebben írta meg az ultimátum történetét, sem báró Musulin emlékirataiban⁵, ki mint a háromszor is átdolgozott ultimátum tervezetének készítője, természetsszerűleg jelen volt azokon a tanácskozáson is, melyeken a végleges szöveget megállapították. Megírja, mily aprólékos gondnal haladtak pontról-pontra, mindig abból az elvből indulva ki, hogy az illető követelés Szerbia részéről teljesíthető legyen. Ez alapon a külügyminisztérium

¹ «A külföldi hatóság által kiküldött az egyes nyomozó cselekmény foganatosításánál — amennyiben azt a B. P. nem tiltja — útbaigazítás, felvilágosítás céljából jelen lehet ugyan, de ezen cselekmények mindig a hazai hatóság tagja vagy közege által teljesítendők». Magyarországi Rendeletek Tára. 1899. évf. II. köt. 2427. lap.

² «Ekkor annyira ment Magyarország az akkor még nem is szuverén Szerbiával szemben, hogy az egész bírói eljárásnak minden stádiumába folytonos betekintést engedett a szerb kormány egy kiküldöttjének, hogy azt kontrollálhassa». L. Apponyi Albert gr. beszédét a Képviselőházi napló 1910—1918. országgyűlés. XXV. kötet 339. lapján.

³ Azóta ezt angol részről is megállapította M. Edith Durham könyve: The Serajevo crime. 1925.

⁴ Roderich Gooss: Das Wiener kabinett und die Entstehung des Weltkrieges. Auf Grund aktenmässiger Forschung dargestellt. 1919.

⁵ Freiherr von Musulin: Das Haus am Ballplatz. Das Ultimatum című fejezet, főleg a 224—226. lapokon.

szinte egyértelműleg azon a nézeten volt, hogy Szerbia a monarchia követeléseit teljesíteni fogja. Ezért nem volt Szerbia válasza beérkezésének pillanatában a monarchia egyetlen katonája sem mozgósítva. Így fogta fel a dolgot gróf Andrássy Gyula is, aki az ultimátumról többek közt ezeket mondta: «A jegyzék az utolsó percben adatott át s minimuma annak, amit követelnünk kell». Továbbá «a monarchiának teljes joga és oka is lett volna menten a megtorlás terére lépni. De ma is csak a megelőzés alapján áll és garanciát keres. Remélem, hogy ez az elhatározása szilárd, e mellett megmarad, egy mákszemnyit sem fog követeléseiből engedni. Ha azt kérdik, hogy lesz-e ebből háború, azt nem tudom. Nem lehet előrelátni, vajjon Szerbia, ha magára van hagyatva, nem fogja-e követeléseinket honorálni».¹

Utoljára hagytuk Tisza nyilatkozatait, aki még nyolc nappal az ultimátum elküldése előtt kijelenti a képviselőházban, hogy «a háború nagyon szomorú ultima ratio, amelyhez nem szabad nyulni addig, míg minden más megoldási lehetőség be nem zárul»,² s aki a július 19-iki közös miniszteri értekezleten, mely megállapította, az ultimátum végleges szövegét, azon enyhített és egyhangú határozattal kívánta kimondani, hogy «a Szerbia elleni akcióhoz a monarchiának semmiféle hódítási terve nem fűződik s hogy az — katonai szempontból szükséges határkiigazítástól eltekintve — semmit sem akar Szerbiától annectálni»³ és aki az ultimátum el-

¹ Budapesti Hírlap, 1914 július 25-iki számában.

² Képviselőházi napló. 1910—1918. országgyűlés. XXV. kötet. 332. l.

³ Ezzel a kikötéssel vélte Tisza elkerülhetni az európai háborút s talán sikerül is a szándéka, ha Berchtold teljes egy héten keresztül nem kezeli ezt a határozatot titokként s akkor is olyan formában közölteti, hogy «a monarchia mindaddig, amíg a háború csak közöttte és Szerbia között folyik, nem törekszik semmiféle területi hódításra». Természetes, hogy így megkésve és ezzel a kirívó értelmezéssel Tisza józan mérséklete már nem vezethetett eredményre.

«A világháború előzményeit illetőleg úgy áll a dolog, hogy a szerajevói gyilkosság után eszem ágában sem volt azt hinni, hogy ebből a háborúnak kell bekövetkeznie. Végtelen fájdalomra és elkeseredésemre kellett a nyomozásnak a szerb kormány bűnrészes-

küldése utáni napon, július 24-én, is hangsúlyozza képviselőházi beszédében, hogy «ami magát a lépést illeti, az kétségtelenül komoly, de nézetem szerint nem agresszív. Talán felesleges volna magyaráznom, hogy a monarchiának, mint senki mással, úgy Szerbiával szemben sem voltak és nincsenek agresszív szándékai. És talán felesleges azt is sokat magyaráznom, hogy ez a lépés nem provokáló, nem harcias, mert hiszen mindaz, amit a jegyzékben kérünk, nem egyéb, mint a szomszédi köteleességek teljesítése, olyan köteleességeknek, amelyekkel minden állam tartozik szomszédainak és amely köteleességek teljesítése elől nézetünk szerint Szerbia sem vonhatja ki magát. A monarchia békét keres, békét kíván, békét igyekezett fenntartani a körülötte lefolyó világeseeményeknek sokszor kritikus és a monarchiát közelről érdeklő fordulatai között is».¹

Ez volt tehát a hivatalos magyar álláspont az ultimátummal szemben. Igaz ugyan, hogy az egykorú Népszava más nézetet vallott, mondván: «Ezt az ultimátumot nem azért küldték el, hogy Szerbia teljesítse a benne foglalt feltételeket, hanem éppen azért, hogy Szerbia ne fogadja el és végre elérkezzék a rég áhított alkalom Szerbia letiprására.» Az utolsó években napfényre került okmányok azonban lassanként még az ultimátumhoz fűzött kommentár kérdésében

ségét megállapító eredményeiből és Pasicsnak és a szerb diplomatáknak, valamint az egész szerb sajtónak hihetetlenül provokáló, a monarchiát gúnyoló és kicsinylő kijelentéseiből arról meggyőződöm, hogy fel kell lépniünk Szerbia ellen. Először azon az állásponton voltam, hogy Szerbiához intézendő első jegyzékünk ne bírjon ultimátum jellegével. Majd hozzájárultam az érdekelt kormányférfiak többsége által javasolt ultimátumhoz, de annak szövegét enyhítettem s abban a július 19-i minisztertanácsban, amelyik az ultimátum elküldését elhatározta, ennek előfeltétele gyanánt kívántam azt az egyhangú megállapodást, hogy

a) biztosítsuk Szerbia integritását arra az esetre, ha az entente be nem avatkozik ;

b) ha általánossá lesz is a háború, mondjuk ki már most, hogy a monarchia területi hódításokat — egyes stratégiai határkiigazításoktól eltekintve — eszközölni nem fog.

Tisza levele 1918 jan. 25-én Marczali Henrikhez.

¹ Képviselőházi napló. XXVI. kötet. 156. lap.

is Tiszát igazolják. Legújabbán Barnes amerikai tanár állapítja meg, hogy «a szerb választ az osztrák (!) ultimátumra a francia külügyminisztériumban tervezték».¹ Ez utolsó kivételével valamennyi adat rendelkezésére állott szerzőnek is. Annál szomorúbb, hogy ő egyoldalú érvelésével nem a tárgyi igazságot deríti fel, hanem — bár jóhiszeműségét nem akarjuk kétségbe vonni — ellenségeink rég megcáfolt vádjait támasztja fel.

Harmadik helyen a felelősség kérdésével foglalkozik. Előrebocsátván, hogy «Magyarország talán a legártatlanabb fél volt» (179. l.) (hát ugyan melyik állam volt hazánknál ártatlanabb!), áttér a Tisza szerepére. Felhossa ellene, hogy nem enyhített az ultimátum hangján. (Főntebb idéztük Tisza békés kommentárját és Szerbia területi épségének még háború esetére is biztosító kikötését.) Felhossa továbbá, hogy nem hagyta ott helyét, mint Széll Kálmán a pénzügyminiszteri tárcát Bosznia megszállása idején. Ezzel pedig — teszi hozzá — «Tisza számára adva volt az út és a mód, amelyet követnie kellett volna, ha háborúellenes álláspontján mindvégig kitart». (180. l.) Sajnos, ezzel az érvével sincs szerencséje. Könyve 163. lapján ugyanis ezeket írja «A koalíciós kormány vezető politikai minisztere, gróf Andrássy Gyula ellenezte ugyan az annexiót s óvását Achrenthal külpolitikája ellen minisztertanácsi jegyzőkönyvbe is foglalta, azonban nem akarta lemondásával gyöngíteni azt a diplomáciai hadjáratot, amelyet a középhatalmak vezettek, nem akarta lazítani a belső összetartás abroncsait, amikor a háború veszedelme a levegőben lógott». Ez a szerző kétféle igazságosztása. De más szempontból is figyelemreméltó a most közölt idézet. Ha ugyanis Tisza ott hagyta volna helyét és ezzel pánikot, sőt katasztrófát idézett volna fel, mily fölénnel állapíthatta volna meg szerző, hogy Andrássyval szemben Tisza megfutamodott a veszedelem előtt! Ez a kétféle mérték azonban azt is kétségen felül helyezi, hogy Tisza felelőssége nála nem egy tárgyi érvekkel vitatható, bizonyítandó kérdés, hanem

¹ Harry Elmer Barnes: The verdict on war guilt as it stands in 1926. című cikke a Die Kriegsschuldfrage című folyóirat áprilisi füzetében, a 196. lapon.

úgyszólván már rögeszme, mely tisztánlátását is elhomályosítja.

Csak így tudjuk megmagyarázni a következő soraiban Tisza ellen felhozott, döntőnek szánt, de egészen légből kapott vádját: «A háború felelősségének oknyomozásában ezidő-szerint nem sikerült ráakadni arra a politikai és lélektani kulcsra, amely Tisza felfogásának változtatására magyarázatot adhat. Sőt, amikor az angol-német közvetítés a siker reményében munkálkodott Oroszország és Ausztria-Magyarország között, július 29-én Tisza volt az, aki az engedni hajlandó Berchtoldba lelket öntött». (180. l.)

Lássuk először «a politikai és lélektani kulcs»-ot. Julius 14-én Bécsbe utazik Tisza, ahol megismeri Wiesner osztályfőnök nyomozásának adatait és megkapja Krobotin közös hadügyminiszter közléseit a horvátországi helyzetről, amely szerint a horvátok tettet várnak a szerbek ellen, hogy a nagyszerb propaganda behálózza a monarchia délszlávoktól lakott egész területét, hogy a szokolegyesületek tagjai komitácsikként fognak fellépni s hogy a horvát országgyűlés tagjai közt is helyet foglalnak a propaganda emberei, mint Pribecevic Szvetozár.¹ Ugyanakkor közli vele Berchtold Szögyény gróf 12-én kelt berlini jelentését, mely szerint ott az irányadó körök s nem utolsó sorban maga a császár is sürgetik a gyors háborús akciót Szerbiával szemben, mert a német kormány meggyőződése szerint Anglia nem venne részt a háborúban, Oroszország pedig, ha beavatkozik is, katonailag még nincs készen.² Végül beszélt aznap Tschirschky német nagykövettel is, ki szintén a háború mellett foglalt állást.³ Valóságban tehát Tisza csak akkor fogadta el a háborút, mint ultima ráció-t, mikor meggyőződött arról, hogy «már nyakunkon volt a hurok, amellyel, ha most el nem vágjuk, alkalmasabb időben fojtottak volna meg bennünket».⁴

¹ Közölve Tisza összes munkái. 4. sor. II. köt. 25. l.

² Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914. 48. l. és kk.

³ Kautsky: Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch. 1. Bd. 74. l.

⁴ Tisza i. m. 90. l.

Mily helyesen ítélte meg Tisza az eseményeket és a helyzetet, arra nézve idézhetjük Barnes tanár már említett megállapítását, mely szerint «a szerb választ az osztrák ultimátumra a francia külügyminisztériumban tervezték. Oroszország nem kívánta, hogy Szerbia a dolgokat Ausztriához intézett hadüzenettel elhamarkodja, mert ez az európai közvéleményt, főleg Angliáét, kedvezőtlenül befolyásolta volna és a katonai megmozdulás is nagyon gyors lett volna Oroszország számára, melynek mozgósítása nagy területei miatt szükségképen lassabban mehetett végbe, szemben Ausztriával és Németországgal».¹

De ezt bizonyítják a közelmúlt években ezrével kiadott háborús okmányok és a nagyszámú emlékiratok is. Egy-két adatot lehetetlen elhallgatnunk. 1914 március 3-án Szaszonow orosz külügyminiszter elnöklete alatt tanácskozás folyt Szentpétervárt Konstáninápoly és a tengerszorosok elfoglalása kérdésében, kapcsolatosan azzal a memorandummal, melyet e tárgyról még 1913 novemberében nyújtott át a külügyminiszter a cárnak. E tanácskozáson Szaszonow kijelentette, hogy «nem tételezhető fel, hogy akciónk a tengerszorosok ellen európai háború nélkül volna megkezdhető. Föl kell tenni, hogy ily körülmények közt Szerbia kényszerítve lesz egész hatalmával Ausztria-Magyarország ellen fordulni». A vezérkar főnöke erre kiemelte «a szerb támadás nagy jelentőségét Ausztria-Magyarország ellen Oroszország szempontjából, ha Oroszország és Ausztria fegyvert fognak egymás ellen. A hozzájutott közlések szerint Ausztria kénytelen lesz négy vagy öt hadtestet a Szerbia elleni háborúra elkülöníteni»² stb. Közöljük továbbá Paléologue volt pétervári francia nagykövetnek visszaemlékezéseit 1914 július 22-ről, megjegyezvén, hogy két nappal előbb érkeztek Peterhofba Poincaré, a francia köztársaság elnöke és Viviani, a francia miniszterelnök, amely alkalomból ott nagy csapatszemle volt. «Anasztázia és Milica nagyhercegnők»³ — írja a volt nagy-

¹ Barnes idézett cikke u. o.

² Dokumente aus den russischen Geheimarchiven, soweit sie bis zum 1. Juli eingegangen sind. Berlin, Reichsdruckerei. 308. l. és kk.

³ Az előbbi Nikolajevics Miklós nagyherceg, az utóbbi Nikolajevics Péter nagyherceg neje.

követ — egyszerre mondják: Tudja-e ön, hogy történeti, sőt szent napokat élünk át? Holnap, a csapatszemle alatt a katonazenekarok csak a lotharingiai és a «Sambre et Meuse» indulókat fogják játszani. Atyámtól ma megállapított szövegű sürgönyt kaptam. Jelenti nekem, hogy a háború még e hónap vége előtt ki fog törni. Ah, mily hős az én atyám... (Nikita montenegrói király.) Az asztalnál Anasztázia nagyhercegnő jobbján ülök és a dicshimnusz hangzik tovább, megszakítva e jóslatoktól: «A háború ki fog törni. Ausztriából semmi sem marad... Önök visszakapják Elzászt és Lotharingiát. Seregeink Berlinben fognak találkozni. Németország meg fog semmisíttetni» stb.¹ És ne felejtsek el, hogy ez a beszélgetés egy nappal az ultimátum elküldése előtt folyt le.

Reméljük, ez adatokból a szerző is megtanulja, hol kell keresni a háború felidézőit, és elismeri, hogy Tisza nem tehetett mást, mikor látta a hurkot a nyakunkon, mikor látta, hogy elkövetkezett az a végzetes háború, melyet már 1889-ben megjövendölt. Tisza tehát ellenezte a háborút, amíg remélte, hogy kikerülhető. Mihelyt azonban felismerte a helyzetet, akkor nem ellenezte tovább a háborút, melyet már úgy sem lehetett volna elhárítani. Neki akkor már nem félreállania, hanem cselekednie kellett, hogy felkészítse nemzetét a nagy élet-halál harcra. Aki, mint Tisza, kora ifjúságától kizárólag nemzetének szolgálatára készült, az kötelességérzetéből és jelleméből folyólag sem tehetett mást. Mintha rá is vonatkoznának Széchenyi e szavai: «Az én hivatásom nem a palotákban, az élvekben s kényelemben élés, hanem az, hogy befogva legyek, vonó állatként a terhes szekérbe. C'est ma gloire. Ha ki tudom rántani a sárból, szívesen áldozom életemet. C'est digne de moi!»²

Egyébként a háború veszedelmének pillanatában, 1914 július 22-én politikai ellenfelei is ezt az álláspontot foglalták el. Gróf Andrássy Gyula pl. ekként nyilatkozott: «Ilyenkor a miniszterelnöknek legelsősorangú kötelessége volna: nem lemondani. Ha én volnék azon a helyen, ilyen körülmények

¹ Paléologue emlékiratainak németnyelvű kiadása: Am Zarenhof während des Weltkrieges I. Bd. 13. 1.

² Széchenyi Naplói. Összeállította Zichy Antal. 547. 1.

között én sem mondanék le, míg a válság tart, míg a fennmaradás alkotmányos feltételei megvannak, nem hagynám ott helyemet». ¹

De fontos elvi és tárgyi okok is arra készítették, hogy helyén maradjon. Elvi okok az Andrássy által is említett alkotmányos feltételek: a király és a parlamenti többség bizalma, mely Tiszát ítélte legméltóbbnak és leghivatottabbnak arra, hogy a viharban vezesse a nemzet hajóját, továbbá Tiszának a parlamentarizmus alapelve, a többségi elv iránt mindenkor tanusított álláspontja, mely szerint «ott, ahol csak akár egy kabinet kebelében is, 8—10 önálló észjárással bíró embernek kell egységes akaratban egyesülnie, de még inkább egy ilyen hatalomban, mint a mi monarchiánk, ahol több alkotmányos tényezőnek kell a külpolitikára nézve meg-egyezni, óhatatlan az, hogy egy vagy más részletkérdésben az alkotmányos felelős tényezők egyike vagy másika alá ne rendelje a maga egyéni nézetét». De tárgyi szempontjai is a mellett szóltak, hogy helyén maradjon. Először mert joggal tarthatott attól, hogy félreállása pánikot idézne elő, másodszor, hogy a Czernin bukaresti követünk által is támogatott német sürgetés az ő hathatós ellensúlyozása nélkül Erdélyt oláh kézre játszaná át és végül azért is, mert félt, hogy mindaz, amit az oláhokkal és horvátokkal folytatott személyes tárgyalásai során az ország belső konszolidációja terén elért, lemondása esetén romba dőlne éppen a legkritikusabb időpontban.

A Paléologue emlékiratainak tanuságtétele után kártyavárként omlik össze Pethőnek már idézett ama vádja is, hogy július 29-én Tisza öntött lelket az engedni hajlandó Berchtoldba. Meg kell állapítanunk, hogy egyetlen háborús okmány sincs, melyre szerző hivatkozhatnék. Nincs ilyen sem a Gooss említett művében, sem a szocialista osztrák kor-

¹ Képviselőházi napló. 1910—1918. országgyűlés. XXVI. kötet. 86. lap. Ugyanakkor Rakovszky István is hasonló nyilatkozatot tett. «Azon az állásponton vagyok, — úgymond — hogy ha a nagy fordulat beállana, nem nézném az ellenfelet, hanem nézném az ország miniszterelnökét és azt mondanám, hogy abban a pillanatban nem szabad elhagynia helyét, ott kell lennie. U. o. 89. l.

mány¹ által, sem a német szociálista Kautsky² által kiadott gyűjteményben. Már pedig ha valami lett volna, ezt a fontos dokumentumot bizonyára nem hallgatták volna el sem az osztrákok, sem a német szociálisták a «hurrah-hazafi» Tisza ellen. De a Conrad aprólékos feljegyzései³, melyek július 29-ről négy és fél lapot töltenek meg, sem tartalmaznak egyetlen halvány vonatkozást, melyre Pethő támaszkodhatnék.

Két író-találtunk mindössze, kikre szerző hivatkozhatnék. Az egyik Jonesco Take (Demeter), kinek emlékirataiban a Tisza gróf című fejezetben a következő sorokat olvassuk: «A világháborúban gróf Tisza volt a központi hatalmak leg-erősebb feje. Ő a főszerzője a háború kipattanásának. A nagybűnöst azonban Berlinben kell keresni, mert Berlin nélkül Tisza sohasem merete volna megtenni, de Tisza volt az, aki földidézte az általános mészárlást».⁴ A másik író pedig Benes, ki viszont így ír: «1914 júliusában is a koronatanácson, mely elhatározta a hadüzenetet Szerbiának, Tisza és a magyar nemesség szava volt a döntő.»⁵

Ámde Benesnek és Jonescunak mentsége, hogy ellenséges államférfiként könyvüket még 1916-ban, illetve 1919-ben írták, mikor még remélni lehetett, hogy a háborús okmányok belátható időn belül nem fognak napfényre kerülni, de mentsége az is, hogy a küszöbön állott béketárgyalásokra gondolva, e történelemhamisítással is hazájukat akarták szolgálni. De vajjon mi a mentsége Pethőnek, aki ezt a szerencsétlen vádját utóbb azzal véli mérsékelni, hogy «Magyarországot csupán azért lehet okolni, mert hivatalos képviselője nem tanúsított kellő erélyt és elszántságot azzal a ballhausplatzi és vezérkari csoporttal szemben, amely — egyetértésben a német birodalom bécsi nagykövetével s talán a német katonai kaszttal — provokálta a világháborút» (180. l.)? Mi a mentsége főleg ma, amikor már a francia Margueritte is erre a

¹ Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Weltkrieges. 1919.

² Kautsky: Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1919.

³ Conrad: Aus meiner Dienstzeit. IV. köt. 142. l. és kk.

⁴ Jonesco: Souvenirs. 141. l.

⁵ Benes Eduard: Detruisez l'Autriche—Hongrie! 43 l.

konkluzióra jut: «Az ember úgy látja e gonosztettnél, hogy az összes kormányok közösen követték el; nincs egyoldalú bűnösség, hanem csak megosztott felelősség».¹

Valóságban a középeurópai hatalmak az önvédelem törvényét követték. És ha formailag ők üzenték is meg először a háborút, a felelősségről a háborús gyűlésben fogant megállapítást lassanként felváltja az az igazság, melyet Montesquieu ez örökérvényű szavakba önt: «Nem az a háború igazi felidézője, aki azt megüzeni, hanem az, aki azt elkerülhetetlenné teszi».²

X.

Az ívek újabb sorára volna szükségünk, hogy részletes bírálat keretében ismertethessük Pethő munkájának hátralevő négy fejezetét. De közel 200 lap hibáinak beható tárgyalása után az utolsó évek eseményeivel nagyjából amúgy is ismerős olvasó talán kevésbé kíváncsi a további részletekre, mint inkább a bírálat végső következtetéseire. Ez okból most már csak a legszükségesebb megjegyzésekre fogunk szorítkozni.

Így emeljük ki, hogy szerző, mikor megírja, hogy «a nagyszerű havasalföldi anabázis közben halt meg Ferenc József abban a tudatban, hogy a kettős monarchia kiállotta a legnehezebb erőpróbát» (190. l.), önkénytelenül is kifejezi, hogy Ferenc Józsefben a kettős monarchia egyik leghatalmasabb összetartó erőforrása és oszlopa dőlt ki, aki erős és egységes külső (katonai) és belső (polgári) frontot hagyott maga után hátra. Jóindulatú, de gyöngé és tapasztalatlan utóda alatt azonban csakhamar megindult a belső front felbomlása. A koronázás idején kiújul az ellenzék kiméretlen, eszközökben nem válogató harca Tisza ellen, ki, mint a görög mithológia százkezű óriásai, vaseréllyel és törhetetlen magyar lélekkel intézte két ország sorsát, s ugyanakkor, amikor a habsburgi birodalom leghatalmasabb egyéniségeként képviselte a magyar nemzet élni és győzni akarását,

¹ Margueritte, Victor: Die Verbrecher. 304. l.

² Idézve u. o. 305. l.

időt és módot talált arra is, hogy biztos ítélettel beleszóljon a külpolitika irányításába, katonai kérdésekbe, a belpolitikai, gazdasági, egyházi, kulturális ügyekbe is. Mert tudta úgy, mint senki, hogy ha elveszítjük a háborút, mindent elveszít-hetünk, de ha győzünk, akkor miénk egy nagyhatalomban a döntő szó, miénk annak súlya és biztonsága.

A rövidlátó ellenzék részéről a delegációk és az osztrák Reichsrat összehívása iránt előterjesztett indítványok és a választójog radikális kiterjesztése érdekében megindított küzdelem egyaránt Tisza megbuktatására irányultak. És mikor a szerencsétlen király elejti Tiszát, kiről szerző is kénytelen elismerni, hogy «örökének rettentő terhe alatt talán egy Atlas is összeroppant volna» (192. l.), maga emelte ki azt az oszlopot, melyen Ferenc József halála óta egyedül nyugodott a monarchia.

Ma már túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy mikor Ferenc József örökébe Károly lépett és Tiszát gróf Esterházy Móric váltotta fel, akkor már meg volt pecsételve hazánk és a monarchia sorsa. Míg Tisza, kinek nevével és kormányzatával a szigorú belső rend és az imponáló nagyság függött össze, azért folytatta teljes energiával a háborút, hogy tisztességes békét köthessen, addig a hatalom birtokába jutott, egymás között is civódó kisebbségi koalícióból alakított gyöngye, erélytelen kormány, még gyengébb főispáni karával, lassanként kiejtette a vezetést a kezéből s hova-tovább kiderült, hogy nem ura többé a helyzetnek éppen akkor, mikor a hosszas háború vér- és vagyonzaldataival együttjáró tömérdek szenvedés, nyomorúság s a fölmentések, a közélélmzés stb. terén mutatkozott visszásságok tapintatos és mindenekfölött érellyes kormányzatot kívántak volna. A Northcliffe lord által frontunk felbomlasztására szervezett ellenséges sajtópropagandával versenyezve úrték egyes lapjaink és Károlyi Mihály csoportja a leghitványabb defetizmust, a Wekerle-kormány pedig, melyet gr. Andrássy Gyula még 1918 június 19-iki beszédében¹ is óvott az izgatók megbüntetésétől, nem mert eljárni ellenük.

¹ «Nagyon sajnálom, hogy a t. miniszterelnök úr — ma már valószínűleg Tisza István befolyásának sugallatára — fenyegetőzött

Azzal a kettős magatartással, mellyel nagynevű, mérsékelt ellenzéki politikusaink egyfelől védték az általuk is kárhoztatott Károlyi Mihályt, másfelől a szomorú osztrák példa ellenére is erőltették a radikális választójogi reformot — bár itt elismerjük, hogy Tisza hazafias aggodalmában túlságos merevséggel ragaszkodott a maga álláspontjához — fokozatosan maguk ültették nyeregbe Károlyi Mihályt. Bekövetkezett az, amit gróf Andrássy Gyula már 1896-ban megírt. «Izgatni senki sem bír oly hatásosan és annyi eredménnyel, mint egy mérsékelt politikus. Az ő harci riadója erősebben hat a túlzók hangjánál... A túlzók képesebbek a fölcsigázott szenvedélyeket kihasználni, ezeket élesztetni, azonban mindig az lesz alkalmasabb, akinek komolyabb a tekintélye. Innen származik a világtörténelemben oly gyakran észlelhető ama jelenség, hogy a túlzók a mérsékeltebb elemek szövetségét szokták keresni, s szívesen át is engedik nekik a hangadó szerepet, a vezetést, amíg csak arról van szó, hogy a nemzet hangulatát előkészítsék a radikális változásokra, a meglevő alkotmány megrendítésére s ők maguk csak akkor lépnek az előtérbe, csak akkor veszik kezökbe az események irányítását, midőn elérkezik az aratás ideje... Ekkor félrevetik a kihasznált reputációkat, mint a kifacsart citromot. S csak azon csodálkozhatnak, hogy e tapasztalatok ellenére annyszor akad mérsékelt politikus, aki magát kihasználni engedi» stb.¹

Ez történt akkor is. «Néhány napon át a balközépiek (Andrássy, Apponyi) voltak előtérben» (198. l.), írja a szerző, aztán jött Károlyi forradalma, pontosan úgy, mint Andrássy megjósolta 22 évvel előbb. Itt a szerző súlyos botlást is követ el, amit nem lehet eléggé megrónunk. Azt állítja ugyanis, hogy Tisza «a belső megrendülés vallomásával jelentette be, hogy ezt a háborút elvesztettük». «A háborúvesztés nyílt be-

azzal, hogy be fogja záratni, meg fogja büntetni az izgatókat. Legyenek nagyon óvatosak a t. urak ezzel a rendszerrel, mert legyenek meggyőződve, hogy annak a családtagnak, akire mostan gondolnak, senki sem használ annyit, mint Tisza István». Képviselőházi napló. 1910—1918. országgyűlés. XXXIX. kötet. 426. lap.

¹ Andrássy i. m. 384. l.

ismerésének és éppen Tisza ajkáról, borzalmas hatása volt a mögöttes országra éppúgy, mint a frontokra» (199. l.). Valóságban e súlyos szavakat Károlyi Mihály mondta ki először 1918 október 16-án. «A háborút elvesztettük — úgy mond. — Most az a fontos, hogy a békét ne veszítsük el. A háborút elvesztettük és ebből a szempontból kell megítélni a mai helyzetet.» Továbbá: «Rá kell állanunk tisztán, világosan és félreérthetetlenül a pacifista elvek álláspontjára. Igenis, a désarmement-t a maga teljességében el kell fogadni».¹

Másnap, október 17-én beszél Tisza, többek közt a következőket mondván: «Áttérek most a másik kérdésre, amely nézetem szerint lelkiyugalmunknak és higgadtságunknak fenntartását és az erők egyesítését éppen oly parancsolólag megkívánja és ez a háború befejezésének a kérdése. T. Ház! Én nem akarok semmiféle szemfényvesztő játékot űzni a szavakkal. Én elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály t. képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük. Elvesztettük nem abban az értelemben, hogy ne tudnánk még tovább is szívós és hősie védekezést kifejteni, hogy ne tudnók az ellenségnek a végleges győzelmet nagyon drágává tenni, de igenis elvesztettük abban az értelemben, hogy az erőviszonyok beállott eltolódásánál fogva a háború megnyerésére többé reményünk nem lehet és hogy ennek folytán keresnünk kell a békét oly feltételek mellett, amelyeket ilyen viszonyok között ellenségeink elfogadnak».²

Komoly államférfiúi szavak ezek, melyeket azért mondott ki Tisza, hogy Károlyi lelkiismeretlen és veszélyes pacifizmusával szemben rámutasson a nemzet védekezésének feladatára és a béke megkötésére. Ez utóbbihoz két dolgot tart szükségesnek: az erők egyesítését és a külföld felvilágosítását, azon «félreértéseknek és tévhiteknek» eloszlatását, «amelyek — fájdalom — annyi ellenszenvet, annyi ellenséges érzületet támasztottak ellenünk».³

Tisza nyilatkozataiból kétségtelen, hogy ő a békét az erők egyesítésének és a külföld felvilágosításának útján, de

¹ Képviselőházi napló 1910—1918 országgyűlés XLI. kötet 277. l.

² U. o. 292. l.

³ U. o. 293. l.

a védekezés lehetőségét sem hallgatva el, kívánta megkötni, vagyis csak tisztességes békét fogadott volna el. Ezért kellett őt eltenni láb alól, míg esetleg az őt rajongásig szerető huszárjainak élén meg nem szervezi a nemzet önvédelmét.

Jászi Oszkár írja meg ezt a párbeszédet a forradalom éjszakájáról: «Reggelre valószínűleg lógni fogunk! . . . mondtam Kunfinak, aki mellettem szintén álmatlanul hevert a szőnyegen. Én is azt hiszem . . . válaszolta ő.»¹

Ezt a gyáva forradalmártársaságot ne tudta volna Tisza letartóztattatni? Arról a Tiszáról állítja szerző, hogy «már csak komor kísértetvé vált önmagának, lelkierije összetört» stb.² (201. l.), aki a fronton kevéssel előbb is megmutatta az ellenséges katonák előtt is félelmet nem ismerő bátorságát, aki éveken át kemény lélekkel, szó nélkül hallgatta a háborús uszítás ostoba és gonosz vádját és aki szándékosan itthon maradt, mikor mások Svájcba siettek a forradalom elől. Vagy elhiszi-e szerző, hogy Tisza, ha a hatalom az ő kezében marad, elnézi, hogyan veszik át a galileisták az ország sorsának intézését?

Előrebocsátván ugyan, hogy Tisza meggyilkolása példátlan gatzett volt, «Tisza martiriuma — írja tovább — a forradalom nagy gyöngeségévé vált» s katasztrófális hatása volt «a forradalom erkölcsi (!) értékelésére» (202. l.). Szóval

¹ Jászi: Magyar kálvária. magyar feltámadás. 41. l.

² Érdemesnek találjuk megemlíteni, hogy Tisza megítélésében mennyire találkozunk szerző Göndör Ferencel és Böhm Vilmoossal. «A forradalom vezérei — úgymond az előbbi — természetesen nem foglalkoztak ezekben az időkben Tisza István személyével, az ő tegnap még jelentőségteljes egyénisége máról-holnapra jelentéktelenné és közömbössé vált . . . A forradalomnak egyáltalán nem volt szüksége arra, hogy Tisza meghaljon és e tekintetben osztottam is azt a véleményét, hogy az ő tragikus pusztulása inkább árt, mint használ a forradalom ügyének . . . Ilyen értelemben sajnáltam természetesen Tiszát is, akit egyébiránt is rendkívüli jelenségnek tartottam». (Vallomások könyve. 21. l.)

«A győzelmes forradalom első húsz órája után nem volt oka félnie a forradalomnak a hatalmától teljesen megfosztott Tisza Istvántól». (Két forradalom tüzeiben. 53. l.) — Garami Ernő ellenben a Pethőénél melegebb emberi hangot üt meg. (Forrongó Magyarország. 37. l. és kk.)

Pethő Tisza legyilkolásában nem a haza veszteségét fáj-lalja, hanem a forradalom erkölcsi (!) értékelésének csorbáját, «mert a gyilkosság által egy félistent teremtet az ember helyébe». «Az élő Tisza nem volt többé komoly ellen-fél, a halott óriási arányokra nőtt és összeolvadt és azonosult egy eszmével» (202. l.).

Hogy is venné észre ezzel a felfogással Pethő, mit jelent az, mikor Tisza vértanúságával fölemelkedik a legnagyobb magyarok pantheonjába, holott ellenségei akkor buktak el az erkölcsi megsemmisülés poklában, mikor győzni látszottak?

Még csak egy állítására kell visszatérnünk: «Amikor a budapesti forradalom által már tényvé vált a kettős monarchia szétesése, — írja — érkezett Andrássyhoz Clemenceau és Foch nevében Dutasta követ sürgönye, amelyben jelezte, hogy készek a monarchiával lényeges területi áldozatok nélkül különbékét kötni. Ezzel az akkorddal végződött egy tíznapos miniszteri pálya, a magyar fátum egy beteljesedése, amely a történelmi adottság s a személyi hivatottság megkésített érvényesülésének rejtelmes bonyolultságából indult el» (201. l.).

Valóban itt egy rejtelmes bonyolultsággal állunk szemben. Az eddig publikált anyagban ugyanis semmi nyomát sem találjuk Dutasta ilyen sürgönyének. De tárgyi és személyi okokból is kétségbevonjuk e sürgöny létezését. Tár-gyilag, mert az entente nevében épp azokon a napokon foly-tatta és fejezte be Diaz a páduai fegyverszüneti tárgyalásokat és mert a franciák által önálló hadviselő felekül elismert cse-heket is, kiknek állama már in statu nascenti volt, megfosz-totta volna ez a sürgöny minden reményüktől — hogy a szerb és oláh igényekről a rövidség kedvéért ne is szóljunk. De személyi okból is képtelenség ez a sürgöny. Dutasta ugyanis, mint Clemenceaunak és egy portugál-zsidó nőnek a fia, aki utóbb se jutott vezető szerephez, hogyan is küld-hette volna el azt a sürgönyt? Mindaddig tehát, míg Pethő hitelesen nem igazolja állítását, ezt a sürgönyt is Andrássy idézett, de föl nem található beszédei mellé helyezzük el.

XI.

Károlyi fejezetének is nevezhetnők ezt a fejezetet. Amit elhallgat és amit megír, azt mind Károlyi érdekében teszi. Így hallgatja el a Károlyiék egyik első kormányzati cselekedetét, mikor november 1-én éjjel 11 órakor Linder hadügyminiszter a kormány megbízásából elrendelte, hogy csapataink az ellenség előtt tegyék le a fegyvert. És így írja, hogy «Jászi csaknem olyan kétségbeesett helyzetben szánta el magát nemzetiségi politikájának megvalósítására, mint a Szemere-kabinet Szegeden, 1849 júliusában, amikor a szabadságharc tizenkettedik órájában akarta kielégíteni az ellenforradalommal szövetkezett idegen népfajokat. Hasztalan volt minden buzgóság és jóakarát, sem akkor, sem 1918-ban nem hitte el senki sem, hogy ezek az engedmények a nemzet szabad és őszinte akaratából származnak és nem csupán a desperáció végső kapkodásai» (205. l.).

Itt egyszerre két botlását kell szóvá tennünk. Egyfelől nem szabad Jászi Oszkárt, a magyar fajnak ezt az esküdt ellenségét, Szemere Bertalannal, szabadságharcunk egyik érdemes szereplőjével együtt említeni, másfelől nem szabad a Jászi szobatudós s az országot feldaraboló kísérleteit párhuzamba vonni Szemere komoly tervezetével, mely nem a desperáció «végső kapkodása»-ként, hanem még 1849 májusában, a szabadságharc diadalmas harcai idején készült,¹ mikor úgy látszott, hogy a magyar ügy győzni fog az egész vonalon, «amelynek csak egy hibája volt, az, hogy nem az 1848-iki márciusban alkottatott»² s amely «gyökeresen megoldotta a nemzetiségi kérdést: minden nemzetiségnek teljes szabadságot biztosítván természetes kifejlődésére, a nélkül, hogy az ország politikai egységén csorbát ütött volna».³

De a Pethő könyvének tendenciájába leginkább be-

¹ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának tört. III. köt. 355. l.

² U. o. 359. l.

³ U. o. 360. l.

világít a Károlyi Mihályról adott jellemzése. «Egy nemzet, — írja — mikor vezért választ, rendszerint olyant szemel ki magának, akiben a maga jó tulajdonságait és eszményeit a legmagasabb feszültségi fokon látja képviselve. Károlyi vezérsége abból származott, hogy benne a nemzet a maga gyengeségeinek perszonifikációját fedezte fel» (210 l.). Így válik nála a gyengeség is jó tulajdonsággá és eszménnyé, mikor Károlyiról van szó. Egyébként köztudomású, hogy Károlyi csak azért lett vezér, mert azt hiesztelte magáról, hogy az entente egyedül ő vele ül le tárgyalni a békéről. A nemzet tehát nem azért engedte őt a hatalom birtokába, mert őt találta nyomorult állapotában a legnyomorultabbnak, hanem azért, mert azt a kalauzt látta benne, aki visszavezeti a tisztességes béke állapotába. E helyett kapott egy embert, akiről fegyvertársa Jászi írja: «Van benne valami a Dostojevszki Idiótájából, aki tudvalevőleg azért nevezetetik úgy, mivel elveket és jellemeket a gyermek naivitásával komolyan vesz».¹

Bűnei közül kettőt állapít meg mindössze, hogy szellemi és erkölcsi gyarlóságai ellenére vezérszerepet verekedett ki magának hamis illúziók keltésével és hogy hasznos erőket kimart a hatalomból. Különben büntetőjogilag és a vád klasszikus értelmezésében nem volt hazaáruló. Viselkedésére pedig alkalmazza a Talleyrand szavait: «több volt, mint bűn, hiba volt» (211. l.).

Amily szigorú kritikusa Tiszának, akire csak azért tett egy-egy elismerő megjegyzést is, hogy utána annál nagyobb üthessen rajta, Károlyival szemben egyszerre a védőügyvéd szerepében jelenik meg. Felhasználja azt a körülményt, hogy a büntetőtörvénykönyvben nincs a hazaárulás fogalmilag meghatározva, s ez alapon megállapítja, hogy kriminalisztikai értelemben nem lehet hazaáruló és hozzáteszi, hogy a «hazaárulás bélyege e vádnak klasszikus értelmezésében» sem süthető Károlyi Mihályra, mert «anyagi érdek mozdító erejét» nem lehet pályafutásának motivumai közt felfedezni (210. l.). Valójában azonban nem a motivum,

¹ Jászi i. m. 107. l.

hanem a cselekmény és az eredmény a döntő, mint az a büntető kodexünkben a hazaáruláshoz legközelebb eső hűtlenség és lázadás büntetteinek fogalmi körülírásából és egyes eseteinek felsorolásából is kitűnik. Szerény nézetünk szerint hazaáruló az, aki szándékosan és akként árt nemzete bármínő (erkölcsi, politikai, gazdasági stb.) érdekének, hogy abból az ellenségnek haszna legyen. Így fogva fel a hazaárulást, egész sor olyan magatartást és cselekedetet találunk Károlyi politikai szereplésében, mely igazolja vele szemben a közvélemény és bíróságaink ítéletét, melyet a történetírás is kénytelen magáévá tenni. Sajnos, azzal, hogy szerző ezekről bölcsen hallgat, e tényeket nem teszi meg nem történtekké. Ő volt az, — hogy egynéhányat ezek közül fel is soroljunk, — aki alattomos pacifista aknamunkájával gyengítette küzdő nemzetét, erősítette az ellenség kitartását, harcikedvét és ezzel megsemmisítette az igazi, a tisztességes béke lehetőségét. Ő csapta be a nemzetet, mikor azt hirdette magáról, hogy csak ő hozhatja a békét. Ő volt az, aki a nemzet belső ellenségeit (Böhm, Jászi, Pogány, Diner-Dénes, Linder stb.) vezető szerephez juttatta, aki az általános fegyverletételre utasító parancsával kiszolgáltatta nemzetét az ellenség kénye-kedvének s aki megakadályozta azt is, hogy egyes vidékek népe maga védekezzék a betörő idegen katonák ellen s viszont fegyvert és vasúti kocsikat adatott az oláhok elszakadást proklamáló csoportjainak. Ő volt az, aki kiadatta Mackensent az ententenak, aki miniszterelnöksége, majd köztársasági elnöksége alatt tétlenül nézte a polgári és politikai szabadságjogok lábbal tiprását, aki a bolsevisták kezébe adta át a hatalmat s aki — mióta csak távozott az országból, — kezdve a baranyai köztársaságtól a frankügýig, minden alkalmat megragad hazája és a trianoni kényszerbéke revíziójáért küzdő nemzet ellen.

Nem állítjuk ugyan azt, hogy Károlyi okozta a katasztrófát, de az ő bűne, hogy olyan területek is ellenséges kézre kerültek, melyek népe saját erejéből is kiüzte volna a belopakodott cseh, oláh és szerb csapatokat, sok esetben pár szál embert, ha Károlyi kormánya ezt meg nem akadályozza az ellenforradalomtól való félelmében. Az ő bűne, hogy po-

litikai iskolázottság, sőt tanultság nélkül¹ és ami a legfőbb, az erkölcsi felelősségérzet teljes hiányával vezéri szerepet küzdött ki magának. Erről mondja Széchenyi: «Lehető legnagyobb bűn — mert emberkönny, embervér mennyekbe kiált, legyen az készakarát vagy vezetői hiúságnak okozatja — lehető legnagyobb bűn, mondom, másokat vezetni, kormányozni akarni ahhoz való tulajdon nélkül, vagy inkább azon körbelépés nélkül, mely nem egyéb, mint az észnek, értelemnek köre és azon egyedüli, melyből kormányozni szabad, sőt lehetséges».²

Amint a természetben megvannak a vonzás örök törvényei, ugyanígy érvényesül a lelki életben a rokon- és ellenérzésnek: a szeretetnek és gyűlöletnek összekötő és eltávolító ereje. Széchenyi megállapítása szerint «nálunk minden, még a politika is, jobbadán szeretet és gyűlölet, sympathia és antipathia legtúlságosb határai közt ingadoz... Ha szeretik, akkor istápolják, legyen tisztükhöz megkívántató tulajdonuk bár igen, bár ne, ha nem kedvelik, noha ennek oka tán maguk előtt is rejtély és semmi alapja nincs, nemcsak cserben hagyják, de minden kitelhető módon üldözik is, habár az üldözöttek fejében volna is azon velő és kezében is azon erő, mely bajainkból kivezérelhetne, kiemelhetne».³ E sorok magukért beszélnek, nyugodtan alkalmazhatja őket bárki a Pethő megítélésére.

Egyébiránt mit sem törődnénk azzal, hogy Pethő egyénileg a Tisza erkölcsi nagyságával, mély felelősségérzetével, óriási elméleti és gyakorlati tudásával és herkulesi munkabíráásával szemben rokonszenvével Károlyi Mihály, e gyöngé képzettségű és erkölcsi felelősségérzet nélküli hasardeur felé fordul. A rokonszenv ugyanis elsősorban érzés dolga; már

¹ «Maga beszélt el nekem, hogy miként lett belőle az emigráció álmatlan éjszakáinak, lelki mardosásainak, eszmeccseréinek és olvasmányainak hatása alatt a régi érzelmi szocialistából marxista forradalmár... Többször mondtam barátaimnak: Károlyi sajátos egyéni és világhelyzete folytán negyvenötéves korában kapta meg a marxista-szérum beoltásának azt a lázát, melyen mi húszéves korunkban mentünk keresztül». Jászi i. m. 109. l.

² Kelet népe. 3. kiadás. 1905. 124. l.

³ U. o. 72. l.

pedig de internis non iudicat praetor. A Pethő könyve azonban történeti mű igényeivel lép fel s mint ilyen akarja a kortársak megítélésében és a történelem ítélőszéke előtt elmosni vagy legalább is elhalványítani Károlyi Mihály politikai és erkölcsi felelősségét. Azért kellett kissé részletesebben foglalkoznunk legújabbkori történelmünknek e szálmass figurájával.

XII.

Csak átsiklunk a politikai és társadalmi érdemesség ama furcsa értékelésén, mely a proletárdiktatura elől menekülők közt Buchinger Manót is névszerint megemlítenedőnek tartja, ellenben az áldozatai közt, mint Buchingernél megnevezésre kevésbbé méltó embereket, elhallgatja a két Hollánt, Návay Lajost, Ferry Oszkárt és két tisztársát, akiknek emlékét pedig márványtáblák örökítik meg. (Stenczel Vilmost, a proletárdiktatura egyik áldozatát is tévesen nevezi Henzelnek.)

XIII.

Ugyancsak a rövidség kedvéért figyelmen kívül hagyva ismételten megcáfolt tévedéseit és fél igazságait, melyekben — ezúttal összesűrítve — igyekszik megállapítani a felelősséget nagy nemzeti katasztrófánkért, igazságérzetének és láktörének jellemzéséül megemlítjük azt a szigorú, elítélő kritikáját, melyben egy Tacitus tógájába öltözve, kizárólag a magyar kormányt okolja minden gazdasági nyomorúságunkért (a korona leromlása, a valutaspekuláció, drágaság, B-listák, Eskütt-ügy, szanálási zavarok stb. 237. l. és köv.). Hogy is látná meg magas nézőpontjából, hogy ez a krízis úgyszólván világjelenség, mely a gonosz békediktátumoknak, Európa elbalkánosításának következménye, amely immár a győztes államokat sem kíméli meg, hogy ebben a majd minden művelt államra kiterjedő válságban jelentős része van a Benes által még 1916-ban indítványozott programnak,¹ mely sze-

¹ «A cseh-szlovákok éppúgy, mint a franciák, kötelesek a háború után folytatni a gazdasági harcot Németország ellen». Benes Eduard : Détruisez l'Autriche-Hongrie! (1916). 63. l.

rint a gazdasági háborút a franciáknak és a cseheknek folytatniok kell a béke megkötése után is. Ennek a programnak értelmében vették körül éveken át szinte kínai fallal a teljes elsorvasztásra szánt trianoni Magyarországot kedves szomszédaink. De része van ebben annak a körülménynek is, hogy a háború alatt fokozatosan a harcra került emberek és jóformán a gimnázium padjairól bevonult ifjúság egyszerre nagy tömegekben érkezett vissza a frontokról és a hadifogságból, a munkától elszokva, régi megélhetési köréből kiszakítva, az egyharmadára zsugorodott, kifosztott kis országban a gyors elhelyezkedés lehetősége nélkül. Végül része van ebben a megszálló hatalmak által ősi hajlékaikból szintén a csonka országba üldözött és hasonlóképen megélhetést kereső tömegeknek, köztük a nagyszámú tisztviselőnek.¹

Hogy is említené meg az elszakított területeken élő magyarság szörnyű sorsát, üldöztetését, iskoláinak elvételét, vagyona elkobzását, vállalatának nacionalizálását stb. és hogy a győztesek areopágja: a népszövetség, következetesen elzárkózni látszik az általa beolvasztásra ítélt kisebbségek még oly jogos panaszainak orvoslása elől. Elfelejt rámutatni, hogy ezerszer kisebb okok miatt mondták ki Trianonban a magyar nemzet felelősségét a nemzetiségek elnyomása² címén a világháború felidézéseért és alkalmazták rá büntetésül ezeréves határai $\frac{3}{4}$ részének elszakítását.

Tömerdek tárgyi hibája és pártos elfogultságának annyi kiáltó példája után igazat kell adnunk azonban záró fejtegetéseinek. Könyve maga ugyanis beszédes bizonyítéka ama megállapításának, hogy «nem oly biztos többé a magyarság

¹ A menekültügyi hivatal kimutatása szerint 1918 okt. 31-től 1924 június 30-ig épp 350,000 lélek költözött át a trianoni Magyarországra, köztük 44,000 közszolgálati alkalmazott. (Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről. 37. l.)

² «A magyar kormány elkésett intézkedései, amelyekkel ki akarja elégíteni a nemzetiségek autonómiára való törekvését, senkit sem fognak tévedésbe ejteni; nem változtatnak semmit azon a fontos történeti igazságon, hogy hosszú éveken keresztül a magyar politika minden erejével azon volt, hogy a nemzeti kisebbségek hangját elfojtsa». Millerand 1920 május 6-án kelt kísérlőleveléből.

belső tájékozottsága, szellemi és lelki erőinek az az összhangja, amely egységesen érezte át a katasztrófát» (241. l.).

Ezzel be is fejeztük az olvasóra már amúgy is fárasztóvá vált gyomláló és nyesegető munkánkat. Ha most még egyszer visszatekintünk bírálatunkra, sajnálattal kell megállapítanunk annak szigorú hangját. Pedig szívesebben üdvözlöttük volna benne Túri Bélával együtt a második Szalay Lászlót. Ez a munka azonban így nem történelmi tanulmány, hanem sok részletében — a szerző akarata ellenére — a magyar nemzet kárára is felhasználható pamflet, majdnem azt mondhatnók, egy irodalmi Világos, egy irodalmi Trianon.

NAGY MIKLÓS.

A MAGYAR KÖZJOG ÚJ TANKÖNYVE.¹

Tomcsányi Mórictól, ki néhány rövid év óta Nagy Ernő katedrájának utóda s eddig mint kiváló közigazgatásjogi író volt ismeretes, decemberben magyar közjogi tankönyv jelent meg.

Művének előszavában szerző kifejti, hogy mely okok indították könyve megírására s egyben bizonyos rendszer- és módszertani programot ad.

Lássuk immár ezeket az okokat és foglalkozzunk lehetőleg röviden azzal a kérdéssel, mennyiben valósult meg szerzőnek az előszóban foglalt célkitűzése?

*

A munka megírásának fő oka az volt, hogy szerző tankönyvet kívánt adni az egyetemi ifjúság kezébe. Hiszen már a kitűnő Pauler Tivadar is az egyetemi tanár egyik kötelességének állítja oda, hogy a professzor tankönyvet írjon az egyetemi ifjúság számára. Közjogi tankönyv kiadása éppen jelenleg ezenfelül három szempontból is égető szükségnek tesz eleget. Elsőben a közjogi tankönyvek valamennyien a háború, illetve az 1918-iki nagy összeomlás előtt jelentek meg s így az újabb közjogi fejleményeket, a mai ideiglenes berendezéseket már nem vehették figyelembe. Már pedig — és ez a szóbanforgó tankönyv megjelenésének második oka — a mostani átmeneti időben nagyfontosságú annak megállapítása, hogy ősi alkotmányjogunkból mi maradt érvényben, mit temetett el a nagy összeomlás, milyen módosító hatással

¹ *Magyar Közjog. Alkotmányjog.* Írta dr. Tomcsányi Móric, a budapesti Tudományegyetem ny. r. tanára. 1926. 315. l.

volt Trianon és általában a veszített háború alkotmány-jogunkra? És végül nagyon helyesen mondja szerző, hogy történeti alkotmányunk szellemének, sarkalatos tételeinek hirdetésére épp a mostani válságos időkben van a legnagyobb szükség.

A most kiemelt okokból tehát a magyar közjog minden barátja csak őszinte köszönetet mondhat Tomcsányi Móricnak azért, hogy a tankönyv megírásával járó fáradságot magára vette. Köszönetet annál inkább, mert a könyv minden sorából kiérzik írójának történeti alkotmányunk szelleméhez, a szent korona fenségesen szép tanához való hűséges ragaszkodása. Szerző teljes joggal mondhatja, hogy sohasem tévesztette szem elől közjogunk különleges nemzeti jellegét. Hiszen feladata magaslatán álló jogász ezt nem is teheti, mert különben meghamisítaná az általa tárgyalt joganyagot. Az ilyen jogász írhatna pl. magyar fordítású német közjogot, de sohasem életteljes, vérbeli, a valóságnak megfelelő magyar jogot.

Ami a rendszert illeti, a munka felöleli a magyar alkotmányjog egészét, tehát rendszeres közjogi mű. Szerző kiemeli, hogy nagyban, egészben megtartotta közjogi tankönyveink szokásos beosztását és hogy a lényegét tartva szem előtt, a kisebb részletekre csak a legszükségesebb mértékben terjeszkedett ki.

E tekintetben meg kell jegyeznem, hogy helyes ugyan, ha az író ragaszkodik a bevált rendszertani beosztáshoz, azonban ez természetesen nem jelenthet megcsontosodott maradiságot. Így pl. ebben a műben is élénken érezzük magyar közjogi tankönyveinknek azt a hagyományos nagy fogyatkozását, hogy szinte teljesen hiányzik belőlük a magyar parlamenti anyag tudományos feldolgozása. Már pedig számos elvi kérdés és jogintézmény megvilágításához egyenesen nélkülözhetetlen az országgyűlési tárgyalások történetének tekintetbevétele. A parlamenti anyagnak megfelelő értékesítése nagyon gyümölcsöző vállalkozás, életet és színt ad az idevágó fejtegetéseknek. E részben közjogászaink nagyon sokat tanulhatnak a francia Esmein ismert mesterművéből.

Csak természetes, hogy szerző egy szűkre szabott tankönyvben «a lényegét óhajtotta főleg kiemelni s a kisebb rész-

letekre csak a legszükségesebb mértékben» terjeszkedett ki. Ámde ennél a pontnál hangsúlyoznom kell, hogy a tankönyv tartalmi szempontból lényeges hiányokat mutat. Hiányzik pl. a magyar alkotmány történeti fejlődésének vázlata 1918-tól, mert nyilván korántsem elég az, amit szerző a nagy összeomlást követő politikai eseményekből az országgyűlési választójoggal kapcsolatban a 191. és 192. lapon előad. Az alkotmányfejlődés vázlatának keretében kellett volna azután szerzőnek a forradalom és a jogfolytonosság (legitimitás) nagy kérdésével foglalkoznia. Tehát azzal az alapvető kérdéssel is: jogi vagy pedig csak tényleges érvényűek-e a nemzetgyűlési törvények? Mi ad az ellenforradalmi eredetű nemzetgyűlés intézményének jogi alapot stb.? Ezekről az elsődleges, alapvető kérdésekről szerzőnek okvetlenül tájékoztatnia kellett volna olvasóit. Hiányzik továbbá az alkotmányjogi szempontból oly nagyjelentőségű kivételes hatalom kimerítő tárgyalása. Hiányzik a trianoni békeszerződés alkotmányjogi érdekű rendelkezéseinek összefoglaló tüzetes ismertetése. Egy szó sincs a könyvben az alkotmányjogilag szintén nagyérdekű 1924. évi IV. t.-c.-ről (az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról). Egy szó sincs — hogy még csak egy feltűnő hiányt említsek — a pénzügyminiszternek legújabbban jelentékenyen megnövekedett hatalmi állásáról az állami költségvetés pontos megtartása érdekében. (1920: 28. t.-c. és 1921: 34. t.-c. 5. §.) Biztosra veszem, hogy a kiváló szerző mindezeket az igen lényeges (és esetleg még egyéb) hiányokat tankönyvének legközelebbi kiadásában pótolni fogja.

Viszont nem helyeselhetem, hogy szerző a még törvényerőre nem emelkedett, sőt még csak plenáris tárgyalás alá sem került felsőházi reformjavaslatot is felvette tankönyvébe. Ki tudja, mi lesz még e javaslat sorsa? Lesz-e belőle egyáltalában törvény, avagy nem fog-e legalább is igen lényeges változásokat szenvedni?

És hogy még egy szót szóljak a mű rendszertani beosztásához, azt sem helyeselhetem logikai szempontból, hogy szerző az állam funkcióit az állami főszervekkel kapcsolatosan tárgyalja. E részben logikailag helyesebb az az eljárás,

amely külön tárgyalja az állami főszerveket és ezt követőleg külön a főhatalom működési ágait.

Szerettem volna, ha szerző művének előszavában vagy másutt egy kissé bővebben nyilatkozik a közjogi dogmatika feladatairól és ezzel kapcsolatban a közjog módszeréről. Az előszóban helyesen mondja, hogy a közjog művelőjének tartózkodnia kell a jogtörténeti módszer túlhajtásától. Viszont egy szóval sem említi, hogy a közjog mai tudományos színvonalú feldolgozásában mily nagy szerepe van a logikai deduktív és a történeti módszer mellett a jogösszehasonlító (komparatív) módszernek is. E részben szintén Esmein híres alkotmányjogi műve szolgáltat kitűnő példát. És most legyen szabad még a részletekre is néhány rövid megjegyzést tennem, a könyv tartalmát követve.

Túlságosan röviden tárgyalja szerző a közjog és magánjog közötti viszonyt. E közben azt a meglepő tételt állítja fel, hogy «a magánjogban egyedül az egyes magánosok a jogalanyok». Hogyan? Hát az állam és más közjogi testület nem lehet magánjogi viszony alanya? Ugyancsak a 11. lapon nemcsak a törvényt, hanem a kormányrendeletet, sőt még a szerény helyhatósági szabályrendeletet is «szuverén természetű» aktusnak nevezi, sőt még a rendőri diszkrecionárius intézkedéseket is a «szuverén» jellegű állami aktusok közé sorolja. Ez a nyilvánvaló tévedés bizonyára onnan ered, hogy szerző a pusztá diszkrecionárius állami tényeket is «szuverénszerűnek» tartja. (12. l.) Holott szuverén és diszkrecionárius között messzemenő fokozati, sőt minőségi különbség van. Hiszen a szuverénítás semmi más, mint az államnak (vagy ha tesszik: az állami főhatalomnak) az a tulajdonsága, mely szerint jogilag befelé a legfőbb, kifelé pedig, más államok irányában, egyenrangú és független hatalom. Bizonyos, hogy a szuverénítás (vagy másképpen formulázva: az állam jogi mindenhatósága) kizárólag a törvényben, mint az állam legmagasabb rendű jogi parancsában nyilvánul meg. A rendeletben és a helyhatósági szabályrendeletben soha; ezekben legfeljebb hatósági diszkrécióról, vagyis jogilag nem kötött, jogilag szabad akaratnyilvánításról van szó. E szerint szuverén szerv a törvényhozás szerve (király és országgyűlés

együtt ; jelenleg a nemzetgyűlés egymagában). Azonban a király egyedül is, vagyis nem csupán mint törvényhozó az országgyűléssel együtt működve, nevezhető szuverénnek, mert az államban a legnagyobb hatalma, az országgyűlését is felülmúló hatalmi állása van. Igaz, a közéletben nagyon pazarlóan bánnak a szuverén szóval. De a tudományban felette ajánlatos, ha ezzel a jelzővel csak igen óvatosan élünk.

Lényeges hiánynak tartom, hogy szerző az állami szervek fogalmával operál ugyan, de sem alapvető fejtegetéseiben, sem később nem tárgyalja az állami szervek tanát, holott ez minden rendszeres alkotmányjogi műnek fontos alkatrésze kell, hogy legyen, csakúgy, mint pl. az állami főhatalom vagy az állami funkciók tana.

Az állam törvényhozása nem «legfőbb» szuverén szerv (17. l.), hanem csak egyszerűen szuverén szerv, mert hiszen a szuverénítás, mint superlativus, nem ismer fokozatot.

A promulgáció (21. l.) a francia-belga közjogban kialakult fogalma szerint (miként Jellinek Gesetz und Verordnung c. alapvető művében részletesen kimutatja) nem csupán hiteles tanusítás, hanem egyben kihirdetési, illetőleg végrehajtási parancs is.

Határozatlan szerző álláspontja az 1868:30. t.-c. jogi természetére nézve. Míg a 23. lapon ezt a törvénycikket alaki alaptörvénynek minősíti, addig a 32. és 58. lapon (a Lechner—Ferdinandy-féle szerencsétlen «államalkotó vagy belső államszerződések» kategóriájának fenntartásával) államalkotó vagy belső államszerződésnek mondja. Holott ez a t.-c. — miként az a másik két nevezetes törvényalkotás, amelyről egykor annyi jó tinta folyt, t. i. a magyar pragmatika szankció és az 1867: 12. t. c. — sem alaki alaptörvény, sem államalkotó vagy belső államszerződés, hanem alaki szempontból közönséges törvény volt, mint bármely más.

Nem helyeselhetem, hogy szerző a végrehajtó rendeletet a jogforrástanban tárgyalja (25. l.). Hiszen a végrehajtó rendelet — ha valóban az, nem pedig törvénykiegészítő rendelet — nem alkot tárgyi jogot, hanem csak szolgálati utasítás jellege van. Egyenesen csodálkozom azon, hogy, Ereky Istvánnak a törvényfelfüggesztő rendeletre vonatkozó kitűnő

és beható fejtegetései után (a Jogtörténelmi és közigazgatás-jogi tanulmányokban, mely mű szerintem az utolsó tíz év legkiválóbb közjogi terméke) szerző még mindig a magyar közjogi tankönyvek helytelen sablonját követve, a törvény-felfüggesztő rendelet fogalmi kelléke gyanánt megkívánja, illetőleg feltételezi a törvényellenességet. Holott a törvény-felfüggesztő rendeletnek is épp oly törvényesnek kell lennie, mint bármely más rendeletnek. Mert amely nem ilyen, már az alkotmányjogon kívül áll; már pusztá nyers hatalmi tény, esetleg államcsíny. Persze a törvénysértés vagy az államcsíny is lehet erkölcsileg és politikailag indokolt, de természetesen mindig jogellenes. Más a jog és más a politika kérdése! Ezzel kapcsolatban csak megismételhetem sajnálkozásomat a fölött, hogy szerző művében nem tárgyalja a kormány kivételes hatalmát.

Helytelen tankönyvi sablón az is, amely a királyi kiváltságleveleket még mindig az írott jogforrások között, azok egyik alakilag önálló fajaként szerepelteti.

A nemzetközi szerződéseknél (31. l.), amelyek mint ilyenek, nem forrásai a belső közjognak, szerző nem emeli ki kellő határozottsággal azt a fontos alkotmányjogi tényt, hogy a kormányzó által kötött nemzetközi szerződések, amennyiben a törvényhozás tárgyaira vonatkoznak, csupán a nemzetgyűlés hozzájárulása esetén lesznek érvényesek, és pedig nemcsak «befelé», hanem «kifelé» is.

Nem fogadhatom el, amit szerző a 33. lapon a szokásjog alkotására illetékes tényezőkről mond. A hagyományos magyar jogi felfogás szerint (a H. k. idevágó tételeinek változatlan fenntartásával) szokásjogot egyedül és kizárólag csak maga a nemzet, az állami szervezeten kívül álló nemzeti társadalom jogi meggyőződése alkothat. Tehát nem az írott jog alkotására hivatott tényezők, hanem csakis a «tacitus consensus populi». E részben egyetlen kivétel az országgyűlés két házának, mint a nemzet képviseleti szervének, a maga belső életére vonatkozó, szokásjogi erejű gyakorlata, a parlamenti jogszokás. A többi állami szerv gyakorlata jogszokási s így jogforrási minőség nélküli pusztá hivatali gyakorlat. Szorosan véve nálunk bírói szokásjogról sem lehet beszélni,

mert a bírói gyakorlatot csak a nemzet jogi meggyőződése, a «tacitus consensus populi», emelheti jogforrási erőre; az csak a nemzeti jogszokás szűrőjén keresztül, a nemzet jogi meggyőződésétől befogadva, tehát csak mint a nemzeti szokás-jog alkatrésze, lehet igazában jogforrás.

Az országgyűlés házsabályaival szerzőnek már a jogforrások tanában kellett volna foglalkoznia, hiszen a házsabályok tudvalévőleg az írott jogforrások negyedik fajtát alkotják. Ereky István, Buza László és a legújabb idevágó német irodalom (pl. Hatschek) beható fejtegetései után nagyon háládatos és szükséges feladat lett volna a házsabályok jogforrási minőségét részletesebb taglalás tárgyává tenni. Szerző ezzel szemben megelégszik azzal, hogy az országgyűlésre vonatkozó fejezetben «a legújabb házsabályok határozmányait lehetőleg a hivatalos szöveghez való alkalmazkodással különösebb magyarázat nélkül ismertesse, mert azok tisztára pozitív jogtételek s időnként változásnak is vannak kitéve». Hát hiszen ezzel az indokolással mellőzni lehetne a közjog többi részének is tudományos feldolgozását, mert hiszen az alkotmányjog többi része is «tisztára pozitív jogtételekből áll s időnként változásnak is van kitéve». Valószínűnek tartom, hogy ugyanebből az okból szerző szintén elégnek tartotta a legújabb választójogi törvénynek pusztán kivonatos ismertetését.

A magyar közjog irodalmáról szóló 10. §-ban szerző a XVII. század írói közül említi Artnert, ellenben kihagyja a jelentősebb Pancratz Mihályt. Kihagyja a Rosenmann-féle nevezetes kis közjogot a XVIII. század végéről. Kár, hogy nem említi Schwartner Statisztikáját, Kölcey Országgyűlési Naplóját és Orosz József publicisztikai munkáit, amelyek mindannyian nevezetes irodalmi forrásai a rendi magyar közjognak. Az irodalmi áttekintésbe okvetlenül fel kellett volna venni Szabó Béla *A magyar korona országainak status-jogi és monarchiai állása* (1848) című kiváló közjogi művét is. Mert hiszen — miként Concha Győző néhány évvel ezelőtt kelt idevágó értekezésében kimutatta — Szabó Béla, ez az érdemtelenül rég elfelejtett közjogásunk, a szent korona dogmatikájának megállapítását igényelheti. A szóbanforgó tan-

könyv újabb kiadásába mindenesetre fel kellene venni Concha Győző *A 90-es évek reformeszméi és előzményeik* című kitűnő dolgozatát, mely igen érdekes bepillantást enged a gondolati áramlatoknak abba a kohójába, amelyből egy hosszú fél-század vajudása után a 48-iki nagy alkotmányreform kialakult. Kihagyja szerző a legújabb monográfiák közül Magyar Zoltán könyvét is a költségvetési jogról és csodálkozásomra nem említi Egyed István igen jó kis füzetét mai közjogi berendezéseinkről (1923).

A magyar állam jelvényeit tárgyaló 21. §-nak feltűnően nagy hiánya, hogy egy árva szóval sem emlékezik meg az 1915-iki, alkotmányjogi szempontból igen nagyfontosságú címerrendezésről, mely alkalommal a középcímer és a kiscímer is új szabályozást nyert.¹ Sajnálatos ez annál inkább, mert hiszen ennek a nagyjelentőségű címerrendezésnek jelentékeny irodalma is van.

A 22. §-ból teljesen hiányzik az idevágó legújabb törvények, az 1921 : 38 és az ennek helyébe lépett 1923 : 27. t.-c. említése. Pedig ez a két törvény nevezetes abból a szempontból, mert világosan tanusítja, hogy az úgynevezett egyesített címer (középcímer) használatáról a magyar állam még a trianoni békeszerződéssel bekövetkezett nagymértékű terület-ecsonkítás ellenére sem mondott le.

Az állampolgárok alanyi közjogait (30. §) — Jellinek, Anschütz és Kelsen, nálunk Polner Ödön idevágó nevezetes fejtegetései után — kissé másként, a hagyományos tankönyvi sablontól eltérve, helyesebb csoportosítással kellett volna tárgyalni, kidomborítva a közjogi irodalomban e téren szembenálló elvi ellentéteket. Hiszen egy közjogi tankönyv feladata nemcsak az, hogy az alkotmányjog lényeges anyagát nagy vonásokban megismertesse, hanem egyúttal az is, hogy az olvasót az egyes nagy elvi vitás kérdések irodalmi állásáról röviden, lehetőleg plasztikus szembeállítással tájékoztassa.

¹ L. az 1915. évi október 10. lf. kéziratot és az állami közép- és kiscímer új leírásáról szóló 3970/1915. M. E. sz. rendeletet, melynek folytán hatályát veszítette a szerző által érvényben állóként említett (60. l.) 3755/1895. M. E. sz. rendelet.

A róm. kath. egyházzól szerző (a 99. lapon) azt mondja, hogy az 1608. k. e. I. t.-c.-ig uralkodó vallás volt. Azt mondja továbbá, hogy a két protestáns vallás a bécsi és a linci békekötéseket becikkelyező törvénycikkek óta bevett vallások. Ezzel szemben szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a róm. kath. egyház egészen 1848-ig (1848 : XX. t.-c.) volt «uralkodó egyház» nemcsak a tényleges hatalom, de a tételes magyar jog szempontjából is, és hogy — miként a kálvinista egyházjogász, K. Kováts Gyula megállapítja — a két protestáns vallás csak az 1711. szatmári békekötés óta (igazában csak 1848 óta) tekinthető bevett vallásnak abban az értelemben, amint az erdélyi közjogban kifejlődött. A vallásgyakorlat szabadsága még korántsem jelent «bevett vallás»-t.

A nemzetiségi jogról szóló 39. §-ban szerző nem említi az idevágó legújabb törvényt, a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról rendelkező 1924 : 2. t.-c.-t.

A kormányzó saját szerű, mondhatnám, szinguláris alkotmányjogi állását a tankönyv nem domborítja ki eléggé. E részben nem elég annyit mondani (136. l.), hogy jelenleg a királyi hatalmat korlátozott királyhelyettesi hatáskörben Magyarország választott kormányzója látja el és hogy az 1920. évi I. t.-c. 12. §-a szerint «a nemzetgyűlés addig, míg az államfői hatalom gyakorlásának mikéntjét véglegesen rendezi . . ., az államfői teendők ideiglenes ellátására a magyar állampolgárok közül titkos szavazással kormányzót választ». Itt lett volna helyén a történeti és összehasonlító módszer alkalmazásával rámutatni arra, hogy milyen kapcsolatban áll a kormányzó hatásköre régi alkotmányunkkal és a modern európai államokéval. Nevezetesen tüzetesebben meg kellett volna jelölni, hogy a kormányzó hatáskörét és személyes jogállását meghatározó 1920. I. t.-c. 13. és 14. §-ának megalkotásánál mennyiben szolgált mintául Hunyadi János kormányzósága és mennyiben a mai köztársasági elnöknek, közelebbről a francia elnöknek hatásköre és jogállása, amint ez utóbbira a miniszteri indokolás 19. és 22. lapján célzás is történik. Hangsúlyozni kellett volna, hogy a kormányzó már az 1920. évi I. t.-c. fentebb idézett 12. §-a

szerint, de különösen az 1921. évi 47. t.-c. óta (noha ez utóbbinak 3. §-a a királyság ősi államformáját változatlanul fentartja) nem «régens» vagyis királyhelyettes a szó jogtechnikai értelmében, hanem «ideiglenes államfő». Hiszen régensről csak akkor lehet szó, amidőn van ugyan király, tehát a trón be van töltve, azonban a király fejedelmi funkcióinak ellátásában tartósan akadályozva van, vagy pedig amikor a trónbirtokos személye valamely az alkotmányban előrelátott okból bizonytalan, de mégis van király.

A királyi trón betöltésének módjáról szóló 54. §-ban tárgyalja szerző, és pedig igen jól tárgyalja, az úgynevezett királykérdést. Kitűnő világossággal exponálja az e részben szembenálló két felfogást. Erős jogi érvekkel támogatja a legitimista álláspontot. Idevágó fejtegetéseit tekintem a tankönyv talán legsikerültebb részének, habár én magam az ellenkező álláspontot tartom jogilag helyesnek.

Feltűnő azonban, hogy a királykérdés részletes taglalása után szerző csak «röviden regisztrálja» a IV. Károly király uralkodói jogainak és a Habsburg-ház trónöröklési jogának megszűnését megállapító 1921 : 47. t.-c.-t, a közéletben hibásan ú. n. trónfosztó törvényt. Ezen tárgyalási mód mellett legkevesebbé sem világos, hogy szerző milyen álláspontra helyezkedik ezzel a külföldi hatalmak kényszerének nyomása alatt létrejött törvénnyel szemben? Vajjon jogérvényes törvénynek tartja-e, vagy pedig jogilag nem létezőnek? Annyit látok, hogy szerző a szintén a világháborút követő események kényszerítő hatása alatt aláírt trianoni békeszerződést, illetőleg az azt becikkelyező 1921 : 33. t.-c.-et jogérvényes törvénynek tartja. (44. l.) Az 1921 : 47. t.-c.-kel kapcsolatban mindenesetre meg kellett volna említenie azt az igen nevezetes diplomáciai jegyzékváltást is, amely 1921 november 5-én a szövetséges és társult főhatalmak és a magyar kormány között a királyi szék betöltése tárgyában történt.

A miniszteri felelősségről szóló 71. §-ban szerző nem emeli ki eléggé, hogy a tételes magyar közjogban a miniszterek jogi felelőssége nem — mint elméletileg helyesebb volna — alkotmányjogi felelősség gyanánt van megkons-

truálva, hanem sokkal inkább, mint büntetőjogi felelősség. Miért is mind a közéletben, mind az irodalomban a miniszterek jogi felelőségét büntetőjogi felelősségnek szokták nevezni. Ezt a felfogást támogatja legújabban az 1848 : 3. t.-c. idevágó bizonyos rendelkezéseit hitelesen magyarázó 1920 : 10. t.-c. 15. és 17. §-a is.

Szerző nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy a miniszterek felelősségre vonásának az 1848 : 3. t.-c.-ben szabályozott az a módja, amely szerint a vád alá helyezett miniszterek felett maga a parlament bíraskodik, a miniszterek jogi felelőségének hatályos érvényesülését szinte teljesen illuzóriussá teszi. Mert hiszen még ha a felsőházban meg is volna a hajlandóság a törvénytípró miniszter elítélésére, alig kerül valaha abba a helyzetbe, hogy ítéletet mondhasson, lévén ennek az előfeltétele, hogy akadjon olyan alsóház, vagyis olyan alsóházi többség, amely hajlandó saját minisztereit vád alá helyezni. Ilyen többség pedig aligha akad a gyarló valóságban. A miniszterek vád alá helyezéséről komolyan csak akkor lehetne szó, ha a többségi párt megbukik és helyét a volt ellenzék foglalja el. Azonban (miként az 1906. példa nálunk is mutatja) különböző politikai megfontolások útját állják annak, hogy sor kerüljön a volt miniszterek büntetőjogi felelősségrevonására. Ezek a tapasztalatok — miként szerző kiemeli — némely külföldi államban erősítik azt az irányzatot, amely az alkotmányjogi kérdések (nagy alkotmányjogi összeütközések) bírói eldöntését általában a parlamenten kívül álló pártatlan bírói fórum hatáskörébe igyekszik helyezni. Így azt látjuk, hogy az eddigi félalkotmányosságból csak legújabban kilábalott Németországban, hol azonban az igazi parlamentarizmus mindmáig nem tudott erősebb gyökeret verni, az 1919-iki német alkotmányokban tért hódít az alkotmányjogi bíróság, az ú. n. «Staatsgerichtshof» intézménye. Ez a bírói és a parlament által választott egyéb tagokból álló, vegyes összetételű bíróság hivatott az illető német tagállamokban a vád alá helyezett miniszterek felett és általában a kormány és a parlament között felmerült alkotmányjogi konfliktusok esetében a bíraskodást gyakorolni. Így pl. abban a kérdésben dönten, vajjon a parlament fel-

osztatása a kormány által alkotmányjogi szempontból megengedett volt-e vagy sem?

Szerző nálunk ilyen ítélkező szervnek a közigazgatási bíróságot tartja legalkalmasabbnak. Én úgy gondolom, hogy a miniszterek jogi felelősségrevonásának elméletileg teljesen kielégítő megoldása annyira lehetetlen, mint amily kevésbé fejthető meg a kör négyyszögesítésének problémája. Ki tudná a jog és erőhatalom örökös harcát valami Széll Kálmán-féle varázsszavakkal egyszersmindenkorra kiküszöbölni? Annyi bizonyos, hogy a parlamentáris kormányrendszerű nagy nyugati államokban a miniszterek jogi felelősségét mindenütt a politikai felelősség váltja fel;¹ a jogi felelősség valósággal már csak az alkotmányos élet elavult, rozsdás fegyverei közé tartozik, majdnem olyanformán, mint a budgetmegtagadási jog. Hiába, az állami élet magaslatain előálló nagy konfliktusokat nem jogi eszközök, hanem az erkölcsi és politikai erők küzdelme dönti el.

*

De végzem máris hosszúra nyúlt bírálatomat. Teljes őszinteséggel és tárgyilagossággal előadtam kifogásaimat. És most hangsúlyozni kívánom, hogy a mérleg másik serpenyőjében ezeknél sokkal nagyobb súllyal esnek latba a szóbanforgó munka erényei: a színmagyar nemzeti szellem, a tudós alapossága és tárgyismerete, a jogász elme, az előadás tömör, szabatos volta.

Persze sokkal könnyebb és kellemesebb dolgom lett volna, ha észrevételeimet elhallgatva, csupán a munka kiválóságainak méltatására szorítkozom. De hiszen a becsületes kritika, mely a tudomány életének sava-borsa, a haladás nélkülözhetlen feltétele, nem lehet pusztán tömjénezés. És én e tankönyvvel éppen azért foglalkoztam behatóbban, mert biztos vagyok benne, hogy e könyvnek várható kiadásai

¹ A politikai felelősség, mely — Szilágyi Dezső drasztikus jellemzése szerint — akként érvényesül, hogy a miniszter (a kabinet) a parlament részéről azon elv alkalmazását igényelheti: „*előkjetek ki, de ne bántsatok!*”.

egyben mindinkább bővített és javított kiadások lesznek. «Bővített kiadások» bizonyára nem nagy öröme a másodéves és a szigorló jogászoknak. És «javított kiadások», amelyeket szívesen lát, haszonnal és élvezettel forgat majd a közjogi tudomány minden barátja.

Ha a németeknek és franciáknak ez sikerült, miért ne tudnánk már egyszer mi magyarok is egy egészen elsőrangú közjogi tankönyvet létrehozni? E tekintetben Trianon nem akadály, nem mentség, hanem parancsoló hazafias kötelesség buzdító forrása legyen.

BARABÁSI KUN JÓZSEF.

A TEMETŐIG EGYÜTT MEGYÜNK.

(Goethé dolgozószobája. Az inas, August, tesz-vesz valamit a szobában. Az előszoba felől kopogtatás hallik.)

AUGUSZT *(kifelé menet)*. Ki az ördög jön megint?! Annyian mászkálnak ide, hogy már únom a dolgot! *(El balra. Egy pillanat múlva jön vissza a Diákkal, akit az ajtón maga előtt bocsát ugyan be, de minden tisztelet nélkül.)*

DIÁK *(egy pár lépésnyire az ajtótól megáll s felragyogó szemmel néz körül.)* Hát ez az írószobája! Boldog vagyok, hogy láthatom e szentélyt. *(Az íróasztal felé néz.)* Hát itt kelnek örök életre a halhatatlan mester halhatatlan remekei!

AUGUSZT. Halhatatlan? Ha látná, mikor az időváltozást érzi a lába!

DIÁK. Úgy látom, ön nem hű szolgája urának!

AUGUSZT. Nekem ugyan nem uram! Az ő inasa, akire úgy látszik nem ragadt rá halhatatlanság, megbetegedett s az udvari főigazgató úr engem rendelt ki ideiglenes helyettesnek! Különben tessék leülni.

DIÁK *(leül oldalt egy székre)*. S ön nem örülne, ha mindig mellette lehetne? Én boldog lennék, ha a szolgája lehetnék!

AUGUSZT. Azért mondja, mert nem ismeri! Mondhatom, nem rendes ember! Itt irkafirkál, a másik szobában kövekkel babrál s mindenféle giz-gaszt hord össze. *(Háttra a középpajtó felé mutat.)* Ott van a könyvtár, vagyis inkább lomtár! Itt is, ott is, mindenütt széthagy mindent s ha egy kis rendet akarok csinálni széthányt dolgai között, még neki áll feljebb, hogy: miért zavarok össze mindent?! Mondhatom: sok Excellenciással volt már dolgom, de egyik sem volt olyan közönséges, mint ez! Nem is tudom, hogy miért vannak vele olyan nagyra a fenséges uraságok?!

DIÁK. Miért! Azért, mert nagy, mert óriás, mert emberfeletti s isteni!

AUGUSZT. Ilyesmit itt is mondogatnak neki, de csak szemtől-szembe. A háta megett aztán — én ezt is meghallom, — azt mondják, hogy bizony csak olyan felfujt nagyság ez a tisztelt Goethe úr!

DIÁK. Akik ezt mondják, azok bambák és ostobák!

AUGUSZT. No-no! Hogy meri ön az itteni uraságokról és polgárokról azt mondani, hogy bambák és ostobák?!

DIÁK. Merem-e? Persze, hogy merem! Hiszen lipcei diák vagyok.

AUGUSZT. S ezeknek jussa van arra, hogy még az udvari urakat is leszamarazzák?!

DIÁK. Hogyne! Ez szent kötelessége minden diáknak: hiszen máskülönben az udvari urak az egekig nőnének! A csillogos égre pedig csak ennek a felfujt Goethe úrnak van joga!

AUGUSZT. Legyen önnek az ön hite szerint! Különben micsoda ügyben óhajt vele beszélni?

DIÁK. Ügyben? Semmiféle ügyben! Azért gyalogoltam idáig, hogy lássam szemtől-szembe, halljam a hangját s megcsókolhassam a kezét! Talán nem fogja ezt a kegyet megtagadni tőlem! Hiszen: ő szereti az ifjúságot!

AUGUSZT. Lássá, ez is furcsa gusztus! Hát melyik titkos tanácsos és államminiszter úr szereti az ifjúságot? Egyik sem!

DIÁK. Mert: csak egy Goethe van!

AUGUSZT. Ezer szerencse! Ebből egy is elég; ha ugyan nem sok. *(Kitekint az ablakon.)* Úgy látom, Memming és Dümml tanácsos úr öméltóságai ide tartanak.

DIÁK *(kitekint az ablakon)*. No, bamba alakok!

AUGUSZT. Uraságod talán lesz szíves a könyvtárszobában várakozni. *(A diák a közélpajtán kimegy. Kívülről kopogtatás hallik. Auguszt kimegy ajtót nyitni. Egy pillanat múlva balról jön Memming és Dümml.)* Hogyne, hogyne, mélyen tisztelt tanácsos urak! *(Indul jobbfelé.)* Azonnal jelentem!

DÜMML. Mondja meg Ő Excellenciájának, hogy nem akarjuk napirendjét zavarni s voltaképen azért jöttünk, hogy esti sétájára elkísérjük.

AUGUSZT. Amint méltóztatik parancsolni.

MEMMING. Várjon csak egy pillanatra! Mondja csak Auguszt, tudja maga, hogy: mi az a platina?

AUGUSZT. Ha méltóztatik megengedni: nem tudom.

DÜMMEI. Szóval: ön még nem látott platina-rudat!

AUGUSZT. Nem vagyok bizonyos benne, hogy láttam volna.

MEMMING. S abban bizonyos ön, kedves Auguszt, hogy itt, Ő Excellenciájánál sem látott platina-rudat?!

AUGUSZT. Ha tudnám, hogy milyen a platina-rúd, talán láttam volna. Megvallom őszintén, szerettem volna is látni, mert én is hallottam már valamit erről a dologról...

DÜMMEI (*Memminghez*). Látja, már mindenki hallott a dologról!

MEMMING. Helyes! Kedves Auguszt, már most jelentse Ő Excellenciájának, hogy itt vagyunk s boldogok lennénk, ha sétájára ma mi kísérhetnők el. (*Auguszt el jobbra.*)

DÜMMEI. De kedves kolléga úr, aztán igazán beadja az öregnek ezt a platina dolgot! Hadd tudja meg, hogy már mindenki tudja!

MEMMING. Persze, hogy beadom! Hiszen azért jöttünk, hogy kiugrassuk a nyulat a bokorból. Bizza csak rám tisztelt kolléga úr; nem hiába szolgáltam én a diplomáciánál!

DÜMMEI. Pszt! Ő Excellenciája lépteit hallom...

MEMMING. Kitűnő fülei vannak tisztelt kolléga úrnak.

DÜMMEI. Nem hiába szolgáltam a politikai rendőrségnél!

AUGUSZT (*kitárja a jobboldali ajtót*).

MEMMING (*még mielőtt Goethe belépne a szobába, az ajtó felé hajlongva*). Örvendünk, hogy Excellenciádat ilyen pompás színben üdvözölhetjük!

DÜMMEI. És reméljük, hogy meg méltóztatik engedni, hogy mai sétájára elkísérhessük!

GOETHE (*belép, komoly s ámbár mint udvari ember palástolni akarja ezt, látszik rajta, hogy egy cseppet sem örül a látogatásnak*). Parancsoljanak az igen tisztelt tanácsos urak helyet foglalni. A séta előtt egy kis pihenés nem fog ártani. (*Helyet foglaltak a nagy asztal körül.*) Szabad érdeklődnöm, hogy s mint szolgál nagybecsű egészségük?

DÜMMEI. Excellenciád kitüntető érdeklődése annyira megtisztelő, hogy ettől, ha beteg volnék is, meggyógyulnék!

MEMMING. Oh, voltaképen az én egészségem is kielégítő volna, mostanában azonban olykor, vagyis inkább gyakran, de azt is mondhatnók, hogy mindig, kellemetlenül érzem magamat!

GOETHE. Köszvény kínozza talán?

MEMMING. Nem s ha laikus létemre szabad magam képletesen kifejeznem, inkább a gyomrommal van bajom.

GOETHE. Ez csakugyan képletes kifejezés lehet, mert igen tisztelt tanácsos úr olyan viruló színben van, hogy nem merném a gyomrát gyanúsítani!

MEMMING. Igen, a képletes kifejezéssel voltaképpen azt akartam mondani, hogy sokszor szinte émelyeg a gyomrom a sok mende-monda, fecsegés és szóbeszéd miatt . . .

DÜMMEI. Az én gyomrom is úgy van ezekkel a pletykákkal.

GOETHE. Megvallom, azt gondoltam, hogy mivel az igen tisztelt tanácsos urak legfőképpen politikával foglalkoznak, többet meg bír a gyomruk s nemcsak, hogy megemészt, hanem élvezi az ilyen csemegéket.

MEMMING. De az Istenért, Excellenciás uram! Csak nem gondolja, hogy mi azonosítjuk magunkat azokkal, akik Excellenciáddal szemben . . .

GOETHE. Vagy úgy?! Tanácsos úréknak tehát azért fáj a gyomra, mert olykor, gyakran, vagy még mindig emlegetik a jó weimáriak, hogy mint a tudományos és művészeti bizottság vezetője, milyen számadást adtam be a tisztelt országgyűlésnek?! Engem már nem is bosszant ez a dolog s meg vagyok győződve, hogy az országgyűlés legostobább tagja sem gondol arra, hogy a tizenegyezer tallérból valamit zsebreavágtam volna!

MEMMING. Oh! Excellenciás uram, ebben az ügyben a nagyherceg és a nagyhercegnő Ő Fenségeinek állásfoglalása lefegyverezte az országgyűlési urakat.

GOETHE. Úgy? Hát csak nekik köszönhetem, hogy nem tartanak tolvajnak és sikkasztónak?!

DÜMMEI. Mindenesetre nagy szerencse, hogy Ő Fensé-

geik módot méltóztatnak találni ennek az ügynek elsimítására.

GOETHE. Elsimítására? Nagyon jó! Hát ezt el kellett simítani! Máskülönben talán utánam kiabáltak volna az utcán, hogy: ni, ott megy a tolvaj!

MEMMING. Az nem baj, Excellenciás uram, ha az emberek kiabálnak. Az a baj, ha csak úgy egymás között s az illető magas személyiség háta mögött suttognak s arról sügnak-bugnak valamit, hogy az illető magas személyiség mondjuk, eltulajdonított valamit . . .

GOETHE. Szóval: lopott!

DÜMMEL. Igen: lopott!

GOETHE. S most ilyesmiről suttognak?

MEMMING. Excellenciád iránt való határtalan tiszteletünk kötelességünké teszi, hogy őszintén megmondjuk, hogy most ilyesmiről van szó . . .

GOETHE. Kötelessége, hogy megmondja nekem?! Hát rólam van szó?

MEMMING. Igen, Excellenciás uram! Széltében-hosszában s úton-útfélen azt beszélnek s azt a gyalázatos hírt terjesztik a rossznyelvű emberek, hogy az a nagyon értékes platina-rúd, melyet az orosz cár Ő Felsége Döbereiner vegyésznek küldött kísérleti célokra, Excellenciád kezébe jutott és Excellenciád . . .

GOETHE *(csodálkozva)*. Én?!

DÜMMEL. Igen, Excellenciád! Tudniillik, ezt mondják . . .

GOETHE. Hogy én azt a platina-rudat elloptam?!

MEMMING. Sajnos, azt beszélnek . . .

GOETHE *(kitörő haraggal az asztalra csap)*. Azt beszélnek? Hogy én loptam, azt beszélnek? Oh, a pimasz gazemberek! *(Nagy léptekkel fel s alá járkál.)* Aljas útonállók! Rabló-gyilkosok! Méregkeverők! Eltaposom e férgeket! Szét-morzsolom s elpusztítom a gazfajzatot! Ezek nem emberek! Ezek veszett kutyák! Pfuj! Pizok nép! Pfuj! Undor s utálat fog el!

MEMMING *(sunyi alázatossággal)*. Ha tudtam volna, hogy Excellenciád ennyire a lelkére veszi . . .

GOETHE *(megáll, végig-végig simítja homlokát, aztán meg-*

csihadva Memming felé fordul s utóbb le is ül). Lelkére veszi? Nem, nem veszem a lelkemre! Csak a test utálata tört ki belőlem. Most már sajnálom is, hogy a rágalmazóktól való undorodásom miatt ilyen hevesen kifakadtam. Bocsánatot kérek, uraim. Igazán resteltem, hogy urrá lett felettem az indulat. De mondhatom, ha a testem a váratlan támadásra felhőrdült is, a lelkem egészen nyugodt. *(Egy kissé elmélyed.)* Egy percre felfortyanok, de gyűlölni nem tudok. Én már meg tudok bocsátani mindent. Most, hogy felhevülésem lecsillapul, szívem szerint szánom és sajnálom azokat az alacsony lelkű szegény boldogtalanokat, akik sárban s pizokban élnek le éltüket. Egykor megvettem az ilyeneket s azt tartottam, hogyha, mikor mi nyeregbe szállunk s a kutyák körülugatják a lovunkat, ez csak azt mutatja, hogy: mi lovon ülünk!

MEMMING. Excellenciád ezt képletesen méltóztatott mondani s Excellenciád bizonyára a Pegazusra gondolt.

GOETHE. Elsősorban a kutyákra gondoltam.

MEMMING. Pompás! Igazán pompás, hogy Excellenciád nem a lóra gondolt, hanem a kutyákra!

DÜMMEI. Mindenesetre eredeti! De, nehogy Excellenciád napirendjét megzavarjuk, bátorkodom javasolni, hogy induljunk!

MEMMING. Ha ugyan Excellenciád, képletesen szólva, nem száll nyeregbe!

GOETHE. Nem, nem; nem akarom a kutyákat felzavarni! Előbb azonban még egyszer bocsánatot kérek heves kitörésemért s kérem, higgyék el, hogy azt csak a gyomrom s az epém okozta! A lelkem s a szívem távol állott tőle. Megmondhatják a suttogóknak, hogy bár ők istentagadó pogánynak is kikiáltottak már, keresztényhez illendően már megbocsátottam nekik s mély részvéttel sajnálom őket.

MEMMING. Excellenciád valóban fenkolt lelkű...

DÜMMEI. És a szíve maga a jóság!

GOETHE. Kérem, hagyjuk ezt! És már most, ha úgy tetszik, csakugyan indulhatunk. De egy pillanatra beszólok ide a könyvtárba. Auguszt azt jelentette, hogy egy diák vár ott reám.

DÜMMEL. Parancsoljon Excellenciád!

MEMMING. Mi nyugodtan várunk! (*Goethe el középpajtón.*)

DÜMMEL (*örvendezve*). Brávó! Kiugrott a nyúl a bokorból!

MEMMING. Most már bizonyos, hogy csakugyan el-sikkasztotta a platina-rudat!

DÜMMEL. Ez már most kétségtelenül igaz!

MEMMING. Mikor dühbejött s toporzékolt, megvallom őszintén: azt gondoltam, hogy még sem lopta el a platinát s ártatlanságában megsértődve tombol!

DÜMMEL. Én is éppen így voltam vele! Mikor azonban lecsendesült s a megbocsátásról kezdett beszélni, akkor már bizonyosan tudtam, hogy: igazán ő lopta el a cár küldeményét!

MEMMING. Természetesen azért adja már most a jó keresztényt, hogy így felülkerekedve, se mi ne fessegethessük, se más ne bolygassa ezt a piszkos dolgot!

DÜMMEL. És a vén kópé még hozzá ügyetlen is. Hát ki az ördög hiszi el ma valakiről, hogy komolyan veszi a megbocsátás keresztényi kötelességét? Aki azt állítja magáról, hogy meg tudja bocsátani, ha őt tolvajnak mondják, az ezzel beismeri, hogy: lopott!

MEMMING. Látszik, hogy tisztelt kollega úr a politikai rendőrségnél szolgált. Teljesen igaza van!

DÜMMEL. S még hozzá úgy látszik, komolyan hiszi, hogy ő külön, mint mi vagyunk!

MEMMING. Nevetséges! Amíg a fenséges udvar tartja és divatban van, addig valaki s addig mi is kénytelenek vagyunk jó képet vágni a rossz játékhöz.

DÜMMEL. Aztán le kell szállnia a magas lóról!

MEMMING. Úgy hallom, jön.

DÜMMEL. A diplomáciai szolgálat is élesíti a füleket!

GOETHE (*jön a középpajtón*). Ha úgy tetszik, indulhatunk. A diákot is meghívtam. Kedves ifjú! És verseket is ír! (*A jobb ajtó felé menet.*) Hozom a kalapomat s a botomat. (*Az ajtó előtt megáll s visszaszól.*) A napnyugati kapu felé megyünk. A temetőig együtt megyünk. Onnét aztán én még tovább .

megyek s a diákkal nekivágok egy kicsit a meredeknek.
(*El a jobb ajtón.*)

MEMMING. Hát ez megint mi volt?!

DÜMMEI. Nem tudom; néha szokott olyat mondani, hogy az ember nem érti meg. Miért éppen a temetőig? Különben én úgy sem szeretek hegynek menni!

MEMMING. Én sem szeretek s nem is bírok.

DÜMMEI. Én sem bírok, azért nem szeretek.

DIÁK (*ragyogó arccal lép ki a középtájról; egy pillanatig habozik, aztán bemutatja magát*). Wolf Kurt vagyok. Lipcsei diák. (*Memming is és Dümmei is úgy tesz, mintha észre sem vette volna, hogy valaki bejött a szobába. A diák lelkesedve tovább beszél.*) Kezet nyújtott és beszélt velem! Irigylem önöket!

MEMMING (*gúnyosan*). Azt hittük, inkább sajnál bennünket, azért, hogy már nem vagyunk diákok!

DIÁK. Nem; igazán azért irigylem a weimáriakat, hogy egy levegőt szívhatsanak Goethével, láthatják őt, hallhatják szavát Isten küldöttjének! Mert az! A lángész: Isten fia!

DÜMMEI. Hogyne, Isten fia! (*Anélkül, hogy a Diák észrevehetné, Memmingre kacsintva olyan mozdulatot tesz a kezével, amely azt jelenti, hogy valaki elkaparintott és zsebre-vágott valamit.*)

DIÁK. És megengedte, hogy sétájára elkísérjem!

MEMMING. Mi is vele megyünk!

DÜMMEI. A temetőig mi is együtt megyünk vele.

DIÁK (*végigméri a két tanácsost s nyomatékosan mondja*). Igen, a temetőig mindnyájan együtt mehetünk vele! A temetőig! De csak addig! (*Memming és Dümmei úgy néznek rá, mint akik nem értik most sem a dolgot.*)

GOETHE (*jön jobbról, a kalapja és a botja a kezében van. Utána jön Auguszt, köpenyével s azt a vállára segíti*). Indulhatunk uraim! (*A Diákhoz.*) No, jöjjön fiatal barátom, menjünk! (*A Diák hozzászegődik s a bal ajtó felé indulnak: Goethe elől, balról a diák, jobbról Memming és Dümmei.*)

MEMMING (*az ajtónál megáll s a zsebeit tapogatja*).

GOETHE. Nos, mi az?

MEMMING. A burnótos szelencém! Az asztalon maradt, vagy a szőnyegre ejtettem talán.

GOETHE. Jó lesz megkeresni, nehogy azt mondják, hogy azt is én loptam el!

DÜMMEI. Excellenciád milyen tréfás! (*Goethe, Dümmei és a Diák kilépnek az ajtón.*)

MEMMING (*Augusztához, aki az asztal felé ment a szelencét keresni*). Ne fáradjon, kedves Auguszt, már megtaláltam. Itt volt, ebben a zsebemben volt. Különben, kedves Auguszt, a platina-rúd itt van valahol, vagy ha már pénzzé tette, az ára van itt! (*Kiszól balfelé Goethe után.*) Meg van a szelencém!

GOETHE (*kívülről*). Igazán szerencsés ember vagyok! (*Memming el balra.*)

AUGUSZT (*elgondolkozva, magában*). Nem tudom ugyan, hogy milyen a platina, de itt nem látom, tehát: titkon eladta már az öreg! Az bizonyos, hogy gyanús módon dobálja a pénzt. Ma délelőtt is járt itt valami éhenkórász firkonc nyilván abból, amit az ellopott platinaért kapott, öt tallért adott neki. Öt tallért! (*Bárgyu arccal röhög.*) Szép kis állam-miniszter, szép kis halhatatlan!

BARTÓKY JÓZSEF.

KÖLTEMÉNYEK.

Ragyog a csillag fönt az égen...

Füvellő róna közepében
Hever a pásztor s andalog ;
Halk nyári éjben csodaszépen
Ragyognak fönt a csillagok.

Hever a pásztor s nézi nézi
A fényességes nagy eget,
Lelkét egy nagy kérdés igézi :
Az a sok csillag mi lehet...

Hevert itt sok más pásztor is már
Sok ezredévvvel ezelőtt
És kérdezték ezt máskor is már
Együgyü lelkek s bölcselők.

— Ragyog a csillag fönt az égen
S az ember nézi itt alant ;
Így nézte, nem is olyan régen,
Világ nagy bölcse, ama Kant...

Megittasult a ragyogástól,
Mit Isten keze égre szőtt, —
S nem tudott többet, mint a pásztor
Sok ezredévvvel ezelőtt...

Szeretem a mélyhangú zenét.

Szeretem a mélyhangú zenét,
Nagy érzések komoly ütemét,
A G-húrt a cigány hegedűjén,
Méla fátylat jókedvem derűjén.

.. Bölcsőm mellett réges-hajdanán
Tán sok bús dalt dúdolt jó anyám,
S mire lassan ifjú lett a gyermek,
Dalok bújá mind belém gyülemlett.

Vagy szívembe tán e föld, e táj
Rámöröklött ősi lelke fáj :
Ez a lélek szállott rám borongva
Erdőn, réten már gyerekkoromba.

Erdőzúgás, szellősuhogás,
Véres, könnyes sok magyar Mohács,
Messze multak rámvetődő árnya, —
Járok köztük búsán, mint az árva ...

— Ezt a bút, e mélyhangú zenét,
Testvérem, ha te is érzened!
Forná egybe a bú is, a láng is :
Lenne még itt jobb magyar világ is!

SAJÓ SÁNDOR.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

Nemzeti Színház: Herczeg Ferenc: *A híd*. — Zilahy Lajos: *Zenebohócok*.

Kamara-Színház: Hevesi Sándor: *Elzevir*. — Vándor Kálmán: *Özv.*

Varga Ábrisé. — Felújítások: Ferenczy Ferenc: *Mimikri*. — Wilde: *Az eszményi férj*. — *Lili*.

Vigszínház: Heltai három egyfelvonásosa. Herczeg Ferenc *Majomszínház*.

A Nemzeti Színház az idén mérsékelte a ciklusokat, magyar darabok bemutatását állította munkássága tengelyébe, visszatérve nemzeti hagyományaihoz s valódi hivatásához. S ez az út művészi és anyagi tekintetben egyaránt jónak bizonyult. A Nemzeti Színház ma látogatottabb más színházaknál, darabjai hosszabb életűek s a mellett azzal a biztató jelenséggel dicsekedhetik, hogy a nemzeti érzés s a nemzeti irodalom igenis vonzza a közönség jó részét.

A színház első újdonsága Herczeg Ferenc darabja volt, *A híd* s ez az egész idényen át uralkodott a színpadon. Pedig merész, sőt kockázatos vállalkozásnak látszott, hogy író oly közeli mult alakjaihoz nyúljon, ragasztott színészi bajusszal és szakállal vezesse őket elénk; a színháznak is félős volt: nem fog-e a színpad mozgó panoptikumnak feltűnni. Az író ereje legyőzte mind a két nehézséget; oly eleven vonásokkal állította elénk a kort, mindjárt az első felvonásban, oly szerencsével tárta fel főkép Széchenyi lelkét, hogy ellenkezés és vonakodás nélkül szemléltük. Segítségére volt ebben a nádor és Széchenyi szerepének két kitűnő alakítója: Palágyi és Pethő Atilla. Amaz a bölcs és jó ember mellett mozdulataiban éreztetni tudta az öreg katonát, az öregurat, kedvességet, a többiektől elütő másformaságban az udvar levegőjét, sőt az idegen nemzetbeliséget is; Pethő Atilla pedig zökkenés nélkül játszotta végig az egész scálát a lelkes tervektől az összeroppanásig. A költő Széchenyi egész pályáját földidézte; a terveken kezdve a Kossuthal való összeütközésen, a népszerűség elpártolásán, az önmarcangoló vívódásokon át a végzet lezuhanásáig. E jelenetek időben messze esnek egymástól, de Herczeg mintegy kikapcsolja az időt s logikai és lélektani szállal fűzi egymáshoz az eseményeket. Az egésznek központjában a Láchid áll, melynek elkészülte

a tervtől a közel befejezésig, vagy inkább a Széchenyi által be nem fejezésig, mintegy jelképe Széchenyi törekvéseinek, művének s műve megszakadásának. Ez annál szerencsésebb gondolat, mert e hídban Széchenyi maga is élete művének mintegy jelképét látta, 48 tavaszán hozzákapcsolta életét, sorsát, a nemzetét is. A híd a darabban mintegy Széchenyi egész munkásságának képe, eszméinek megtestesítője s így a cselekvény magva. Az író úgy belelélt magát tárgyába, hogy jeleneteibe jelképi erőt tud lehellni ott is, ahol azokat képzeletéből meríti. Ilyen főképp a fiatal káplán jelenete, aki az utolsó felvonás elején plebániáért folyamodni jó, később, mikorra visszarendelik, már a honvédek vörös sapkája van a fején s nem vágyik parochiára. Rendkívüli művészettel vonja össze az író Széchenyi sorsát és lelki rajzát az utolsó jelenetben, midőn felesége és orvosa tanácskoznak, el akarják vinni Pestről, Döblinget említik, — de hogyan mondják meg neki? Ekkor egyszerre belép a szomszéd szobából, hol iratait szegezte le ládába, Széchenyi; maga kezd elutazásáról beszélni s arról, hogy eszébe jut egy csendes hely, amelyet valaha látott: Döbling. Ebben benne van a beteg ravaszsága, aki kihallgatta orvosát, gyöngédsége feleségéhez, anint megkönnyíti, magára vállalja ez elhatározást; benne marcangoló önvádjának hatalma, önkorbácsolása, az egész tragédia. Herczeg Ferenc írói pályájának legnagyobb dicsősége, hogy a társadalmi élet eleven s többnyire derűs rajzával szakítva, nemzeti katasztrófánk óta hazafias irányba fordul.

A Nemzeti Színház másik sikere Zilahy Lajos *Zenebohócok* c. színműve. A szerzőnek nem csekély érdeme, hogy munkáiból melegség, közvetlen érzés árad; e műve sincs annak híjával s ezen sarkallik hatása, ámbár a szerző mintha inkább bizonyos külsőségekben keresné azt. A darab azzal kezdődik, hogy a zenekarból két bohóc kapaszkodik fel a színpadra; rögtönzött komédiát akarnak játszani s a közönségtől kérnek tárgyat. Feláll egy titkos, sokszor visszautasított drámaíró és felviszi nekik darabját. E kettős előhang sok egy darabhoz, de kétségtelen, hogy szellemesen van egymáshoz fűzve s a darabhoz is, mely részben az érvényesülni nem tudó művésztől, másrészt szerelemről szól, miről a bohócruhába bujt leány csinos dalt énekelt. A kettős előjáték két hűrt üt meg s a darabnak két alapeszméje, vagy inkább érzése van.

A mellőzött író itt opera-szöveget írt, melyhez egy óra-adásból élő zenemester szerzett zenét. A darabot nem tudják elfogadtatni; félreértésből pártfogásért egy artista-ügynökhöz fordulnak, ki a zenetanítót s leányát kész elvinni külföldre zenebohócoknak. El is mennek. Ez a probléma ezzel az első felvonás végén jóformán be is van fejezve.

Van azonban a zenetanítónak egy leánya, kibe a szobaúr, egy torna-tanár, szerelmes. A fiatal lány regényesebb életéről álmodik, olyan valakiről, aki érette valami nagyra képes. Ahol ők föllépnek, egy csodálatos légtornász mutatványát is hirdetik: s ez senki más, mint a torna-tanár. Így akar sok pénzt szerezni, élete kockáztatásával, a lány kedvéért. Lezuhan. A lányt pedig az igazgató ostromolja, apja operáját is előadatná, ha a lány kedves volna hozzá. Csalódva, megtörtén jönnek haza a régi szegénységbe, hol aztán megjelenik a fölgögyült torna-tanár is. A második probléma, az érzelmi, szerencsésen végződik s ennek fontossága a darab tanulsága. Az érzés szépen, meleg hullámokban ömlik át a darabon; azzal, hogy ily polgári környezetbe, egyszerű, sőt részben fájósan humoros alakok közé van helyezve s az artista-élet könnyed és zavaros világába, azáltal bizonyos groteszk mellézkönggéje van s ezzel nem mindennapi, szokatlan hatása. Az író nem a dráma szigorú szerkezetére törekszik, de nagy leleményességet árul el, levegőt bír teremteni alakjai körül s tud a szívekre hatni. A két főszerepet Bajor Gizi és Rózsahegyi játszották, akik nagyon tudnak megindulást kelteni.

A Kamara Színháznak is volt egy nagysikerű újdonsága: Hevesi Sándor *Elzevir*-je. Egy antiquárius-boltban játszik s e környezet sajátos, ódon levegője érzik az egész darabon; ilyesminek érzetése nem mindennapi művészet. A boltban él egy öreg úr: a tulajdonos; a pénztár mellett egy fiatal lány ül; egy fiatal tanár segít a könyveket rendezgetni, be-bevetődik egy másik, világfiabb fiatalember is. megfordul ott néha egy könyvgyűjtő öreg báró, s egyszer betoppan, azután többször is, egy szép özvegyasszony. Mind más és más világból jönnek, más és másképpen élnek, de ez a könyvekkel körülrakott bolt úgy borul rájuk ódon papír-szagával, mint egy különös üveg-bura s összekapcsolja őket. Az öreg könyvmoly fiatalkorában a vidám szép özvegybe volt szerelmes, most a csöndes pénztárnok-kisasszony tetszik meg neki; de a fiatalok szövetsége öntudatlanul, természetesen félretolja az útból az öreg álmodozót; a pénztárnokkisasszonyt a fiatal tanár veszi el, a szép özvegyet a másik fiatalember és Andersen János éppen úgy magára marad, mint a fiatal tanár nagynénje, aki őt neveltette, egy vidéki francia nyelv-mesternő. A darabban nem gondolati probléma van, hanem érzésszerű: az öregség legyőzése és az ifjúság joga az élethez, öntudatlan kegyetlensége, a természet útján járása. Van a darabban fájdalom és jókedv, szomorkás és vidám hangulat, komoly, víg és nevetséges alakok, tanulság és tréfa s oly cselekmény, mely egyszerű, világos volta mellett is percről-percre változik, mint a kaleidoskop képe, mindez élénken, mégis diszkrét színekben

tartva s egy pillanatig sem lépve át a mindennapi valóság határát. Ez egyszerűségben és változatosságban van a darab ritka sikerének titka.

A Kamara Színház másik új darabja Vándor Kálmán özv. Varga Ábrisé című egyfelvonásos drámája. Az Enoch Arden története, melyet a háború a szárazföldön is aktuálissá tett. A hadifogságból hazatérő férj nem új házasságban találja ugyan feleségét, hanem éppen az új menyegző küszöbén, hallja, látja is, milyen jó volt az asszonyhoz az ő régi jó barátja, a gyerekeket is szereti, mint egy családdá szoktak, az ő hazaérkezése már csak bajt okozna; erre nem fedi fel magát az asszony előtt, hanem fogja a vándorbotot és tovább megy. A darabban sok írói ügyesség van, mely a régi tárgyat új vonásokkal ruházza fel, így midőn a Varga Ábris neve hallatára zavarba jövő jegyző szalonnával traktálja a jövevényt, csakhogy haza ne menjen s falatozás közben Ábris elmondja, mint «spekulálta ki», hogy elébb úgy fog önmagáról beszélni, mint ösmerőséről s csak utóbb fedi fel magát: — aztán e megszokott ötletét csakugyan így játsza végig az asszony és új vőlegénye előtt halálra sebzett szívvel is: ez valódi írói gondolat. Kiss Ferenc a tízévi fogságban szinte külsőleg-belsőleg elszlávosodott, szakállas, önmegadó embert megkapó erővel játszotta; amint a vidámnak képzelt viszontlátásról beszél: felülmúlhatatlan; midőn fölismeretlenül elbűcsúzik, ott a játék sem tudta elfődni e megoldás hibáját, a lélektani igazság híját, sőt a valószerűtlenséget, mert ez a helyzet nem oldható meg így, kivált nem, midőn egy szó mindent jóvá tehetne s az egész azon fordul meg, hogy sem a feleség, sem a barát fel nem ismerik a férjet, még szeméről, még hangjáról sem s a jegyző sem szól egy szót sem, noha mindent tud, amiért az egész közönség méltán kíván fegyelmit a nyakába. E jelenetből csak azt tanultuk, hogy a hazugságok e világa nem tűr meg semmi hazugságot.

Kiss Ferenc sikere annál nagyobb volt, mert ugyanez estén egy másik kis darabban egy keménynyakú, vidám parasztember ábrázolásában egészen más hangnemben nem kevésbbé jeles volt.

Két felújításról is meg kell emlékeznünk. Egyik Ferenczy Ferenc *Mimikri* címen felújított darabja, melyet a Nemzeti Színház annak idején *Örök küzdelem* címen játszott s melynek főalakja egy tüneményes hazug portraitja, aki mindenkit megnyer, elcsábít, lefűlel, pártjára von, még a leleplezések idején is gondolkodóba ejt, míg végre is kudarcot vall, — s akit Pethő Atilla kitűnően játszott. A sajtó ritka méltánylással fogadta a darabot s e siker talán vissza fogja vezetni a visszavonult író a színpadra, hol oly szép sikerei voltak.

A másik felújítás Wilde *Eszményi férj-eé*, melynek előadása egészében újabb időkben a Nemzeti Színház egyik legjobb előadása volt, de különösen Uray emelkedett ki. E darabot külföldön is láttuk : a fiatal lord szerepét mindenütt hidegnek fogták fel, minthogy atyja többször ezt mondja rá ; Uray, abból indulva ki, hogy a lord egészen más ember, mint aminőnek látszik, atyjával is szeretetreméltó, nyájas, tisztelettudó volt, aki nem érdemli meg atyja gáncsait, ki őt felre- ismeri. Ez alakot, kit léhának tartanak, pedig ő hozza helyre észre- vétlenül a mások hibáit, oly finoman játszott, hogy a külszín alatt mindig láttuk benső természetét, akkor is, sőt akkor leginkább, midőn ezt pusztán arcjátékkal fejezhette ki. E szerep állomása a fiatal jellemzés pályáján.

Meg kell emlékeznünk *Lili* felújításáról is. Habár nem kívánatos, hogy a Nemzeti Színház operetteket adjon, ez az előadás igazán művészi volt s magát a darabot is megszépítette multja s a körülte- szálldosó emlékek. *Lili* fiatalasszonykori öltözéke Lindt Jenny képét elevenítette meg, az unoka ruhája olyan volt, mint egy Manet-kép.

A Vígsház Heltay Jenőnek három egyfelvonásosát mutatta be, melyek közös címe : *Arcok és álarcok*, ami a szerző célzatát világosan mutatja. Az első egy karácsonyi ájtatos vers készülése, apró zavarások és családi csetepaték közt ; egy ötlet-buborék, de kedves, mint amit Heltai ír, rendesen. A második bizzar jelenet, *Az orvos és halál*. Egy orvos-tanárt asszisztensével rejtelmes lakájok egy néma palotába viszik, hol egy öreg kegyelmest kell megoperálni. A sirbolt- szerű házról, melynek falán egy mutató nélküli óra jár, kitaláljuk, hogy ez a halál palotája. Az orvos elszédül a gondolatra, hogy ő most megölheti a halált. A műtét alatt egy percre meg is áll az örökké járó óra, de aztán újra lengeni kezd : a halottnak helyébe lép fia. A darab főérdeme hangulatában van s a módban, amint az író velünk mindent kitaláltat. Gondolata nem is oly bizzar, mint első tekintetre látszik ; az orvos küzdelme a halállal, melyet nem bír legyőzni, talán ha egy-egy esetben, de más alakban újra ott van. Ilyen prózára természetesen nem szabad leszűrni egy művészi gondolatot. A harmadik jelenet címe *Menaszéria*. Ez is szimbólikus, valóban mély is, de a közönség nem találta meg a talány nyitját. Az asszony benne állatszelidítőnő, a férj magára húzza az elpusztult oroszlán bőrét. utánozza bógését s átmászik a papírral beragasztott abroncsra. Van ott egy másik férfi is, a kikiáltó, durva fráter ; az asszony ezt is lóvá (azaz, hogy ezt is oroszlánná) teszi s ki-kiszökik hozzá a bódéból. De egyszerre megjelenik egy harmadik férfi, egy új jövevény, akit lázba ejt a kikiáltó szava, hogy aki be mer menni az oroszlánok

ketrecébe, azt a szelidítőnő megcsókolja. A jövevény mer! Az ál-
 oroszlánok ijesztgetik, az asszony felizgatottan kiabál, erősen csapkod
 a korbáccsal, egy pillanatra valóban életveszélyes játéknak érzi, amit
 művel s ez izgalomtól boldogan néz a jövevényre, a titokzatos, az
 őérette mindenre kész férfira, aki életét is kész kockára vetni. El is
 megy vele, az új emberrel, aki — borbély. Itt is világos, amit a költő
 mondani akar, csakhogy elrejtése körmönfont s az álорoszlánok agyon-
 üvöltik az író szavát: a közönség csak egyes célzásokat kapott el,
 az egészet nem oldotta meg. Kár, mert aki az áttételnek nyitjára jött,
 az nagyon élvezhette az író leckéjét is, művészetét is.

Később Herczeg Ferenc *Majomszínház*-a jelent meg a színpadon.
 Az emberi társadalmat szembeállítani a majmokéval, az emberi ravasz-
 ságot és önzést az állati jóhiszeműséggel, ébredő gyanakvással és
 óvatos józan ésszel: pompás gondolat s a jelenítés módja is izgató.
 Hogy az író egészben és a részletekben dúsán szórja az ötleteket,
 azt mondani sem kell. Azonban sem a közönség érdeklődése, sem a
 hatás nem volt akkora, mint várni lehetett. Miért? Elsősorban azért:
 mert a közönség nehezebben tudott *A híd* emelkedett hangulata után
 beletalálni a szatiráéba, mint maga az író. Azután: az egész szati-
 rikus, de nem minden oldalra forgatható társadalmi szatira, ami a
 színpadon talán túlságosan kegyetlenül hatna; a szerző réseket
 hagyott ártatlan bohóságoknak is, — s a közönség így inkább csak
 egyes szatirikus röppentyűkben gyönyörködött, az egésznek szatirai
 fonalát mintha elvesztette volna. A játék kitűnő volt: kivált Rajnaié
 és Gárdonyié; kétségtelen fölényben voltak az emberek fölött; de
 a majom-kisasszony egy derűs modern divat-baba, talán hogy a bele-
 szeretést hihetővé tegye, — de a modern ruha kétségkívül zavaró volt.
 Az is csappantotta a közönség kedvét, hogy külföldről több oly da-
 rabnak érkezett híre, melyben szintén szerepel majom, ezt tudva, bár
 azokat nem látta, kevésbbé érdekelték ezek a majmok; pedig nem
 hisszük, hogy azokban ennyi írói vonás lenne — az a jelenet, ahol
 a holdvilágon a majmok a holdra vonítanak, oly kép, hogy *Chantecler*
 óta nem olvastunk e nemben ilyet; — azt sem hisszük, hogy azokban
 ennyi volna a szellemes és talpraesett szatira. De éppen ez az: a
 közönség nem kedveli, ha ennyire sikerülten kigúnyolják, kivált így
 szemtől-szembe, a színpadról.

Könyvben, azt hisszük, sok olvasója lesz.

IRODALOM.

Az Ady-irodalom újabb termékei.

Révész Béla : *Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről*. Kiegészített második kiadás. N. 8-r. 202 l. Budapest, Athenaeum, é. n. (1925). — Révész Béla : *Ady tragédiája*. A háború, a házasság, a forradalom évei. I—II. k. N. 8-r. 192+192 l. Bpest, Athenaeum, é. n. (1925—1926). — *Ady-Múzeum*. Szerkesztették Dóczy Jenő és Földessy Gyula I—II. k. N. 8-r. 183+220 l. Bpest, Athenaeum, é. n. (1924—1925). — Ifj. Zulawski Andor : *Írás Adyról*. K. 8-r. 160 l. Bpest, Renaissance, é. n. (1924). — Ifj. Zulawski Andor : *Petőfi—Ady*. 16-r. 106 l. Bpest, Renaissance, 1925. — *Ady-versek*. Magyarázatos kiadás az ifjúság számára. Közrebocsátotta Párkányi Norbert. 8-r. 128 l. Bpest, Athenaeum, é. n. (1926).

Előre bocsátjuk, hogy tartózkodni fogunk minden vitától Ady költészetének értékelésére vonatkozólag. Megelégszünk a vele foglalkozó s egyre gyarapodó irodalom néhány újabb termékének ismertetésével. Testes kötetek jelennek meg róla s ezeket a komoly irodalmi kritikának is mérlegre kell tennie, hogy jelentenek-e számára valami értékbeli gyarapodást s viszik-e valamivel előbbre a lehiggadás, a megállapodás felé ezt a forrongó s nyugtalanító kérdést.

Az egész Ady-irodalomból terjedelmével s pazar kiállításával elsősorban Révész Béla három vaskos kötete hívja fel a figyelmet. Elszorul az ember szíve, ha látja a mai kiadói viszonyok közt ezt a három díszes kötetet s arra gondol, hogy mily koldus külsőben jelennek meg, ha egyáltalán megjelenhetnek, értékes, alapvető munkák.

Révész tulajdonképpen Adyra vonatkozó baráti emlékezéseit írja meg. Nem is akar életrajzot nyújtani, ennek hűvös magaslatai helyett Ady «arcképének kiteljesedésén akar munkálni, mintegy «magának a történetnek melegét megőrizni». Szolgálat, bármily szertartásos leborulásokkal végzi is, a magyar szólásmódot juttatja eszünkbe : a barátaimtól ments meg, Uram Isten ; az ellenségeimmel majd csak elbánok valahogy.

Intimitásokat nyújt Adyról, amik után legmohóbban szaglász a félművelt olvasó. Igen kevés köze van ennek a három vastag kötetnek az irodalomhoz. A szerzőnek voltaképpen alig van valami komoly

mondanivalója Adyról, ami a költőnek akár életrajzát szaporítaná új adatokkal, akár egyéniségéről való képünket gazdagítaná új vonásokkal. Ezt a keveset szédítő svádával, harsogó jelzőkkel, frázisok végtelen áradatával s terjengő kitérésekkel hígítja fel. Ellenére tömjénező ömlengéseinek, végtelenül sivár a kép, melyet hősről rajzol. Első könyvében az alkohol, a szerelmeskedés, a pénzhajhászás dáridózó rabját mutatja be, a másodikban az iszákosság, a verbaj s az erkölcsi összeomlás áldozatát vergődtteti gyötrelmesen sokáig előttünk.

Az első könyvben Ady pesti újságíróskodásán kezd, amikor megismerkedtek s az Orfeum-kávéházban, majd a Három Hollóban összehozták. Főként az éjszakázó s duhajkodó Adyt rajzolja, vagy ahogy ő írja: «a görgető, hujjázó, szökőkútás Ady Endrét» (27. l.). Lisznyai Kálmán dalidőiről írtak így annak idején s épp úgy magasztalták genialitását, önmagának virtuoskodó pusztítását, mint szerzőnk Adyét. Még amikor maga is érzi a komolyabb tárgyalás szükségét, így mikor «korrajzot akar vinni Ady köré», olyankor is csak útszéli szólamokkal dobálózik. Az *Új Versek* ellen támadó irodalmat ezzel intézi el: «a hőkölésnek szisszenő, ámuló, hörgő, káromkodó, bárgyultan morgó összeroffenése» (32. l.). Az anyag szaporítására egyébként a leghenyébb s legterjengősebb kitérésekbe csap, amelyek nem egyszer egészen fölösleges izléstelenségek, így pl. nem tudjuk megérteni, miért volt szükséges egy vénülő hisztérikának Adyhoz írt felajánlkozó s vetkeződő levelét hét teljes lapon át közölni.

Tartalmilag nincs is miért foglalkoznunk tovább a fölöttébb üres könyvvel, de nem hagyhatjuk megemlítés nélkül előadásbeli izléstelenségeit.

Sajátságosan perverz képzelete van a szerzőnek, mely a tisztát is szívesen meghempergeti a sárban s obscén vonatkozásokban lát sok mindent, ami csak kínosan egyéni szemléletmóddal látható ilyen beállításban. Szívesen hoz léha kapcsolatokba olyan kifejezéseket, melyeknek profanizálása nemesebb érzelmeinket bántja. Így beszél a mámor miséző óráiról, szeparés betlehem-járásokról Ady—Reinitz zsolozsmákkal. Léda asszonyon a «biblia illata» terjeng, Ady körül «máglyákban gyulladt a fény», — állott pedig ez a fényrózsa a következőkből: Szép Ernő, Kemény Simon, Hatvany Lajos, Kéri Pál, Kunfi, Jászi, a galileisták s ezt a kiválóan kegyes életű társaságot Révész «szent gyülekezet»-nek nevezi. Vannak egészen otromba képei és kifejezései: Ady «mint a pünkösti hajnal, nyaláiban nemzette bánatos virágait, proletárdalait» (40. l.), Reinitz «öm-

lésre potenciás hímlélekkel várja a maga nőstényét» (48. l.), «mőszagú lesz a melódia» (52. l.), Zilahon érte el Ady Endrét a pubertás föl-nyerítő üdvözlete — milyen rianó, patakzó csodák indulhattak meg ebben az előhívott emberhüvelyben» (64. l.), «milyen kedves volt az üzekedésben» (104. l.), szerelmi költészetében «párzásba vont össze szóképeket, csöpögősen mártogatta belé őket a gyönyör har- máta, a kín, a levertség ágyékából kinemzette azokat» (133. l.). Ízlés- telen annak részletezgetése, miként gyógyítgatja a bibliás illatú Léda asszony Párizsban Ady vérbaját, hogy aztán jöjjön «a vonzalmas ráakaszkodás egy párizsi magyar asszony viszonzó kedvére» (67. l.). Ha önkéntelenül is, de nem minden igazság nélkül mondja a Három Hollót irodalmi *találkahelynek* (35. l.).

Némely író, minél inkább Pesten járt iskolába, annál moká- nyabban népies akar lenni. Így van Révész is. Szerinte Ady «késél *riszálni* kezdte a poharakat s ördögi arccal *racogott*.» (26—27. l.) Ez csak egyetlen mutató a sokból. Sokszor annyira keresett, hogy egészen értelmetlenné válik, mint pl.: «a legkoldusabb nomád *köl- dökzsínórosan rászületik* a szent zsivaj városára» (8. l.), «a pisle reggel már a hajnal fejbúbján állt» (27. l.), «öreg fejem horkan az ifjú- ságtól» (52. l.), «a párizsi világosság kiemelte Adyt a *bandzsalmáko- nyos magyarvidéki gőzből*» (67. l.). Tárgyi igazság tekintetében erősen kétségbe vonjuk, hogy az *Új Versekből* «termelte ki magából a magyarság a legszebbet, amit csak tudott» (38. l.) s fölvilágosítjuk a szerzőt arról, hogy Ady kedvenc nótája, a *Befűtta az utat a hó...* kezdetű, nem valami réges-régi népdal, amint ő véli, hanem a tőlük lenézett Tóth Kálmán költeménye, melynek dallamát Allaga Géza szerezte.

Révésznek másik, kétkötetes nagy munkája Adynak utolsó öt-hat évét írja meg, melyeknek főeseményei: szakítás Lédával, intermezzós asszonyügyek után és közt megismerkedése feleségével, házassága, a háború, a forradalom s Ady halála. A szerző azt állítja, hogy pártatlanul akar elmondani mindent, de csakhamar kiderül, hogy könyve voltaképpen védőirat, még pedig két irányban is.

Védelmébe veszi Ady volt feleségét, Boncza Bertát, vagy ahogy többnyire nevezve halljuk, Csinszkat, kinek köztudomás szerint egye- netlenségei támadtak a költő szüleivel és öccsével s a szerző, a saját bevallása szerint, felháborodva látta, hogy Szendrey Julia sorsa ismétlődik meg, a költő özvegyét könyörtelenül és könnyelműen megvádolják. Ezeket a sír melletti összezőrdüléseket és huzalkodá- sokat nem tartjuk valami épületes látványnak, de ennyit mégis meg kellett említeni. Annyi bizonyos, hogy Ady és Csinszka viszo-

nyát egészen másnak rajzolja a költő öccse, mint Révész. Ady Lajos könyvében a Csinszka leveleiből közölt szemelvényekből azt látjuk, hogy Csinszka ösztönös női ügyességgel ragadta meg s leleményes számítással tartotta kezében Adyt; Révész úgy tünteti fel, hogy Adyt a hajadonna serdülő leányok iránt mindig meglevő különös érdeklődése sodorta egyre közelebb a leányhoz s ő akarta a házasságot. Ady Lajos könyvéből Csinszkáról kevésbé rokonszenves kép bontakozik ki s más tájékoztatást nyerünk arról az álláspontról is, melyet maga Ady foglalt el kései házasságával szemben. Itt a költő kezdettől fogva csak Csinszka makacs akaraterejének a rabja. Révész nem igen szól az Ady Lajostól említett sűrű összezőrdülésekről, haragos és békétlen napokról, valamint Adynak többször kifejezett való szándékáról sem. Elismeri ő is, hogy Ady házassága már a megkötés pillanatában meg volt mérgezve, de ebben az asszonyonak semmi részt sem tulajdonít, mindent a körülményekre hárít s rendkívül lovagiasan nyilatkozik Csinszka viselkedéséről s hitvesi gondjáról.

Védőirat egy másik irányban is Révész könyve. Védi Adynak mindvégig kitartó progresszivitását s tiltakozik «a sanda politika» ellen, mely «megkísérelte, hogy Ady Endrét elragadja a progressziótól» (II. 95. l.). Adynak azt a mondását, hogy az októberi forradalom nem az ő forradalma, sokan elfordulásnak magyarázták; Révész ezzel szemben azt vitatja, hogy Ady keveselte a forradalmat, «többet, felforgatóbbat, diadalmasabbat akart». Ady forradalmiságát fejtegetve, megemlíti a szerző, hogy Dózsa Györgyért való lelkesedésében drámát is akart róla írni Ady az Új Színpad számára, de más, rokon milieube átstilizálva. Közli is a darab töredékét: egy, a menekült s szorongó nemességnek cinikus önróniáját megnyilatkoztató jelenetet.

Révész az egészében lehangoló történetet szertelenül regényes, szenvedélyektől és szenvedésektől lüktető, példátlan, alig ismert históriának mondja, pedig ebben is alig találunk valamit, ami ismeretlen volna. Itt is az intimitásokat keresi. A «regényt» Csinszka szüleinek történetén kezdi s részletesen elmondja, hogy atyja saját nővérének leányát vette feleségül, az anya ellenére. A fiatal asszony egy év múlva életet ad Csinszkanak s elhal gyermekági lázban. A kis leánynak az apával meghasonlott nővér lesz a gondozójává, ki a leánykát is gyűlölködésre neveli apja ellen. Fokozza idegenkedését tőle az apának viszonya az ő volt francia bonne-jával, amit kegyeletlenségnek érez anyja emlékével szemben. Ilyen finom diszkrétcióval megy ez tovább is, amint jönnek Ady szerelmei, «álmatagok,

vérhajszolók, távoltagek, hisztériások», aztán Csinszka közeledik «a nagyszerű hím»-hez (I. 72. l.). Aztán jön a szomorú hanyatlás minden lehangoló képével: az alkohol és veronál fokozódó pusztítása, a háborús évek depressziója, a hanyatlását érző primadonna hisztériás félelme a háttérbe szorulástól, a képzelet és idegrendszer felőrlő viharai s végül a hűdéses elmezavar. Közben sok mindenre elkanyarog a szerző: a Zsóka-szerelemre, a Protestáns Szemlével történt meg hasonlásra s a duk-duk ügyre. Fergeteges svádával beszél és magyaráz itt is agyon mindent s épp oly piperéskedő nyelven, mint másik könyvében. Nem csekély önérzettel állapítja meg, hogy «Ady Endre lélekző megörökítésére áll össze a három Ady-könyvem» s hogy bennük nem írni, hanem élni akarta Ady életét. Mindegyik kötetet számos kép és kéziratmelléklet díszíti, ez utóbbiak szinte túl is tengenek s nem találhatjuk valami nagyon indokoltnak az afféle mellékleteket sem, mint Ady népfelkelési igazolványi lapja vagy egyik tisztelőjének névtelen értesítése katonai felmentéséről.

Az Ady-kultuszt szolgálja az Athenæumnak évkönyvszerű válalata, az *Ady-Múzeum* is, melyből Dóczy Jenő és Földessy Gyula szerkesztésében eddig két kötet jelent meg. Ady baráti köréből indult ki az a gondolat, hogy a költő életére és fejlődésére vonatkozó dokumentumokat még a kortársak emlékezésének elhalványulása előtt összegyűjtsék. Maga az eszme dicséretreméltó; bár régebben elhalt nagy költőink emléke fölött is virrasztott volna hasonló kegyelet. A *Petőfi-Múzeumot* megindította s a részvétlenséggel is dacolva fenntartotta egyideig egy pár lelkes író áldozatkészsége; de rendkívül kíváncsú lett volna, ha Arany, Vörösmarty, Madách, Jókai dicsőséges pályájának dokumentumait is gyűjtötte s költészetük megvilágításával, a hozzájuk fűződő kérdések tárgyalásával az érdeklődést irántuk folyton ébren tartotta volna hasonló vállalkozás.

Jogosultságot is csak nagy költői pályához, a kommentálásra sok lehetőséget nyújtó költészethez kapcsolva nyerhet ilyen vállalkozás. E tekintetben bizonyos aggályaink vannak az Ady-Múzeummal szemben. A költő életének külső eseményei már szinte hiánytalan teljességgel össze vannak gyűjtve s a túlbuzgóság e tekintetben csak oda vezethet, hogy jelentéktelen emberek törleszkednek Adyhoz s ötperces ismeretségek emlékeivel bosszantják az olvasót. Látjuk ezt a már megjelent kötetekben is.

Ady életének nincsenek tisztázatlan részletei, költészetének sincsenek olyan mélységei, melyek komoly, elmélyedő kommentálásra sok alkalmat adnának. Már e két kötetből is kiticszik, hogy az a magyaráztatás, mely nekiszabadul Adynak, nem mindig köz-

veszély nélkül való. Csöppet sem meggyőző, sőt nincs híján bizonyos enyhe komikumnak, amint Földessy javíttatja másoknak, különösen Hatvanynak magyarázatait. Az egészből élesen kiütöközik, mennyire az önkényes belemagyarázgatás ingatag alapjára épülnek ezek a kommentárok. Kiderül, hogy nemcsak a laikusok nem értik Adyt, hanem a főáldozárok is annyiféleképpen magyarázzák, ahányan hozzáfognak.

Hatvany egyébként Adynak egy pár versét kommentálja (*Ady világa*), helyesebben a maga «állattestvéreietől nem különböző» nemiségének tükrében mutogatja Adyt. Ezekben a versekben serdülő leányok iránt érzett szerelemvágy búvik meg s ezt az érzést Hatvany olyan magyarázgatásokkal kíséri, hogy ízléstelenség lenne még idézésük is. Földessy, amennyire lehet, helyretéregeti ezt az elvadult kommentálást s egy másik alkalommal is ellenszemináriumot ír Hatvany magyarázataihoz. Szóval: Hatvany mindent tud, Földessy mindent jobban tud.

Maga Földessy «a legnehezebb Ady-verset, a legszebb, legmélyebb értelmű, legadybb Ady-poémák egyikét» kommentálja (*Az özvegy legények tánca, vagy Hogy kell Adyt olvasni?*). Mindjárt az elején ellentétbe kerül Babitscal, ki tagadja Ady homályosságát, Földessy viszont ugyancsak vitatja azt. Hogy miért kell Adyt magyarázni, azt azzal indokolja, hogy az olyan «poétát, aki állandóan a mindentitkoknak: a maga lelke legtitkosabb mélységeinek rejtelseibe akart leásni — az olvasó se követhette a régi versolvasás semmi különösebb szellemi megerőltetést sem kívánó kényelmeivel.» Ady lírája szerint «olyan egységes eszmei, logikai és művészi alkotás, amelynek értelme, jelentősége és nagyszerűsége magában az egészben, az egyes verseknek és vers-ciklusoknak egymáshoz s az egészhez való kapcsolatában van». Szerinte Ady csak egységes bölcséleti szemlélet erejével közelíthető meg, de viszont fölötte áll minden filozófiának, mert a világ lényegéből minden filozófiánál többet tud. Lelkesedése annyira viszi, hogy Adyt egész könnyedén nyilatkoztatja ki «a világ alighanem legnagyobb lírikusának», megfedkezve arról, hogy a szerkesztői programmban társával még csak «a XX. század legnagyobb lírai lángelméjé»-nek enunciólta.

A magyarázott költeményt is «gondolat-rendje, eszmevilága, filozófiai mélysége szerint» akarja megvilágítani s a 28 rövid sort 20 lapon keresztül magyarázgatja s az egészet afféle gyors kurzusnak is szánja, melyet ha elolvas, «minden éplelkű, épeszű ember bizvást olvashatja és megértheti Ady Endrét». Ebben némi ellenmondás van, mert hisz ha ily rövid úton értőjévé lehet az ember e költészetnek, akkor ez mégsem lehet szférák fölött ködlő titokzatosság.

Úgy érezzük, hogy Földessy, aki egyébként tanultságnak és elmélyedésnek adja bizonyosságát, ferde irányba tévedt s helytelen útra terelte Ady kommentálását, amelynek helyes irányát Horváth János jelölte meg. Pedáns és fárasztó magyarázatok csak elriasztó hatással vannak az olvasóra, aki lírai költőtől érzések, hangulatok, víziók fakasztását várja lelkében s e helyett arra döbben, hogy köd terjengelőtte s hosszadalmas spekulációval kell előbb megtalálnia a vers értelmét. S minő vad magyarázatokra szabadítják ezek a versek a laikus olvasót, mikor még az avatottak is annyira mellé tapintanak a helyes értelemnek. Ezeknek a laikus kommentároknak megbízhatatlanságára egyébként érdekes adalék, hogy éppen az Özvegy legények táncát, melyet Földessy Ady költői álmainak magyaráz, Ady legjobb váradai barátja, Kollányi Boldizsár úgy értelmezte, hogy az özvegy legények azok a fiatal emberek, kik a társadalmi viszonyok folytán nem házasodhattak meg, mintegy házasság nélkül özvegyiségre jutottak s mások házasságának dohos váraiban keresték ideig-óráig boldogságukat. A «bolond és fehér valahány» sorban a *fehér* magyarázatát a vérbajjal járó fehér versejtekre vezette vissza (II. k. 83. l.).

Egyébként semmi sem új a nap alatt. Petőfivel is megcselekedte Meltzl Hugó s nyomában Barabás Ábel ugyanazt, amit Adyval most Földessy, nem kisebb fanatizmussal s talán nem is csekélyebb tanultsággal s a világ megrögzötten mégis csak a költőt csodálja Petőfiben, nem a filozófust.

A didaktikus célzatú tanulmányok mellett elsősorban adatgyűjteménynek, irodalom- és kortörténeti adattárnak szánták vállalatukat a szerkesztők; de már a megindulásnál kénytelenek bevallani, hogy várakozásukat meghazudtolóan kevés dokumentum állott rendelkezésükre. A II. kötetben ez még észrevehetőbb, a tartalom még inkább elaprózódik.

Az adatközlő dolgozatok az I. kötetben Adynak zilahi és debreceni, a II-ikban nagyváradi életét és környezetét világítják meg. Az író világnézetének forrongását és kialakulását cikkeiből vett szemelvények jelzik. Ennek a forrongásnak keretétül megértetően rajzolja meg a váradai milieut Kardeván Károly (*A váradia és Ady egy estéje Váradon*). Vannak nagyobb, összefoglaló közlemények, melyek egy-egy kérdés irodalmát állítják össze. Földessy Gyula (*Adalékok az Ady és A Holnap körüli vitához*) időrendben, teljes szövegükben vagy bő idézetekben közli *A Holnap* nyomán felviharzott vitának nevezetesebb okmányait, míg Dóczy Jenő (*Ady, a holnaposok és a szociálisták*) a *Népszava* irodalmi vitáját ismerteti, mely Csizmadia Sándor támadásával indult meg «a nyafogó irányzat,

a tébolydaköltészet ellen». Ugyanő összeállítja (*Ady-irodalom*) az Adyval 1908—1918-ig tüzetesebben foglalkozó jelentősebb cikkeket és tanulmányokat, míg Földessy Gyula *Ady verseinek időrendjét* állította össze nagy gondnal. Az adattári közlések során Adytól följegyzéseket (párizsi noteszéből) s tőle és hozzá írt leveleket is olvasunk, de ezekben Ady egyénisége gyakorta inkább visszatetsző, mint vonzó tulajdonságokat nyilatkoztat meg.

Bizonyára a szerkesztők ízlésének és tanultságának javára írható, hogy nem engedtek teret az ízléstelen és felszínes handabandázásnak, melyet annyira megszoktunk Adyról szóló dolgozatokban. Szombati Szabó István egyházi beszéde Ady szüleinek aranylakodalmán formájában szép, de tartalmában profanizáció. Ízléstelen túlzás Kőmives Nagy Lajos állítása: «Ady a legesodátosabb magyar fa, aki fajtájának legnemesebb ojtású kivirágzása volt» (I. 32. l.). Oláh Gábor is elveti a sulykot, mikor ezt írja: «Ő az első magyar költő, aki életét is belekapcsolja a Nyugat magasabbrendű kultúrájába, nemcsak költészetét» (I. 117. l.). Nem tudjuk, mit ért Oláh Gábor ezen a magasabbrendű kultúrán, talán jobb is nem fessegetnünk a szerencsétlen költő iránt tartozó kegyeletből.

Ady kritikátlan magasztalóival szemben a másik végletet Zulauski Andor képviseli. Nem vonja kétségbe Ady genialitását, de úgy látja, hogy kevés volt benne a férfiaság és az önuralom s nem tudta megzabolázni féktelen szenvedélyeit. «Költészete — írja róla — minden ízében érthetetlen részegség, vastag erotika, erkölcsnek és hazának sárba tiprása, proletárfrázis és a modern léleknek megfelelő formaművészetnek klasszikus példája. Sár és arany».

Az *Írás Adyról* című könyvében vezérfonala: Ady költészetének bemutatása hazafiság és morál szempontjából. Bőségesen idézi azokat a sorait és szólamait, melyek magyar voltával való meghasonlottságát fejezik ki s moráltalanságát bizonyítják. Különösen a vallásos kegyeletet sértő ízléstelenségeit s a nők iránt való tiszteletlenségét támadja élesen és nem lát benne mást, mint a XX. század Epikurját, az élet anyagi örömeinek és az érzékiségnek modern apostolatát. Majd Ady érthetlenségeiből köt csokrot, aztán Adynak önmagáról tett s az erkölcsi felháborodást kihívó nyilatkozatait állítja össze s végül mintegy összefoglalásul azt bizonyítgatja Ady költészetéről, hogy nem más, mint erkölcsi bolsevizmus.

Petőfi—Ady című könyvecskéjében az ellen a törekvés ellen száll síkra, mely Adyval együtt Petőfit is a nemzetközi szociáldemokrácia karjaiba szeretné vonni. Ő egyetlen szóban jelöli meg az alapot arra, hogy a két költőt párhuzamba lehessen állítani: az ellentétben.

«Ők egy ponton találkoznak s ez az ellentétük». Ezt az ellentétet fejtegeti aztán könyvecskéjében. Újat vagy mélyebbre hatolót nem igen mond, de határozottabban hangoztatja ezt az ellentétet, mint ahogy a köztudatban él. Először is költői alkotásaikat állítja szembe, majd a forradalmárságuk közt levő különbséget fejtegeti, főként Riedlből vett idézetekkel bizonyítva, hogy Petőfi a nemzeti érzésnek valósággal monománja volt s amennyire más volt életük, más volt halálvágyuk is: Petőfi a harcmezőn óhajtott elesni, Ady trágár dalt énekelve kívánt meghalni.

Zulawski könyveiből Ady kritikátlan magasztalói mintegy fonákát láthatják felfogásuknak. Ők hazafiságtól és moráltól épp annyira abszolút elvonatkozásban látják Ady költészetét, mint amennyire kizárólag csak ezek szempontjából nézi Zulawski. Ő az élet mesterét és megnemesítőjét látja a költészetben s a költeménytől azt követeli, hogy művészi formában nemes érzelmeket s fenkölt gondolatokat fejezzon ki. Álláspontjának megvan a jogosultsága, legfeljebb csak az lehet kérdés tárgya, hogy szólamok után indul-e vagy lelke mélyéről, jóhiszemű és becsületes meggyőződés gyanánt fakad-e, amit állít és vitat. Ifjú embernek látszik, telve idealizmussal, de lelkesedése sűrűn csap át bizonyos exaltáltságba. Őszintesége és bátorsága rokonszenves, de modorában van sok fölösleges agresszivitás. Már magában abban, hogy költemények egészéből kiszakított részleteket és kifejezéseket támad, van bizonyos méltánytalanság, itt-ott egy kis kötekedés is. Nem akarja megérteni Ady életének szerencsétlenségét, sem azt, hogy beteg, tépett idegzetű ember volt, lelki egyensúlyában megingott, vergődő kornak szerencsétlen fia, aki maga is érezte életének átkát.

Az írón sok mindenben meglátszik még kezdő volta. Szeret kitéregetni, magyaráztatni, itt-ott eredetiskedni. Egyes dolgokat indokolatlanul s kelleténél élesebben fogalmaz, sok nála a szükségtelen érdesség. Sokat kell még tanulnia, el kell mélyednie s ízlésének is sokat kell tisztulnia, hogy lehiggadhasson a nyugodtan értekező vagy tárgyilagosan vitázó modorig. Kifejezéseiben sok a kiforratlanság, pongyolaság és gondatlanság. Ilyen mondatokat mégsem volna szabad leírni: «Érdekes, hogy Kőszegi L. szintén egyike a legjobb Ady-verseknek tartja ezt.» S aki annyit foglalkozik Adyval, annak tudnia kell, hogy Ady Lajos öccse volt a költőnek s nem bátyja, mint ahogy ő írja. Stílusának sok modorossága sajátságosan éppen Ady erős hatása alatt állónak mutatja.

Megjelent immár az első, ifjúság számára összeállított magyarázatos kiadás is Ady verseiből. A gyűjteményt Párkányi Norbert

bocsátotta közre s indokául előszavában azt jelöli meg, hogy a tanuló az iskolában Adyval szemben magára marad. A tanár részéről a legtöbb esetben nem kapja meg a szükséges tájékoztatást s így mohón és válogatás nélkül szívja magába Ady verseit, mert hisz minél inkább tiltják valamely irodalmi terméktől a tanulót, érdeklődése annál mohóbb kíváncsisággal kap utána. Ezért a közrebocsátó szerint valóságos pedagógiai szükségképpen merült fel az ifjúság számára egy szemelvényes Ady-kiadás, melyből hű képet nyerjen a költőről s elég anyagot találjon benne az esztétikai gyönyörködésre és elmélyedésre is.

De vajjon ezt keres-e benne az az ifjúság, mely oly buzgó olvasója Adynak, s megelégszik-e azzal, amit ez a gyűjtemény nyújt? Mert hogy a költőnek hű képét nem adja, azt bizonyítgatni is felesleges. Mit keresnek Adyban fiatal rajongói: azt az iskolaképesse fésült költőt-e, amilyenné ez a gyűjtemény szelídíti, vagy éppen szertelenségei vonzzák-e őket? Viszont a konzervatívabb hajlamú ifjúságot nem vezeti-e félre, ha a költőre nézve előnyösen összeválogatott gyűjtemény után kedvet kap a teljes Ady megismerésére? Mert hisz senki előtt sem lehet lezárni a sorompót azzal, hogy Adyból csak annyit szabad megismernie, amennyit ebben a gyűjteményben talál.

A szemelvényeket Ady rövid életrajza s az Ady-irodalom fontosabb termékeiből pár mondatos mutatóványok előzik meg. Ez utóbbiaktól a kiadó az ifjúság kritikai érzékének fejlődését várja, de valószínűbb, hogy inkább zavarba hozzák az ifjú olvasót a felől, hogy az ellentmondó ítéletek közt melyik hát az igaz s e zavarban semmiesetre sem a mérsékeltbb felfogás felé hajlik. A kiszemelt költeményeket tárgyi csoportokba osztja a kiadó s mindegyik csoportot tárgyi bevezetéssel, minden egyes költeményt jegyzetekkel lát el. A költemények megválogatása ellen kifogás nem emelhető, a bevezetések és jegyzetek is általában tapintatról és ízlésről tanuszkodnak. A jegyzetek több költemény után el is maradhattak volna: ha nincs mit magyaráznia a kiadónak, ilyenkor csak prózává laposítja a verset vagy annak egy-egy szakát. Dícséretreméltóan törekedett a kiadó arra, hogy kivonja magát Ady stílusának hatása alól, csak itt-ott bukkan föl egy-egy erőltetett szólam. A »hivatalos magyar hazafiság» olyan radikális frázis, amit nem szabad iskolai könyvben használnunk.

A gyűjtemény alighanem korai még egy kissé. Maga a kiadó is megemlíti, hogy Ady versei fölött még felfogások és világnézetek csapnak össze, megítélésükre a legtöbb emberben még nincs meg a

kellő tárgyilagosság s nem is várható egyhamar a pártok zshivájának elülése. Csakugyan így is van. De akkor a minden tanárra kötelező elfogulatlanság ellen vét, aki egy, még ennyire forrongó kérdést egyoldalú propagálással be akar vinni az iskolába. Nyugodtan lehet még várnunk. Ady már útra kelt, hogy megjelenjen egyedül illetékes bírāja, az Idő előtt.

ky—s.

A modern angol regényről.

Le roman anglais de notre temps. Par: Abel Chevalley, agrégé de l'Université. (Humphrey Milford, libraire-éditeur de l'Université Oxford. 1921. XII+256 old; párisi címkiadása a Nouvelle Revue Française-nél.)

Ez a könyv már néhány éves. Hogy mégis aktuálisnak tartjuk ismertetését, azért van, mert nálunk még kevesen ismerik és mert újabb, jó tájékoztató azóta sem akadt kezeinkbe. Már pedig — valljuk meg, — nagyon is rászorulunk, hogy a modern angol szép-irodalom tömegében biztos kezű vezetőnk legyen, különben könnyen úgy járhatunk, mint egykori szomszédom egy drezdai nemzetközi penzióban. Ez Indiából éves szabadságra jött derék őrnagy volt, aki fiatal, szívbajos feleségét éjszaka egy-egy kötetten altatta el. Jó katona volt, de bizony mélyebb irodalmi műveltség híján. Így hát szép sorban, folyószám szerint olvasta feleségének a Tauchnitz Edition kötetait: kellemes péle-méle-ben Currer Bell-t és Thackeray-t, Disraelit Mrs Alexander-rel s a jó öreg wakefieldi lelkészt Pember-tonnel enyhítve. Fordítási irodalmunk sem igazít el az értékek tekintetében. A kiadók és fordítók nagyon vaktában próbálkoznak az olvasóközönségnél: össze-vissza kínálnak neki, teli marokkal aranyat és talmit, igazgyöngyöt és hitvány, csillogó üveget. Jeles irodalomtörténetek és tanulmányok érdem szerint méltatják a régi nagyokat, de többnyire pontot tesznek a viktorianus szép-irodalom tárgyalásánál, s még jó, ha Meredith vagy Hardy a zárókő. Azután már csak sporadikusak és egyenlőtlenek az ismereteink. Tudunk Wilde-, Kipling-, Wellsről sokat; Chesterton-, Jerome-vagy Galsworthy-ról egy keveset; de Samuel Butler-ről, Miss May Sinclair-ről vagy Swinnerton-ről már úgyszólván semmit, a néven kívül. Ha végig futjuk azt a több, mint félszáz modern nevet, amelyet az *Encyclopaedia Britannica* legújabb pótkiadása az angol irodalom című összefoglalásában — írták Hugh Chisholm és prof. Thomas Seccombe — felsorol, bizony sok, sok a teljesen új hangzású, különö-

sen, ha a Tauchnitz sem tudta megszerezni, kontinentális lenyomataásra, műveiket.

Így hát jó és szükséges munkát végzett Chevalley tanár, amidőn 30 évi professzionátus-olvasói tapasztalata alapján ezt a tájékoztatót adta ki. Nem pedáns és nem dogmatikus, könnyedén ír, de azért nem esett az up to date-et és just out-ot hajhászó zsurnalista-modorba. Fejlődéstani alapon indul és munkája első harmadában visszanyúl az eredetekre, egészen a mesésen termékeny Defœ-ig, akinek egyéb regényei annyira elűtnek Robinson-ától s bizony Jean Jacques sem tudta volna nevelésfejlesztőként ajánlani, ahogyan a Robinson-t ajánlotta. Majd a többi patinás alakok galériája következik: Richardson, Fielding, Smollett, Sterne, Walter Scott, Jane Austen, utóbb Dickens, Thackeray és kortársaik, Reade; a nők: Brontë-nővérek, Eliot, Humphry Ward; végül Meredith és Hardy kissé sommás méltatással. A «fin de siècle» divathősei, az élet esztétái: a ragyogó O. Wilde és George Moore mellett ott sötétlik George Gissing, a *Demos*, a munkásélet komoly tömegpszichológusa. Külön fejezet szól Samuel Butler-ről († 1902), az *Erewhon* utópia és *The Way of All Flesh* különös írójáról, aki az újabb nemzedékre oly mély — nálunk úgy mondanák: destruktív — hatást tett swift-i társadalmi kritikájával, a minden téren való cant megostromlásával s a maga mivolta leleplezésével.¹ Ugyancsak külön méltatásban részesülnek Henry James és a nyomában indult lélektani iskola, majd a kaland-regény R. L. Stevenson-tól M. Hewlett-ig. Következnek «a modern regény előfutárjai». Ilyenekül W. J. Locke, R. Hichens, E. M. Forster, G. K. Chesterton, H. Belloc, E. F. Benson, R. Pryce, Jerome Klapka Jerome, W. W. Jacobs személyét és alkotását jellemzi Chevalley. A «regionalisták», azaz a szülőföld tájfestői, a Heimatkunst művelői sorából a skótok (J. M. Barrie, a «Kailyard School»), írek (James Stephens, St. John Ervine, James Joyce), a dartmoor-iak és cornwallis-iek (Eden Phillpotts, James Trevena) s a londoni «Cockney School» vonulnak fel. Ezek közül Barrie régi, kedves ismerősünk; James Joyce (önéletrajzi emlékekkel bővelkedő *Portrait of the Artist as a Young Man* c. regényével) és Somerset Maugham legújabbban kopogtatnak érdeklődésünk kapuján.

«Az öt nagy jelenkori regényíró» fejezeténél, amely ez Ötökként

¹ Híres arról is, hogy könyv nélkül tudta a Homeros-eposzokat s lefordította társasági prózában, valamint híres arról az elméletéről, hogy az Odysseiat nő írta (Nausikaa képe), még pedig Trapani-ban, Sziciliában!

Kipling-et, Wells-t, Bennett-et, Galsworthy-t és J. Conrad-ot sorozza a Pantheonba, nem egy ismerőjük erős kérdőjelet fog tenni. Vajjon valamennyien megérdemlik-e ezt a nagyfokú kiemelést sok, talán nem kevésbé érdemes — vagy éppoly kevésbé érdemes — társaik közül?

Szerző elevenen jellemzi a már klasszikussá vált George Eliottól kezdve a nőregényírókat a világháborúig. Persze nem a Tauchnitz amazonlégióit mind. A legnépszerűbbek az álneves «Sarah Grand», «J. O. Hobbes», «Lucas Malet» s — a sort bezárva — Miss May Sinclair.

«A fiatalok» s «Az angol regény a világháború óta» c. fejezetek átvezetnek a mába. Itt Hugh Walpole, Oliver Onions, Compton Mackenzie, J. D. Beresford, D. H. Lawrence, Frank Swinnerton. s a nők közül Clemence Dane, s Dorothy Richardson működését tekinti át s egyes munkáikat tartalmilag és formailag ismerteti Chevalley, bár ugyanilyen joggal ismertethetett volna még egy tuca-tot. Kár, hogy az amerikai modern szépirodalmat nem vonta be: hisz — kevés kivétellel — ugyanazon az úton halad, mint az angol. s ott is van egy pár érdekes jelenség Upton Sinclairtól Jack London- és Joseph Hergesheimer-ig. 1920-nál csukja be a kaput. Azóta több «arrivé» érkezett eléje; így pl. a legutóbbi hallatlan siker learatója: Michel Arlen, a *Green Hat* szerzője.

Mik ennek az új elbeszélőirodalomnak legfeltűnőbb jellemző vonásai?

Először is új, szabadabb, sőt sokszor egészen szabados és forradalmi szellem nyilvánul meg benne. Az írókon meglátszik, hogy Spencer és Huxley fejlődéstani, a franciák írásművészeti, az oroszok pszichológiai, Ibsen erkölcskritikai, a buddhisták metafizikai és az összes forrongók társadalomkritikai iskoláját járták. A viktorianus nagyok higgadt konzervativizmusa, mérsékelt, liberális haladás-törekvéseik, humorral dolgozó reformigyekezetük, érzelmes ember-szeretetük és igazság-tételeik a legtöbb új író szemében éppoly «vieux jeu», mint a postakocsi romantikája, a kék frakk és nanking-nadrág: a fehér mull-ruha és atlaszcipő, a levendulás nagymama és a limonádés optimizmus. E helyett a komolyabbaknál, a pártembereknél erős ironia, — sokszor önironia is — a könnyebbeknél, a világfiaknál: dogmák helyett paradoxonok, játék, sokszor cinikus játék az eszmékkel s játék az érzelmekkel, s mindennekfölött a cant és shoking, a konvenció békóinak levetése. Igaz, hogy már a régi nagyok, különösen Dickens, Thackeray és Eliot is harcot vívtak a konvenciók, álszenteskedés stb. társadalmi zsarnoksága, a snobizmus s egyéb ürességek ellen, de ők kivételek voltak. Ma úgyyszólván az egész író tábor egyezik ezekben a nézetekben, sőt — úgy látszik, —

a harcot már eldöntöttnek látják, — legalább is az intellektuel-ek körében.¹

De nemcsak a konvencionális hazugságokat ostromolták meg, hanem, túlbuzgalmukban, a társadalom alappilléreit is, azokat a hagyományokat, amelyeken az angol társadalom repkénybefutotta oly szilárd épülete nyugodott. A politikai és gazdasági radikálizmussal párhuzamosan nyomult előre az etikai és esztétikai radikálizmus.

Tagadhatatlan, hogy ebben a mozgalomban a vagyontalanabb és kevésbé érvényesült alsóbb néposztályok nyomultak előtérbe, előbb a községi, utóbb az országos politikában is. Ennek tükröződését megtaláljuk a szépirodalomban is. Ám még jobban tükröződik benne egy másik harcos sereg előrenyomulása: a nőké. S ezt a tükröt — amely olykor reális, olykor torzképet mutat — nőírók tartják élénk. Voltak komoly, az igazukért csendesebb, művészbibb eszközökkel, de annál meggyőződésesebben dolgozó nőírók; de mellettük a szépirodalomnak éppúgy megvoltak a maga hangos suffragette-jei, akár a Hyde Parkban hordókból rögtönzött szónoki emelvényeknek rikácsoló politikai agitátorai. Ez a nőmozgalom erkölcsi téren még messzebb ment, mint a politikában. Az engedelmes, alázatos és mártír nőalakok passzív megadása egyre gyérült a regényekben is, ellenben mindjobban szaporodtak a mindennemű jogaikat fölismerő, követelő nők. A házasság fölbonthatatlansága dogmáját erősen kikezdték s a házasságok nyílt harca mellett belopózott a regénybe a franciás háromszög, s — ha szabad nietzschei véresen komoly szójárással élni — a «házasságtörés» mellett a «házassághajlítás» jelensége, megértése, s ennéljogva — «tout comprendre c'est tout pardonner» — megbocsátása is. Belopózott e tárgyak gall frivolitással való kezelése is, s nem mondhatni, hogy ez az átplántált könnyedség, igazabban könnyelmű léhaság, valami nagyon jól festene Albion miliójében.

De lazult általában a családról, a szülők és gyermekek viszonyáról táplált hagyományos fölfogás is. Az «apák és fiúk» harca mellett kitört az angol szépirodalomban is az «anyák és leányok», valamint a testvérek harca is, különösen a nővérek elkeseredett, nyíltan vagy alattomban vívott küzdelme a közös szerelmesért vagy az élet megkönnyítőjéért. (Ld. pl. May Sinclair: *Three sisters*).

Mindezekben lélektani magyarázó- és jellemzőeszközként egyre gyakrabban használják, «alkalmazzák» az írók a freudizmust, az

* Gilbert Cannan a *Pink Roses*-ban: «Már nem is beszélünk a forradalomról; az már végbement a lelkünkben».

apa- és anyakomplexum, a testvérek halálos gyűlölete, a nemek titkos vonzódása és taszítása, az elfojtottságok és akadályozottságok, a tudatalatti elem karszt-vizekként bujdosásának és ki-kitöréseinek ismert elméleteit. Nagy szerepet játszanak a lappangó terheltségek, atavizmusok, lelki sebek. S orvosszerként hangosan szólal meg az Élet, a Természet, a Szabadság evangéliuma, az «én» kiélésének nemcsak vágya, hanem gyakorlata is. Sok írónál mindez egészen korlátlanul és leplezetlenül, szinte brutális hevesiséggel jelentkezik — mint valóságos megszállottság, felelősség nélküli elemi erő. Értékes emberi és kortörténeti adatokkal szolgál ezért May Sinclair, de Galsworthy, Miss Richardson, Clemence Dane is.

Ámde az angol regény tárgyköre ezenkívül is nagyon bővült. Már színtereinek nagy változatosságánál fogva is. Az inzuláris Anglia területét, sokkal gyakrabban, mint a multban, váltotta föl a világszerte terjeszkedett brit imperializmus óriás területe, érdekes, exotikus világa, sőt messze túl azon olyan vidékek is, ahová csak az angol kalandos utazó és író eljut — s vajjon hová nem jut el? Igaz, hogy a sziget-Angliát a szépirodalomban elmélyített kultusszal szolgálták a már említett «regionalisták», de ugyanakkor az írók zöme, nem többé fantáziájukban, — mint egykor a romantikusok, — hanem reális élményeik alapján keresztül-kasul bebarangoltatja és végigröpléti velünk is az ismert és ismeretlen világot, Indiát, éppúgy, mint Kínát, Tibetet, Kongót és Mashonaland-et, Dél-Ausztráliát és a déltengeri szigetvilágot csakúgy, mint Alaszka jégmezőit, Kalifornia aranybányáit, s regényeikbe vetítik e tájakat, embereiket, sőt állataikat is, testestől-lelekestől. Ami pedig az ú. n. nyugati kultúr- és fashionable külföldet illeti, ott az angol írók egyenesen otthon vannak s éppúgy szeretnek időzni Velence kövei, Firenze s Róma dómjai árnyékában, mint Párizs, München bohém-világában s az orosz forradalmárok titkos lebujaiban.

De nemcsak földrajzi és néprajzi tekintetben nagy ez a bővülés, hanem szociológiai és filozófiai eszmekörben is. Szinte azt lehet mondani, hogy a hagyományos regény és novella kereteit repeszti már szét ez a bővülés: új műfaj van keletkezőben, amely a tudományos essay és szépirodalom határmesgyéjén mozog. Tudvalévő, hogy a német és orosz szépirodalom is erősen mutatja ezt a jelenséget.

Ami a modern technikát és stílust illeti, kétségtelen a haladás az írói ökonómia, sűrítés, rövidítés felé. A hajdani sokkötetes, bőbeszédű, kényelmes — és oly sokszor unalmas fire-side-regényekkel szemben, amikor az emberek még oly Krózusai voltak a szabad időnek, az idlenesse-nek: a maiakon rajtuk van annak a bélyege, hogy ők

a technikai gyorsulás, az «industrial efficiency», a Taylor-rendszer századának tanítványai. Kétségtelenül jobban értenek a gyorsítás kevés eszközzel való kiváltásához, az érdeklődés függőben tartásának művészetéhez. Ez persze nem egyszer brutális hatásvadászattá fajul s mindenesetre éppúgy hozzájárul a benyomások, gondolatok és érzelmek futólagosságához, felületességéhez s gyors elmosódásához, akárcsak a mozi- és filmleporgetés. Hogy a lélek gazdagodása mennyiben következik be ez új technikájú szépirodalom útján, ez meg lehetően nagy kérdés. Valamint számos, különködő, akartan homályos, az előkelőt játszó, szeszélyesen önkényes «stiluskereső»-vel szemben felmerül az a kérdés: oly kevés súlyt helyez-e a közérthetőségre, a távolbahatásra s arra a szolidáris eszme- és érzelmközösségre, amelybe írónak és közönségének egybe kell kapcsolódnia, amely kapcsolatot egyenesen az írónak kell egyénisége fölényességével az olvasókban létrehoznia. Az afféle «splendid isolation», amikor az író már csak önmaga érti, csodálja és szereti — beteges narcisszizmus.

A sűrítés, gyorsítás és kurtítás módszere azután sok író annak a belátására vezetett, hogy bár regénye megközelítette a «short story» eszményét, nem elégíti ki őt magát, mert rendkívül sokat elhagyott abból, ami lelkében volt, amit még elő akart adni, ki akart fejezni. Ilyenkor ahhoz az eljáráshoz folyamodik — kétes és nem nagyon művészi eszköz — hogy újabb műveiben újra föllépteti alakjait, elmondja előzményeiket vagy utóéletüket, egy-egy esemény fonalát újra fölveszi s lassabban bogozza, vagy oldozza. Ezt látjuk pl. Bennett több regényében (*The Old Wives Tale*, *Hilda Lessway* stb.) vagy Oliver Onions trilógiájában (*In Accordance with the Evidence*, *The Story of Louie*, *Debit Account*). Regény-családra emlékeztet Galsworthy *Forsyte-Saga* c. családtörténete is. Persze ez az eljárás csak akkor jelent értéket, ha a kapcsolat nem merőben külsőleges, tisztán személyi, jobban mondva neveken alapuló, hanem kulcsot szolgáltat az alakok, jellemek vagy események homályban maradt rejtekeihez. Ha nem oly üzleti kiaknázása egy ötletnek, — sok bőr egy rókáról! — aminő pl. az amerikai Borroughs Tarzan-ciklusa.

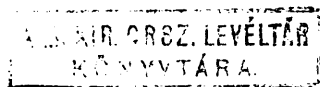
Ezeket a gondolatokat ébreszti bennünk Chevalley könyve. Figyelmeztet, műveik rövid taglalásával, egy csomó, nálunk új íróra. Elemzi Hugh Walpole-t (*Mr. Perrin and Mr. Traill* iskolaregénye, *Prelude to Adventure*, a *Fortitude* c. Bildungsroman, a családbomlást mutató *The Duchess of Wrex* és *The Green Mirror*); Oliver Onions-t már említett trilógiájával. Compton Mackenzie-t «ballet-girl» (*Carnival*) az apache-világ rajzával (*The Early Life and Adventures of Sylvia Scarlett*, a Gyp és Colette Willy genrejének veszedelmes keverékével

(*Sinister Street*); az építészből íróvá lett J. D. Beresford-ot, önéletrajzi regényépületeivel (*The Early History of Jacob Stahl, A Candidate for Truth, The Invisible Event, House-Mats*); D. H. Lawrence-t freudista *The White Peacock*, s tragikus *The Trepasser* stb. regényeivel; Frank Swinnerton-t, a midinettek, gépirónók, kereskedősegédek világával (*Nocturne*), s a magas kultúrájú nő finom lélekrajzával (*September*), Clemence Dane-t a nőt imádó nő típusával (*Regiment of Women*), a maeterlinck-i borzadályos-sejtelmességű, drámai *Legend*-del; Dorothy Richardson-t a *Pointed Roofs, Backwater, Honeycomb, The Tunnel* c. sorozatának pointillistáját.

Chevalley tárgyalása rokonszenves az új írókkal szemben. De van annyira tárgyilagos, hogy inkább érdekeseeknek, semmint valóban nagyoknak, a többi közül fejjel kimagaslóknak jellemzi őket. Alighanem osztja az «*Encyclopædia Britannica*» angol irodalmi pót-közleménye említett íróinak véleményét, hogy az angol regény- és elbeszélőművészet, amely a már halhatatlan Dickens, Thackeray, Eliot klasszikusan realista művészetét modern köntösben, kifejtettebb technikával továbbvitte — «már a XIX. század utolsó negyedében elérte csúcspontját» s hogy Hardy, Kipling, Wells és Galsworthy érett művészetéhez, teljes értékeihez mérve a divatosabb fiatalok, bármily érdekesek, mégis bizonyos lefeléhajlást, dekadenciát jelentenek. Az angoloknak ma nincs még Romain Rolland-juk sem, aki hatalmasabb ívelésű magasabbra törekvéssel legalább pillanatra feledtetné, hogy a régi értelemben kialakult nagy regény műfajának alkonyata világszerte beállott. *Les dieux s'en vont.*

Hogy mi van helyette fejlődőben, mely új és jelentékeny műfaj, ezt mi, — a fejlődés zürzavaros sodrában állók, vele úszók — még nem láthatjuk.

Ujfalusi Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

581. SZÁM

1926 JANUÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

L

I. MAGYAR CULTURPOLITIKA A HÁBORÚ UTÁN. —	
Gróf Klebelsberg Kunótól	2
II. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ÉS A MAGYAR JOG- TUDOMÁNY. — Magyary Gézátlól	2
III. BAYER JÓZSEF EMLÉKEZETE. (I.). — Császár Elemértől	49
IV. GONDOLATTÖREDÉKEK EGY ITÁLIAI ÚTRÓL. — Bárány Gerőtől	79
V. CLASSIKUS MŰVELTSÉGÜNK ÉS A KERESZTÉNY LATIN- SÁG. — Balogh Józseftől	95
VI. LÉVAY, A MŰFORDÍTÓ. — Radó Antaltól	108
VII. A KÖLTEMÉNYEK. — <i>A két testvér.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Arthur király halála.</i> — Angol ballada; fordította Szász Béla	121
VIII. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI. — Balogh Jenőtől	130
IX. ÚJABB ADATOK GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ELSŐ SZEREP- LÉSÉRŐL. — Vértess Józseftől	138
X. TUDOMÁNY: 1. <i>Szabadsághőseink Itáliában.</i> (A. Vigevano: <i>La legione ungherese.</i>) — Kenedy Gézátlól.	
2. <i>A francia forradalom eszméi Magyarországon.</i> (Eckhardt Sándor könyve.) — y —s.-tól.	
3. <i>Orvosi etika.</i> (Id. dr. Imre József könyve.) — Karl Lajostól	144
XI. IRODALOM: <i>Az erdélyi magyarság szellemi élete.</i> — (György Lajos: <i>Erdélyi Almanach.</i>) — k. l.-tól	156

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

582. SZÁM

1926 FEBRUÁR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GYULAI PÁL ÆSTHETIKÁJA. — Mitrovics Gyulától — — — —	161
II. AZ ERDŐK FENNTARTÁSÁNAK NEMZETKÖZI BIZTOSÍTÁSA. — Kaán Károlytól — — — — — — — — — — — — — — — —	199
III. BAYER JÓZSEF EMLÉKEZETE. (II.) — Császár Elemértől — — —	211
IV. A MAGYAR TUDOMÁNY NEMZETKÖZI HELYZETE. — Magyary Zoltántól — — — — — — — — — — — — — — — —	236
V. FRANCIAORSZÁG ÁLLAMI PÉNZÜGYEI ÉS CAILLAUX KI- BONTAKOZÁSI KÍSÉRLETE. — Csizik Bélától — — — — — — — —	261
VI. KÉPZŐMŰVÉSZET. — Ybl Ervintől — — — — — — — — — — —	290
VII. IRODALOM: <i>Erdélyi elbeszélők.</i> — (<i>Erdélyi történetek.</i> — Kristóf György: <i>Erdély lelke.</i> — Berde Mária: <i>Haláltánc.</i> — Vizen hold. — Kovács Dezső: <i>Apostolok és csavargók.</i> — Makkai Sándor: <i>Élet fejedelme.</i> — <i>Megszólalnak a kövek.</i> — Gyallay Domokos: <i>Föld népe.</i> — Balogh Endre: <i>Hajótöröttek.</i> — Nyirő József: <i>Jézusfaragó ember.</i> — Tamási Áron: <i>Lélekindulás.</i>) — — — — — — — — — —	311

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.

HEKLER ANTAL
MICHELANGELO

Ára 18 pengő = 225,000 korona

PINTÉR JENŐ
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9.50 pengő = 118,750 korona

LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ VERSEI
(1909—1918)

Sajtó alá rendezte VOINOVICH GÉZA

Ára 5.60 pengő = 70,000 korona

BARTÓKY JÓZSEF
PIROS RÓZSÁK

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA
WINDELBAND
PRAELUDIUMOK I.

Fordította SZEMERE SAMU

Ára 6.20 pengő = 77,500 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

OSSENDOWSKI

ÁLLATOK, EMBEREK ÉS ISTENEK

Fordította SAJÓ ALADÁR

Ara diszes kötésben 10 pengő = 125,000 korona

OSSENDOWSKI

ÁZSIAI TITKOK, ÁZSIAI EMBEREK

Fordította SAJÓ ALADÁR

Ara diszes kötésben 10 pengő = 125,000 korona

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötete

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEL

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politika filozófiának legnagyobb problémáit

Ara kötve 3.— p = 37,500 K

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötete

E. R. CURTIUS

AZ ÚJ FRANCIAORSZÁG IRODALMI ÚTTÖRŐI

Az új francia irodalom vezéralakjainak s egyben a ma szellemi áramlatainak mélyjáratú sajátyszerű elemzése

Ara kötve 5.— p = 62,500 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

**természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert**

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattel készséggel szolgálunk.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

HEKLER ANTAL

MICHELANGELO

Ára 18 pengő = 225,000 korona

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9-50 pengő = 118,750 korona

LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ VERSEI

(1909 – 1918)

Sajtó alá rendezte VOINOVICH GÉZA

Ára 5-60 pengő = 70,000 korona

BARTÓKY JÓZSEF

PIROS RÓZSÁK

Ára 4-50 pengő = 56,250 korona

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

WINDELBAND

PRAELUDIUMOK I.

Fordította SZEMERE SAMU

Ára 6-20 pengő = 77,500 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

OSSENDOWSKI

ÁLLATOK, EMBEREK ÉS ISTENEK

Fordította SAJÓ ALADÁR

Ára díszes kötésben 10 pengő = 125,000 korona

OSSENDOWSKI

ÁZSIAI TITKOK, ÁZSIAI EMBEREK

Fordította SAJÓ ALADÁR

Ára díszes kötésben 10 pengő = 125,000 korona

HEDIN SVEN

PEKINGTŐL MOSZKVAIG

Fordította dr. BALASSA JÓZSEF

Ára díszes kötésben 10 pengő = 125,000 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

583. SZÁM

1926 MÁRCIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GYULAI PÁL, A KRITIKUS. — Angyal Dávidtól — — — — —	321
II. A MAGYAR TÖZSÉRSÉG PUSZTLÁSA. — Takáts Sándortól — — — — —	333
III. A MAGYAR PHILOSOPHIA FEJLŐDÉSE ÉS AZ AKADEMIA. — Kornis Gyulától — — — — —	358
IV. A KÖZVELEMÉNY ERŐVESZTÉSÉNEK OKAI A MODERN TÁRSADALMAKBAN. — Dékány Istvántól — — — — —	404
V. A PALACK-MANÓ. (I.) — Elbeszélés. — Robert Lovis Stevenson után, angolból, — Radó Antaltól — — — — —	434
VI. LEÁNYFALVÁN. — Költemény, — Bárd Miklóstól — — — — —	455
VII. SZEMLE: <i>A magyar kritika hat éve.</i> — Négyesy Lászlótól — — — — —	459
VIII. IRODALOM: 1. <i>Egy új magyar epos.</i> — (Vietorisz József: <i>Senki</i> <i>Pál.</i>) — r. r.-tól	
2. <i>Meumann aesthetikája magyarul.</i> — (Meumann Ernő: <i>Az aesthetika rendszere.</i> Ford. Várkonyi Hildebrand.) — Négyesy Lászlótól.	
3. <i>Hún-monda és hún-hagyomány.</i> — (Hóman Bálint: <i>A magyar hún-hagyomány és hún-monda.</i>) — i. — — — — —	473

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

584. SZÁM

1926 ÁPRILIS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MAGYAR TÖR- TÉNETTUDOMÁNY. — Lukinich Imrétől	1
II. A PARLAMENT REFORMJA. — Mó'sa Józseftől	17
III. ADOLF VON HARNACK. — Balogh Józseftől	30
IV. AZ ÉSZT KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA ÉS VILÁGPOLITIKAI HELYZETE. — Csekey Istvántól	46
V. PHILEMON ÉS BAUCIS MAGYAR FÖLDÖN. — Baros Gyulától	61
VI. VILÁGOSTÓL TRIANONIG. (I.) — Nagy Miklóstól	77
VII. A PALACK-MANÓ. (II.) — Elbeszélés. — Robert Louis Stevenson után, angolból — Radó Antaltól	126
VIII. A DIOSKÚROK TEMPLOMA. — Költenény, — Sik Sándortól	140
IX. ZENE. — Lengyel Menyhért és Szántó Tivadar: <i>Taifun</i> . — Papp Viktortól	142
X. IRODALOM. 1. <i>Anatole France ifjúsága</i> . — (Georges Girard: <i>La jeunesse d'Anatole France (1844—1876)</i> . — Wildner Ödöntől. 2. <i>Móricz Zsigmond újabb munkái</i> : — <i>Légy jó mindhalálig</i> . — <i>Házasságtörés</i> . — <i>Egy akol, egy pásztor</i> . — <i>Jószerencsét</i> . — <i>Pil- langó</i> . — <i>Kivilágos kivirradtig</i> . — Kéky Lajostól	145

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

HEKLER ANTAL
MICHELANGELO

Ára: füzve 18 pengő = 225,000 K, kötve 24 pengő = 300,000 K

PINTÉR JENŐ
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9.50 pengő = 118,750 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte
VOINOVICH GÉZA

Ára 5.60 pengő = 70,000 korona

BARTÓKY JÓZSEF

PIROS RÓZSÁK

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

JÓSIKA MIKLÓS

ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BADICS FERENC

11. kiadás

Ára 5 pengő = 62,500 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természettajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI
MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politika filozófiájának legnagyobb problémáit

Ára kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, künő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg erdejében tájékozást keres

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stilsztája elemzi a XIX. századi regény három legjellegzetesebb alakját s essayiben a regényíró lélektanát írja meg

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötetei

E. R. CURTIUS

AZ ÚJ FRANCIAORSZÁG IRODALMI ÚTTÖRŐI

Az új francia irodalom vezéralakjainak s egyben a ma szellemi áramlatainak mélyjáratú sajtószertű elemzése

Ára kötve 5.— p = 62,500 K

BÜHLER

AZ IFJÚKOR LELKI ÉLETE

A modern lélektani kutatás egy külön területét dolgozza fel ez a könyv; tele van tanulsággal minden szülő és nevelő számára

Ára kötve 5.50 p = 68,750 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

HEKLER ANTAL
MICHELANGELO

Ára 18 pengő = 225,000 korona

PINTÉR JENŐ
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9.50 pengő = 118,750 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte
VOINOVICH GÉZA

Ára 5.60 pengő = 70,000 korona

BARTÓKY JÓZSEF

PIROS RÓZSÁK

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

JÓSIKA MIKLÓS
ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BADICS FERENC

11. kiadás

Ára 5 pengő = 62,500 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI
MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL
Budapest, IV., Váci-utca 50

Legjuttányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politika filozófiájának legnagyobb problémáit

Ára kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, kitűnő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg erdejében tájékozást keres

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stilisztája elemzi a XIX. századi regény három legjellegzetesebb alakját s esszéiben a regényíró lélektanát írja meg

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötetei

E. R. CURTIUS

**AZ ÚJ FRANCIAORSZÁG
IRODALMI ÚTTÖRŐI**

Az új francia irodalom vezéralakjainak s egyben a ma szellemi áramlatainak mélyjáratú sajátyszerű elemzése

Ára kötve 5.— p = 62,500 K

BÜHLER

**AZ IFJÚKOR
LELKI ÉLETE**

A modern lélektani kutatás egy külön területét dolgozza fel ez a könyv; tele van tanulsággal minden szülő és nevelő számára

Ára kötve 5.50 p = 68,750 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Flai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

585. SZÁM

1926 MÁJUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYARSÁG NEMZETI ÉRZÉSBEN VALÓ EGYESÍTÉSE VILÁGSZERTE. — Gaal Jenőtől — — — — —	161
II. A KISEBBSÉGI JOGVÉDELEM ÉS A NEMZETEK SZÖVET- SÉGE. — Báró Wlassics Gyulától — — — — —	184
III. KÉPEK A VASÚT TÖRTÉNETÉBŐL. — Zelovich Kornéltól — —	193
IV. GYULAI KÖLTÉSZETÉNEK ÉRTÉKEL. — Papp Ferencről — —	223
V. AZ EMBERI FAJOK KÉRDÉSE. — Csorba Ferencről — — — —	236
VI. VILÁGOSTÓL TRIANONIG. (II.) — Nagy Miklósról — — — —	265
VII. VIRRASZTÓK. — Elbeszélés. — Voinovich Gézátról — — — —	297
VIII. KÉZAI SIMON MESTER. — Költemény. — Vargha Gyulától — —	303
IX. TUDOMÁNY. — <i>A szatmári béke.</i> (Dr. Lukinich Imre: <i>A szatmári béke története és okirattára.</i>) — Arday Páltól — — — — —	307
X. IRODALOM. — <i>Képek a magyar diákeletről.</i> (Komáromi János: <i>Pataki diákok.</i> — Dr. Ikafalvi Diénes Jenő: <i>Nagynyedi diákelet.</i>) — —s.-ról. — — — — —	318

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerre foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

586. SZÁM

1926 JÚNIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GYULAI PÁL EMLÉKE. — Berzeviczy Alberttől — — — — —	321
II. DEÁK EGY ISMERETLEN FELIRATA. — Ferenczi Zoltántól — — — — —	326
III. HÁBORÚ ÉS NÉPSZAPORODÁS. — Kenedy Gézáttól — — — — —	345
IV. VILÁGOSTÓL TRIANONIG (III.). — Nagy Miklóstól — — — — —	369
V. A MAGYAR KÖZJOG ÚJ TANKÖNYVE. — Barabási Kun Józseftől — — — — —	434
VI. A TEMETŐIG EGYÜTT MEGYÜNK. — Jelenet. — Bartóky Józseftől — — — — —	447
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Ragyog a csillag fönt az égen...</i> — <i>Szeretem a mélyhangú zenét.</i> — Sajó Sándortól — — — — —	456
VIII. SZINHÁZI SZEMLE: Herczeg Ferenc: <i>A híd.</i> — Zilahy Lajos: <i>Zenebohócok.</i> — Hevesi Sándor: <i>Elzevir.</i> — Vándor Kálmán: <i>Őzv. Varga Ábrissné.</i> — Ferenczy Ferenc: <i>Mimikri.</i> — Wilde: <i>Az eszményi férj.</i> — Heltai: <i>Három egyfelvonásos.</i> — Herczeg Ferenc: <i>Majomszínház.</i> — vg-tól — — — — —	458
IX. IRODALOM: 1. <i>Az Ady-irodalom újabb termékei.</i> — (Révész Béla: <i>Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről.</i> — <i>Ady tragédiája.</i> — <i>Ady-Múzeum.</i> — Ifj. Zulawski Andor: <i>Írás Adyról.</i> — <i>Petőfi-Ady.</i> — <i>Ady-versek.</i>) — ky-s-tól.	
2. <i>A modern angol regényről.</i> — (<i>Le roman anglais de notre temps.</i> Par Abel Chevalley.) — Ujfalusi Ödöntől — — — — —	464

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

MITTELHOLZER

REPÜLŐGÉPEN AZ ÉSZAKI SARKRA
AZ AMUNDSEN-EXPEDITIO ELŐKÉSZÍTŐ ÚTJA

Eredeti repülő felvételekkel

Ára kötve 9.— pengő = 112,500 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte VOINOVICH GÉZA

Ára 5-60 pengő = 70,000 korona

JÓSIKA MIKLÓS
ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BABICS FERENC

11. kiadás

Ára 5.— pengő = 62,500 korona

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9-50 pengő = 118,750 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politika filozófiájának legnagyobb problémáit

Ara kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, kitűnő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg erdejében tájékozást keres

Ara kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stilisztája elemzi a XIX. századi regény három legjellegzetesebb alakját s essayiben a regényíró lélektanát írja meg

Ara kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

MITROVICS GYULA

GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA

(GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centendrium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ara 4.— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF

GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom arképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmevilágába.

Ara 4.50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

HEKLER ANTAL
MICHELANGELO

Ára: fűzve 18 pengő = 225,000 K, kötve 24 pengő = 300,000 K

PINTÉR JENŐ
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9-50 pengő = 118,750 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte
VOINOVICH GÉZA

Ára 5-60 pengő = 70,000 korona

BARTÓKY JÓZSEF

PIROS RÓZSÁK

Ára 4-50 pengő = 56,250 korona

JÓSIKA MIKLÓS

ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BADICS FERENC

11. kiadás

Ára 5 pengő = 62,500 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI
MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL
Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroszkópok és tudományosmü-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politika filozófiájának legnagyobb problémáit

Ara kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, kitűnő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg érdekében tájékozást keres

Ara kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stilsztája elemzi a XIX. századi regény három legjellegzetesebb alakját s esszéiben a regényíró lélektanát írja meg

Ara kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötetei

E. R. CURTIUS

AZ ÚJ FRANCIAORSZÁG IRODALMI ÚTTÖRŐI

Az új francia irodalom vezéralakjainak s egyben a ma szellemi áramlatainak mélyjáratú sajtószzerű elemzése

Ara kötve 5.— p = 62,500 K

BÜHLER

AZ IFJÚKOR LELKI ÉLETE

A modern lélektani kutatás egy külön területét dolgozza fel ez a könyv; tele van tanulssággal minden szülő és nevelő számára

Ara kötve 5.50 p = 68,750 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Flai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

